

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 28
2017

ОДЕСА
ОНУ
2017

УДК 930 (477.7) "18"
3-324

Рецензенти:

Г. І. Гончарук, д-р іст. наук;
М. М. Шитюк, д-р іст. наук.

Редакційна колегія:

В. Г. Кушнір, д-р іст. наук (головний редактор);
П. І. Барвінська, д-р іст. наук; **О. А. Бачинська**, д-р іст. наук; **Т. Г. Гончарук**, д-р іст. наук; **О. М. Дзиговський**, д-р іст. наук; **О. Б. Дьомін**, д-р іст. наук; **І. С. Гребцова**, д-р іст. наук; **Єнаке Джордж**, д-р іст. наук; **І. М. Коваль**, д-р політ. наук; **Н. О. Петрова**, канд. іст. наук (відповідальний секретар); **О. В. Сминтина**, д-р іст. наук; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук; **Цисельський Томаш**, д-р іст. наук.

**Записки історичного факультету 28 випуск 2017 : збір-
3-324 ник наукових праць / колектив авторів – Одеса : Одеський на-
ціональний університет імені І. І. Мечникова, 2017. – 440 с.
ISSN 2312-6825**

У двадцять восьмому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження які присвячені питанням археології, етнології та історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії

Адреса редакційної колегії:

65082, Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

НАКАЗОМ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ВІД 11 ЛИПНЯ 2016 РОКУ № 820 ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВКЛЮЧЕНО ДО ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ, В ЯКИХ МОЖУТЬ ПУБЛІКУВАТИСЯ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ ДОКТОРА І КАНДИДАТА НАУК ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ "ІСТОРИЧНІ НАУКИ"

УДК 930 (477.7) "18"

© Колектив авторів, 2017

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017

ЗМІСТ

Розділ І. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Гріньова (Петрова) А. О.

СУЧАСНЕ ВЕСІЛЛЯ У НАРОДНОМУ СТИЛІ:
ТЕАТР ЧИ ТРАДИЦІЯ? ПОГЛЯД
ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ 7

Кіосак Д. В.

КРЕМЕНЕВИЙ ІНВЕНТАР КУЛЬТУРИ
ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ НА ПІВНОЧІ
ОДЕЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСЕЛЕННЯ
КАМ'ЯНЕ-ЗАВАЛЛЯ, РОБОТИ 2014-ГО РОКУ) 16

Ковальчук С. В., Петрова Н. О.

ПРОБЛЕМА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ УКРАЇНЦІВ
ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ НА ОДЕЩИНІ 1944-1946 рр. 33

Колесниченко А. М.

СКЛЯНІ ФЛАКОНИ VI – I ст. до н.е.
З ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ НАНУ:
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ
ТА ЇЇ ТИПОЛОГІЧНА СТРУКТУРА..... 45

Сминтина О. В.

ТЕОРІЯ РЕГУЛЮВАННЯ У СИСТЕМІ
СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ
ВІДПОВІДІ ЛЮДИНИ НА ГЛОБАЛЬНІ ЗМІНИ
КЛІМАТУ У ПЕРВІСНОСТІ 63

Стрельцова А.

ТКАЦЬКІ ВИРОБИ У СІМЕЙНІЙ
ОБРЯДОВІСТІ НАСЕЛЕННЯ БУДЖАКА 74

Олійник Г. О.

НАМИСТА У ЖІНОЧОМУ ПОХОВАЛЬНОМУ
ПІЗНЬОСАРМАТСЬКОМУ КОСТЮМІ..... 83

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Білобровець О. М.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОПІКИ НАД ДІТЬМИ
ПОЛЬСЬКИХ БІЖЕНЦІВ В УКРАЇНІ В РОКИ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 97

Вінцковський Т. С.

ОДЕСЬКА УКРАЇНСЬКА МІСЬКА РАДА
У СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ ЕПОХИ
РЕВОЛЮЦІЙ (1918-1919 рр.)..... 110

Годований Є. Ф.

САРМАТИЗМ ЯК РЕНЕСАНСНА УТОПІЯ:
УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ 136

Ковальчук Л. В., Петровський Е. П.

КУРС НА ЗНИЩЕННЯ: ІНОЗЕМНІ ДИПЛОМАТИЧНІ
ПРЕДСТАВНИЦТВА ОДЕСИ У ВИРІ ПОЛІТИЧНИХ
РЕПРЕСІЙ 1930-х РОКІВ 147

Кондратюк В. С.

РОДИНА КУРІСІВ НА ТЛІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ПРОЦЕСІВ РОЗВИТКУ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 169

Музичко О. Є

УЧАСТЬ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ
У РОБОТІ НАУКОВИХ З'ЇЗДІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА
ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.) 191

Шишко О. Г.

МЕНШОВИКИ У СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ
В ОДЕСІ У 1920 р. 230

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бондаренко Д. Я.

ДО ПИТАННЯ ПРО МОНАРХІЧНУ
КОНТРРЕВОЛЮЦІЮ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ
1918-1919 РОКАХ..... 266

Бондаренко Д. Я., Прокоф'єв В. Ю.

НЕВДАЛИЙ РЕЙД ЕСКАДРИ ЧОРНОМОРСЬКОГО
ФЛОТУ НА КОНСТАНЦУ 26 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ 276

Гребцова І. С.

ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ОКРУГІВ
У МЕЖАХ РОЗБУДОВИ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ
МОДЕЛІ КЕРІВНИЦТВА РОЗВИТКОМ
ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ
ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст..... 286

Чепіженко В. В.

РЕНЕСАНСНІ ЕЛЕМЕНТИ В ПОЛІТИЧНИХ
ПРАКТИКАХ РІЧАРДА ПІ ПЛАНТАГЕНЕТА..... 305

George Enache

TRANSNISTRIAN REFUGEES IN ROMANIA, IN 1944 327

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Березін С. Є

МАТЕРІАЛИ БІОГРАФІЇ Г. О. АФАНАСЬЄВА
ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ
АНТИКОЗНАВСТВА В НОВОРОСІЙСЬКОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ (1865-1920)..... 353

Долгочуб В. А.

ТРАДИЦІЯ І ТРАДИЦІОНАЛІЗМ
У МЕТОДОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ
ТЕОРІЇ ПРАКТИК..... 365

Моторна І. В.

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ «ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЩОДО ЕТНІЧНИХ ГРУП НА ТЕРИТОРІЇ ТРАНСІСТРІЇ (1941-1944 рр.)».....	381
---	-----

Нємченко І. В.

М. М. КОВАЛЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ АНГЛІЇ XVII ст.	396
--	-----

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКА

Бачинська О. А., Іваніченко Л. М.

ПРОФЕСОР ГРИГОРІЙ ГОНЧАРУК: НАУКОВЕЦЬ ТА ОРГАНІЗАТОР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (До 80-річчя з Дня народження)	410
--	-----

Дьомін О. Б.

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В МАТЕРІАЛАХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ.....	429
---	-----

Кушнір В. Г.

КОДИМСЬКИЙ ЕТНОФЕСТ І «КОНФЛІКТ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ» (рефлексія на епізод з підготовки заходу)	433
---	-----

Нємченко І. В., Чепіженко В. В.

IN MEMORIAM. ДО 80-ЛІТТЯ РИММИ ДМИТРІВНИ БОНДАР	436
--	-----

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Гріньова (Петрова) А. О.

УДК 392.5:930.1(438)

СУЧАСНЕ ВЕСІЛЛЯ У НАРОДНОМУ СТИЛІ: ТЕАТР ЧИ ТРАДИЦІЯ? ПОГЛЯД ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті проаналізований доробок польських етнологів та фольклористів у вивченні та систематизації сучасного відтворення весільного обряду як у житті, так і на сцені. Польських дослідників зацікавила популярність стилізованих форм весілля та сучасні варіанти так званої традиційної моделі весілля. Головне питання, яким задаються вчені – чого більше у сучасних «народних» весіллях – ритуалу чи театру.

Ключові слова: весілля, фольклор, традиція, вистава.

Весільна обрядовість з усією своєю різноманітністю є популярною темою дослідження не лише українських, але і польських етнологів і фольклористів. Це пов'язане зокрема і з тим, що традиційне весілля з багатьма його обрядовими компонентами не відійшло у минуле, а і досі викликає живий інтерес як у сільського, так і міського населення. Помітне прагнення використання елементів «народного весілля» або намагання повного відтворення традиційного обряду. Дана стаття є спробою проаналізувати польський доробок у дослідженні сучасного весільного обряду, оскільки подібні до польських тенденції мають місце і в Україні.

Звісно, виникає питання про етнокультурну ідентичність обряду і засади функціонування модної зараз традиції у формі обрядової вистави. У зв'язку з цією своєрідною модою на стилізовані та інсценізовані весілля, польські дослідники ставлять питання про причини і навіть про межі репродукції чи відновлення давніх звичаїв, фольклору, принципи еволюції культурної спадщини, використання її не лише з метою популяризації «малої батьківщини», але і регіону, культурну активність локальних і регіональних спільнот та їх участь у цьому процесі. Також

активну роль відіграють засоби масової інформації: Інтернет, телебачення, преса, радіо [4, с. 150].

Форми організації сучасного весілля у традиційному стилі часто розглядають у категоріях баналізації, тотальної десеміотизації, церемоніальності, міфізації, комерціалізації, культурної уніфікації, деструкції традиційної культури, злиття особливих артефактів у чужій для традиційної культури дійсності. Проте доктор філологічних наук, професор кафедри культурознавства та фольклористики Опольського університету Тереза Смолінська пропонує поглянути на це явище ширше. Вона робить спробу характеристики і систематизації сучасних весіль, стилізованих у народному стилі (*na ludowo*) [4]. Автор схильна розглядати таку форму весілля у категорії особливої, оригінальної гібридизації традиційної весільної обрядовості у сучасній культурі.

Цікавим також є «розуміння сучасної культури у категоріях «емерджентності»¹», запропоноване Матеушем Халавою [2]. Слідом за соціологами останніх років, такими як Грег Урбан і Арьон Аппадерай, він ставить перед етнографією нові завдання, «зосереджуючи її на майбутньому».

Західні дослідники Пауль Рабінов та Р. Вільямс також відзначали «поле сучасності» як істотне поле дослідження, ставлячи питання про доцільність поєднання в одній формі старих і нових елементів [2, с. 14].

Катажина Ленська-Бонк підкреслює, що «весільні обряди розділяють долю сучасної культури: не є скам'янілістю, повною магічних і сакральних сенсів, але її інтегральним, функціональним елементом, які санкціонують переламний момент в житті окремих осіб і родини» [3, с. 39]. Дослідниця стверджує, що на перший план тепер виходить естетична складова, де головною метою весілля є намагання вразити гостей. Ці зміни пріоритетів

¹ Емерджентність (англ. *emergence* – виникнення, поява нового) в теорії систем – наявність у будь-якої системи особливих властивостей, не властивих її підсистемам і блокам, а також сумі елементів, не пов'язаних системоутвірними зв'язками; неможливість зведення властивостей системи до суми властивостей її компонентів. В еволюціоністиці виражається як виникнення нових функціональних одиниць системи, які не зводяться до простих перестановок вже наявних елементів.

ще потребують окремої уваги та створюють питання, на які треба шукати відповідь. Пишучи про «гарні традиції та символічне коріння давнього весільного обряду» і про сучасні весільні реалії, Ленська-Бонк чітко демонструє кардинально інше значення свята, вказує як на результат суспільних і цивілізаційних змін, десеміотизацію обрядових структур, деградацію символів і схильність до умовності церемонії [3, с. 39].

Тереза Смолінська зацікавилась не тільки весіллями «у народному стилі», але й іншими модними явищами у сучасній весільній обрядовості, популярність яких зростає не лише у великих містах, але й у малих локальних спільнотах. Завдяки розповсюдженню у ЗМІ, головним чином у Інтернет-мережі, через таблоїди і телебачення (наприклад, реаліті-шоу), популярними є й так звані «весілля мрії», які починаються від таких нововведень, як наприклад, сучасні дівич-вечори та парубоцькі вечірки із подарунками у вигляді секс-іграшок та замовленням стриптизерок.

«Весілля мрії», як пише дослідниця, стосуються, окрім типового для Польщі принципу «*zastaw się, a postaw się*»², все більш вигадливих нових трендів, часто запозичених з західної популярної культури, наприклад, весілля у стилі «Аліси в країні чудес», у стилі Джеймса Бонда чи англійської пари з королівської родини Вільяма і Кейт. Так звані тематичні весілля все ще у моді – варто назвати лише деякі з них, наприклад, весілля мешканців гір, весілля у стилі «Пан Тадеуш», гавайське, а також весілля на мотоциклах, у літаку, у воді. Також у Польщі модно запрошувати на весілля сажотрусів, які мають забезпечити щастя молодій парі (перед костелом сажотруси першими вітають молодих, дають їм у руки пару білих голубів, іноді забирають квіти, частують гостей цукерками, танцюють з нареченою, позують з молодятами для фотографії), весільний хіт останніх років – «янголи», які посипають молодих пелюстками троянд; застілля просто неба та вечірки-гриль, весілля на островах. Рідко зараз обходяться без спецефектів під час весільного банкету (шоколадні фонтани, зграї голубів, повітряні кулях, китайські шари, фейерверки).

² Демонстрація неіснуючих високих матеріальних статків родини, позичання грошей на весілля з метою справити враження на гостей.

Фотоплениери молодята влаштовують у скансенах, палацах, музеях, бібліотеках, вагоні метро в Празі. Величезна кількість весільних агенцій займаються організацією церемонії і нав'язують молодятam своє бачення цього дійства.

Цей тип сучасних шлюбів та весіль, які Тереза Смолінська називає «весіллями мрії», вимагають окремого додаткового аналізу. Метафорично дослідниця характеризує ці тенденції так: «вікно у світ настільки відкрите, що потрапляє через нього зокрема і сміття» [4, с. 154]. Тим не менш, Тереза Смолінська підкреслює, що подекуди саме шлюб у народному стилі підпадає під категорію «весілля мрії». Але ця форма проведення весілля дуже здиференційована, неоднозначна у своїх зв'язках з традицією, релігійністю, театралізацією обряду, з «грою у фольклор». У цьому випадку вікно нахилено у один бік: у бік надмірно уживаної «народності», яка по-різному розуміється і модифікується [4, с. 154].

На прикладі сучасних шлюбів та весіль Тереза Смолінська ілюструє різноманітні форми гри «у фольклор», адже чи не в кожному регіоні активісти, ентузіасти, суспільно-культурними діячі і працівники відповідних товариств та інституцій з більшим чи меншим захопленням і результативністю «відтворюють традиції». Цих вокальних, обрядових, театральних колективів у Польщі налічується по кілька сотень у кожному воєводстві. Вивчаючи культивовані у сучасності форми народної культури, треба бути свідомим того, що це, як підкреслює Ян Адамовський, «ефект синкретичного накладання на себе витворів, явищ та цінностей різного хронологічного походження, що у спеціальній літературі характеризується як полістадіальність» [1, с. 67]. У цьому контексті варто погодитись із запропонованою Я. Адамовським типологією хронологічних етапів розвитку шаблів цієї полістадіальності, до якої входять: викопний період, скансеновий, застарілі елементи, модернізована традиція, фольклоризм, традиція, що продовжується та «цілковито нові елементи» [1, с. 67-72].

Євгеніуш Клосек, який проводить локальні дослідження серед мешканців сіл румунської Буковини, відзначає багатство фрагментів сучасного весільного обряду місцевих горян, що

збереглись у пам'яті старших мешканців сіл. Повні тексти весільного фольклору відомі головним чином завдяки діяльності фольклорних товариств реемігрантів з Буковини, які з'явилися після II Світової війни у Польщі.

Однак, слід зазначити, що ще у міжвоєнні роки, коли вже з'явилися перші спроби театралізації весілля на сцені, Цезарія Баудо де Кортено Еренкройц підкреслювала, що «в польських весільних урочистостях старі традиції, хоча і трансформуються залежно від змін у культурі польського села, однак не відірвалися від свого родинного ґрунту, продовжуючи залишатися традиційною урочистістю, вільно інсценізованою та імпровізованою, не «на сцені» театру, а в театрі «справжнього» життя [4, с. 156].

Театралізація весілля у різноманітних її формах поставила питання необхідності класифікації цього явища. Тереза Смолінська класифікувала форми інсценізації весілля «у народному стилі» наступним чином:

1) локальні інсценізації, які з часом набирають регіонального виміру, сценарії яких були опубліковані (або популяризовані у рукописній формі або машинописом. Серед них чешинське весілля, яке вперше було продемонстроване колективом істебнянських горців у цісарському дворі у Відні на початку XX століття; краківське весілля, сценарій якого опрацював у 1920-х роках Єджей Черняк; любельське весілля, яке вперше було продемонстроване у Любліні у 1933 році; курпівське весілля, перший сценарій якого опрацював священик Владислав Скерковський; біскупське весілля, сценарій якого опублікували у 1930-х роках; весілля горців з Живця, сценарій якого опрацював Юзеф Кароль Новак; весілля спиське, відтворене регіональним колективом «Спішаци» з Нижніх Лапш на підставі сценарію п'єси, написаної Янем Плючинським.

2) літературно-фольклористичний шлюб Борини з Ягною, сценарій якого був опрацьований на підставі «Хлопів» Владислава Станіслава Реймонта;

3) локальні інсценізації традиційних весіль, організовані аматорами-поціновувачами традицій у своєму середовищі;

4) інсценізації регіональних традиційних весіль, організовані локальними і регіональними аматорськими театральними колективами;

5) конкурсні виступи, організовані серед аматорських театрів регіонального, загальнопольського чи навіть міжнародного рівня;

6) Медійні, в першу чергу телевізійні презентації передвесільних та весільних дійств у народному стилі;

7) Справжні народні весілля, організовані інституціями або товариствами. Молодятам організовують весілля у стилі певного регіону, усе відбувається на території скансену, до організації залучаються співробітники етнографічних музеїв, етнологи, фольклористи. Подібні весілля стають з кожним роком все більш популярними [4, с. 156-171].

У згаданих прикладах інсценізованих «народних» весіль можна спостерігати явище переходу від ритуалу до театру. Так, Віктор Тернер, досліджуючи шлях трансформації від ритуалу до театру, замислився над основними для цього процесу дефініціями і використав поетичне порівняння, пишучи так: «Я думаю про ритуал інакше: передусім як про виставу, гру, а не як про правила та інструкції. Так, правила обрамляють ритуальний процес, але цей процес не закінчується на етапі обрамлення [5, с. 172-173]». Рікам потрібні береги, але береги без ріки – це безплідна земля. Перформанс як «виконання» теж може бути водночас створенням чогось нового. Наступна за цим зміна традиційного обрамлення – це вино, яке вливають до нових пляшок» [1, с. 130].

Як зазначає Т. Смолінська, усі вищезгадані аматори і активісти мають різний ступінь освіти, різні мотиви і цілі своєї роботи: одні намагаються більше дбати про відтворення етнографічних та фольклорних деталей, інші, незважаючи на декларування зв'язку із власною культурною спадщиною, не мають відповідних знань про минуле, або їх знання досить обмежені (не розуміють роль весільних персонажів, магічну функцію обрядів і т.д.), але залучають численних спонсорів (включно з місцевою владою), займаються інсценізацією весіль, в які вклали лише зовнішній блиск, спотворений власними уявленнями і очікуваннями [4, с. 174].

Таким чином, польських дослідників цікавлять різноманітні «нашарування» полістадіальності стилізованих форм весілля у сучасній культурі та сучасні варіанти так званої традиційної моделі весілля. Питання, чого більше у сучасних «народних» весіллях – ритуалу чи театру, залишається відкритим. Класифікація Терези Смолінської – це безумовно її авторське бачення, і це погляд фольклориста на весільний обряд, який є цікавий і незвичний для мене як для етнолога, оскільки я не вводила у поле свого дослідження театралізовані вистави на весільну тематику і цікавилася переважно «справжнім» весіллям. Варто визнати, що такий більш широкий погляд на це явище дає новий матеріал для аналізу, оскільки і в Україні теж поширені подібні інсценізації.

Список використаної літератури та джерел

1. Adamowski J. Tradycja we współczesności czyli o polistadialności polskiej kultury ludowej / Jan Adamowski // Wartości uniwersalne I odrębności narodowe tradycyjnych kultur europejskich. – Lublin, 2004.
2. Halawa M. Wyobraźnia etnograficzna w badaniach kultury współczesnej. Refleksje po projekcie „Młodzi i media”/ Mateusz Halawa s. 73 Режим доступу: http://kulturawspolczesna.nck.pl/sites/default/files/artykuly/mateusz_halawa_-_wyobraznia_etnograficzna_w_badaniach_kultury_wspolczesnej._refleksje_po_projekcie_mlodzi_i_media.pdf
3. Łeńska-Bąk K. Zapraszamy na wesele... Weselne oracje i ceremonialne formuły / Katarzyna Łeńska-Bąk. – Kraków, 1999. – 259 s.
4. Smolińska T. W łańcuchu tradycji: ślub (wesele) na ludowo / Teresa Smolińska // Praktykowanie tradycji w społeczeństwach posttradycyjnych; pod redakcją naukową Janiny Hajduk-Nijakowskiej. – Opole, 2014. – S. 150-175.
5. Turner, V 2005, *Od rytuału do teatru. Powaga zabawy*, Oficyna Wydawnicza Volumen we współpracy z wydawnictwem Złota Gałąź, Warszawa

MODERN WEDDING IN FOLK STYLE: THEATER OR TRADITION? THE OPINION OF POLISH RESEARCHERS

The article analyzes the work of Polish ethnologists and folklorists in the study and systematization of the modern reproduction of the wedding ceremony – both in life and on stage.

Polish researchers were interested in the popularity of stylized wedding forms and contemporary options for the so-called traditional wedding model. The main question for scientists – what's more in modern "folk" weddings – ritual or theater.

This article is an attempt to analyze Polish achievements in the study of modern wedding ceremonies, because such tendencies are observed in Ukraine.

Due to the popularity of stylized and inspired weddings, Polish researchers raise the issue of the causes and limits of the restoration of ancient customs, folklore, the principles of the evolution of cultural heritage, its use not only for the purpose of popularizing the "small homeland", the cultural activity of local and regional communities and their participation in this process. Mass media (the Internet, television, the press, and radio) also play an active role.

Doctor of Philology, Professor of the Department of Cultural Studies and Folklore Studies at the University of Opole, Theresa Smolinska, attempts to characterize and systematize modern "folk-style" weddings. The author trend to consider this form of wedding in the category of special, original hybridization of traditional wedding ceremonies in contemporary culture.

Teresa Smolinska categorized the forms of wedding engagement "in folk style" as follows: local scenes, which eventually gain a regional dimension; the literary-folklore marriage of Boryna and Jagna, whose script was worked out on the basis of novel "The Peasants" by W.S. Reymont; local staging of traditional weddings organized by lovers of traditions in their environment; staging of regional traditional weddings, organized by local and regional amateur theatrical groups; competitive performances, organized among amateur theaters of

regional, general Polish or international level; media, especially TV-show of pre-wedding and wedding events in folk style; true folk weddings organized by institutions or communities.

In the dramatized “folk” weddings you can observe the phenomenon of transition from ritual to theater.

Thus, Polish researchers are interested in the various stratifications of polystylism of stylized wedding shapes in modern culture and contemporary variants of the so-called traditional wedding model. The question, which is more in modern «folk» weddings - ritual or theater, remains open. Tereza Smolinska's classification is certainly her author's vision, and this is the view of the folklorist at the wedding ceremony, which is interesting and unusual for me, because I'm ethnologist, and I was interested mainly in “real” weddings and didn't introduce theatrical performances in the field of my research. One must agree that such a broader view of this phenomenon gives new material for analysis, because in Ukraine, similar stagings are also popular.

Key words: wedding, folklore, tradition, performance.

Список посилань (REFERENCES)

Adamowski, J. 2004, 'Tradycja we współczesności czyli o polistadialności polskiej kultury ludowej' w: *Wartości uniwersalne I odrębności narodowe tradycyjnych kultur europejskich*, Lublin

Leńska-Bąk, K., 1999. *Zapraszamy na wesele... Weselne oracje i ceremonialne formuły*, Kraków.

Smolińska, T, 2014, 'W łańcuchu tradycji: ślub (wesele) na ludowo' w: *Praktykowanie tradycji w społeczeństwach posttradycyjnych*, Opole, ss. 150-175

Turner, V 2005, *Od rytuału do teatru. Powaga zabawy*, Oficyna Wydawnicza Volumen we współpracy z wydawnictwem Złota Gałąź, Warszawa

**КРЕМЕНЕВИЙ ІНВЕНТАР КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ НА ПІВНОЧІ ОДЕЩИНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНЕ-ЗАВАЛЛЯ,
РОБОТИ 2014-ГО РОКУ)**

В роботі розглянуто кременевий комплекс нещодавно виявленого поселення, Кам'яного-Завалля, на тлі відомостей щодо кременевої індустрії культури лінійно-стрічкової кераміки Західної України та Молдови. З'ясовано, що незважаючи на присутність на півночі Одещини інших поселень цієї культури, лише матеріали Кам'яного-Завалля є достовірним джерелом для характеристики обробки кременю найсхіднішої частини ареалу лінійно-стрічковиків. Автор підкреслює паралелі між Кам'яним-Заваллям та пам'ятками середньодністровського варіанту кременевої індустрії пізнього неоліту.

Ключові слова: *Культура лінійно-стрічкової кераміки, кременева індустрія, пізній неоліт, геометричні мікроліти.*

Культура лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) традиційно відносилася до пізнього неоліту вітчизняними дослідниками. Зараз, у зв'язку з сучасним критичним переосмисленням неоліту Східної Європи [5; 12; 27; 28], вона перетворюється на один з основних чинників неолітизації України. Саме з часом її існування пов'язані знахідки пилку найдавніших культурних злаків Правобережжя у відкладах боліт Полісся [1, с. 23]. З поселення лінійно-стрічковиків походять зерна пшениці безпосередньо датовані радіовуглецевим методом до третьої чверті VI тис. до н.е. [26, с. 105] Настільки ранніх «прямих» дат для злаків поки що не вдавалося одержати за жодною неолітичною пам'яткою в країні. Отже, КЛСК – це перші землероби та скотарі значної частини України, перш за все, Полісся та Волині. Тому особливої актуальності набуває вивчення виробничої бази землеробства та скотарства цієї культури – кременевого інвентарю.

Кременеві колекції з поселень КЛСК систематично публікувалися від самих початків дослідження цього культурного аспекту на теренах сучасної України [17]. Проте, їх аналіз відігравав відверто другорядну роль у культурно-історичних побудовах та реконструкціях історичного процесу, особливо в порівнянні з численними та яскравими керамічними матеріалами. Д. Я. Телегін охарактеризував кременевий інвентар декількох поселень КЛСК [23] та надав його узагальнену характеристику для культури в цілому [9]. Г. Ф. Коробкова спільно з учнями провела трасологічний аналіз двох ключових колекцій КЛСК (Флорешть-1, нижній шар та Цира 1) та дійшла висновку про слабкий розвиток знарядь землеробства. Натомість переважали речі вжиті для полювання та скотарства [11, с. 211]. На сьогодні її методичний підхід зазнає різноманітної критики. Зокрема, сумніви викликає прямий зв'язок між значенням галузей давнього господарства та відсотком знарядь, знайдених на тому чи іншому поселенні [16, с. 108-109]. О. Ларіна, спираючись на типологічний лист, розроблений Г.Ф. Коробковою, описала всі комплекси з території сучасної Молдови та висловила припущення про певну деградацію рівня обробки кременю в порівнянні з культурою Кріш, ймовірно пов'язану з включенням до складу КЛСК груп мезолітичного населення [13, с. 50].

Д. Л. Гаскевич виокремив два варіанти кременевої індустрії КЛСК в Україні: волинсько-верхньодністровський та середньодністровський. Другий вирізняється наявністю підконічних нуклеусів, асиметричних трапецій та паралелограмів, відщепових підокруглих скребків. Перший ближчий до «класичного» уявлення про кременеву індустрію КЛСК [3].

Технологічний аналіз поки що проведено виключно стосовно колекції з пам'ятки допотопного (раннього) періоду КЛСК Йосипівка [15]. Автори реконструюють платівчасту індустрію спрямовану на виробництво якомога більших пластин, в тому числі за допомогою посиленого відтиску.

Науково цікавою є проблема природи кременевої індустрії КЛСК у крайніх точках її поширення. Саме тут мають максимально проявлятися субстратні явища та впливи місцевого

населення, які досить складно зафіксувати в Центральній Європі, центрі стрімкого розселення «клінійно-стрічковиків». На сьогодні, найсхідніші пам'ятки КЛСК виявлено у двох регіонах – в Київському та Житомирському Поліссі [2] та на півночі Одещини [10]. В останньому регіоні зараз відомо п'ять пунктів із знахідками КЛСК. Одне з поселень – Кам'яне-Завалля – досліджувалось стаціонарно, ще два відомі за даними шурфування.

Отже, саме кременевий інвентар Кам'яного-Завалля є ключовим джерелом для дослідження механізмів поширення КЛСК та її взаємодії з місцевими мешканцями у найсхіднішій зоні ареалу культури. Метою цієї статті є представлення та попередній аналіз кременевого комплексу Кам'яного-Завалля на підставі матеріалів розкопок 2014 року на цій пам'ятці.

Кам'яне-Завалля (за роботами 2014-го року)

Кам'яне-Завалля – поселення КЛСК, виявлене розвідкою Одеського археологічного музею НАН України 2011-го року та, яке стаціонарно досліджувалося автором у 2012-2017 роках. В 2014-му році було відкрито значну площу пам'ятки, зокрема велику частину заглибленого об'єкту 1 (6,4 м довжини та 2,5 м ширини об'єкту 1). Воно має площу 500х200 м та розташовується на першій надзаплавній терасі р. Південний Буг в межах Савранського району Одеської області.

Кременевий інвентар, добутий 2014 року, достатньо численний – 230 екземплярів придатних для характеристики (Див. Табл. 1). Артефакти можуть бути поділені на чотири групи в залежності від їх походження. Невелику вибірку зібрано на поверхні. Найчисленніша група походить з культурного шару – особливо з глибин 0,4-0,6 м від умовного нуля. Друга за чисельністю частина колекції пов'язана з великим заглибленням з нерегулярними краями та дном. Заглиблення розподіляється підвищенням на дві частини – об'єкт 1/1 та об'єкт 1/2. Зараз можемо стверджувати, що воно являє собою типовий об'єкт поселень КЛСК – «довгу яму» чи «яму-глинище». Яма містила кілька тисяч знахідок – черепки посуду, кістки тварин, шматки обмазки. Досить численні були і кременеві артефакти (83 од.). В цілому, техніко-типологічна

структура матеріалів з заглиблення та з культурного шару близька до тотожності, тому надалі характеризуватимемо їх разом (Табл. 1).

Кремневий інвентар виготовлено з сировини чотирьох груп. Перша, найпоширеніша – це світло-сірий, прозорий, високоякісний кремій фактично без видимих включень, з гладенькою крейдяною кіркою. Друга – світло-сірий, прозорий в тонких сколах кремій з численними білими включенням. Часто він – частково патинований. Третій різновид – „молочний” крупно-зернистий кремій. Четвертий представлено жовто-брунатною непрозорою сировиною. Третя та четверта група представлені одиничними виробами. Окремі екземпляри патиновані та обпалені.

Таблиця 1

Загальна техніко-типологічна характеристика кременевого інвентарю з Кам'яного-Завалля (роботи 2014 року)

№	Група виробів	Об'єкт 1/1	Об'єкт 1/2	К.ш.	ПМ	Всього	%
1	Розщеплені гальки	-	-	-	-	-	-
2	Нуклеуси	1	1	0	1	3	1,30
3	Нуклеоподібні уламки	1	0	0	0	1	0,43
4	Технологічні сколи	7	1	3	1	12	5,22
	в т.ч. первинні та напівкортифіковані відщепи	0	0	1	0	1	0,43
5	Відщепи	31	7	58	13	109	47,39
	в т.ч. з коркою	4	4	8	1	17	7,39
6	Пластини та пластинки	9	0	22	3	34	14,78
	в т.ч. з коркою	1	0	5	0	6	2,61
7	Мікропластини	2	1	0	0	3	1,30
8	Лусочки	4	0	5	0	9	3,91
	в т.ч. з коркою	1	0	1	0	2	0,87
9	Уламки	1	0	2	0	3	1,30
10	Вироби з вторинною обробкою	14	3	31	8	56	24,35
	Разом	70	13	121	26	230	100

Предмети розщеплення представлені трьома нуклеусами: нуклеусом для пластинок з робочими поверхнями з обох торців (Рис. 1: 9), призматичним нуклеусом для сколювання відщепів з протилежними ударними площадками та фрагментом робочої поверхні плаского нуклеусу для регулярних пластинок правильних обрисів з кіркою з тилового боку. Всі вони, незважаючи на

відмінну типологічну позицію, відображають один і той самий операційний ланцюжок виробництва коротких і відносно товстих пластин та пластинок з виробництвом відщепів на стадії фіналізації розщеплення, як описано для матеріалів культури лінійно-стрічкової кераміки західніших регіонів [25].

Технологічні сколи нечисленні, але різноманітні за функцією та місцем в операційнім ланцюжку. Серед них найчисленнішу групу (4 од.) складають сколи оновлення площадки нуклеусу. Представлені як справжні „таблетки”, так і сколи-результати підправки площадки чи прямим ударом з робочої поверхні, чи ударом з одного з боків предмету уздовж краю площадки. Крайовий скол – довгий, вузький, трикутний в перетині вийшов при знятті крайових частин робочої поверхні та був потрібним для підтримки поперечної опуклості фронту нуклеуса (cintrage). Кілька сколів пов’язані з ранніми стадіями розщеплення, перш за все, з декортифікацією окремої сировини. Йдеться про напівкортифіковані сколи, які знімалися одразу за первинним відщепом (3 шт.). З початком серійного розщеплення та відкриттям робочої поверхні слід пов’язувати реберчаті (1 шт.) та напівреберчаті (1 шт.) сколи. Відходи від виробництва знарядь праці представлені різцевим відщепком.

Відщепи (109 од.) набагато перевищують неретушовані пластини та пластинки (34 од.) та мікропластини (3 од.) за кількістю. Однак, вивчення складу знарядь праці лишає мало сумнівів, що саме пластинчаті сколи були метою розщеплення, адже понад половини знарядь виготовлено саме на них.

Морфологія типового пластинчатого сколу – це досить регулярна пластина (пластинки поступаються пластинам в три рази, а мікропластини взагалі одиничні), порівняно товста та широка з хвилястими негативами на спинці, та без редукції карнизів площадок перед зняттям сколу.

Вироби зі вторинною обробкою складають досить помітну частку колекції – 25%. Такі відсотки знарядь праці характеризують поселення-консументи, на яких здебільшого працювали вже готовими інструментами, а не виробляли нові.

Найбільш численна група серед виробів зі вторинною обробкою – скребки (26 од., 46%). Скребки – кінцеві на медіальних перетинах пластин (12 шт.) та подвійні (2 шт.) на пластинах – складають типологічний фон колекції (Рис. 1: 3, 4). Менш поширенні скребки на відщепі (12 од.): кінцеві і подвійні, окремі леза скребоків (Рис. 1: 5, 7). Скребло з опуклим лезом оформлено на масивному відщепі східчастою крупнофасетковою ретушшю.

Таблиця 2

Склад виробів з вторинною обробкою

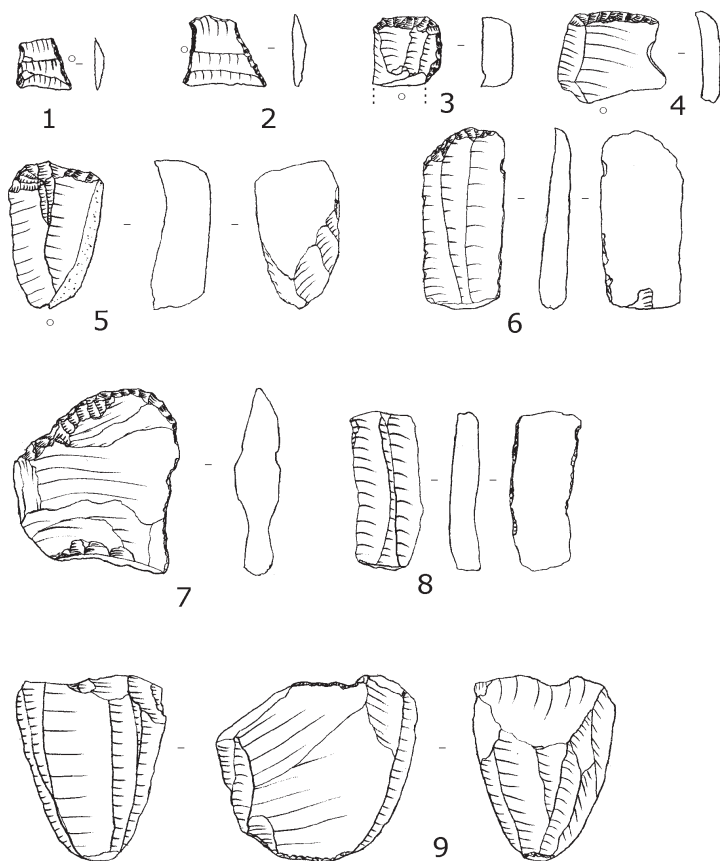
№	Група виробів з в/о	Об'єкт 1/1	Об'єкт 1/2	К.ш.	ПМ	Усього	%
1	Пластини ретушовані	4		5	1	10	17,86
	- з регулярно частковою ретушшю	3		3	1	7	12,50
	- з нерегулярною ретушшю	1		2	0	3	5,36
2	Відщепи ретушовані	1	1	4	1	7	12,50
3	Скребки	6	2	13	5	26	46,43
	<i>на відщепах</i>	3		7	2	12	21,43
	-кінцеві	1		4	2	7	12,50
	-подвійні	0		2	0	2	3,57
	-леза	1		1	0	2	3,57
	<i>на пластинах</i>	3	2	6	3	14	25,00
	-кінцеві	2	2	5	3	12	21,43
	-подвійні	1		1	0	2	3,57
4	Скребла на відщепі	0		1	0	1	1,79
5	Пластинки тронковані	0		1	0	1	1,79
	-прямо	0		1	0	1	1,79
6	Пластини з анкошем	0		3	0	3	5,36
7	Вкладень серпа	1		2	0	3	5,36
8	Різець	0		1	0	1	1,79
	<i>на відщепах</i>	0		1	0	1	1,79
	-кутові	0		1	0	1	1,79
9	Перфоратори	0		1	1	2	3,57
	<i>на пластинах</i>	0		1	1	2	3,57
10	Трапеції	2		0	0	2	3,57
	Всього	14	3	31	8	56	100

Другу за чисельністю групу складають ретушовані пластини (10 од, 18 %). Вони представлені двома різновидами: пластинами з регулярно, але частковою крайовою дрібною ретушшю та сколами з нерегулярною частковою ретушшю (Рис. 1: 8). Ймовірно,

така ретуш є результатом спрацьованості лез заготівки, а не є наслідком умисного формоутворення.

Увагу привертають і кілька медіальних перетинів пластин з люстром – „вкладені серпів” (3 од.). Вони морфологічно досить стандартизовані і, скоріш за все, йдеться про окремий тип виробу, відмінний від звичайних ретушованих пластин, хоча крім люстру, як правило, такі вироби мають і часткову крайову ретуш за обома краями. Один такий виріб виготовлено на косотронкованій напівкрутою ретушню пластині (Рис. 1: 6).

Геометричні мікроліти представлені трапеціями (2 од.) з крутою ретушню на зламах (Рис. 1: 1-2). Обидва вироби – асиметричні: один злам оформлено виїмкою, а другий перетворено на косе усічення.

Одиночними екземплярами представлені 3 пластини з виїмками, кутовий різець на відщепі та недбало оформлені перфоратори на пластинках.

Інші пам'ятки півночі Одещини

Майнова Балка. Поселення КЛСК відкрите 1976-го року С. О. Дворяніновим. Перші відомості про кременевий інвентар пам'ятки обмежувалися згадкою скребка на відщепі та кількох відщепів в підйомному матеріалі [7, с. 94]. Додаткове обстеження та екстенсивне шурфування (траншеєю 10х1 м) було проведено І. В. Сапожниковим та В. Г. Петренком 1989-го року, проте характеристику кременевого матеріалу добутого цими роботами так і не було оприлюднено, натомість автори обмежилися аналізом керамічного комплексу [14; 18; 19].

Ще два пункти (*Ананьїв та Майнова Балка III*) з долини ріки Тілігул віднесені до КЛСК тільки гіпотетично [7; 18], тому і відомостей про їх кременеві комплекси немає.

Останнім часом неподалік від Кам'яного-Завалля виявлено ще три пункти КЛСК – Гнила Скеля (наявність матеріалів КЛСК встановлено автором 2016-2017 рр.), *Синє Озеро та Жакчик III* (відкриття О. С. Пересунчака). Перші два розташовуються в 2 км на південь та північ відповідно від Кам'яного-Завалля, на тому ж самому західному (правому) березі Південного Бугу. Жакчик III займає схил берегу р. Могилянка в Гайворонському районі Кіровоградської області. Кременевий матеріал з цих пам'яток нараховує кілька десятків одиниць з кожної. За сировиною, технологічними параметрами та типологічною структурою знахідки близькі до значно більшої колекції з Кам'яного-Завалля.

Кременева колекція Кам'яного-Завалля, хоча й поступається у кількісному відношенню матеріалам з еталонних пам'яток КЛСК, таких як Флорешть-1, нижній шар, чи Йосипівка, все ж таки достатньо виразна для змістовної характеристики. Більше того – це єдиний наявний на сьогодні кременевий комплекс з розкопаної пам'ятки КЛСК не тільки на півночі Одещини, але і для найсхіднішої периферії КЛСК в цілому.

Основна група сировини, з якої виготовлено більшість кременевих виробів Кам'яного-Завалля, скоріш за все, немісцева в

долині ріки Південний Буг. Тут такий кремінь пов'язано лише з пізнішими поселеннями трипільської культури. Мезолітичні та буго-дністровські пам'ятки містять кременеві артефакти з інших сировинних груп (наскільки розрізнення груп кременю можливо макроскопічно) [20; 22]. Виходи подібної за якістю сировини відомі в долині ріки Дністро (150 км на північний захід від Кам'яного-Завалля) та на Волині (250-300 км від побузької пам'ятки). Якщо ці напрямки імпорту сировини буде підтверджено петрографічним аналізом, то факт існування настільки дальньої мережі з транспортування сировини матиме важливе значення для реконструкції соціального світу КЛСК на понадобщинному рівні. Зокрема, враховуючи, що майбутня ранньотрипільська експансія торкнеться здебільшого тих самих районів [24], можна припускати, що «лінійно-стрічковики» торували шляхи землеробської колонізації Правобережної України, в тому числі і для своїх «балканських кузенів» – трипільців.

Структурно колекція представляє всі основні техніко-типологічні групи, змушуючи припускати, що розщеплення здійснювалося безпосередньо на пам'ятці, хоча виокремлених місць розколювання кременю виявлено розкопками не було. Представлені фактично всі стадії операційного ланцюжка, метою якого було виготовлення нешироких пластин та (меншою мірою) пластинок, не самих правильних обрисів, з хвилястими краями та гранями негативів попередніх знять на спинці. Ймовірно, більшість пластин, зокрема, ті, в яких не було попередньо прибрано «карниз» від попередніх сколів, було виготовлено в техніці посереднику.

Метричний склад пластинчатих сколів з Кам'яного-Завалля виразно контрастує з аналогічним показником для місцевих мезолітичних індустрій. Останні представлені, перш за все, пам'ятками кукрекської культурної традиції [4; 6]. На них достатньо численні, а часто і переважають мікропластини (шириною до 0,7 см). Індустрія Кам'яного-Завалля, навпаки, характеризується переважанням середньошироких пластин.

Чи йдеться в цьому випадку про показник, який можна узагальнити для КЛСК в усьому її східному ареалі? Відповісти на це питання на сучасному етапі досліджень складно. Адже, для Йо-

сипівки реконструйовано іншу стратегію розщеплення – з акцентом на сколюванні максимально широких пластинчатих сколів, в тому числі за допомогою посиленого відтиску [15]. Настільки раннє використання механічних пристроїв для розщеплення поки що непідтверджене джерелами з інших регіонів КЛСК. Можливо, своєрідність Йосипівки пов'язана з її розташуванням – просторовою близькістю до родовищ кременевої сировини відмінної якості – волинсько-подільського типу [30]? Спостереження з Кам'яного-Завалля добре відповідають моделі метричного розподілу пластинчатих сколів, яку зафіксовано О.В. Лариною для пам'яток КЛСК Молдови [13, с. 48].

Типологічна структура КЛСК характеризується переважанням скребків та ножеподібних пластин з різного типу вторинною обробкою [25]. Так, і в Кам'яному-Заваллі майже половину всіх знарядь праці складають скребки, а другою кількісно групою виробів є ретушовані пластини. З точки зору загальної структури кременевої колекції, Кам'яне-Завалля слід відносити до середньодністровського варіанту індустрії розщепленого каменю КЛСК в розумінні Д. Л. Гаскевича [3].

Виразності комплексу Кам'яного-Завалля надає присутність кількох асиметричних трапецій. Ці геометричні мікроліти виготовлено з нешироких сколів (мікропластин) за допомогою крутого усічення одного кінця заготовки та ретушування виїмки на іншому кінці сколу. Вироби саме такої морфології знаходять досить далекі аналогії – на пам'ятках групи Сакаровка культури Кріш у Молдові [8], на поселенні КЛСК Главенештій Вець у Румунії [29, с. 277], на могильнику Дуранкулак в Болгарії [31]. Серед численних пізньомезолітичних колекцій геометричних мікролітів Північно-Західного Причорномор'я, звичайно, можна знайти кілька артефактів морфологічно схожих на трапеції з Кам'яного-Завалля [21, с. 36]. Проте, вони, безумовно, не будуть найтипівішими, серійними виробами для пізнього мезоліту регіону.

Таким чином, аналіз кременевого інвентарю Кам'яного-Завалля вказує скоріш на балканські та центрально-європейські напрямки зв'язків населення КЛСК з території півночі сучасної Одещини. Виразних слідів контактів з місцевим мезолітичним на-

селенням поки що не виявлено. Можливо, з часом та збільшенням обсягу джерельної бази такі контакти будуть засвідчені, проте на сьогоднішній день, мусимо констатувати відсутність емпіричного підтвердження (принаймні, на підставі складу кременевої індустрії) значного внеску місцевого мезолітичного субстрату в формування КЛСК в найсхіднішій частині її ареалу.

Список використаної літератури та джерел

1. Безусько Л. Г., Безусько А. Г. Перша поява культурних злаків у складі палінофлор голоцену фонових розрізів рівнинної частини України // Наукові записки На УКМА. Біологія та екологія. 2014. Т. 158. с. 21-28.
2. Гаскевич Д. Л. Віта-Поштова-2 - найсхідніше поселення з матеріалами дунайської неолітичної культури // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. 1997. с. 11-13.
3. Гаскевич Д. Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України. Київ: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.04 / НАН України. Ін-т археології, 2003. с.
4. Гаскевич Д. Л. Крем'яні вироби кукрекської культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // Археологія. 2005. Т. 3. с. 24-37.
5. Гаскевич Д. Л. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури // Археологія. 2014. Т. 4. с. 3-17.
6. Даниленко В. Н. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Киев: Наукова думка, 1969. 260 с.
7. Дворянінов С. О. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Майнова Балка на Одесщині // Археологія. 1982. Т. 38. с. 93-95.
8. Дергачев В. А., Ларина О. В. Памятники культуры Криш Молдовы (с каталогом). Кишинэу: Tipografia Centrala, 2015. 504 с.
9. Захарук Ю. Н., Телегин Д. Я. Культура линейно-ленточной керамики // Археология Украинской ССР. Т.1. Первобытная археология / Ред. Д. Я. Телегин. Киев: Наукова думка, 1985. с. 126-133.

10. Киосак Д. В., Бруяко И. В., Денисюк В. Л. Комплекс археологических памятников «Каменное-Завалье» в Среднем Побужье: работы 2011-2012 гг. // *Tyragetia*. 2014. Т. s.n.VIII (XXIII)-1. p. 73-88.
11. Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. Москва: Наука, 1987. 323 с.
12. Котова Н. С. Древнейшая керамика Украины. Киев, Харьков: Майдан, 2015. 154 с.
13. Ларина О. В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // *STRATUM plus*. 1999. Т. 2. с. 10-140.
14. Ларина О. В., Петренко В. Г., Сапожников И. В. Культура линейно-ленточной керамики в Днестро-Бугском междуречье (по материалам поселения Майнова Балка) // *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*. 1999. Т. 7. с. 10-21.
15. Милян Т. Р., Пічкур Є. В., Шидловський П. С. Виробничий інвентар пам'ятки Йосипівка 1 // *Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр.* / Ред. Д. Н. Козак. Київ: Академперіодика, 2009. с. 225-230.
16. Нужний Д. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Удосконалення зброї первісних мисливців. Київ: КНТ, 2008. 308 с.
17. Ольжич О. Археологія. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2007. 496 с.
18. Петренко В. Г., Полищук Л. Ю., Сапожников И. В. Новые археологические памятники в северных районах Одесской области (эпоха камня и медный век) // *Древности Причерноморских степей* / Ред. В. П. Ванчугов. Киев: Наукова думка, 1993. с. 103-114.
19. Петренко В. Г., Сапожников И. В. Дослідження поселення Майнова Балка // *Археологічні дослідження в Україні 1991 року* / Ред. Д. Н. Козак. Луцьк: Надстир'я, 1993. с. 92-93.
20. Петрунь В. Ф. Заключение о результатах археолого-петрографического изучения материалов из Майданецкого // *Stratum Plus*. 2001-2002. Т. 2. с. 137-140.

21. Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. К.: Наукова думка, 1982. 176 с.
22. Станко В. Н., Петрунь В. Ф., Максимюк Т. И. Поздне-мезолитическое местонахождение кукрекского типа на Южном Буге // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья / Ред. П. О. Карышковский. К.: Наукова думка, 1981. с. 5-12.
23. Телегин Д. Я. Новые памятники культуры линейно-ленточной керамики на Украине // Советская археология. 1979. Т. 2. с. 229-234.
24. Шмаглий Н. М., Видейко М. Ю. Раннетрипольское поселение Гребеннюков Яр у с. Майданецкое // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья / Ред. Т. Л. Самойлова. Киев: Наукова думка, 1987. с. 87-99.
25. Kaczanowska M. Steinindustrie der Kultur der Linienbandkeramik // Problemes de la Neolithisation dans certaines regions de l' Europe / Ed. J. Kozlowski and J. Machnik. Wroclaw: Zaklad Narodowy imienia Ossolinskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1980. P. 79-96.
26. Motuzaite-Matuzeviciute G., Telizhenko S. The First Farmers of Ukraine: an Archaeobotanical Investigation and AMS Dating of Wheat Grains from the Ratniv-2 Site // Archaeologia Lituana. 2016. Vol. 17. p. 100-111.
27. Motuzaite Matuzeviciute G. Neolithic of Ukraine: a Review of Theoretical and Chronological Interpretations // Archaeologia Baltica. 2014. Vol. 20. p. 136-149.
28. Motuzaite Matuzeviciute G., Telizhenko S., Lillie M. AMS radiocarbon dating from the Neolithic of Eastern Ukraine casts doubts on existing chronologies // Radiocarbon. 2015. Vol. 57. 4. p. 657-664.
29. Păunescu A. Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1970. 360 p.
30. Petrougne V.F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from the late-Tripolye cemeteries of Sofievka-type // Baltic-Pontic Studies. 1995. Vol. 3. P. 190-199.

31. Sirakov N. Flint artefacts in prehistoric grave-good assemblages from the Durankulak necropolis // Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder. Teil 1 / Ed. H. Todorova. Sofia: Deutsches Archäologisches Institut, 2002. P. 213-246.

Dmytro Kiosak

THE LITHIC INVENTORY OF LINEAR POTTERY CULTURE IN THE NORTH ODESSA REGION (BY THE MATERIALS OF KAMYANE-ZAVALLIA SETTLEMENT, WORKS OF 2014)

The paper addresses the issue of Linear Pottery Culture in the marginal region of its area. The issue is met by the analysis of materials from the easternmost ever excavated settlement of Linear Pottery Culture, Kamyane-Zavallia, recently acquired in the course of systematic excavations led by the author in 2014. An overview of other near-by sites reveal that the only representative sample of chipped stone finds comes from Kamyane-Zavallia. Other collections are either unpublished or are gathered on surfaces of sites.

The lithic collection of Kamyane-Zavallia (works of 2014) comprises 230 items coming from cultural layer, a deepened object and from the site's surface. The aim of knapping was a medium-wide blade, with curvy profile and wavy dorsal arrises. The dominant typological group is those of end-scrapers. The next one is those of retouched blades. The geometric microliths are represented by asymmetrical trapezes.

The author argues that the complex of Kamyane-Zavallia rather resembles the sites of Middle Dniester aspect of flint industry of Linear Pottery Culture than Volhynian sites of this culture. The typical shapes of lithic tools find closer analogies in Moldova and Romania. There is little if any indication of local "Mesolithic heritage" in Kamyane-Zavallia lithic inventory so far.

Key words: *Linear Pottery Culture, chipped stone tools, Recent Neolithic, geometric microliths.*

Список посилань (REFERENCES)

Bezus'ko, I. H. & Bezus'ko, A. H. 2014. *Persha poyava kul'turnykh zlakiv u skladi palinoflor holotsenu fonovykh rozriziv rivnynnoyi chastyny Ukrainy* [The first appearance of cultivars in the Palinooflore Holocene background segments of the plain part of Ukraine]. *Naukovi zapysky Na UKMA. Biolohiya ta ekolohiya* [Scientific Notes of the National Academy of UMAA. Biology and ecology], 158, 21-28.

Danylenko, V. N. 1969. *Neolyt Ukrainy. Hlavy drevney ystoryy Yuho-Vostochnoy Evropy* [Neolithic Ukraine. Chapters of Ancient History of South-Eastern Europe], Kyev, Naukova dumka.

Derhachev, V. A. & Laryna, O. V. 2015. *Pamyatnyky kul'tury Krysh Moldovy (s katalohom), Kyshynau* [Monuments of culture of Krish of Moldova (with catalog) Chisinau], Tipografia Centrala.

Dvoryaninov, S. O. 1982. *Poselennya kul'tury liniyno-strichkovoyi keramiky Maynova Balka na Odesshchyni* [The settlement of the culture of line-belt ceramics Maynova Balka in Odessa region]. *Arkheolohiya* [Archeology], 38, 93-95.

Gaskevych, D. L. 1997. *Vita-Poshtova-2 - nayskhidnishe poselennya z materialamy dunays'koyi neolitychnoyi kul'tury* [Vita-Posht-2 - the eastern settlement with materials from the Danube Neolithic culture]. *Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini 1997-1998 rr.* [Archaeological discoveries in Ukraine 1997-1998.], s.11-13.

Gaskevych, D. L. 2003. *Krem'yanyy inventar neolitychnykh kul'tur Ukrainy* [Derivative inventory of Neolithic cultures in Ukraine], K., *Avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.04 / NAN Ukrainy. In-t arkheolohiyi* [Author's abstract. dis Cand. is Sciences: 07.00.04 / NAS of Ukraine. Institute of Archeology,].

Gaskevych, D. L. 2005. *Krem'yani vyroby kukreks'koyi kul'turnoyi tradytsiyi v inventari buho-dnistrovs'kykh pam'yatok Pobuzhzhya* [Grain products of the Kukrak culture tradition in the inventory of Bug Dnieper monuments of Pobuzhzhya]. *Arkheolohiya* [Archeology], 3, 24-37.

Gaskevych, D. L. 2014. *Problemy radiovuhletsevoho datuvannya buho-dnistrovs'koyi neolitychnoyi kul'tury* [Problems of radiocarbon dating of the Bug Dniestr Neolithic Culture]. *Arkheolohiya* [Archeology], 4, 3-17.

Kaczanowska, M. 1980. Steinindustrie der Kultur der Linienbandkeramik. In: Kozłowski, J. & Machnik, J. (eds.) *Problemes de la Neolithisation dans certaines regions de l' Europe*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Kiosak, D. V., Brujako, I. V. & Denisjuk, V. L. 2014. *Kompleks arheologicheskikh pamjatnikov "Kamennoe-Zaval'e" v Srednem Pobuzh'e: raboty 2011-2012 gg.* [The complex of archeological monuments "Kamennoe-Zaval'e" in the Middle Bourgeois: works of 2011-2012 rr.]. Tyragetia, 73-88.

Korobkova, G. F. 1987. *Hozjajstvennye komplekсы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР* [Economic complexes of the early agricultural and pastoral societies in the south of the USSR], Moskva, Nauka.

Kotova, N. S. 2015. *Drevnejshaja keramika Ukrainy* [The most ancient ceramics of Ukraine Kiev, Kharkov], Kiev, Har'kov, Majdan.

Larina, O. V. 1999. *Kul'tura linejno-lentochnoj keramiki Pruto-Dnestrovskogo regiona* [Culture of linear-band ceramics of the Pruto-Dniester region]. STRATUM plus, 2, 10-140.

Larina, O. V., Petrenko, V. G. & Sapozhnikov, I. V. 1999. *Kul'tura linejno-lentochnoj keramiki v Dnestro-Bugskom mezhdurech'e (po materialam poselenija Majnova Balka)* [The culture of linear-band ceramics in the Dniester-Bug mezhdurechye (based on the materials of the settlement of Maynov Balka)]. *Starozhitnosti Pivnichnogo Prichornomor'ja i Krimu* [Antiquities of the Northern Black Sea Coast and the Crimea], 7, 10-21.

Motuzaitė Matuzeviciute, G. 2014. *Neolithic of Ukraine: a Review of Theoretical and Chronological Interpretations*. Archaeologia Baltica, 20, 136-149.

Motuzaitė Matuzeviciute, G., Telizhenko, S. & Lillie, M. 2015. *AMS radiocarbon dating from the Neolithic of Eastern Ukraine casts doubts on existing chronologies*. Radiocarbon, 57.

Motuzaitė-Matuzeviciute, G. & Telizhenko, s. 2016. *The First Farmers of Ukraine: an Archaeobotanical Investigation and AMS Dating of Wheat Grains from the Ratniv-2 Site*. Archaeologia Lituanica, 17, 100-111.

Mylyan, T. R., Pichkur, YE. V. & Shydlovs'kyi, P. S. 2009. *Vyrobnychyy inventar pam'yatky Yosypivka 1* [Production inventory of the

monuments of Yosypivka 1]. In: KOZAK, D. N. (ed.) *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2006-2007 rr.* Kyiv: Akademperiodyka.

Nuzhnyy, D. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoyi tekhniky v kam'yanomu vitsi. Udoskonalennya zbroyi pervisnykh myshlyvtsiv* [The development of microlithic technology in the Stone Age. Improvement of weapons of primitive hunters], Kyiv, KNT.

Ol'zhych, O. 2007. *Arkheolohiya* [Archeology], Kyiv, Vyd-vo ime-ni Oleny Telihy.

Păunescu, A. 1970. *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Petrenko, V. G. & Sapozhnikov, I. V. 1993. *Doslidzhennja poselen-nja Majnova Balka* [Investigation of the settlement of Maynova Bal-ka]. In: KOZAK, D. N. (ed.) *Arheologichni doslidzhennja v Ukraïni 1991 roku*. Luc'k: Nadstir'ja.

Petrenko, V. G., Polishhuk, I. Ju. & Sapozhnikov, I. V. 1993. *Novye arheologicheskie pamjatniki v severnyh rajonah Odesskoj oblasti (je-poha kamnja i mednyj vek)* [New archaeological monuments in the northern regions of the Odessa region (stone age and the copper age)]. In: VANCHUGOV, V. P. (ed.) *Drevnosti Prichernomorskih stepej*. K.: Naukova dumka.

Petrougne, V. F. 1995. *Petrographical-lithological characteristics of stone materials from the late-Tripolye cemeteries of Sofievka-type*. *Baltic-Pontic Studies*, 3, 190-199.

Petrun', V. F. 2001-2002. *Zakljuchenie o rezul'tatah arheologo-petrograficheskogo izuchenija materialov iz Majdaneckogo* [Conclusion on the results of the archaeological and petrographic study of materials from Maidanetsky]. *Stratum Plus*, 2, 137-140.

Shmaglij, N. M. & Videjko, M. Ju. 1987. *Rannetripol'skoe poselenie Grebennjukov Jar u s. Majdaneckoe* [Grebenniuk Jar settlement near the village of Maidanetskoye]. In: SAMOJLOVA, T. L. (ed.) *Novye issledo-vanija po arheologii Severnogo Prichernomor'ja* [New research on the archeology of the Northern Black Sea Coast]. K.: Naukova dumka.

Sirakov, N. 2002. *Flint artefacts in prehistoric grave-good as-semblages from the Durankulak necropolis*. In: Todorova, H. (ed.) *Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder. Teil 1*. Sofia: Deutsches Archäologisches Institut.

Stanko, V. N. 1982. *Mirnoe* [Peaceful]. *Problema mezolita stepej Severnogo Prichernomor'ja* [The Mesolithic Problem of the Steppes of the Northern Black Sea Coast], K., Naukova dumka.

Stanko, V. N., Petrun', V. F. & Maksimjuk, T. I. 1981. *Pozdne-mezoliticheskoe mestonahozhdenie kukrekskogo tipa na Juzhnom Buge* [Late Mesolithic location of the Kukrek type on the Southern Bug River] // In: Karyshkovskij, P. O. (ed.) *Pamjatniki drevnih kul'tur Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja* [Monuments of the ancient cultures of the North-Western Black Sea Region]. K.: Naukova dumka.

Telegin, D. Ya. 1979. *Novye pamjatniki kul'tury linejno-lentochnoj keramiki na Ukraine* [New Monuments of the Culture of Line-Tape Ceramics in Ukraine] // *Sovetskaja arheologija* [Soviet Archeology], 229-234.

Zakharuk, YU. N. & Telehyn, D. Ya. 1985. *Kul'tura lyneyno-lentochnoj keramyky* [Culture of linear-band ceramics] // In: TELEHYN, D. Ya. (ed.) *Arkheologhyia Ukraynskoj SSR. T.1. Pervobytnaya arkheologhyia* [Archeology of the Ukrainian SSR. T.1. Primitive archeology]. Kyev: Naukova dumka.

Ковальчук С. В., Петрова Н. О.

УДК 94(477.74):314.745.25«1944/1946

ПРОБЛЕМА ПРАЦЕВЛАНШТУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ НА ОДЕЩИНІ 1944-1946 рр.

У запропонованому дослідженні висвітлюються заходи органів влади для переселенців-українців із Західної України у 1944-1946 рр. Аналізуються офіційні документи, листи переселенців до державних установ, які дають можливість висвітлити деталі процесу організації переселення та розташування переселенців на нових територіях.

Ключові слова: переселенці, депортація, українці, УРСР, Польща, СРСР.

Одеська область історично стала малою батьківщиною не тільки для різних етнічних груп, але й українців-переселенців із Надсяння, Холмщини, Підляшшя та Лемківщини. Стаття присвячена подіям 70-річної давнини, але сьогодні коли Україна, через військові дії, зіткнулася з новою хвилею вимушеного переселення із східних областей України, вивчення досвіду роботи з переселенцями 40-х рр. XX ст. їх адаптації, роботи органів влади набуває особливого значення.

Серед найбільш ґрунтовних досліджень слід відзначити в першу чергу видання «Остання депортація: до 60-річчя примусового переселення 1951 року» І. І. Ніточко [7]. Це перша праця, що присвячена історії переселення на Одещину, однак подіям приділено недостатньо уваги. Дещо більше документів знаходимо у монографії «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах» [2], в якій представлені статистичні дані та розкриті загальні процеси переселення 1944-1947 рр. Постановка проблем та напрямів дослідження загальної наукової проблеми переселення (депортація) висвітлені в оглядовій статті М. Литвина [6].

Питання адаптації українців переселенців розглянуто у роботі Кіцак В. М. [3]. Дану проблему досить глибоко почала досліджувати західноукраїнська дослідниця Гонтар Т. М., [1] оглядово Крамар Ю. В. [5]. Серед істориків півдня України, ґрунтовно розробляє проблему українців-переселенців миколаївська дослідниця Пронь Т. [15]. Різні аспекти проблеми переселення на південно-східних територіях УРСР розглядали М. Алфьоров, Г. Боднар, Ю. Боднарчук, О. Гаврилюк, Р. Давидюк, Н. Данилиха, Р. Кабачій, Т. Максимчук, М. Онуфрійчук, О. Савчук, Н. Шипік, С. Ясинчак, М. Якименко, інші.

Джерелом написання даної статті є архівні справи Державного архіву Одеської області, такі як «Переписка по вопросам эвакуации и расселения украинского и польского населения в Одесской области 1946 г.» та ін. [8, 9, 10, 11, 12, 13, 14].

Предметом нашої уваги стали листи українців-переселенців до органів влади Одеської області, які хоча і не є офіційними державними документами, але як додатки до справ разом із

звітами урядовців надають можливість більш глибоко розуміти процес переселення та, особливо, проблему працевлаштування переселенців на новому місці, як одну із найбільш складних. Саме ця проблема найчастіше фігурує у листах-зверненнях. Так, переселенець Сак Йосип Йосипович, який написав листа на ім'я генерального секретаря ВКП (б) Йосипа Віссаріоновича Сталіна звертається з проханням: «Трудоустроить его в переселенном районе, так как в переезде в Дубоссары ему отказано...» [10, арк. 133]. Схожий лист-прохання Дмитрюка Дем'яна «Об устройстве его специалистом-садовником в колхозе по его прямой специальности» [10, арк. 270]. Переселенець Лобанов Н. І., у листі до Управління по переселенцям при Раді Міністрів УРСР «обратился с просьбой трудоустроить его по специальности в один из институтов при АН УССР. При АН УССР в г. Киев, ему было отказано в связи с отсутствии жилья. Начальнику по устройству переселенцев в Одесской области принять меры по трудоустройству Н. И. Лобанова» [14, арк. 13].

Нерозуміння чи небажання або байдужість стали мотивом для листування Ходакової Олени Олександрівни з села Кандель-Рибальське, Роздільнянського району. У лютому 1946 р. вона маючи на руках хвору мати та ступені магістра філософії по історії та праву звернулася по допомогу харчами та грошима через повне зубожіння, голод та відсутність можливості працевлаштуватися. Без роботи залишилась преселенка Ходакова О. О. з дипломом про юридичну освіту [12, арк. 2-3]. Відповідь обласного сектору переселення: «На ваше прошение о трудоустройстве Вам необходимо предоставить документы об образовании имеющиеся у Вас на руках и указать где и на каких должностях Вы работали» [12, арк. 2-3]. Лише в серпні 1946 р. місцева влада після перевірки інформації, надала допомогу і відзвітувалась при виконану роботу: «21-го августа по сообщению председателя Роздильнянского исполкома тов. Ткаченко оказана помощь: 1. Выдано денег 2000 руб.; 2. Взята на снабжение хлебом.; 3. Приступили к мелкому ремонту дома» [12, арк. 5]. Але з приводу працевлаштування та наявності дипломів переселенки Ходакової О. О., була проведена перевірка інспектором обласного відділу освіти Нестеренко В. Г.:

«Ученой степени не имеет и подтверждающих документов нет... С педагогической работой не знакома...» [12, арк. 8].

З аналогічним листом по допомогу із працевлаштуванням у Роздільнянському районі звернулася переселенка Кравченко Н. П.: «... Материальные средства крайне затруднительны. Квартира требует остекления 3-х окон. Топлива нет...» [12, арк. 44].

Але були й випадки зацікавленості місцевої влади у працевлаштуванні фахівців окремих спеціальностей, наприклад: «Просим дать прописку в гор. Одесса, гр. Андрушаку Ивану Семеновичу и его семье. Гр. Андрушак является высококвалифицированным мастером шорником в указанной квалификации мастерская очень нуждается в изготовлении протезных изделий для инвалидов отечественной войны...» [11, арк. 37].

У фундаментальній праці «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси», вказується, що в УРСР станом на 1 вересня 1945 р. на обліку перебувало 710 304 інвалідів, з них 16,3 % ветерани із ампутованими верхніми та нижніми кінцівками. Для вироблення протезів в УРСР на 1945 р. працювало 14 заводів та 22 майстерні [16, с. 774-776].

Наступний лист «Заместителю председателя Исполкома Одесского областного совета депутатов трудящихся: Завод им. Старостина из-за недостатка рабочей силы не выполняет основной производственной программы...» [13, арк. 94].

Підтвердження дефіциту кваліфікованих робітників знаходимо у переписці на декількох сторінках про надання житла переселенцю Кучинському Володимирі Яковичу із родиною в 6 осіб. Він був спеціалістом-текстильником, наладчиком верстатів з необхідним для суконної фабрики досвідом [19, арк 47]. Справа гр. Кучинського В.Я. має певні особливості, тому що в ній згадується процес переселення корінних поляків до Польщі на основі домовленостей радянського та польського урядів у вересні 1944 р.: «Исполком одесского городского совета трудящихся обязуется выделить квартиру Кучинскому В. Я. из наличия квартир польского населения, убывающего в Польшу» [19, арк 47]. Аналогічна справа Пликус А. А., Вержбицького В., Пицецького Ю. та Завад-

ського про працевлаштування на Одеську суконну фабрику, яка, до того ж забезпечувала житлом [9, арк. 49].

Все це вказує на гостру необхідність негайного залучення до виробництва фахівців серед населення, яке поверталось із евакуації, серед демобілізованих солдат Червоної армії та українців-переселенців в тому числі. Ця проблема в контексті загального питання про людські і матеріальні втрати Одещини в роки війни та його відновлення розглядалась нами у статті «Майновий та соціальний стан переселенців на Одещину в 1944-1947 рр.» [4].

Справа переселенця Копи Анатолія Еммануїловича, вказує на дефіцит спеціалістів у медичній сфері. Його як лікаря-туберкульозника працевлаштували в одеській Центральній Дорожній лікарні на станції Одеса-Товарна [11, арк. 39]. Особливу увагу привертає фраза: «Жилплощадью д-р Коп в Одессе обеспечен», що тільки підкреслює найбільш складне питання це житло [11, арк. 39].

У виданні «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси», підкреслюється що у другій половині 40-х рр. серед населення республіки дуже поширилось захворювання на туберкульоз. Серед причин епідемії дослідники вказують на низький імунітет населення через нестачу харчів і знищення німцями 70% медичних установ республіки та малої чисельності медичних працівників тощо [16, с. 755-760].

Ще один документ з питання працевлаштування у медичній сфері – лист завідуючого відділом Розселення при Виконавчому комітеті Обласної ради трудящих М. Черепанова до завідуючого облздоров відділу тов. Бойко: «Сектор расселения украинского населения при Исполкоме Облсовета ... просит Вас предоставит работу переселенцу-украинцу Степанюк А. И., по его специальности – фельдшер» [9, арк. 37]. На щастя гр. Степанюка А. І., клопотання за його питанням було вирішено позитивно, що підтверджує лист заступника голови Виконавчого комітету Обласної ради трудящих М. Дмитрієва [9, арк. 41].

Сфера обслуговування, як і промисловість, освіта і медицина, теж мала великий дефіцит у працівниках: «Сектор Расселения при Исполкоме Областного Совета депутатов трудящихся просит

Вас трудоустроить на работу в системе украинку-переселенку Ульчитскую С. Т. из Польши в качестве официантки» [19, арк. 28].

Вирішення проблеми працевлаштування залежало і від наявності житла у місті чи селищі в Одеській області, про що свідчать листи-звернення переселенців. Саме відсутність житла, ставало перешкодою у процесі залучення фахівців в певних галузях: «Степанов Анатолий Иванович фотоспециалист, не может продолжать работать в «УКРФОТО» в г. Одесса, из-за отсутствия жилья, без жилья не дают прописку, без прописки не могут трудоустроить» [9, арк. 112].

У досліджуваній нами проблемі були й зворотні сторони «медалі». Так українець-переселенець Гдира забезпечений житлом та роботою у колгоспі с. Мигаї звернувся з наступною проблемою: «Переселенец Гдыра вынужден был уволиться с Мигаевского пункта Заготзерна, через сверхурочную и неоплачиваемую работу на личном хозяйстве директора пункта тов. Крюкова...» [12, арк. 251].

Нажаль прикладів неухважного або навіть безпідставно грубого поводження місцевих керівників та жителів до переселенців багато. Вони документально підтверджені як скаргами українців-переселенців, так й офіційними звітами інспекторів від Управління по справах переселенців Одеської області. Наприклад звіт по Балтському району за травень 1945 р.: «На основании многочисленных фактов, изложенных мной... прихожу к выводу, что большинство руководителей колхозов Балтского района при попустительстве районных организаций проявляют полное безразличие к хозяйственному устройству переселенцев... не препятствуют их выезду, не проявляют заботу о них... строительный материал для ремонта или постройки домов не используется по назначению или разбазаривается...» [8, арк. 126].

Важко знайти будь які пояснення для виправдування негативної практики радянського уряду у переселенській справі. Довготривала війна, стан країни та радянського населення, яке знаходилось у повному зубожінні вказувало на неготовність до проведення організаційного масового переселення українців з Польщі до УРСР. Звичайно, важкі умови процесу переселення і

створювали негативне ставлення як місцевих жителів так і урядовців, які керували процесом переселення. Також не слід забувати, що цей процес для самих переселенців був примусовий, як з боку польської влади так й СРСР.

Отже, скарги та звернення українців-переселенців є документами, які дають можливість критично ставитися до офіційних звітів місцевих партійних керівників, створити більш повну картину цього процесу в Одеській області. Тематика таких звернень досить велика і створює поле для подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури та джерел

1. Гонтар Т.М. Становище переселенців з Польщі в південних та східних областях УРСР у 1944-1945 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Вип. VII. Серія : Історія. Збірник наукових праць. – Тернопіль : Лілея, 1998. – С. 146-155.
2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т. 2. 1946-1947 рр. / відповід. Редактор Ю.Сливка. – Львів, 1998. – 536 с.
3. Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944 – 1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. істор. Наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В.М. Кіцак. – Чернівці, 2003. 22 с.
4. Ковальчук С.В., Петрова Н.О. Майновий та соціальний стан переселенців на Одещину в 1944-1947 рр. // Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські етнографічні читання : Збірка наукових праць: наукове видання / За редакцією В. Г. Кушніра. – Одеса : Одеській національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. – 398 с. – С. 168-178.
5. Крамар Ю.В. Особливості депортаційно-переселенських процесів з Польщі до південних регіонів України у 1944-1947рр.–С.114-119[Електронний ресурс]//Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/24.pdf> (дата звернення: 10.10.2017)

6. Литвин М. Депортація українців у 1944-1951 роках [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.voxpopuli.com.ua/rubriki/istoria/zlocininkvd/deportaciieukraiencivu1944-1951rokahavtorlivinmikola> (дата звернення: 10.10.2017)
7. Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-ти річчя примусового переселення 1951 року : науково-довідкове видання. – Одеса : Астропринт, 2011. – 240 с.
8. Одесский исполнительный комитет областного совета депутатов трудящихся. Отдел переселения о трудовом и бытовом устройстве 16.05 1945 – 08.08.1945. Держархів Одеської області, ф. Р-2000 оп 3 спр 84, 200 арк.
9. Переписка по вопросам переселения и бытового устройства переселенцев 1946 г. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської області), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 150, 425 арк.
10. Переписка по вопросам эвакуации и расселения украинского и польского населения в Одесской области 1946 г., Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської області), ф. Р-2000, оп. 3, спр. 87, 491 арк.
11. Переписка с районами области за 1945 р. о трудовом и бытовом устройстве переселенцев, Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 85, 289 арк.
12. Переписка с районами Одесской области по вопросам бытового устройства переселенцев и др., Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 148. 460 арк.
13. Переписка с СМ УССР и указанными районами о хозяйственном устройстве переселенцев из Польши 1945-1946 гг. Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 145, 321 арк.
14. Переписка с СМ УССР о хозяйственном устройстве переселенцев из Польши 1947 г., Держархів Одеської області, ф. Р-2000, оп. 3, спр. 147, 96 арк.
15. Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі

в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944-1946 рр.) // Кресзнавство. – № 1, 2012. – С. 150-157.

16. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Рєєнт, П. Т. Тронько. – К.: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. – Кн. 2. – 943 с.

Stanislav Kovalchuk, Nataliia Petrova

THE PROBLEM OF EMPLOYMENT OF WESTERN UKRAINIAN SETTLERS IN THE ODESSA REGION OF 1944-1946

The proposed study examines measures taken by the Soviet authorities during the waves of Ukrainians moving from Western Ukraine in 1944-1946 to the Odessa region of the Ukrainian SSR. This problem relates to regional history and its research is necessary for the creation of historical and ethnographic picture of the region after the end of the tragic events of the Second World War. In the context of the formation of national history, consideration of this problem provides an opportunity to talk about the Odessa region as a Ukrainian and multinational region of modern and past Ukraine. In the context of the study of the history of the USSR, this study is a continuation of the consideration of the continuous resettlement process throughout the USSR, as an integral part of the brutal domestic policy of the CPSU (b) headed by Joseph Stalin.

The urgency of this study is that the sources of consideration of resettlement processes are not only official documents but also letters to the authorities of the Ukrainian immigrants themselves. A large amount of materials are appeals and complaints of Ukrainian migrants to various levels of government. The subjects of the problems encountered by Ukrainian settlers in the new lands are quite broad. In addition, the proposed research topic was well developed by Western Ukrainian researchers for the last twenty years; for the southern

regions, it [the topic] is relatively new and not fully explored.

Therefore, the purpose of the article is to consider the letters of the Ukrainian immigrants to the authorities of the Odessa region, these are not official state documents, but they were added to the cases together with the reports of the government and provide an opportunity to more critically evaluate the state documents. The sources of the research are archival materials of the Odessa Archives of the Odessa region, fundamental works and articles of Ukrainian researchers on this problem. Outside of our study, unfortunately, documents and materials of the Polish government remain.

Considering the problems of employment and housing provision in parallel, one can investigate the people whose occupations were relocated to the Odessa region. This is interesting because in the years 1944-1946 in Odesa Oblast a reconstruction process took place after the end of the Second World War and the region needed specialists from different specialties. Also, in the context of the consideration of this problem, it is impossible to avoid such consequences of resettlement as adaptation of settlers in the new socio-economic system, in new climatic conditions, the spread of new diseases among settlers, etc.

Also, in comparison with the official reports of the authorities, one can investigate how the allocated funds, things, and property for the Ukrainian settlers were spent. One of the negative phenomena in this process will be the flowering of abuse by the rayon authorities, as evidenced by the complaints of the migrants themselves and the reports of the inspections of authorized persons. Attempts by the authorities to influence the settlers by ideological and repressive measures led to the departure of the latter to the western regions.

This topic is important and relevant today, because unfortunately, due to military actions in the east of Ukraine, we have not completed the process of resettlement in our territories.

Key words: settlers, deportation, Ukrainians, USSR, Poland, USSR.

Список посилань (REFERENCES)

Deportatsiyyi. Zakhidni zemli Ukrayiny kintsya 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u tr'okh tomakh [Deporta-

tion Western lands of Ukraine in the late 30's - early 50's. Documents, materials, memoirs: in three volumes]. – T.2. 1946-1947 rr. / vidpovid. Redaktor Yu.Slyvka. – L'viv, 1998. – 536 s.

Hontar T. M. *Stanovyshche pereselentsiv z Pol'shchi v pivdennykh ta skhidnykh oblastiakh URSR u 1944-1945 rr.* [Situation of settlers from Poland in the southern and eastern regions of the Ukrainian SSR in 1944-1945] // *Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu* [Scientific notes of the Ternopil State Pedagogical University]. Vyp. VII. Seriya : Istoryia. Zbirnyk naukovykh prats'. – Ternopil' : Lileya, 1998. – S. 146-155.; Kramar Yu.V. *Osoblyvosti deportatsiyno-pereselens'kykh protsesiv z Pol'shchi do pivdennykh rehioniv Ukrayiny u 1944-1947 rr* [Features of deportation-resettlement processes from Poland to the southern regions of Ukraine in 1944-1947]. – S. 114-119 // Dostupno: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/24.pdf> (data zvernennya: 10.10.2017).

Kitsak V. M. *Deportatsiya ukrayintsiv z Pol'shchi v URSR u 1944 – 1946 rr. ta yikh sotsial'no-ekonomichna adaptatsiya* [Deportation of Ukrainians from Poland in the USSR in 1944-1946 and their socio-economic adaptation] : avtoref. dys. na zdobuttya stupenya kand. istor. Nauk : spets. 07.00.01 “Istoryia Ukrayiny” [author's abstract. dis for obtaining the degree of candidate. history Science: special 07.00.01 “History of Ukraine”] / V.M. Kitsak. – Chernivtsi, 2003. 22 s.

Koval'chuk S. V., Petrova N. O. *Maynovyy ta sotsial'nyy stan pereselentsiv na Odeschynu v 1944-1947 rr.* [Property and social status of settlers in the Odessa region in 1944-1947] // *Mihratsiyyi v istoriyi i etnichnykh protsesakh Ukrayiny. Odes'ki etnografichni chytannya : Zbirka naukovykh prats' : naukove vydannya* [Migrations in the history and ethnic processes of Ukraine. Odessa ethnographic readings: Collection of scientific works: scientific publication] / Za redaktsiyeyu V.H. Kushnira. – Odesa : Odes'kiy natsional'nyy universytet imeni I.I. Mechnykova, 2017. – 398 s. – S. 168-178.

Lytvyn M. *Deportatsiya ukrayintsiv u 1944-1951 rokakh* [Deportation of Ukrainians in 1944-1951] // Dostupno: <http://www.voxpopuli.com.ua/rubriki/istoria/zlocininkvd/deportaciieukraiencivu1944-1951rokahavtorlivinmikola> (data zvernennya: 10.10.2017).

Odesskiy ispolnitelnyiyy komitet oblastnogo soveta deputatov tru-

dyaschihsya. Otdel pereseleniya o trudovom i byitovom ustroystve [Odessa Executive Committee of the Regional Council of Working People's Deputies. Department of resettlement of labor and domestic devices] 16.05 1945 08.08.1945. f R-2000 op 3 spr 84, 200 ark.

Ostannyya deportatsiya. Do 60-ty richchya prymusovoho pereseleniya 1951 roku : naukovo-dovidkove vydannya [The last deportation. To the 60th anniversary of the forced resettlement of 1951: a scientific reference publication]. – Odesa : Astroprynt, 2011. – 240 s.

Perepiska po voprosam evakuatsii i rasseleniya ukrainskogo i polskogo naseleniya v Odesskoy oblasti 1946 g. [Correspondence on the evacuation and resettlement of the Ukrainian and Polish population in the Odessa region in 1946] DAOO, f. R-2000, op. 3, spr. 87, 491 ark.

Perepiska po voprosam pereseleniya i byitovogo ustroystva pereselentsev 1946 g [Correspondence on issues of resettlement and domestic organization of immigrants in 1946]. Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region], f. R-2000, op. 3, spr. 150, 425 ark.

Perepiska s rayonami oblasti za 1945 r. o trudovom i byitovom ustroystve pereselentsev [Correspondence with the regions of the region for 1945 p. on the labor and life of the settlers]. Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region], f. R-2000, op. 3, spr. 85, 289 ark.

Perepiska s rayonami Odesskoy oblasti po voprosam byitovogo ustroystva pereselentsev i dr. [Correspondence with the regions of the Odessa region on the issues of the household arrangement of immigrants, etc.] Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region], f. R-2000, op. 3, spr. 148. 460 ark.

Perepiska s SM USSR i ukazannyimi rayonami o hozyaystvennom ustroystve pereselentsev iz Polsha 1945-1946 gg [Correspondence with the SM of the Ukrainian SSR and the above-mentioned regions on the economic structure of the settlers from Poland 1945-1946]. Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region], f. R-2000, op. 3, spr. 145, 321 ark.

Perepiska s SM USSR o hozyaystvennom ustroystve pereselentsev iz Polshi 1947 g. [Correspondence with the SM of the Ukrainian SSR on the economic organization of immigrants from Poland in 1947] DAOO, f. R-2000, op. 3, spr. 147, 96 ark.

Pron' T. *Pereselennya ukrayins'koho naselennya z Pol'shchi v Odes'ku oblast' ta yoho intehratsiya v lokal'ne seredovyshe krayu (1944-1946 rr.)* [Resettlement of the Ukrainian population from Poland to the Odesa region and its integration into the local environment of the region (1944-1946)] // *Krayeznavstvo* [Regional studies]. - # 1, 2012. – S. 150-157.

Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narysy [Ukraine in the Second World War: A View from the XXI Century. Historical Essays] / Red. kol.: V. A. Smoliiy (holova kolehiyi), H. V. Boryak, Yu. A. Levenets', V. M. Lytvyn, O. Ye. Lysenko (vidp. red.), O. S. Onyshchenko, O. P. Reyent, P. T. Tron'ko; Retsenzenty: O. S. Rubl'ov, V. F. Shevchenko. *NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny* [National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine]. – K.: NVP “Vydavnytstvo “Naukova dumka, NAN Ukrayiny”, 2011. – Kn. 2. – 943 s.

Колесниченко А. М.

УДК 903.27:687.566-033.5:[069.02:902(477.74-21)]»-05/-00»

СКЛЯНІ ФЛАКОНИ VI – I СТ. ДО Н.Е. З ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ НАНУ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ ТА ЇЇ ТИПОЛОГІЧНА СТРУКТУРА

В роботі вивчено історію формування колекції скляного посуду VI – I ст. до н.е., базуючись на документах архіву Одеського археологічного музею, Державного архіву Одеської області та протоколів засідань Одеського товариства історії та старожитностей. Проаналізовано стан вивченості та етапи комплектації зібрання з поч. ХХ ст. Висвітлені нові сторінки історії діяльності музею. В роботі дана кількісна та типологічна характеристика посуду. В результаті вивчення колекції накреслені перспективи майбутніх досліджень.

Ключові слова: скло, техніка сердечника, експонат, Північне Причорномор'я, Ніконій, Тіра, античність.

Колекція скла Одеського археологічного музею неодноразово привертала увагу дослідників, адже вона налічує більше тисячі експонатів та охоплює артефакти від епохи енеоліту-бронзи до пізнього середньовіччя. Якісно зібрання не поступається найбільшим колекціям європейських музеїв. Формування музею відбувалось на протязі 200 років на основі знахідок з пам'яток Північного Причорномор'я. Більшу частину скляних виробів складає античний посуд, який хронологічно та за технікою виготовлення можна розділити на дві групи. Перша – представлена флаконами, які виготовлялися в техніці піщано-керамічного сердечника, і побутували в Північному Причорномор'ї з другої половини VI ст. до н.е. до початку I ст. н.е. У вітчизняній літературі вони отримали назву «фінікійських». В елліністичний час з'являються литі скляні чаші, які в I ст. до н.е. набули широкого поширення в містах Понту. Друга група – охоплює римський період, час – коли виробництво скляного посуду відбувалося переважно в техніці дуття. В цей період скляні вироби набувають масового виготовлення з численними формами. Такий посуд втрачає свою високу цінність і стає масовим.

Незважаючи на численні публікації окремих скляних виробів, зібрання ранньоантичних флаконів ОАМ НАНУ повністю не введено до наукового обігу. Лише деякі екземпляри увійшли до каталогів музею [14, с. 29; 20, с. 38-39, 170, № 60-63; 28, р. 67, № 119-123; 32, р. 341-342, № 3-8]. Тому, основною проблемою, якій присвячено цю статтю, є аналіз евристичного потенціалу колекції скляних флаконів VI-I ст. до н.е. з ОАМ НАНУ як джерела до вивчення історії античних міст Північного Причорномор'я.

Співробітники музею неодноразово починали роботу над каталогізацією скляного посуду. Так, Л. Г. Гаркуша у 1958 р. планувала написати каталог античного скла Ольвії, однак праця залишилася неопублікованою [18, ар.4]. Вже 1970 року певний інтерес до скляного посуду виник у В. І. Кузьменко, яка планувала вивчати знахідки з Пантикапею [19, ар. 22]. На жаль, матеріали не збереглися, або ж за певних обставин робота так і не була закінчена.

Посудини з «фінікійського скла» вивчалися А. М. Тарадаш, рукопис незавершеного каталогу зберігся в архіві ОАМ НАНУ.

Завдяки інформації з каталогу вдалося відновити паспортні данні деяких посудин. Величезний доробок з вивчення колекції античного скла музею залишила відома дослідниця античної археології Н. П. Сорокіна. Авторка багато років присвятила вивченню давнього скла, її напрацювання у цьому напрямку складають близько 40 робіт та декількох монографій [7, с. 6]. В 60-70-х роках дослідниця працювала з артефактами римського часу з Одеського археологічного музею [22, 23, 24, 25]. Можливо, Н. П. Сорокіна працювала над повним каталогом скла, адже на деяких інвентарних картках збереглися посилання на нього.

З 80-х рр. матеріали частково опрацьовані співробітником музею, дослідником давнього скла А. С. Островерховим. Дослідження вченого здебільшого ґрунтуються на вивченні скла з залученням результатів аналізів хімічного складу скляних виробів. Вперше у вітчизняній науці дослідником вивчені питання технології виготовлення скла на основі знахідок з Ягорлицького поселення (VII – перша пол. V ст. до н.е.) [21]. А. С. Островерхов у співавторстві з А. Г. Загинайло та О. М. Дзиговськими проаналізовані дані хімічного складу посудин, виготовлених в техніці сердечника з античних міст Північного Понту. Більшість зразків зберігається в Одеському археологічному музеї [8, с. 111-115; 5, с. 79-126].

Наступними кроками у вивченні колекції «фінікійського посуду» були публікації присвячені знахідкам з Тіри та Ніконію [11, с. 314-318; 13, с. 361-378].

Не дивлячись на накопичену інформацію, більшість скляних флаконів залишилися поза увагою вчених. Комплексний аналіз колекції, як археологічного джерела має важливе значення у розробці питань історії регіону та розвитку давнього склярства. На початковому етапі дослідження скляного посуду VI – I ст. до н.е. фундаментальною є робота у напрямку вивчення історії формування зібрання Одеського археологічного музею. Вона дає можливість виявити не тільки втрачені відомості про походження речей, а й висвітлити деякі сторінки історії музею та розвитку археологічних досліджень на півдні України. Серед завдань дослідження – загальна характеристика колекції, її кількісного та типологічного складу.

Основу сучасного зібрання Одеського археологічного музею складає скляний посуд музею Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС). Комплектація колекції тісно пов'язана з етапами дослідницької діяльності товариства.

Попередником ОТІС був Одеський міський музей, заснований в 1825 році. За списками, підготовленими в 1858 р. для передачі експонатів з Одеського міського музею до музею ОТІС під час їх об'єднання, відомо, що у міському музеї майже не зберігалось виробів зі скла. В документі вказані лише різнокольорові скляні кульки з Ольвії [9, ар.30 зв.], а також підвіска у вигляді дитини з Керчі [9, ар.32]. Дещо інші відомості вказані в інвентарній книзі товариства. За описом з міського музею надійшло 16 посудин з Пантікапею (№№1,5-6,11-13, 23, 29, 32-34, 37, 41, 48-49, 66) і одна ребриста чаша з Ольвії (№91) (НА ОАМ НАНУ. Інвентарна книга ОТІС, №VI).

Найбільш раннім надходженням в музей товариства були скляні вироби А.Я. Фабра. В 1844 р. цінитель старожитностей запропонував Одеському міському музею та іншим подібним установам придбати свою колекцію за 1700 руб. сріблом. Зібрання складалося з ваз, амфор, глиняного та скляного посуду, статуеток, рельєфів і декількох золотих виробів, більша частина з яких була знайдена в Пантікапеї [2, ар.19, 25]. Через деякий час колекція А. Я. Фабра була придбана за 1200 рублів Одеським товариством історії та старожитностей [26, с. 142, 288]. Це надходження не відбилося в протоколах засідань і інвентарних книгах товариства, але відомості про нього підтверджуються в опису предметів музею ОТІС, складеному в проміжку часу з 1847 по 1877 рік [3, ар.132].

В 1845 р. дійсним членом товариства Д.В. Карейшою подарована маленька чаша з Керчі (Отчет ООИД с 14 ноября 1845 по 14 ноября 1846 г.).

В перші чотири десятиліття діяльності товариства, надходжень виробів зі скла було мало. В період з 1847-1877 рр. до колекції внесено дві скляні підвіски з Ольвії, 27 посудин з Пантікапею та одну склянку з Херсонесу [3, ар.125, 132, 145].

Головним джерелом наповнення зібрання були придбання у торговців старожитностей за рахунок спеціально виділених ко-

штів та систематичних подарунків членів товариства. Серед меценатів, які дарували скляні вироби потрібно відзначити віце-президента В. Н. Юргевича, дійсних членів товариства О. О. Діріна, О. М. Новікова, М. В. Ерделі, В. М. Пірогова та його дружину, подружжя Курісів (І. І. Куріс, та Л. І. Куріс), П. А. Маврогордато, Е. Р фон Штерна та Є. А. Шуманського, В. Михалевського, Ю. Марті. Деякі подарунки робили продавці старожитностей і крадії історії, наприклад, Леон Гохман.

Особливої уваги заслуговує активний діяч товариства, меценат О. Л. Берт'є-Делагард (1842-1920) [12, с. 314-317]. 1880 року його було обрано дійсним членом ОТІС. Будучи аматором, він серйозною займався науковою діяльністю з вивчення старожитностей. З 1885 по 1888 р. О. Л. Берт'є-Делагард керував розкопками в Херсонесі, проводив розкопки некрополя Феодосії, святилища римського часу біля Ялти, працював на могильнику Суук-Су [6, с. 80, 26, с. 48]. 1887 року він вийшов у відставку та зосередився на науковій діяльності. На 1899-1919 рр. його обрано віце-президентом ОТІС. Дослідник подарував до музею ОТІС багато рідкісних старожитностей, зокрема посудини зі скла, виготовлені у техніці сердечника.

З 1879 р. О. Л. Берт'є-Делагард починає дарувати скляний посуд музею (инв. кн. ООИД №VI, № 56-61). Він постійно поповняв колекцію, незважаючи на те, що такі пожертви коштували досить дорого: «Не знаю чому, але останнім часом скляні речі, а особливо різнокольорового скла, досягли нечуваних цін і все ж таки мають збут; плата в декілька сотень рублів за маленьку скляну чашу або флакончик стала справою звичайною» [1, с. 45-46]. До ювілейного засідання з 60-річчя заснування товариства, О. Л. Берт'є-Делагард подарував особисту колекцію 150 скляних виробів, які коштували 1900 рублів. Серед них були і «фінікійські» різнокольорові бальзамарії (протокол засідання ОТІС № 321).

В інвентарній книзі ОТІС записано 287 екземплярів скляних посудин, що були подаровані О. Л. Берт'є-Делагардом, їх вартість сягала 2639 рублів. За протоколами засідань товариства О. Л. Берт'є-Делагард пожертвував 250 посудин, які загалом коштували 3400 рублів (протоколи засідань ОТІС №№ 266, 268, 269, 271,

303, 321, 327, 331, 334, 337, 347, 353, 361, 366, 368, 372, 373, 376, 412, 422, 426). Розбіжність в кількості посудин могла утворитися внаслідок деякої плутанини в записах інвентарних книг. Інколи надходження артефактів до музею не оголошувалося на засіданні товариства. Майже все зібрання скляних флаконів, виготовлених в техніці сердечника було подаровано О. Л. Бертъе-Делагардом.

Серед поціновувачів античних скляних флаконів також слід відзначити Л. І. Куріс, яка в 1901 році подарувала один арибал, який було придбано в Парижі (протокол засідання ОТІС № 336). А також Ю. Марті, який в 1911 р. подарував арибал, знайдений в Пантікапеї.

Довгий час Одеське товариство досить часто купувало майбутні експонати у торговців старожитностей, таким чином намагаючись зберегти місцеві знахідки від вивезення закордон. Таким чином до музею потрапило декілька різнокольорових флаконів з Ольвії, придбаних у «Гохманов, Эдлisa и компании» (вислів із доповіді Е. Р. фон Штерна на 318 засіданні ОТІС, надходження №№ 626, 767 за інвентарною книгою ОТІС). Вказані особи заробляли на розкраданні та знищенні залишків античного міста Ольвія. Прикладом такої діяльності є унікальна скляна амфора елліністичного часу, яка була знайдена в Ольвії. На теперішній час вона зберігається в Берлінському музеї (Altes Museum) [31, р. 35-49]. Нажаль усі відомості про контекст знахідки було втрачено назавжди.

Великий внесок привнесла до формування колекції ранньо-античного скла діяльність Імператорської Археологічної комісії. Цією установою передавалися речі з розкопок міст Північного Причорномор'я, передусім ті, що не приймав Ермітаж.

В 1904 році музею була подарована група скляних посудин, серед яких був синій амфориск з жовтими нитками. Флакончик було знайдено в 1902 р. під час розкопок Б. Ф. Фармаковського в Ольвії.

Іншим джерелом наповнення зібрання були розкопки товариства. В результаті досліджень на о. Березань, надійшла до музею верхня частина амфориска. З 1904 р. до 1913 р. дослідження на пам'ятці проводилися почесним членом ОТІС Е. Р. фон Штер-

ном. З 1927 по 1947 рр. роботи на острові були продовжені його учнем М. Ф. Болтенко. Матеріали розкопок з 1904 року надходили до Одеського археологічного музею.

На жаль, для багатьох скляних балзамаріїв з одеського музею відомості про місце знаходження втрачено. Плутанина та незрозумілі данні вже були під час складення інвентарної книги ОТІС. Для багатьох уламків, які втратили паспорт можна лише констатувати їх походження з Північного Причорномор'я.

Зібрання ОТІС налічувало 46 екземплярів кольорового посуду, виготовленого в техніці сердечника. З того часу музей втратив найцікавіші типи посудин, можливо, під час Другої Світової війни. На одній з фотографії путівника музею 1915 року зображено 5 посудин, 3 з яких вже втрачено [14, с. 29]

З 1924 по 1945 рік надходжень скляного посуду майже не було. Лише один уламок було прийнято в 1924 р. з розкопок Б. Ф. Фармаковського в Ольвії, та одна ойнохоя потрапила в музей в 1943 році. Згідно облікової документації музею, а саме старим інвентарним карткам, під час окупації Одеси Дирекція рухомого майна передала до музею групу скляних посудин в кількості 96 одиниць. В архівних документах збереглася інформація, що директор музею В. І. Селінов отримав 76 скляних посудин. Речі були вилучені з приватних колекцій, тому інформація про їх походження не збереглася [4, ар.138-140]. Кількісна різниця між даними з архівних та облікових документів могла виникнути в результаті пошкодження цілих речей.

На теперішній час стара (довоєнна) колекція скляних флаконів Одеського археологічного музею представлена лише 39 експонатами.

Пам'ятка	Алабастр	Амфориск	Арибал	Ойнохоя
Пантикапей	8	3	1	1
Ольвія	7	3	1	0
Березань	0	1	0	0
Невідома	9	3	1	1

Довоєнне зібрання за своїм типологічним наповненням відображає всі етапи розвитку виробництва скляного посуду, який виготовлявся в техніці сердечника в майстернях Середземномор'я. За класифікаційною схемою Д. Гроуза [29, р. 126-128], посудини з колекції Одеського музею представляють:

Середземноморську групу I – кінець VI – початок IV ст. до н.е. (26 екземп.)

Середземноморську групу II – середина IV – кінець III ст. до н.е. (6 екземп.)

Середземноморську групу III – середина II ст. до н.е. – перша декада I ст. до н.е. (4 екземп.).

Початок XIX ст. – перша половина XX ст. є початковим етапом формування колекції античного скла ОАМ НАН України. Це час колекціонування та перших розкопок. Нажаль, старожитності найчастіше надходили до музею без інформації про контекст знахідки. Але не дивлячись на ці обставини, зібрання «фінікійських» посудин, яке сформувалося до II Світової війни є основою сучасної колекції та має важливе значення для вивчення історії населення Північного Причорномор'я в античний час.

Новий етап у комплектації зібрання ранньоантичного скла відкривають регулярні археологічні дослідження на території Північно-Західного Причорномор'я з 50-х років XX ст. Скляний посуд, виготовлений в техніці піщано-керамічного сердечника знайдено на трьох античних пам'ятках – Ніконій, Тіра, поселення поблизу с. Кошари.

Античне місто Ніконій локалізовано біля с. Роксолани на лівому березі Дністровського лиману. В результаті розкопок на пам'ятці з 1959 по 1994 р. знайдено 16 дрібних уламків скляних флаконів. Вважалося, що імпорт такої продукції до міста надходив виключно у вигляді алабастрів V-IV ст. до н.е. [8, с. 112]. На теперішній час наявні фрагменти представляють майже повний спектр форм скляних посудин. Аналогічні посудини відомі в багатьох центрах Середземномор'я та Північного Понту. Надходження дорогих скляних флаконів до міста встановлюється з початку V ст. до н.е. Найбільшу популярність вони отримали в другій половині V – на

початку IV ст. до н.е., лише один уламок може датуватися з другої пол. II ст. до н.е. – поч. I ст. н.е. [13, с. 371-372].

В місті Тіра було знайдено 13 уламків скляних флаконів, 9 з яких зберігаються в ОАМ НАНУ. Початок надходження цієї продукції відноситься до V – початку IV ст. до н.е., про що свідчить поки що єдина знахідка. Для елліністичного часу колекція з Тіри за типологічним різноманіттям є найбільш показною у Північному Причорномор'ї, серед уламків вирізняються раніше невідомі форми посуду, наприклад, унгвентарії. На відміну від колекції з Ніконію, більшість посудин з Тіри датується III-II ст. до н.е. Скляні флакони та їх вміст були дорогоцінним товаром, тому вони виступають одним з важливих свідоцтв про добробут населення міста. На тлі інших артефактів вони підтверджують, що період III – II ст. до н.е. був часом «розквіту Тіри» [10, с. 73]. Ці предмети також характеризують широкі культурні і економічні зв'язки Тіри з різними містами античного світу, де ймовірно розмішувалися виробничі центри, наприклад, на Родосі, Кіпрі, в Італії, Македонії, Греції [34, р. 150-151; 33, р. 137; 30, р. 53, 125; 27, р. 242-243].

На античному поселенні біля с. Кошари (Комінтернівський р-н, Одеська обл.) було знайдено лише один уламок від алабастра. Посудина датується сер. IV – перша пол. III ст. до н.е. Аналогії відомі в Ольвії (зберігаються в ОАМ НАНУ), Пантікапеї, Аполлонії, Варні [15, 33; 17, № 982; 16, № 5].

Розглянута категорія артефактів відноситься до дорогих, статусних речей, які є важливим джерелом у вивченні торгово-економічних зв'язків населення, та соціальних процесів у суспільстві.

В результаті багаторічної роботи членів ОТІС та співробітників Одеського археологічного музею вдалося зібрати значну колекцію ранньоантичних скляних флаконів, яка налічує 65 екземплярів. Вони походять з різних пам'яток: з Пантікапею – 13, Ольвії – 11, Ніконія – 16, Тіри – 9, о. Березань – 1, пос. біля с. Кошари – 1, невідомого походження – 14 екземплярів. Загалом колекція є важливою базою для подальшого вивчення питань розповсюдження і датування скляного посуду, виготовленого в техніці сердечника. Незважаючи на її очевидні недоліки (практично повністю відсутня контекстуальна інформація), настільки повна вибірка

цілих форм та уламків скляних флаконів VI – I ст. до н.е. дозволяє ставити та вирішувати на її основі проблеми формоутворення, морфології, технології виготовлення посуду та, нарешті, питання власне історичного рівня інтерпретації – розвитку прикладного мистецтва в ранньоантичні часи, економічних зв'язків міст Північного Причорномор'я з центрами виробництва скла та значення і ролі скляного посуду у живій культурі давніх греків.

Список використаної літератури та джерел

1. Бертъе-Делагард А. Л. Подделка греческих древностей на юге России // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. Т. 19, 1896. С. 27-68.
2. Держархів Одеської області. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 172. Дело об Одесском Городском музее и материалы по истории музея. 1833-1857.
3. Держархів Одеської області. Ф. 93. Оп.2. Спр. 1. Списки и описи имущества принадлежащего музею и кабинету Одесского общества истории и древностей. 1847.
4. Держархів Одеської області. Ф. Р-4127. Оп.1. Спр. 6. Одесский историко-археологический музей Дирекции культуры примарии Одесского муниципалитета, г. Одесса (период временной румыно-немецкой фашистской оккупации). 1941-1944 гг.
5. Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Стеклянная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени. Одесса: Гермес, 2000. 258 с.
6. Дианова Т. В., Красовская Н. В. «Музей посетил <...> и в том расписался» // Херсонский сборник. Вып. XVI. Севастополь. 2011. С. 79-104.
7. Журавлев Д. В. Нина Петровна Сорокина // Труды ГИМ. 2006. Вып.159. С. 5-7.
8. Загинайло А. Г., Островерхов А.С. «Финикийские» сосуды из Никония // Тезисы первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание исто-

- рией», 27-28. Июнь 1989, Одесса / Ред. В. П. Ващенко. Одесса: Маяк. С. 111 – 115.
9. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. Ф. V. Спр. 1561. Опись Одесского Городского Музея Древностей, переданного в 1858 г. в Одесское Общество Истории и Древностей
 10. Клейман И. Б. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры-Белгорода // Античная Тира и средневековый Белгород / Отв. Ред. П. О. Карышковский. Киев: Наукова думка, 1979. С. 54-75.
 11. Колесниченко А. Н. «Финикийские» сосуды из Тиры // Древнее Причерноморье. 2013. Вып. X. С. 314-318.
 12. Колесниченко А. Н. А.Л. Бертье-Делагард и его вклад в формирование коллекции стекла Одесского археологического музея // IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження» / Гл. ред. С. М. Гладун. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2013. С. 314-317.
 13. Колесниченко А. Н. Стекланные сосуды из Никония, изготовленные в технике сердечника // Stratum plus. 2017. №3 . С. 361-378.
 14. Краткий указатель музея императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Издание 5-е переработанное. Одесса: тип. Е. Хрисогелось, 1915. 109 с.
 15. Кунина Н. З. Стекланные сосуды, сделанные в технике сердечника (VI век до н.е. – начало I века н.е.) из некрополя Пантикапея в собрании Эрмитажа // Труды Государственного Эрмитажа. 2008. Вып. XLI. С.304–352.
 16. Минчев А. Антично стъкло (V – I в. пр. н.е.) въ Варненския музей // Известия на Народния Музей. 1980. Вып.16 (31). С. 111-114.
 17. Младенова Я. Предмети от стъкло и алабастр от некропола на Аполлония // Аполония. Разкопките в некропола на Аполлония през 1947-1949 гг. / Отв. ред. И. Венедиктов. София: Българска академия на науките. Археологически институт, 1963. С. 305-312.

18. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України. План работы Одесского государственного археологического музея на 1958 г. План работы Л. Г. Гаркуши. 15 арк.
19. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України. План работы Одесского государственного археологического музея на 1970 г. План работы В.И. Кузьменко. 25 арк.
20. Одесский археологический музей АН УССР / Ред. Г. А. Дзис-Райко. Киев: Наукова думка, 1983. 194 с.
21. Островерхов А. С. Технология античного стеклоделия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья). Препринт. Киев: Ин-т археологии НАН Украины, 1993. 99 с.
22. Сорокина Н. П. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья / Ред. П. О. Карышковский. Киев: Наукова думка, 1978. С.267-274.
23. Сорокина Н. П. Сирийский стеклянный сосуд из собрания ОГАМ // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ за 1963 г. / Ред. Одесса: Маяк, 1965. С. 185-189.
24. Сорокина Н. П. Стеклянный бокал с именем Ифигении из Пантикапея // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы / Ред. В. И. Козенкова, Ю. А. Краснов, И. Г. Розенфельдт. Москва: Наука, 1978. С. 17-25.
25. Сорокина Н.П. Три стеклянных сосуда IV в. н.е. с рельефным изображением из Северного Причерноморья // МАСП. 1960. Вып. 3. С. 228-233.
26. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях на Юге России (XVIII-середина XIX в.). СПб.: Наука, 2002. 676 с.
27. Cosyns P., Nys K. Core-formed Glass Vessels on Cyprus Reconsidered / Ed. S. Christodoulou, A. Satraki // POCA 2007:

- Postgraduate Cypriot Archaeology Conference. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010. P. 231-261.
28. Greek and Cypriote antiquities in Archaeological museum of Odessa / Eds V.Karageorghis et al. Nicosia : Foundation Anastasios G. Leventis, 2001. 96 p.
 29. Grose D. F. The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed, Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire (from 1600 B.C. to A.D. 50). New York: The Toledo Museum of Art, 1989. 540 p.
 30. Harden D. B. Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum. Vol. I. Core- and Rod-Formed Vessels and Pendants. London: British Museum, 1981. 187 p.
 31. Platz-Horster G. Die Berliner Glasamphora aus Olbia// JGS. Vol. 37. 1995. P. 35-49.
 32. Skarby znad Morza Czarnego – Treasures from the Black Sea Coast, Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie, marzec-czerwiec 2006 (March to June) /Ed. J. Bodzek. Kraków: Muzeum Narodowe 2006. 386 s.
 33. Triantafyllidis P. Classical and Hellenistic glass workshops from Rhodes// Échanges et Commerce du Verre dans le Monde Antique, Actes du Colloque de l'AFAV, Aix-en-Provence et Marseille, 7-9 Juin 2001. Montagnac, 2003. P. 131-138
 34. Weinberg G.D. Glass manufacture in the Hellenistic Rhodes // Archaologikon Deltion. 1969. Tom. 24. P. 144-151.

Angelica Kolesnychenko

GLASS VESSELS VI-I CENTURIES BC FROM ODESSA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE: HISTORY OF COLLECTION'S FORMATION AND ITS TYPOLOGICAL STRUCTURE

The paper treats the heuristic value of core-formed glass vessels from Odessa Archaeological Museum as a historical source for inquiries in history of Ancient Greek settlement of North Pontic region. The

author applied archive documents from Odessa archaeological museum own archive, Odessa region state archive and Manuscripts' Institute of V.Vernadsky library (Kyiv). There were three main stages of the collection's formation. The first stage (1825-1922) was the most fruitful and was connected to the activity of Odessa Society of History and Antiquities. Since its foundation this Society accumulated a notable collection of glass vessels in several ways. The most vessels were presented to the Society by donators. Some vessels were bought from illegal antiquities re-sellers. A small amount of vessels was acquired through its own field-work. The second stage (1922-1950) saw a dramatic decrease in the acquisition rate. The core-formed glass fragments were found in the excavations of Olbia Pontica and Greek settlement on the island of Berezan. Some items that were confiscated from private collections, were transferred to the Museum by Romanian administration in 1943. However, the World War II resulted in an inevitable loss of certain vessels acquired in pre-war time. The third stage (1950-till now) is characterized by active field-work of the Museum on the various ancient Greek sites of the region: Nikonion, Tyras, Koshary. The own field-work is the main and only way of core-formed glass acquisition by the Museum nowadays. There are 65 core-formed glass vessels in Museum now. The collection comprises 13 items from Panticepeum, 11 from Olbia, 16 from Nikonion, 9 from Tyras, 1 from island of Berezan, 1 from Koshary settlement and 14 of unknown origin.

Key words: glass, core-formed technique, exhibit, North Pontic region, Nikonion, Tyras, antiquity.

Список посилань (REFERENCES)

Bert'e-Delagard A.L. 1896. *Poddelka grecheskix drevnostej na yuge Rossii* [Forgery of Greek antiquities in the south of Russia] // *Zapiski Odesskogo Obshhestva Istorii i Drevnostej* [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]. T. 19. S. 27-68.

Bodzek J. (Ed.) 2006. *Skarby znad Morza Czarnego – Treasures from the Black Sea Coast, Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie, marzec-czerwiec 2006 (March to June)*. Kraków: Muzeum Narodowe. 386 s.

Cosyns P., Nys K. 2010. *Core-formed Glass Vessels on Cyprus Reconsidered*. In S. Christodoulou, A. Satraki (eds.) Poca 2007: Postgraduate Cypriot Archaeology Conference. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing. P. 231-261.

Derzharkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 93. Op. 1. Spr. 172. *Delo ob Odesskom Gorodskom muzee i materialy` po istorii muzeya* [The case of the Odessa City Museum and materials on the history of the museum]. 1833-1857.

Derzharkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 93. Op.2. Spr. 1. *Spiski i opisi imushhestva prinadlezhashhego muzeyu i kabinetu Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej* [Lists and inventory of the property belonging to the museum and the office of the Odessa Society of History and Antiquities]. 1847.

Derzharkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. R-4127. Op.1. Spr. 6. *Odesskij istoriko-arheologicheskij muzej Direkcii kul`tury` primarii Odesskogo municzipaliteta, g. Odessa (period vremennoj rumy`no-nemeczkoj fashistskoj okkupaczii)* [Odessa Historical and Archaeological Museum of the Directorate of Culture of the Primacy of the Odessa Municipality, Odessa (a period of temporary Romanian-German fascist occupation)]. 1941-1944 gg.

Dianova T. V., Krasovskaia N. V. 2011 «*Muzei posetil <...> i v tom raspisalsia*» [“The museum visited <...> and signed it”]. *Khersonskii sbornik* [Kherson collection]. Vyp. XVI. Sevastopol. s. 79-104.

Dzigovskii A.N., Ostroverkhov A.S. 2000. *Stekliannaia posuda kak istoricheskoe iavlenie v pamiatnikakh skifo-sarmatskogo vremeni* [Glassware as a historical phenomenon in the monuments of the Scythian-Sarmatian time]. Odessa: Germes. 258 s.

Dzis-Raiko G.A. 1983 (Ed.) *Odesskii arkheologicheskii muzei AN USSR* [Odessa Archeological Museum of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR]. Kiev: Naukova dumka. 194 s.

Grose D.F. 1989. *The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed, Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire (from 1600 B.C. to A.D. 50)*. New York: The Toledo Museum of Art. 540 p.

Harden D.B. 1981. *Catalogue of Greek and Roman Glass in the*

British Museum. Vol. I. Core- and Rod-Formed Vessels and Pendants. London: British Museum. 187 p.

Instytut rukopysiv Tsentralnoi naukovoï biblioteky im. V.I. Vernadskoho NAN Ukrainy [Institute of Manuscripts of the Central Scientific Library. VI Vernadsky National Academy of Sciences of Ukraine]. F. V. Spr. 1561. *Opis Odesskogo Gorodskogo Muzeia Drevnostei, peredannogo v 1858 g. v Odesskoe Obshchestvo Istorii i Drevnostei* [Description of the Odessa City Museum of Antiquities, transferred in 1858 to the Odessa Society of History and Antiquities].

Karageorghis V. ET ALL. (Eds.) 2001. *Greek and Cypriote antiquities in Archaeological museum of Odessa*. Nicosia : Foundation Anastasios G. Leventis. 96 p.

Kleiman I. B. 1979. *Stratigrafiia kulturnogo sloia gorodishcha Tiry-Belgoroda* [Stratigraphy of the cultural layer of the ancient settlement of Tire-Belgorod] In KARYSHKOVSKII P.O. (ed.) *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod* [Ancient Tire and medieval Belgorod]. Kiev: Naukova dumka, S. 54-75.

Kolesnychenko A.N. 2013. «*Finikiiskie*» *sosudy iz Tiry* [“Phoenician “ vessels from the Tire]. *Drevnee Prichernomore* [Ancient Black Sea Coast]. Vyp. X. S. 314-318.

Kolesnychenko A.N. 2013. *A.L. Berte-Delagard i ego vklad v formirovanie kollektsii stekla Odesskogo arkhelogicheskogo muzeia* [Berthier-Delagard and his contribution to the formation of the collection of the glass of the Odessa Archaeological Museum]. In Hladun S.M. (ed.) *IX Mykolaivska oblasna kraieznavcha konferentsiia. «Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia»* [IX Mykolayiv regional regional lore conference. “History. Ethnography. Culture. New research»]. Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudym, S. 314-317.

Kolesnychenko A.N. 2017. *Stekliannye sosudy iz Nikonii, izgotovlennye v tekhnike serdechnika* [Glass vessels made of Nikonium, made in the technique of a core]. *Stratum plus*. №3. S. 361-378.

Kratkii ukazatel muzeia imperatorskogo Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostei [A brief index of the museum of the Imperial Odessa Society of History and Antiquities]. Izdanie 5-e pererabotannoe. Odessa: tip. E. Khrisogelosie, 1915. 109 s.

Kunina N.Z. 2008. *Stekliannye sosudy, sdelannye v tekhnike serdechnika (VI vek do n.e. – nachalo I veka n.e.) iz nekropolia Pantikapeia v sobranii Ermitazha* [Glass vessels made in core technology (VI century BC - the beginning of the 1st century AD) from the necropolis of Panticapaeum in the Hermitage collection]. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha* [Proceedings of the State Hermitage]. Vyp. XLI. S.304-352.

Minchev A. 1980. *Antichno stieklo (V – I v. pr. n.e.) vie Varnenskiia muzei* [Antique Glass (V - I c. BC) in the Varna Museum]. *Izvestiia na Narodniia Muzei* [Announcements of the National Museum]. Vyp.16 (31). S. 111-114.

Mladenova I.A. 1963. *Predmeti ot stieklo i alabastr ot nekropola na Apolloniia* [Glass and alabaster items from the necropolis of Apollonia. In Venediktov I. (Ed.) *Apoloniia. Razkopkite v nekropola na Apolloniia prez 1947-1949 gg. Sofia: Bielgarska akademiia na naukite. Arkheologicheski institut* [Apolonia. Excavations in the necropolis of Apollonia in 1947-1949gg. Bulgarian Academy of Sciences. Archaeological Institute], S. 305-312.

Naukovyi arkhiv Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu NAN Ukrainy [Scientific archives of the Odessa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine]. *Plan raboty Odesskogo gosudarstvennogo arkheologicheskogo muzeia na 1958 g. Plan raboty L.G. Garkushi* [Plan of work of the Odessa State Archaeological Museum for 1958. Work plan of LG. Garkushi]. 15 ark.

Naukovyi arkhiv Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu NAN Ukrainy [Scientific archives of the Odessa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine]. *Plan raboty Odesskogo gosudarstvennogo arkheologicheskogo muzeia na 1970 g. Plan raboty V.I. Kuzmenko* [Plan of work of the Odessa State Archaeological Museum for 1970. Kuzmenko]. 25 ark.

Ostroverkhov A.S. 1993. *Tekhnologiia antichnogo steklodeliia: arkhaiika (po arkheologicheskim materialam Severnogo Prichernomoria)* [Technology of antique glassmaking: archaic (based on archaeological materials of the Northern Black Sea region)]. Preprint. Kiev: *In-t arkheologii NAN Ukrainy* [Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. 99 s.

Platz-Horster G. 1995. *Die Berliner Glasamphora aus Olbia. Journal of Glass Studies*. Vol. 37. P. 35-49.

Sorokina N.P. 1960. *Tri stekliannykh sosuda IV v. n.e. s relefnym izobrazheniem iz Severnogo Prichernomoria* [Three glass vessels of the IV b. c. with a relief image from the Northern Black Sea Coast]. *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomoria* [Materials on the archeology of the Northern Black Sea Region]. Vyp.3. S. 228-233.

Sorokina N.P. 1965. *Siriiskii stekliannyi sosud iz sobraniia OGAM* [Syrian glass vessel from the OGAM collection]. *Kratkie soobshcheniia o polevykh arkheologicheskikh issledovaniiaakh OGAM za 1963 g* [Brief communications on field archaeological investigations of OGAM for 1963] . S. 185-189.

Sorokina N.P. 1978. *Antichnoe steklo v sobranii Odesskogo arkheologicheskogo muzeia* [Antique glass in the collection of the Odessa Archaeological Museum]. In Karyshkovskii P.O. (Ed.) *Arkheologicheskie issledovaniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria* [Archaeological Studies of the North-Western Black Sea Region] . Kiev: Naukova dumka. S.267-274.

Sorokina N.P. 1978. *Stekliannyi bokal s imenem Ifigenii iz Pantikapeia* [Glass glass with the name of Iphigenia from Panticapaeum]. In Kozenkova V.I., Krasnov I.U.A., Rozenfeldt I.G. (Eds.) *Voprosy drevnei i srednevekovoi arkheologii Vostochnoi Evropy* [Questions of ancient and medieval archeology of Eastern Europe]. Moskva: Nauka. S. 17-25.

Triantafyllidis P. 2003. *Classical and Hellenistic glass workshops from Rhodes*. In FOY D., Nenna M-L. (Eds.) *Échanges et Commerce du Verre dans le Monde Antique, Actes du Colloque de l'AFAV, Aix-en-Provence et Marseille, 7-9 Juin 2001*. Montagnac. P. 131-138

Tunkina I. V. 2002. *Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh na Iuge Rossii (XVIII-seredina XIX v.)* [Russian science of classical antiquities in the South of Russia (XVIII-middle of XIX century)]. Sankt-Peterburg: Nauka. 676 s.

Weinberg G.D. 1969. *Glass manufacture in the Hellenistic Rhodes. Archaologikon Deltion*. Tom. 24. P. 144-151.

Zaginailo A.G., Ostroverkhov A.S. 1989. «*Finikiiskie*» sosudy iz *Nikonii* [„Phoenician“ vessels from Nikonia]. In Vaschenko V.P. (Ed.) *Tezisy pervoi oblastnoi istoriko-kraevedcheskoi nauchno-prakticheskoi*

konferentsii posviashchennoi 200-letiiu g. Odessy «Vospitanie istoriei» [Theses of the first regional historical and regional studies and practical conference devoted to the 200-th anniversary of Odessa „Education with history“]. 27-28 Iiun 1989, Odessa. Odessa: Maiak. S. 111-115.

Zhuravlev D. V. 2006. *Nina Petrovna Sorokina* [Nina Petrovna Sorokina]. *Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeia* [Proceedings of the GIM]. Vyp.159. S. 5-7.

Список скорочень

ОАМ НАНУ – Одеський археологічний музей Національної академії наук України

ОТІС – Одеське товариство історії та старожитностей

ІР ЦНБ – Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАНУ, Київ.

ДАОО – Державний архів Одеської області, Одеса

Сминтина О. В.

УДК 903+574.23(477 : 28)»63»

ТЕОРІЯ РЕГУЛЮВАННЯ У СИСТЕМІ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ВІДПОВІДІ ЛЮДИНИ НА ГЛОБАЛЬНІ ЗМІНИ КЛІМАТУ У ПЕРВІСНОСТІ

У статті аналізуються основні положення теорії регулювання, що являє собою важливий компонент сучасної методології дослідження відповіді людини на глобальні зміни оточуючого середовища. На підставі результатів виконання проекту IGCP 610 «Від Каспію до Середземного моря: екологічні зміни та відповідь людини на них у Четвертинному періоді» (2013-2017) розглядаються перспективи застосування даної теорії для інтерпретації реакції людини на зміни рівня Чорного моря та встановлюються її потенційні переваги та обмеження стосовно процесів, що відбувалися на рубежі плейстоцену та голоцену.

Ключові слова: теорія регулювання, адаптація, глобальні зміни клімату, Північно-Західне Причорномор'я, зміни рівня Чорного моря

Притаманний для новітніх розвідок з первісної історії методологічний плюралізм проявляє себе не лише стосовно реконструкції стратегій життєдіяльності та життєзабезпечення давнього населення, а й у царині інтерпретації взаємин мисливців та збирачів з їхнім природним середовищем. Інтердисциплінарні дослідження історії населення Північно-Західного Причорномор'я на рубежі плейстоцену та голоцену відкривають унікальні можливості для оцінки перспектив застосування різноманітних сучасних підходів до інтерпретації відповіді людини на глобальні зміни клімату з урахуванням наявної джерельної бази нашого регіону.

На платформі проектів Міжнародної програми ЮНЕСКО з геологічної кореляції IGCP 521 «Чорноморсько-Середземноморський коридор за останні 30 тис. років: зміни рівня моря та людська адаптація» (2006-2010) та його наступника, IGCP 610 «Від Каспію до Середземного моря: екологічні зміни та відповідь людини на них у Четвертинному періоді» (2013-2017) автором даної статі був розглянутий пізнавальний потенціал ряду новітніх теорій оцінки взаємодії природи та суспільства, зокрема, теорій екологічної пружності (*resilience theory*), екологічного стресу (*environmental stress theory*) та екологічної кризи (*environmental crisis theory*) [9, с. 1-20; 1, с. 165-177; 10, с. 133-136]. Метою даної роботи є виявлення перспектив застосування теорії регулювання (*adjustment theory*) у контексті дослідження відповіді людини на глобальні зміни клімату у Північно-Західному Причорномор'ї на рубежі плейстоцену та голоцену.

Витоки теорії регулювання можна простежити у середині 1960-х років, коли терміни «*adjustment*» (у перекладі з англійської мови означає «регулювання, налаштування, пристосування, уточнення» – Примітка автора) та «*regulation*» (у перекладі з англійської мови означає «регулювання, впорядкування» – Примітка автора) запроваджується у соціології для опису специфічної форми відповіді суспільства на екологічні зміни [12, р. 70]. Зауважу принагідно, що у сучасному вітчизняному науковому просторі термін «теорія регулювання» набув поширення переважно в економічних науках та у менеджменті, зокрема,

у контексті опису втручання держави до макроекономічних процесів.

У ті часи (середина – друга половина ХХ сторіччя) й у тому методологічному просторі (процесуалістська й пост-процесуалістська школи) регулювання розглядалося як специфічна форма опозиції теорії адаптації: адже задля того, щоб відрегулювати ситуацію (тобто зробити її знову прийнятною для життєдіяльності та успішного виживання групи або індивіда) у контексті даної теорії не вважалося абсолютно необхідним вдаватися до тотальної трансформації існуючих поведінок. Досягнення оптимального результату – продовження життєдіяльності суб'єкта процесу регулювання – відбувалося в результаті втілення у життя послідовності регуляційних процедур та заходів. Не зважаючи на те, що тривалість та глибина впливу цієї послідовності змін може в окремих випадках дуже сильно відрізнятися, спільною родовою ознакою перетворень регуляційного характеру є те, що вони не торкаються базових ознак, котрі формують своєрідність культурної або соціальної групи, та не відбиваються на ідентичності її носіїв.

У ході подальшого обговорення пізнавальних можливостей, що відкриваються у результаті застосування теорії регулювання, виокремлюються принаймні дві базові версії розуміння самого процесу регулювання. У рамках одного з них регулювання інтерпретується як внутрішні гомеостатичні зміни, що мають місце всередині суспільства та характеризують певний рівень адаптації даного суспільства до умов середовища, у якому воно існує [4, р. 64]. У такому розумінні регулювання неможливе без адаптації, що виступає необхідною його передумовою (або попереднім етапом реакції на оточення) та утворює фундаментальне підґрунтя для процесу регулювання.

Прихильники іншого підходу до розуміння сутності регулювання вважають, що дане поняття стосується лише компенсації (або корекції) дії зовнішніх чинників, у тому числі й викликів з боку природного середовища. Подібна компенсація або корекція передбачає зміну механізмів, через які суспільство пов'язане зі своїм природним оточенням [3, р. 125]. Такі зміни часто

є перманентними й можуть відбуватися незалежно від адаптації, тобто вони можливі (а інколи й необхідні) навіть якщо суспільство ще/вже не адаптоване належним чином до свого природного середовища й знаходиться у процесі пошуку оптимальних шляхів виживання. У такому контексті регулювання може бути інтерпретоване як поведінкова стратегія, що є альтернативою адаптації, або як специфічна фаза поведінки, котра може мати місце до або після процесу адаптації, але не замість нього.

Вирішальним аргументом на користь розуміння регулювання як альтернативи адаптації вважається те, що тривалість «історії життя» будь-якого суспільства, як й ефективність його діяльності визначається ефективністю та успішністю регулятивних заходів (або процесу регулювання), котрі вдалося виробити конкретній соціальній або культурній групі (чи індивіду) у відповідь на зміни оточуючого середовища [5, p. 73].

Незважаючи на очевидні розбіжності у розмінні співвідношення змісту понять «адаптація» та «регулювання», більшість дослідників тяжіє до визнання того факту, що регулювання не передбачає глобальних трансформацій як культури загалом, так й окремих її складових. Регулювання розглядається скоріш як модифікація особистої поведінки та окремих елементів повсякдення невеликих груп. Втім, у довготривалій перспективі такі невеличкі зміни у сукупності можуть приводити до більш суттєвих перетворень у різних царинах життя людей, передусім, у системі життєзабезпечення та міжособистісних стосунків.

Протягом останніх десятиліть теорія регулювання найуспішніше розвивається у психології та інших поведінкових науках, де вона широко застосовується для пояснення того, яким чином люди підтримують стан рівноваги між їхніми соціальними, культурними та біологічними потребами й як вони балансують усі ці потреби із викликами свого природного та соціального оточення [8, p. 16].

Одним з новітніх здобутків теорії регулювання стало впровадження в її контексті поняття ступеня відповідності між суб'єктом та параметрами оточуючого середовища (*person-environment fit*) [7, p. 26, 32]. Саме на його підставі здійснюється

якісна оцінка тенденцій розвитку взаємодії природи та суспільства та прогнозування змін як у цій системі в цілому, так й обох її складових. Це, у свою чергу, дає можливість розглядати регулювання як запоруку та обов'язкову складову концепції сталого розвитку (*sustainable development*), котра передбачає встановлення балансу між максимальним задоволенням потреб певної генерації та можливістю досягти цього самого для її нащадків [6, р. 8-31].

Своє бачення відповіді людини на глобальні зміни клімату, котрі мали місце у Північно-Західному Причорномор'ї на рубежі плейстоцену та голоцену та відбилися, зокрема, у змінах рівня Чорного моря та міграції його берегової лінії, авторка мала можливість сформулювати та опублікувати у співдружності з фахівцями в галузі морської геології, палеонтології та інших природничих наук [2, с. 61-94]. Зокрема, було доведено, що зміни у системі розселення первісних колективів, трансформації їхньої системи життєзабезпечення, зміни у соціальних зв'язках та ідентичності, нові риси ритуальної поведінки та багато інших аспектів життя давніх людей під час фінального палеоліту та мезоліту були глибоко пов'язані та у багатьох моментах зумовлені трансформаціями природного середовища, що мали місце на рубежі плейстоцену та голоцену. Отже, на цій підставі є цілком можливим перейти до питання про те, чи можуть бути ці зміни інтерпретовані у контексті теорії регулювання та яким чином теорія регулювання може прислужитися глибшому розумінню сутностей процесів, що відбуваються у ті часи.

Перш за все, необхідно визнати, що пов'язані з процесом регулювання зміни дуже важко можна розрізнити у культурах первісної доби, особливо якщо ці культури досліджуються виключно на підставі фрагментарних за своєї природою археологічних та палеоекологічних даних. Тим не менш, на нашу думку, індикатори регулювання можна виявити, беручи до уваги дві базові характеристики даного явища: дрібномасштабність змін за їхніми наслідками (вони не спричиняють глибинних перетворень та/або трансформацій) та за характером агентів цих змін (зміни можуть проявлятися на рівні окремо узятої

особистості, їх не обов'язково має наслідувати уся група в даному та/або наступному поколінні). У такому контексті археологічним проявом регулювання може вважатися, зокрема, індивідуальна варіабельність крем'яних артефактів.

Фінальнопалеолітичні та мезолітичні пам'ятки Степової України надзвичайно багаті на атипові артефакти, котрі репрезентують усі стадії процесу розщеплення кременю. Традиційним поясненням цього факту була відносно низька якість крем'яної сировини (що, втім, не завжди відповідає дійсності; до того ж, «типові» артефакти вироблялися з тієї ж сировини, що й «нетипові»). Ще одне поширене пояснення наявності «атипових» артефактів пов'язує їх зі спробами, інколи не зовсім вдалим, дітей та підлітків самостійно зробити знаряддя праці для власних потреб. Втім, той факт, що деякі з подібних «атипових» форм зберігаються й пізніше стають невід'ємною частиною колекцій виробів з кременя наводить на думку про те, що відхилення від свого роду стандарту може бути свідомим проявом стратегії регулювання.

Крім того, однією з базових рис будь-якої крем'яної індустрії є те, що кожна її функціональна група (будь то наконечники, скребки або різці) складається з різних за формою артефактів; часто різниця у формі артефактів однією функціональної групи обумовлюється застосуванням для виготовлення цих артефактів різних технологічних прийомів (наприклад, як різці на куту зламаної пластини та різці, утворені за допомогою різцевого зколу). Традиційним для вітчизняної археологічної науки поясненням розбіжностей форми крем'яних виробів, що втілюють однакову функцію, вважається належність створювачів цих артефактів до різних етнічних, або ширше, соціальних, груп: слідуючи традиціям, котрі були їм прищеплені під час навчання та підготовки до ініціації, вони роблять знаряддя певного вигляду й навчають робити так само своїх дітей. Водночас, розмаїття морфології певної функціональної групи артефактів в рамках однієї індустрії може відбивати й особисті спроби покращити власні знаряддя праці, й цілком може бути пов'язане зі стратегіями регулювання.

Водночас необхідно зауважити, що верифікація даних гіпотез на підставі наявної джерельної бази щодо первісних археологічних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я не може бути вичерпною. У розпорядженні дослідників маються лише викопні рештки життєдіяльності давніх суспільств, в той час як теорія регулювання передбачає, що особистості та колективи, котрі вважаються агентами регулювання, вчиняють так свідомо для віднайдення втраченого з певних причин балансу з оточенням. Свідомість подібних дій не може бути повною мірою засвідчена лише матеріальними знахідками – як й у випадку з ідентичністю, вона потребує декларації – усної (під час інтерв'ю з агентами змін) або письмової (зафіксованої у письмових джерелах). Тим не менш, дискусія щодо теорії регулювання в контексті відповіді суспільств мисливців та збирачів на глобальні зміни клімату може відкрити нові аспекти їхнього повсякдення та дозволить глибше зрозуміти особливості буття цих колективів та специфіку їхніх взаємин з природним середовищем.

Список використаної літератури та джерел

1. Сминтина О. В. Теорія стресу як інструмент реконструкції історії населення Північно-Західного Причорномор'я на рубежі плейстоцену та голоцену / О. В. Сминтина // Записки історичного факультету. – 2016. – Вип. 27. – С. 165-177.
2. Янко-Хобах В. В., Смынтына Е. В., Кадури́н С. В., Ларченков Е. П., И. В. Мотненко, С. В. Какаранза, Д. В. Киосак. Колебания уровня Черного моря и адаптационная стратегия древнего человека за последние 30 тысяч лет / В. В. Янко-Хомбах, Е. В. Смынтына, С. В. Кадури́н, Е. П. Ларченков, И. В. Мотненко, С. В. Какаранза, Д. В. Киосак // Геология и полезные ископаемые мирового океана. – 2011. – № 2(24). – С. 61-94.
3. Bell P. A., Green Th. C., Fisher J. D., Baum A. Environmental Psychology / P. A. Bell, Th. C. Green, J. D. Fisher, A. Baum. – Orlando: Harcourt Brace College Publishers, 1996. – 646 p.

4. Cohen, Y. A. Culture as adaptation / Y. A. Cohen // *Man in Adaptation: the cultural present*. – Chicago: Aldine Publishing Company, 1974. – P. 45-68.
5. Dincauze D.F. Environmental archaeology: principles and practice / Dana Ferran Dincauze. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 590 p.
6. Kates R.W., Parris Th.M., Leiserowitz A. What is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice / Robert W. Kates, Thomas M. Parris, and Anthony A. Leiserowitz // *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*. – 2005. – Vol. 47, Number 3. – P. 8–21.
7. Kristof-Brown, A., Guay, R. P. Person–environment fit / A. Kristof-Brown, R. P. Guay. // *APA handbook of industrial and organizational psychology*. – Washington: American Psychological Association, 2011. - P. 3-50.
8. Nilsson D. Adapting Coping Theory to explain the concept of adjustment / D. Nilsson // *Social Work and Health Care*. – 2007. – Vol. 45(2). – P. 1-20.
9. Smyntyna O.V. Cultural resilience theory as an instrument of modeling of human response to the global climate change / Olena Smyntyna // *Riparia*. – 2016. – Vol. 2. – P. 1-20.
10. Smyntyna, O.V., Goncharenko, A.V. Human response to climate changes in northwestern Pontic region at Pleistocene – Holocene boundary: an application of environmental stress theory / Olena Smyntyna, Alisa Goncharenko // *Proceedings of the First Plenary conference of IGCP 610 “From the Caspian to Mediterranean: environmental change and human response during Quaternary”*. – Tbilisi, 2016. – P. 133-136.
11. Sonnerfeld J. Variable values in space and landscape: an inquiry into the nature of environmental necessity / John Sonnerfeld // *Journal of Social Issues*. – 1996. – Vol. 22. – P. 71-82.

ADJUSTMENT THEORY IN THE SYSTEM OF CONTEMPORARY CONCEPTUALIZATION OF HUMAN RESPONSE TO THE GLOBAL CLIMATE CHANGE IN PREHISTORY

The purpose of the current contribution is to highlight perspectives in the application of adjustment theory in studies of human response to global climate changes at the Pleistocene-Holocene boundary in the Northwestern Pontic region.

The roots of adjustment theory (which is sometimes also called 'theory of regulation') can be traced back as early as the 1960s, when it was put forward in sociology to describe a specific form of response by a society to environmental changes. At that time, adjustment was regarded as a certain opposition to the adaptation concept: in order to adjust, any transformation of behavior was not considered obligatory; survival of a society is possible as the result of a long chain of adjusting procedures which do not touch the inner essence of one's society and/or culture.

In the course of further discussion of this concept, it became possible to distinguish at least two basic versions of its understanding. In the framework of one of them, adjustment was interpreted as internal homeostatic changes taking place inside the society characterized by a certain adaptive level (Cohen 1974: 64). In such a way, adjustment was not possible without adaptation, which is its necessary prerequisite or preliminary stage.

Proponents of another approach to this concept believe that adjustment involves dealing only with the correction of external stimuli, including the challenges of the natural environment. This correction envisages changes of mechanisms through which society realizes its relations with the environment. These changes usually are regarded as permanent processes and could be realized on their own, i.e., they are possible even when the society is not well adapted to its environment and is searching for optimal ways of survival. In such a context, adjustment could be interpreted either as a behavioral strategy, an

alternative to adaptation, or as a peculiar phase of behavior that could be realized with equal success before or after adaptive procedures, but not instead of them.

The recent decade of development in adjustment theory was marked by its broad application in psychology and other behavioral sciences for explanations as to how humans maintain equilibrium among their social, cultural, and biological needs, as well as how they balance all these needs with the challenges of their natural and social environment. The degree to which individual and environmental characteristics match the notion of person-environment fit was recently introduced.

One should confess that changes connected with adjustment can hardly be traced in past cultures, especially on the basis of only archaeological and paleoenvironmental data, which are fragmentary on their own. Nevertheless, taking into account two basic characteristics of adjustment— modification (small-scale, non-transformative, non-revolutionary) and personal (i.e., could be not shared by other group members in current and in the next generation)—it is possible to delineate at least one indicator of adjustment: individual variability of flint artifacts.

However, these hypotheses cannot be fully verified on the basis of the existing evidence base from the Northwestern Pontic region, because we are dealing with only fossil remains of different societies, while adjustment implies conscious actions and behaviors, and this fact needs to be confirmed by the personal statement of the subject of such an action—oral (declared in the course of an interview) or written (reflected in written historical sources). Nevertheless, the discussion of the adjustment theory in the framework of hunter-gatherers adapting to global climate changes can provide new insight into their everyday life, which can help make the picture of their society more comprehensive, and our understanding of the human-nature relationship more profound.

Key words: *Human adaptation, Global climate change, Northwestern Black Sea region, Black Sea level change, adjustment*

Список посилань (REFERENCES)

Bell. P.A., Green. T.C., Fisher. J.D., and Baum. A.. 1996. *Environmental Psychology*, 4th edition. Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth.

Cohen, Y.A.. 1974. *Culture as adaptation*. In Y.A. Cohen, ed., *Man in Adaptation: The Cultural Present*, 2nd edition. Aldine, Chicago, pp. 45-68.

Dincauze, D.F., 2000. *Environmental Archaeology: Principles and Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.

Kates, R.W., Parris, Th.M., Leiserowitz, A. 2005. *What is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values, and Practice*. In *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, vol. 47, no 3, pp. 8-21.

Kristof-Brown, A., and Guay, R.P., 2011. *Person-environment fit*. In S. Zedek, ed., *APA Handbook of Industrial and Organizational Psychology*. American Psychological Association, Washington, pp. 3–50.

Nilsson, D., 2007. *Adapting coping theory to explain the concept of adjustment*. *Social Work and Health Care* 45(2): 1-20.

Smyntyna, O.V., 2016. *Cultural resilience theory as an instrument of modeling of human response to the global climate change*. *Riparia* 2: 1-20.

Smyntyna, O.V., and Goncharenko, A.V., 2013. *Human response to climate changes in northwestern Pontic region at Pleistocene-Holocene boundary: an application of environmental stress theory*. In Gilbert, A., and Yanko-Hombach, V., eds., *Proceedings of the First Plenary Conference of IGCP 610 "From the Caspian to Mediterranean: Environmental Change and Human Response during the Quaternary"* (October 12-19, 2013; Tbilisi, Georgia), "Sachino" Ltd., Tbilisi, pp. 133-136.

Sonnerfeld, J., 1996. *Variable values in space and landscape: an inquiry into the nature of environmental necessity*. *Journal of Social Issues* 22(4): 71-82.

Yanko-Hombach, V.V., Smyntyna, O.V., Kadurin, S.V., Larchenkov, E.P., Motnenko, I.V., Kakaranza, S.V., and Kiosak, D.V., 2011. *Kolebania urovnya Chernogo moria i adaptatsionnaya strategiya drev-*

nego cheloveka za poslednie 30 tysyach let [Oscillations of the Black Sea level and adaptive strategy of ancient man during last 30 thousand years]. *Geologia i poleznye iskopaemye mirovogo okeana* [Geology and Mineral Resources of the World Ocean] 2(24): 61-94. (In Russian)

Стрельцова А. В.

УДК 392(477.74):746.1

ТКАЦЬКІ ВИРОБИ У СІМЕЙНІЙ ОБРЯДОВІСТІ НАСЕЛЕННЯ БУДЖАКА

У статті розглядаються практики використання ткацьких виробів (перш за все рушників) у сімейній обрядовості українців, молдован, гагаузів та болгар Буджака. Акцентується увага на функції ткацьких виробів та їх семантиці.

Ключові слова: Буджак, українці, молдовани, гагаузи, болгари, рушник, ткацькі вироби.

Ткацькі вироби – невід’ємний атрибут матеріальної культури народу. Вони присутні у всіх важливих для життєвого циклу людини обрядах. Як атрибути, вони несуть певне сакральне та смислове навантаження, виконуючи таким чином, не лише побутову функцію, але й духовну. Не зважаючи на те, що у другій половині ХХ ст., а особливо у ХХІ столітті використання атрибутів зменшилося, що пов’язано з занепаданням традицій, спрощенням обрядодій, ткацькі вироби не втратили свого місця та значення у сімейній обрядовості. Це свідчить про важливість їх функцій.

На території Буджака компактно проживають представники різних етносів. Між ними постійно відбувалося взаємозапозичення, що призвело до певної подібності не тільки у зовнішньому вигляді і технологіях виготовлення ткацьких виробів, але й у використанні їх у сімейній обрядовості.

Варто відзначити, що у даному регіоні сімейна обрядовість вивчена частково. Весільну обрядовість ґрунтовно вивчали Кушнір В. Г. та Петрова Н. О., результати досліджень були ви-

світлені у монографії «Традиційна весільна обрядовість українців Одещини» у якій приділено увагу весільним атрибутам, у тому числі ткацьким виробам (рушники, хустки тощо). Петрова Н. О., досліджувала також весілля інших етносів Буджака (молдовани, болгари, росіяни-липовани) і атрибути, такі як ткацькі вироби.

Поховальною обрядовістю на території Буджака займалася Стоянова Г. М. Дослідниця порівнює похоронні звичаї слов'янського населення регіону (українці, росіяни, болгари), атрибутику та їх семантику.

В цілому ж родильна обрядовість населення Буджака залишається малодослідженою з різних причин. Тому, завданням даної статті є розгляд використання ткацьких виробів у сімейній обрядовості населення Буджака із залученням виявлених нами матеріалів у регіоні.

У родильній обрядовості у наш час використовується лише крижма, яка може бути як відрізом тканини так і рушником (зараз фабричним). У крижму замотували дитину після хрещення, її зберігали на протязі подальшого життя людини та використовували у магічних обрядодіях, спрямованих на захист та прикликання щасливої долі власника. У болгар крижма була відрізом тканини і мала назву – міро. З міра мати повинна була щось пошти дитині [5, с. 404].

У молдован Буджака збереглося багато вірувань, пов'язаних з використанням крижми: нею малюють хрест на першій купелі після хрещення, щоб прикликати здоров'я, за повір'ям, прийшовши додому після хрестин з дитини потрібно було якомога швидше зняти крижму, щоб швидше одружилася [9, с. 30-31]. Також у молдован існував звичай після приходу з церкви на поріг стелити рушник, щоб у матері було вдосталь молока [9, с. 30-31]. За допомогою рушника намагалися убезпечити жінку від можливих впливів «злих сил», адже поріг, як відомо – місце, де за уявленням межа між світами тонка, і тому під поріг часто наводили порчу. Не дарма вагітним жінкам заборонялося ставати на поріг.

Особливо яскраво функції рушника розкривають весільні обрядодії. Його використовували при санкціонуючих обрядах весілля – перев'язували старостів під час обряду «рушники»

[3, с. 208], сватання, заручин. Перев'язували сватів і під час «договору» [3, с. 93]. Дівчина, у разі відмови від весілля, могла забрати рушник, і таким чином розірвати попередню угоду про шлюб [3, с. 208]. Старости перед виконанням обрядодій витерали руки і перев'язали один одного [3, с. 130-133]. Перев'язували рушниками нанашку і свашок перед початком обряду «солодке» [3, с. 167].

Хліб накривали рушником – «щоб хліб не був «голим», а родина бідною» [3, с. 91], під час приготування тіста для короваю руки коровайниць також зв'язували рушником – «щоб молоді були завжди разом» [3, с. 97]. Щоб подружки молодої швидше вийшли заміж, вона мала підбором тягти за собою рушник, на якому молоді стояли під час вінчання [3, с. 125].

Згадують рушники і у весільних обрядових текстах:

*Вийди, матінко, з калачем,
Звінчана твоя дочка з паничем.
Як не з паничем, то з мужиком,
Зв'язані білі ручки рушником.*

*Миє староста ручки,
Поглядає на кілочки,
Чи не висять рушничочки
Нашої паняночки.*

Після вінчання батьки зустрічали молодих на порозі з іконою, хлібом і сіллю на вишитому рушникові і, накинувши на них рушник, заводили в хату [3, с. 128].

У гагаузів Буджака рушник, з незначними відмінностями, виконував майже ті ж самі функції, що й в українців. Рушники обов'язково входили до приданого нареченої (чііз). Він був одним з компонентів вбрання нареченої.

Рушники входили у босчалик – «плату» батьків нареченої родині нареченого. Ним перев'язували чоловіків під час заручин, родичів нареченого під час обряду «еміш» («года», «чотра»), а під час виконання обрядодій «долужак» присутніх гостей в обмін

на символічне куштування хліба та солі та піднесення дарів молодят [2, с. 382].

Рушник входив до самої «годи»¹. Году – це підніс з калачем у згортку, під двома довгими вишитими рушниками з шовку. На рушники клали чотири хустки, сорочку нареченого, а також дві маленькі хустинки з орнаментованими краями (іноді з вишитими іменами молодої пари). Зверху червоними нитками пришивали червону троянду, а до одного з кінців годи пришивали кушак (чоловічий червоний пояс) [2, с. 382].

Головний атрибут гагаузького весілля – байрак – виготовляли із шовкового рушника, пришитого червоними нитками до посоху, увінчаного яблуком та гілочками м'яти.

Використовували рушник (пешкір) у весільних обрядодіях і болгари. З рушником та іконою виводили наречену з батьківської хати. Пешкірами перев'язували родичів нареченої та нареченого, руки молодим, символізуючи цим поєднання двох родин. Батьки нареченого дарували усім присутнім гостям рушник (хустку, тепер, здебільшого, відріз матерії) [4].

Молдовани під час весілля рушником перев'язували родичів, гостей, дружок, ворнічеїв [8]. За повір'ям у молдован, якщо перев'язують двома рушниками, то спочатку праве плече, для благополуччя. Якщо ж починали з лівого то, вважалося, до смерті [9, с. 33].

У поховальних обрядах українців, як найбільш консервативних у сімейній обрядовості, ткацькі вироби використовували під час руху до цвинтаря. Похоронна процесія зупинялася на перехрестях (як місцях, де грань між людським світом та потойбіччям тонкою) і господиня (жінка або близька родичка померлого) стелила доріжку, на котру клали калач (у деяких випадках разом з хустинкою [7, с. 634]). В іншому варіанті зупинки на перехресті труну клали на доріжку і священник виконував відправлення над покійником [6, с. 147]. У Буджаку даний звичай притаманний не лише українцям. Ткацький виріб під труну стелять також болгари, молдовани, гагаузи. Хоча у гагаузів використовували не доріжку, а рушник. На зупинках похоронної процесії (біля двору, мостів,

¹ «годою» називали ще й весільний атрибут

на перехресті, при вході до цвинтаря) перед покійником стелили рушник і домовину переносили над рушником [1].

У болгар також стелили на перехрестях рушник (іноді хустку), на який рідні померлого кидали гроші [6, с. 147]. У болгар для похорону готували спеціальні рушники з білих ниток та без орнаменту, що носили назву «рута»[4].

У албанців, під час зупинок похоронної процесії під домовину також стелять рушник. Молдовани застеляли поріг хати перед труною килимом і віддавали його бідняку. Під час подальшого руху процесії стелили «мости» (подурь) з рушників або полотна на які клали калач, свічку та сірники.

Звичай стелити на перехресті ткацький виріб (рушник, доріжку і т. п.) через яке проходила похоронна процесія, має декілька тлумачень. Він міг символізувати собою перешкоду, котру потрібно подолати покійнику на шляху до потойбічного світу [6, с. 147]. Або ж рушник (ткана матерія) виступає своєрідним мостом, який дозволяє покійнику пройти потенційно небезпечні ділянки шляху до цвинтаря, які могли б завадити його душі потрапити на той світ. Перехрестя тлумачиться, як місце, що має прямий зв'язок зі світом духів. Можливо, стелячи на перехрестях такі «мости», родичі турбувалися, що б душа покійного не заблукала, і не стала небезпечною для живих. Можна припустити, також, що у такий спосіб, дух не міг повернутися назад, тобто пройти шлях від цвинтаря до минулого мешкання без таких містків, що, знову ж таки, слугувало захистом від різних заложних мерців і т.п.

Зауважимо, що на рушник завжди щось кладеться. Пояснень декілька. За традицією, хліб, хустинка, рушник – необхідні компоненти провідів члена сім'ї у дорогу. Як відомо – покладене на доріжку – символічна жертва, за перетин перешкоди на шляху до світу померлих, за душу покійника, за усіх живих у громаді, щоб у потойбіччя не відправився ще один її член. На користь останнього свідчить те, що всі речі на доріжці роздавалися комусь із громади.

Ткацький виріб специфічно орнаментувався, тому виконував функцію оберегу живого світу, тобто духи не могли потрапити по ньому до людської реальності та нашкодити живим.

В цілому ж, ткацький виріб сам по собі був оберегом. У багатьох практиках, направлених на охорону певної території (житло,

ліжко дитини і т.п.), використовується формула, згідно якої нечисть, або людина, що хоче скоїти лиху, повинна спочатку повністю очистити простір від певних речей. Наприклад, повизбирувати макові зернятка, повитягувати цвяшки і т.п. Можливо, охоронну функцію ткацького виробу можна тлумачити за такою ж аналогією, розглядаючи його не цільним, а хитрим переплетінням ниток, які потойбічна сила повинна спочатку прибрати (розплутати), а вже потім мати доступ до людей.

Ткацький виріб слугував індикатором горя у домі. Про померлу людину сповіщали пов'язаним, біля дверей рушником чи хусткою (українці, молдовани) [7, с. 633]. У албанців на дерево у дворі покійного пов'язують рушник з грошима, який знімають на 40-й день по смерті.

На певний час закривали дзеркало в хаті покійника рушником, відрізом тканини, хусткою, переважно чорною або білою, без жодної орнаменталії.

Померлу людину накривали тканиною на декілька години перед тим, як обмити та одягнути [7, с. 633]. Метою цього може бути або ж просто небажання бачити трансформації тіла під час вистигання, не бажання відпустити його душу у вільний політ, та боязнь того, що покійник може стати заложним, або ж це є певним захистом від покійника.

Ткацькі вироби використовувалися у якості дарів: тим, хто обмивав померлого, людям, що прийшли на похорон. Гагаузька родина заготовляла на похорони 30-50 рушників і кожний присутній на поминках обов'язково отримував рушник. За болгарським звичаєм під час прощання з померлим старша жінка у родині перев'язувала усіх присутніх хусткою, рушником або ж сорочкою [5, с. 405].

Перев'язували рушником хрест який встановлювали на могилі, ноші на яких несли домовину. Болгари клали рушник до домовини з покійним.

Ткацькі вироби у сімейній обрядовості представлені, в основному, рушниками, що виконують різні функції, в залежності від способу та місця використання. У поховальній обрядовості рушник відіграє оберегову (як оберіг покійного, так і оберіг від

нього ж), інформативну (сповіщення про померлого) функції, використовується, як своєрідна жертва. У весільній обрядовості рушник використовують як символ єднання, оберіг, запоруку щастя та добробуту, ним узаконюють шлюб.

Ткацькі вироби у населення Буджака не втратили свого значення й понині.

Список використаної літератури та джерел

1. Борлак Ганна Савічна, 1946 р.н., с. Дмитрівка, Болградський район, Одеська область
2. Губогло М. Н. Гагаузы / М. Н. Губогло, Е. Н. Квилинкова [та ін.] / Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклохо-Маклая РАН; Ин-т культурного наследия АН Молдовы. – М.: Наука, 2011. – 615 с.
3. Кушнір В. Г. Традиційна весільна обрядовість українців Одещини / В. Г. Кушнір, Н. О. Петрова. – Одеса: Гермес, 2008. – 256 с.
4. Ніколова Христина Василівна, 1959 р.н., с. Криничне, Болградський район, Одеська область.
5. Стоянова Г. Н. К вопросу о консервации традиции в полиэтнической среде: на материалах родильной и похоронной обрядовой практики болгар Южной Бессарабии / Г. Н. Стоянова // Человек в истории и культуре. Выпуск 2. Мемориальный сборник материалов и исследований в память лауреата Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора Владимира Никифоровича Станко – Одесса: СМІЛ, 2012. – С. 402-406.
6. Стоянова Г. Н. Тема дороги в похоронном ритуале (на материалах славянского населения Южной Бессарабии) / Г. Н. Стоянова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 96. Вип. 83. Історичні науки. – Миколаїв, Venezia: Вид-во ДГУ ім. Петра Могили, Ca'Foskari, 2008. – С. 146-148.
7. Стоянова Г. Н. Украинцы / Г. Н. Стоянова // Буджак:

- историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины. Книга для чтения – Одесса: PostScriptUm – СМІЛ, 2014. - С.603-637
8. Чеботару Борис Євгенович, 1961 р.н., с. Глибоке, Татарбунарський район, Одеська область.
 9. Ciocanu Maria Ștergare moldovenești: (sf. sec. XIX-înc. sec. XX) / Maria Ciocanu. - Chișinău: Lyceum, 2003. – С. 30 - 31.

Anastasiia Streltsova

WEAVING PRODUCTS IN THE FAMILY RITES OF THE POPULATION OF BUDJAK

The article considers the use of weaving products (first of all towels) in the family rituals of Budjak population. Compares their use with Ukrainians, Moldovans, Gagauzians and Bulgarians of the Budjak. The text highlights the function of weaving products and their semantics.

Weaving wares are an inalienable attribute of material culture of people. They being in all important peoples life cycle ceremonies. As attributes, they carry the sacral and semanti cloading, executing thus, not only domestic function but also spiritual. In the second half of XX of century, but especially in XXI century, the use of attributes diminished, it's related to the decline of traditions, simplification of ceremonies, but weaving wares did not lose the place and value in a domestic rite. It testifies to importance their function.

On territory of Budjak the representatives of different ethnos live compact. Between them constantly took place borrowing, that resulted in certain similarity not only in original appearance and technologies of making of weaving wares, but also in the use of them in a domestic rite.

It would be wise to mention here that in this region a family rite are studied partly.

Considering the use of weaving wares in the family rite of population of Budjak can make conclusion, that these attributes did not lose the value at now.

Unfortunately, in a maternity rite they meet rarely enough, that it's constrained, foremost with the decline of her as such. But, awedding and funeral rite sets to us the bright patterns of not only the use of weaving wares, but also presence and understanding it symbolic of people. This understanding is envisaged, foremost, in the signs constrained with the use of (or not by the use) towels. Certainly, a theme needs a further and more solid study with bringing in of bigger number of the field materials, and also from bringing in of materials of different regions in example quality

To conclude I want to say, that weaving wares in a family rite are presented, mainly, by towels that execute different functions depending on a method and place of the use. In the funeral rite towel have a protect function (it use like guard for deceased and like guarded from him), informing function (notification people about the death), used, a san original offering. In a wedding rite a, to welisusedasa symbol of unity, guarded, symbol of happiness and welfare, marriage is legitimated of hem. Weaving wares are used by the population of Budjak with in significant differences. It is related with cultural interference during a long residence on one territory and with that weaving wares perform the universal function, they did not lose the value until now.

Key word: Budjak, Ukrainian, Moldavian, Gagauzian, Bulgarians, towels, weaving.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ (REFERENCES)

Ciocanu, M., 2003 Ștergare moldovenești: (sf. sec. XIX-înc. sec. XX). Chișinău: Lyceum.

In-t jetnologii i antropologii im. N. N. Miklyho-Maklaja RAN [Institute of Ethnology and Anthropology. N. N. Miklykho-Maclay RAS]; *In-t kul'turnogo nasledija AN Moldovy* [Institute of Cultural Heritage of the Academy of Sciences of Moldova], 2011 *Gagauzy* [Gagauz]. Moskva: Nauka.

Kushnir, V., Petrova, N., 2008 *Tradytsiyna vesil'na obryadovist' ukrayintsiv Odeshchyny* [Traditional wedding ceremony Ukrainians of the Odessa region]. Odesa: Hermes.

Stojanova, G., 2008 *Tema dorogi v pohoronnom ritualie (na materialah slavyanskogo naselenija Juzhnoj Bessarabii)* [The theme of the road in the funeral rituals (on the materials of the Slavic population of Southern Bessarabia)]. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyy zhurnal. Istorychni nauky* [Scientific works: Scientific-methodical journal. Historical Sciences], T. 96. Vyp. 83, s. 146-148.

Stojanova, G., 2012 *K voprosu o konservacii tradicii v polijetnicheskoy srede: na materialah rodil'noj i pohoronnoj obrjadovoj praktiki bolgar Juzhnoj Bessarabii* [On the issue of the preservation of tradition in a multiethnic environment: on the materials of maternity and funeral ritual practice of the Bulgarians of Southern Bessarabia]. *Chelovek v istorii i kul'ture* [Man in history and culture], Vypusk 2, s. 402-406.

Stojanova, G., 2014 *Ukraincy V* [Ukrainians In]: A.I. Kisce, A. A. Prigarin, V.N. Stanko, red. *Budzhak: istoriko-jetnograficheskie ocherki narodov jugo-zapadnyh rajonov Odesshhiny* [Budzhak: historical and ethnographic essays of the peoples of the south-western regions of Odessa]. Odessa: SMIL, s. 603-636

Олійник Г. О.

УДК 903.24/.25-055.2"01/03"

НАМИСТА У ЖІНОЧОМУ ПОХОВАЛЬНОМУ ПІЗНЬОСАРМАТСЬКОМУ КОСТЮМІ

Невід'ємною частиною поховальної обрядовості більшості давніх суспільств, в тому числі і пізньосарматського, є поховальний костюм. Через дії грабіжників, гризунів, природної деструкції до науковців, що вивчають давні костюми, потрапляють в основному металеві прикраси та аксесуари, а також намистини. Дослідження розташування останніх по відношенню до частин кістяка похованих може виявити їх місце у поховальному костюмі, а вивчення кольорів намистин виявити колірні композиції складових частин костюму.

Ключові слова: *пізньосарматська культура, поховальний костюм, намистини, монохромія, двоколірна композиція, триколірна композиція, багатоколірність.*

При розкопах поховань, які є основним джерелом для вивчення матеріальної культури пізньосарматської спільності, науковці наражаються на наслідки руйнування органічних матеріалів. Внаслідок чого до дослідників, що вивчають давні костюми, потрапляють в основному металеві прикраси та аксесуари, а також намистини.

Намистини можуть бути охарактеризовані такими формальними ознаками як матеріал, форма, пропорції, напрями каналу отвору, орнамент, колір з прозорістю. Та серед всіх перерахованих ознак лише колір є єдиною соціонормативною ознакою, а його дослідження може надати свідчення естетичних уявлень і норм давніх суспільств. Не дивлячись на гносеологічний потенціал такої ознаки намистин, як колір дослідниками відводиться йому другорядна роль.

Питання жіночого поховального пізньосарматського костюму в цілому є досить не розробленими. Так серед науковців, що працювали в даному напрямку можна виокремити С. О. Яценко, який є автором змістовної праці присвяченій костюмам народів давньої Євразії [12]. В одному з розділів монографії описуються найбільш яскраві та багаті на поховальний інвентар пізньосарматські комплекси з території сучасних України та Російської Федерації.

Але С. О. Яценко включив до свого доробку не всі досліджені комплекси, що представляють собою інтерес при вивченні аспектів пізньосарматського поховального костюма. Виходячи з цього витікає необхідність систематизувати такі поховання та дослідити розташування намистин у них по відношенню до частин кістяка похованих, що може виявити їх місце у поховальному костюмі та вивчити взаємозустрічальність кольорів намистин аби виявити колірні композиції складових частин костюму.

Для розгляду питання місця намистин в жіночому пізньосарматському поховальному костюмі були відібрані поховання, що містять поховальний інвентар *in situ* з фіксацією розташування намистин по відношенню до частин кістяка. Вказаним методичним вимогам відповідають 15 поховань, що походять з території сучасних Угорщини, України, РФ: Абганерово II к. 13, п. 1 [5, с. 101-104]; Височино V к. 2, п. 2 [2, с. 63-64]; Дружне м. 21, п.

Е [9, с. 20]; м. 24 [9, с. 21–22]; м. 66, п. В [9, с. 30]; м. 67, пд. підбій, п. 3 (нижній ярус) [9, с. 31]; м. 73, пв. підбій, п. В [9, с. 73]; м. 73, пд. підбій, п. D [9, с. 73 – 74]; м. 78, п. D [9, с. 34]; м. 84, п. D [9, с. 35–36]; Мако-Пап-Хат І п. 2 [13, с. 253–255], п. 14 [13, с. 258–259]; Нагавський ІІ к. 11, п. 1 [7, с. 179–182]; Новоолександрівка І к. 20, п. 1 [3, с. 217–220]; Чотири брати к. 3, п. 7 [6, с. 71–72].

У зв'язку з тим, що намистини знайдені, наприклад, в області шії не завжди можна з впевненістю віднести до складу намиста або розшивки горловини одягу – надалі матеріал буде розглянуто у відповідності з тим, в якій частини кістяка його було знайдено.

Спираючись на схему розташування намистин по відношенню до кістяка можна виокремити наступні п'ять груп поховань:

1. Поховання, де намистини були знайдені в області шії (Абганерово ІІ к. 13, п. 1; Дружне м. 21, п. Е; м. 24; м. 73, пв. підбій, п. В; м. 73, пд. підбій, п. D; м. 78, п. D; м. 84, п. D; Новоолександрівка І к. 20, п. 1).

Так перед лицьовими кістками черепа і в області шийних хребців похованої з комплексу Абганерово ІІ к. 13, п. 1 розташовувалося намисто зі 103 намистин різних кольорів (білого, чорного, помаранчевого, жовтого, зеленого) та форм (бісер, кулясті та поперечно стислі з різною пропорційною характеристикою, дископодібні з різною пропорційною характеристикою, конічні, циліндричні з різною пропорційною характеристикою, циліндричні з ребристою поверхнею, витягнуті клиновидні, вісімкоподібні, краплеподібні, трикутні в перетині, спіралеподібні), а також були виготовлені з різних матеріалів (бурштин, гагат, сардер, скло та невизначеного білого мінерала).

На місці шії похованого з комплексу Дружне м. 21, п. Е розчищено намисто, що складалося зі 113 намистин різних матеріалів (бурштин, гагат, сердолик, скло), форм (бісер, бочкоподібні, циліндричні з різною пропорційною характеристикою, у формі 14 – гранника) та кольорів (помаранчевий, зелений).

На шії похованого з комплексу Дружне м. 24 виявлено намисто з 4 намистин різних матеріалів (бурштин, гагат, сердолик), форм (бочкоподібні, короткоциліндричні, трикутні, ромбоподібні) та кольорів (чорний, помаранчевий).

На місці шії похованого з комплексу Дружне м. 73, пв. підбій, п. В знайдені скляні намистини (82 екз.) різних форм (кулясті та циліндричні з різними пропорційними характеристиками) та кольорів (жовтий, зелений, синій).

На місці шії похованого з комплексу Дружне м. 73, пд підбій, п. D відкриті скляні намистини (54 намистини) різних форм (кулясті з різними пропорційними характеристиками, усічено біконічні, циліндричні з різними пропорційними характеристиками) та кольорів (жовтий, синій).

На місці шії похованого з комплексу Дружне м. 78, п. D знайдені скляні намистини (32 екз.) різних форм (кулясті та поперечно стислі з різними пропорційними характеристиками, усічено біконічні, циліндричні з різними пропорційними характеристиками) та кольорів (зелений, синій).

На місці шії похованого з комплексу Дружне м. 84, п. D знайдені намистини (>14 екз.) різних матеріалів (бурштин, скло), форм (кулясті та поперечно стислі з різними пропорційними характеристиками, усічено біконічні, циліндричні з різними пропорційними характеристиками, трикутні в перетині, вісімкоподібні), кольорів (помаранчевий, синій).

На шії похованої з комплексу Новоолександрівка I к. 20, п. 1 були намистини різних матеріалів (гранат, сердолік, гірський кришталь, корал), форм (кулясті та поперечно стислі з різними пропорційними характеристиками, циліндричні з різними пропорційними характеристиками, призматичні, у формі 14 – гранника, просвердлені гілочки), кольорів (білий, червоний, помаранчевий).

2. Поховання, де намистини були знайдені в області шії, ніг та у складі браслетів (Мако-Пап-Хат I п. 2, п. 14).

Ймовірно, на похованій з комплексу Мако-Пап-хат I п. 2 було знайдено два намиста, бо дрібні сердолікові намистини (14 екз.) були оточені більшими вапняковими намистинами (2 екз. + фрагменти). На лівому зап'ясті похованої було знайдено браслет у вигляді бронзового кільця, на яке нанизані скляні намистини. Навколо правого передпліччя було знайдено, ймовірно, також браслет. На гомілкях розташовувалися (послідовність не зафіксована): 150 білих, 314 зелених, 384 червоних кулястих та циліндричних намистин.

В області шиї похованої з комплексу Мако-Пап-хат I п. 14 були знайдені (послідовність не встановлюється) 15 намистин з різних матеріалів (вапняк, корал, сердолік, скло), різних форм (кулясті, бочкоподібні, призматичні) та кольорів (білий, червоний, синій). На лівому передпліччі знаходився браслет з кулястих та циліндричних намистин різних кольорів (білий, зелений, синій), що були виготовлені зі скла та вапна. На гомілкках похованої, прикрашаючи нижню частину плаття розташовувалися (послідовність не встановлено): призматичні та кулясті зеленого кольору (193 екз.), кулясті білого (177 екз.) та червоного кольорів (155 екз.).

3. Поховання, де намистини були знайдені у складі браслетів. Єдине поховання, де намистини були знайдені у складі лише браслету – це комплекс Чотири брати к. 3, п. 7. Так до складу браслету увійшли пласкі (9 екз.), неправильні трикутні (2 екз.) бурштинові та 14-гранні сердолікові (3 екз.) намистини.

4. Поховання, де намистини були знайдені в області шиї та ніг (Височино V к. 2, п. 2; Дружне м. 66, п. В; м. 67, пд. підбій, п. 3 (нижній ярус)).

В області грудної клітини похованої з комплексу Височино V к. 2, п. 2 (♀, adl) залягало намисто у складі 33 намистин з різних матеріалів (сердолік, корал, скло, гагат), форм (кулясті з різною пропорційною характеристикою, короткоциліндричні, циліндричні з різною пропорційною характеристикою, у формі 14 – гранника, просвердлені гілочки) та кольорів (безбарвні, чорні, червоні, блакитні). У стоп похованої було знайдено 138 чорних гагатових циліндричних намистин, бічні грані косо зрізані, висота 0,2-0,45 см; товщина 0,2-0,5 см. Авторами публікації комплексу зазначено припущення – ймовірно, бісером було розшите взуття [2, с. 64].

В області шиї похованого з комплексу Дружне м. 66, п. В знайдено намисто зі скляних кулястих, циліндричних, спіралеподібних намистин червоного та синього кольорів у кількості 4 екземплярів. Там, де повинні були знаходитись ноги похованого виявлено скупчення намистин червоного, зеленого, блакитного, синього кольорів, якими очевидно був розшитий одяг [9, с. 30]. Серед них скляні намистини і такі, що виготовлені з єгипетського

фаянсу. Форми намистин: бочкоподібні, біконічні, циліндричні з різними пропорційними характеристиками, у формі 14 – гранника, спіралеподібні.

На місці шії похованого з комплексу Дружне м. 67, пд. підбій, п. 3 (нижній ярус) виявлені скляні циліндричні намистини червоного кольору у кількості 15 екземплярів. Навколо нижніх частин гомілкових кісток похованого знаходились намистини різноманітних матеріалів (скло, єгипетський фаянс), кольорів (білий, червоний, зелений, блакитний, синій) та форм (кулясті та поперечно стислі з різними пропорційними характеристиками, біконічні, короткоциліндричні, циліндричні з різними пропорційними характеристиками, призматичні, у формі 14 – гранника).

5. Поховання, де намистини були знайдені в області ніг. Єдине поховання, де намистини були знайдені лише в області ніг – Нагавський II к. 11, п. 1. В районі щиколоток похованої (♀, 45 лет) був зібраний бісер з зеленуватого нефриту.

Таким чином видно, що найпоширенішою схемою є розташування намистин в області шії (у 8 з 15 поховань). Менш розповсюдженим виявилось місце знаходження намистин в області ніг (у 6 з 15 поховань). Та такими, що зустрічаються рідко є схеми розташування намистин у складі браслетів (у 3 з 15 поховань).

Також слід відмітити жіночі пізносарматські комплекси, що не ввійшли до вибірки дослідження, але являють собою інтерес з точки зору композиції намистин в області ніг. Серед таких комплексів: Балківський к. 12, п. 1 [8, с. 65] (Василівський р-н, Запорізька обл., Україна); Валовий I к. 9, п. 1 [1, с. 24-48], к. 33, п. 1 [1, с. 63-74] (М'яниківський р-н, Ростовська обл., РФ); Височино V к. 18, п. 1 [4] (Азовський р-н, Ростовська обл., РФ); Криничне п. 6 [10, с. 250-252] (Болградський р-н, Одеська обл., Україна); Шевченко к. 6, п. 1 [11, с. 163-165] (Володарський р-н, Донецька обл., Україна).

Поблизу гомілково-стопових кісток похованої (♀, juv) з комплексу Балківський к. 12, п. 1 знайдено розсип з 385 пастових намистин у вигляді витягнутих прямокутних брусочків, квадратних в перетині, довжиною 0,4-0,9 і товщиною 0,5-0,6 см, різноманітних кольорів: жовтого, «слонової кістки», блакитного, зеленого,

червоного та чорного. Намисто, очевидно, облямовувало одяг (шарови) [8, с. 65].

В області щиколоток похованої (♀, juv) з комплексу Валувий І к. 9, п. 1 (♀, juv) зібрано не менше 130 намистин кулястої, грушоподібної та бочкоподібної форм з синього, червоного, зеленого непрозорого скла.

В області щиколоток похованої (adl) з комплексу Валувий І к. 33, п. 1 простежені залишки розшивки намистини: ряд гагатового дископодібного бісеру; вище два ряди короткоциліндричного бісера з напівпрозорого синього скла; два ряди короткоциліндричного бісера з непрозорого червоного скла (загальна довжина низки синього та червоного бісера – 1,5 м); вище проходив ряд кулястих намистин з молочного скла діаметром біля 1 см.

На правій щиколотці похованої (♀, 25-30 років) з комплексу Височино V к. 18, п. 1 були простежені залишки розшивки повстяного напівчобітка. В 12 см вище нижніх епіфізів гомілкових кісток проходив ряд з 18 круглих золотих нашивних бляшок з опуклістю в центрі, орнаментованих по краю пунсоном, і однією простою бляшкою напівсферичної форми. В 3 см нижче був зафіксован суцільний пояс шириною 5 см, що складався з різноманітних типів намистин. Верхнім в поясі був ряд розташованих горизонтально призматичних пронизок з округленими ребрами з прозорого зеленого скла (довжина пронизок – 0,9 см). Нижче розташовувалися не менше двох рядів рубаного бісера з жовтого глухого скла, що погано зберігся. Далі в один ряд були нашиті подовжені бородавчасті намистини з безбарвного скла з внутрішньою позолотою (довжина намистин – 1,2 см). Нижче проходило не менше двох рядів рубаного бісера з глухого червоного скла (діаметр бісерин 0,15-0,3 см) і, нарешті, один ряд кулястих намистин з синього напівпрозорого скла.

На лівій щиколотці похованої були простежені залишки розшивки другого напівчобітка, що складалася з 21 круглої золотої бляшки з опуклістю в центрі і рядів бісера та намистин, аналогічних тим, які прикрашали правий напівчобіток.

Уздовж обох ніг (від ступень до колін) по обидві сторони кожної ноги похованої (♀, juv) з комплексу Криничне п. 6 знаходи-

лась велика кількість різноманітних дрібних намистин, головним чином зі скляної пасти, сердоліка. Намистини були різноманітних кольорів (білого, чорного, коричневого, жовтого, зеленого, червоного, блакитного) та форм (циліндричні, дископодібні, кулясті, багатогранні). Всього було знайдено 950 цілих і приблизно стільки ж фрагментованих намистин. Вони мабуть нашивались на високе шкіряне взуття типу чобіт або на шкіряні чи матерчаті панчохи.

Біля стоп та на кістках гомілки похованої (♀, adl) з комплексу Шевченко к. 6, п. 1 був зібраний бісер блакитного та темно-синього кольорів.

Проаналізувавши подібність наборів намистин, що входили до складу намист, за такими критеріями як матеріал, колір та форма дійшли до наступних висновків.

Відстеження частоти зустрічальності матеріалів у складі намист виявило, що найчастіше зустрічаються скляні намистини – в 9 з 11 досліджуваних поховань, бурштинові та сердолікові – в 4 кожний, гагат – в 3, корал – в 2. Такі матеріали, як гірський криштал, гранат, сардер та невизначений білий мінерал зустрічаються лише по одному разу.

Аналіз матеріалів намистин, які входили до складу намист, продемонстрував, що ідентичними композиціями виявились лише намиста, які складались виключно зі скляних намистин. Такі були знайдені в 5 з 11 комплексів, що містили намиста – Дружне м. 66, п. В; м. 67, пд. підбій, п. 3 (нижній ярус); м. 73, пв. підбій, п. В; м. 73, пв. підбій, п. D; м. 78, п. D.

Інші ж 6 поховань не продемонстрували повторюваності композицій матеріалів намистин.

Розгляд комбінацій кольору та форми намистин виявив, що безколірні кулясті, циліндричні, у формі 14 – гранника; чорні циліндричні, клиновидні, спіралеподібні, трикутні в формі; червоні кулясті, у формі 14 – гранника; помаранчеві кулясті, дископодібні, конічні, у формі 14 – гранника, призматичні; жовті циліндричні, дископодібні, краплеподібні, подовжені циліндричні з валиками по краях; зелений бісер, краплеподібні, циліндричні з ребристою поверхнею; блакитні короткоциліндричні; сині циліндричні, спі-

ралеподібні намистини зустрічалися лише по одому разу. У двох похованнях були виявлені чорний бісер; червоні просвердлені гілочки; помаранчеві трикутні у формі, вісімкоподібні, бочкоподібні; зелені циліндричні намистини. У трьох похованнях – жовті кулясті; сині усічено біконічні. У чотирьох – червоні циліндричні; помаранчеві циліндричні. Та найпоширенішими виявилися сині кулясті намистини, які були відкриті у п'яти похованнях.

Аналіз в парі таких параметрів як колір та форма також не виявив закономірностей складання наборів.

Про відсутність масовості наборів може казати і той факт, що навіть у кримських похованнях з одного могильника IV ст. (Дружне склеп 66, поховання В; могила 67, південний підбій, поховання 3 (нижній ярус); могила 73, північний підбій, поховання В; могила 73, південний підбій, поховання D; склеп 78, поховання D; склеп 84, поховання D) набори за формами та кольорами різні.

Аналіз кольірних композицій намистин, що були знайдені в області шії виявив наступні групи композицій:

1. Монохромія (Дружне м. 67, пд. підбій, п. 3 (нижній ярус));
2. Двоколірна композиція (Дружне м. 21, п. Е; м. 24; м. 66, п. В; м. 73, пд. підбій, п. D; м. 78, п. D; м. 84, п. D);
3. Триколірна композиція (Дружне м. 73, пв. підбій, п. В; Ново-олександрівка I к. 20, п. 1);
4. Багатоколірність (Абганерово II к. 13, п. 1; Височино V к. 2, п. 2).

Слід зазначити, що жодна з наведених вище композицій намистин не мала аналогів по взаємозустрічальності кольорів серед інших композицій.

Аналіз взаємозустрічальності матеріалів намистин, що були знайдені в області ніг виявив, що ідентичними за складом є поховання Височино V к. 2 п. 2 та Валовий I к. 33, п. 1, що містять гагатові та скляні намистини. У комплексах Дружне м. 66, п. В та м. 67, пд. підбій, п. 3 (нижній ярус) були знайдені намистини, що виготовлені зі скла та єгипетського фаянсу. Осібно стоять комплекси Криничне п. 6 та Нагавський II к. 11, п. 1, де були знайдені намистини зі скла, сердоліку та нефриту відповідно. Та найрозповсюдженішими композиціями виявилися такі, що складалися

виключно зі скла та походили такі з наступних комплексів: Балківський к. 12, п. 1; Валовий I к. 9, п. 1; Височино V к. 18, п. 1; Мако-Пап-хат I п. 2, п. 14; Шевченко к. 6, п. 1.

Відстеження частоти зустрічальності матеріалів намистин, що були знайдені в області ніг виявило, що найчастіше зустрічаються скляні намистини – у 10 з 12 поховань, гагатові та фаянсові – у 2 похованнях кожний, нефритові та сердолікові – у 1 похованні.

Серед намистин, що були знайдені в області ніг за колірними композиціями таким можна виокремити наступні групи поховань:

1. Монохромія (Височино V к. 2 п. 2; Нагавський II к. 11, п. 1);
2. Триколірна (Валовий I к. 9, п. 1; Мако-Пап-хат I п. 2, 14);
3. Багатоколірність (Дружне м. 66, п. В; м. 67, пд. підбій, п. 3; Балківський к. 12, п. 1; Валовий I к. 33, п. 1; Височино V к. 18, п. 1; Криничне п. 6; Шевченко к. 6, п. 1).

У колірних композиціях намистин, знайдених в області ніг похованих повторюваність взаємозустрічальності кольорів виявлена лише в двох похованнях, що походять з одного могильника розташованого на території Угорщини (Мако-Пап-хат I п. 2, п. 14). Щодо інших поховань, то жодного повторення взаємозустрічальності кольорів не виявлено. Усі композиції мають індивідуальний характер.

Список використаної літератури та джерел

1. Безуглов С. И. Позднесарматские погребения в устье Дона (курганный могильник Валовый I) / С. И. Безуглов, В. П. Глебов, И. Н. Парусимов. – Ростов-н/Д: Медиа-Полис, 2009. – 127 с.
2. Беспалый Е. И. Древнее население междуречья Дона и Кагальника. Курганный могильник у с. Височино / Е. И. Беспалый, С. И. Лукьяшко. – Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2008. – 224 с.
3. Беспалый Е. И. Погребения позднесарматского времени у г. Азова / Е. И. Беспалый // СА. – 1990. – № 1. – С. 213-223.
4. Беспалый Е. И. Позднесарматское погребение из могильника Височино V на водоразделе между Кагальни-

- ком и Доном / Е. И. Беспалый // Сарматы и их соседи на Дону: Материалы и исследования по археологии Дона. – 2000. – Вып. I. – С. 156-168.
5. Дьяченко А. Н. Археологические исследования у с. Абганерово Октябрьского района Волгоградской области / А. Н. Дьяченко, В. Г. Блохин, О. А. Шинкарь // Археолого – этнографические исследования в Волгоградской области. – Волгоград: Перемена, 1995. – С. 90-105.
 6. Мошкова М. Г. Два позднесарматских погребения в группе «Четыре брата» на Нижнем Дону / М. Г. Мошкова // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. – М.: Наука, 1978. – С. 71-77.
 7. Мыськов Е. П. Позднесарматские комплексы на Нижнем Дону / Е. П. Мыськов, И. В. Сергацков // РА. – 1994. – № 2. – С. 179-190.
 8. Савовський І. П. Нові сарматські поховання на Запоріжжі / І. П. Савовський // Археологія. – 1977. – № 23. – С. 70-78.
 9. Храпунов И. Н. Могильник Дружное (III–IV вв. нашей эры) / И. Н. Храпунов. – Люблин: Издательство Университета Марии Кюри-Склодовской, 2002. – 313 с.
 10. Федоров Г. Б. Позднесарматский могильник у с. Криничное / Г. Б. Федоров // МИА. – 1969. – № 169. – С. 248-253.
 11. Шепко Л. Г. Позднесарматские курганы в Северном Приазовье / Л. Г. Шепко // СА. – 1987. – № 4. – С. 158-173.
 12. Яценко С. А. Костюм Древней Евразии / С. А. Яценко. – М., 2002. – 664 с.
 13. Gyöngyi G. Szarmata temetőrészletek Makó környékéről (Csongrád megye) / Gulyás Gyöngyi // Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól. – Budapest, 2012. – P. 253-296.

BEADS IN WOMEN'S LATE SARMATIAN FUNERAL COSTUME

An integral part of the burial ceremony of most of the old societies, including the late sarmatian, is the funeral suit. Because of the actions of robbers, rodents, and natural destruction, scientists studying ancient costumes fall mainly into metal jewelry and accessories, as well as beads. The study of the location of the latter in relation to the parts of the skeleton of the buried can reveal their place in the funeral suit, and the study of the colors of the beads reveal the color compositions of the components of the costume and make a general idea of the aesthetic representations and norms of ancient societies.

Schemes of the location of the beads in relation to the parts of the skeleton distinguish groups of burials in which the beads are found: in the neck; in the neck, legs and bracelets; only in bracelets; in the area of the neck and legs; only in the area of the feet. The most widespread pattern was the location of beads in the neck, less commonplace – the location of beads in the legs. But those that occur rarely are patterns of arrangement of beads in the composition of bracelets.

The study of the temporal and spatial distribution of individual colors of beads does not reveal the patterns of their propagation. Analysis of the totality of colors of beads in individual burials, on the contrary, is informative. The calculation of different colored beads that were found in the neck region revealed four groups of compositions: monochrome, bicolour, trichromatic, multicolor. And in the area of the legs - three compositions: monochrome, trichromatic, multicolor.

The study of the interconnection of materials, colors and shapes of beads in various graves shows the individual character of compositions of beads originating from women's late sarmatian burials.

Key words: *late sarmatian culture, funeral costume, beads, monochromy, bicolour composition, trichromatic composition, multicolor.*

СПИСОК ПОСИЛАЊ (REFERENCES)

Bespalyiy, E. I. 2000. *Pozdnesarmatskoe pogrebenie iz mogilnika Vyisochino V na vodorazdele mezhdu Kagalnikom i Donom* [Late Sarmatian burial from Vysochino V burial ground on the watershed between Kagalnik and Don]. V: Yu.K. Guguev, red. *Sarmaty i ih sosedi na Donu: Materialy i issledovaniya po arheologii Dona* [Sarmatians and their neighbors on the Don: Materials and research on the archeology of the Don]. Rostov-n/D: OOO «Terra»; NPK «Gefest». s. 156-168.

Bespalyiy, E. I., 1990. *Pogrebeniya pozdnesarmatskogo vremeni u g. Azova* [Burials of the late Sarmatian time near the town of Azov]. *Sovetskaya arheologiya* [Soviet Archeology], № 1, s. 213-223.

Bespalyiy, E.I., Lukyashko S.I. 2008. *Drevnee naselenie mezhdu-rechya Dona i Kagalnika. Kurgannyiy mogilnik u s. Vyisochino* [Ancient population of the interfluvium of Don and Kagalnik. Kurgan burial ground near village of the Vysochino]. Rostov-n/D: Izd-vo YuNTs RAN.

Bezuglov, S.I., Glebov V.P. i Parusimov I.N. 2009. *Pozdnesarmatskie pogrebeniya v uste Dona (kurgannyiy mogilnik Valovyy I)* [Late Sarmatian burials at the mouth of the Don (Kurgan burial ground Gross I)]. Rostov-n/D: Media-Polis.

Dyachenko, A. N., Blohin V.G., Shinkar O. A. 1995. *Arheologicheskie issledovaniya u s. Abganerovo Oktyabrskogo rayona Volgogradskoy oblasti* [Archaeological research in with Abganerovo, Oktyabrsky District, Volgograd Region]. V: B.F. Zhelezchikov, red. *Arheologo – etnograficheskie issledovaniya v Volgogradskoy oblasti* [Archaeological and ethnographic research in the Volgograd Region]. Volgograd: Peremena. s. 90-105.

Fedorov, G. B., 1969. *Pozdnesarmatskiy mogil'nik u s. Krinichnoe* [Late Sarmatsky burial ground near the village of Krinichnoe]. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR* [Materials and research on archeology of USSR], № 169, s. 248-253.

Gyöngyi, G., 2012. Szarmata temetőrészletek Makó környékéről (Csongrád megye). In: Kvassay J. Szerk, ed. 2009. *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól*. Budapest, pp. 253-296.

Hrapunov, I. N. 2002. *Mogil'nik Druzhnoe (III – IV vv. nashej ehry)* [Tombstone Druzhnoe (III - IV centuries AD)]. Lyublin: Izdatel'stvo Universiteta Marii Kyuri-Sklodovskoj .

Moshkova, M. G. 1978. *Dva pozdnesarmatskih pogrebeniya v gruppe «Chetyire brata» na Nizhnem Donu* [Two late Sarmatian burials in the group “Four Brothers” in the Lower Don]. *V: V.I. Kozenkova, Yu. A. Krasnov, I. G. Rozenfeldt, red. Voprosy drevney i srednevekovoy arheologii Vostochnoy Evropy* [Questions of ancient and medieval archeology of Eastern Europe]. Moskva: Nauka. s. 71-77.

Mys'kov, E. P., Sergackov, I.V., 1994. *Pozdnesarmatskie komplekсы na Nizhnem Donu* [Late Sarmatian complexes on the Lower Don]. *Rossiyskaya arheologiya* [Russian Archeology], № 2, s. 179-190.

Savovs'kij, I. P., 1977. *Novi sarmats'ki pohovannya na Zaporizhzi* [New Sarmatian burials in Zaporozhye]. *Arheologiya* [Archeology], № 23, s. 70-78.

Shepko, L. G., 1987. *Pozdnesarmatskie kurgany v Severnom Priazov'e* [Late Sarmatian barrows in the Northern Azov Sea]. *Sovetskaya arheologiya* [Soviet archeology], № 4, s. 158-173.

Yacenko, S. A. 2002. *Kostyum Drevnej Evrazii* [Costume of Ancient Eurasia], Moskva.

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Білобровець О. М.

УДК 94:314.15:347.64(477+438)”19”

ОРГАНІЗАЦІЯ ОПІКИ НАД ДІТЬМИ ПОЛЬСЬКИХ БІЖЕНЦІВ В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізується процес організації опіки над дітьми польських біженців в Україні під час Першої світової війни. Польські організації з надання допомоги жертвам війни у великих містах і в провінції створювали притулки для дітей, займалися їх облаштуванням, забезпеченням і навчанням дітей. Впродовж війни, незважаючи на зменшення державного фінансування, багато з них утримувалось на добровільні пожертви окремих осіб і всієї польської громади. Опіка над дітьми вважалась пріоритетним напрямком діяльності польських громадських організацій під час війни.

Ключові слова: Перша світова війна, польські біженці, опіка, притулки для дітей, добровільні пожертви.

Міграційний процеси є постійним супутником війн. Перша світова війна викликала небачений раніше потік біженців, вимушених переселенців з місць проведення бойових дій. З Королівства Польського і Галичини, які стали зонами воєнних битв, значні маси людей переселялися у прифронтові області і у глиб Росії. Проблема біженства, дослідження його складу, організації, впливу на суспільне життя є завжди актуальною у періоди воєнних конфліктів впродовж ХХ ст. і на сучасному етапі.

Характеристику міграційних рухів, організацію допомоги біженцям, напрямки переселенських потоків під час Першої світової війни в Російській імперії досліджували як українські, так і зарубіжні науковці. Охарактеризувала загалом явище біженства під час Першої світової війни, увівши в обіг значний масив документів, Л. Жванко [3]. Діяльність комітетів з надання допомоги

постраждалим від війни, у тому числі польських, представила у своєму дослідженні Т. Лазанська [5]. Доброчинну і культурно-освітню діяльність громадських організацій під час війни відзначив у своїх працях О. Донік [2] та О. Сердюк [10]. Найбільш уразливою категорією біженців були жінки з дітьми і діти, які залишилися без батьків. Дане дослідження ставить своїм завданням з'ясування процесу організації і надання допомоги дітям, вихідцям з Королівства Польського і Галичини, вплив цієї діяльності на польське суспільне життя в Україні.

Польське населення Російської імперії підтримало царську позицію у війні, проявивши лояльність і патріотизм у надії на одержання автономії. З початком воєнних дій згуртованість всього суспільства проявилася у підтримці постраждалих Королівства Польського і Галичини. У жовтні 1914 р. місцева преса писала, що в Житомирі відбулися збори з питань організації допомоги постраждалому населенню Королівства Польського. Було створено Комітет для організації такої допомоги, який очолив Богданович. Справа надання допомоги постраждалим вважалася обов'язком усього населення Волині без поділу на національності і віросповідання. Прийнято рішення і відразу організовано збір пожертв серед присутніх для відправки у Варшаву [11, с. 3].

Маси переселенців почали з'являтися у прифронтових областях вже восени 1914 р. Преса писала, що «в Житомир в останні дні прибуває маса біженців із територій, зайнятих ворогом. Багато з них у свій час заможні люди, сьогодні стали злиднями, так як їх маєтки розгромлені, а вони самі втекли в одному одязі» [1, с. 3]. Особливо багато було жінок і дітей, для яких не вистачало місця. Існуючі раніше в Житомирі організації захисту дітей і римсько-католицькі товариства були не в змозі всіх розмістити. Тому приватні особи почали надавати безкоштовно власні приміщення під притулки. Так, викладачка Мар'їнінської гімназії С. Доманевська надала у своєму будинку по вул. Кашперовській у Житомирі, квартиру з п'яти кімнат для дитячого притулку. Одноголосно вона була вибрана його попечителькою [7, с. 3].

Відразу починають створюватись громадські організації допомоги постраждалим від війни. У серпні 1914 р. було засновано

Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам, Всеросійський союз міст, низка етнічних комітетів. Даючи дозвіл на діяльність таких спілок, влада перекладала частину турбот про біженців на плечі місцевих діаспор, представники яких увійшли до Особливої наради з улаштування біженців [2, с. 68].

На початку 1915 р. кількість біженців зросла і влітку хвиля переселенців накрила державу численними потоками, коли держава змушена була визнати проблему загальнодержавною. Тому 30 серпня 1915 р. було прийнято спеціальний закон, за яким допомога біженцям не могла покладатися лише на громадські організації, а оголошувалась обов'язком держави, яка залучала до цього громадськість [5, с. 204].

Центральними польськими організаціями з надання допомоги постраждалим були Польське товариство допомоги жертвам війни (ПТДЖВ), Центральний громадянський комітет губерній Царства Польського (ЦГКГЦП). Було організовано вертикаль підпорядкованих їм губернських і повітових організацій. Таким чином, польські організації мали можливість одержати фінансування з державного бюджету [5, с. 208].

У лютому 1915 р. члени Київського ПТДЖВ визначили напрямки діяльності і прийняли рішення, що праця має бути організована не тільки на громадянському обов'язку і християнській покорі, але з «ясним і тривалим сердечним вогнем жертвних сердець до самого кінця» [12, с. 1].

Найбільш вразливою групою постраждалих були діти. Тому група жінок звернулася до Київського товариства з ініціативою утворення Товариства опіки над бездомними дітьми під егідою Комітету і одержала підтримку. Товариство виникло як Підсекція житлової секції на умовах цілковитого утримання за рахунок внесків своїх членів. Її головою і скарбником стала В. Перетяткович, членами Правління: М. Волошиновська, П. Сидорович, Н. Зелінська. Ними була поставлена мета якнайширшого збору бездомних дітей з польських земель, спустошених війною і розселення їх на воєнний час по маєтках України, Поділля і Волині. Місцеві мешканці допомагали грошима і продуктами, жертвуючи приміщення для прийняття дітей під свою опіку.

У Києві, наприклад, подружжя лікарів Обніських пожертвувало на цю мету шість кімнат у власному будинку по вул. Михайлівській на певний період. Головні засоби на утримання Підсекції надходили від учениць гімназії В. Перетяткович, які відмовляли собі в жодній розвазі, даючи щедрі пожертви на добру мету. Підтримка цієї справи надавалась і через газету «Dziennik Kijowski» в сумі 462 руб., в якій друкувалися спеціальні листи-звернення щодо допомоги для бездомних. Також були перераховані кошти від організованих аматорським Товариством с. Ставищ і Любчі вистави і концерту у розмірі 130 руб. [12, с.1].

Центром організації роботи з бездомними став тимчасовий притулок у будинку Обніських, куди привозили дітей з Варшави. Після того, як їх одягали і годували, їх розподіляли згідно з наданими пропозиціями. Безкоштовно лікарем Прасковією Жизною дітям було зроблено щеплення. Кожна дитина записувалась у спеціальну книгу і забезпечувалась по можливості окремим родоводом – єдиним тимчасовим документом. Підсекцією було привезено з Варшави дві партії дітей – 80 і 59 осіб. Крім того, в притулку знаходилося ще 8 дітей з київських вулиць.

Початково Підсекція при розміщенні дітей користувалася як загальними, так і окремими пропозиціями, часто вивозячи дітей різного віку. Однак, практика показала, що вивезення дітей старших 10 років тягне за собою великі труднощі, оскільки вони вимагають спеціальної опіки, якої у великих притулках отримати не можуть. Тому було прийнято рішення вивозити хлопчиків до 10 років і дівчат до 12 років.

За побажаннями Центрального громадянського комітету (ЦГК) у Варшаві розміщення дітей відбувалося, як правило, за колективними пропозиціями, винятково допускаючи пропозиції одиночного влаштування, коли з того є необхідна користь (догляд за слабкими). Діти, яких розміщували групами, залишалися під опікою спеціальних доглядачок, привезених переважно з Варшави за побажаннями як ЦГК, так і більшості жертводавців.

Групу в 35 дітей було розміщено в м. Лавров під Луцьком під опікою ксьондза Любомирського, 22 дітей розташовано у Володимирі-Волинському під опікою пана Гутовського, 30 дітей зна-

ходилося у притулку в Бершаді під опікою подружжя Рогальських і в Сатанові знаходилося 10 дітей під наглядом панів Тишкевичів. Поодиначо була розміщена 21 дитина [12, с. 1].

У березні 1915 р. необхідність існування такої Підсекції була підтверджена ЦГК у Варшаві, так як кількість дитячих смертей, втрата батьків і бездомних дітей зростала. Розуміючи важливість цієї ситуації, збільшувалась також і кількість пропозицій від поляків на утримання бездомних дітей. Впродовж березня місця надійшли пропозиції від пана Якубовського з Любинців на 16 дітей, пана Кульчицького з Чарноміна на 22 дітей та ін. В самому Києві почав облаштування зразковий притулок на 11 дівчат з ініціативи пань Добровольської, Дорожинської, Гулянської, утримуваний за їх кошт [17, с. 1].

У квітні 1915 р. у Києві з'явилося ще одне товариство опіки над покинутими дітьми і сиротами під назвою «Притулочок». Ініціаторкою створення і головою товариства стала Валерія Порчинська. Після довгої підготовчої, організаційної роботи зі складання Статуту в залі клубу «Огниво» відбулось організаційне засідання під керівництвом Оскара Собанського. До притулку було прийнято підкидних дітей і дітей сиріт, які до того утримувалися приватно засновницями Товариства В. Порчинською, Я. Собанською, Я. Орловською, С. Потоцькою, С. Сирочинською [23, с. 2].

У червні 1915 р. у Житомирі було відкрито відділення Петроградського ПТДЖВ, яке очолив громадський діяч С. Саліс, заступником став М. Лібрович, а членами Правління – ксьондз І. Дубовський, В. Бржостовський та ін. Особлива увага в різних напрямках діяльності надавалася облаштуванню дитячого притулку, в якому розмістилося біля 100 дітей [9, с. 5].

Провінційні відділення Петроградського товариства допомоги жертвам війни на Волині, Поділлі і Київщині також надавали значної уваги опіці над дітьми. В Ольгопільському відділенні на Волині на загальному зібранні було вирішено поділити повіт на округи, в яких буде керівник і координатор усієї роботи по збору пожертв, пошиттю білизни і опіки над бездомними дітьми з Царства Польського. Із загальної зібраної суми 1700 руб. було виділено на утримання і опіку притулку 1000 руб. [19, с. 2].

У м. Пікове на Поділлі Комітет допомоги постраждалим полякам складався з 230 членів, які крім членських збирали також добровільні внески. Із загальної каси в 1943 руб., 50% направлялося у центральні органи у Петроград і Варшаву. На місці основними витратами були видатки на створення притулку для дітей – 21 руб. [20, с. 2].

Намір створити притулок для бездомних дітей мало Ковельське відділення польського товариства, однак коштів на це не вистачило. Натомість ця ідея знайшла своє втілення у м. Корець у створенні «Сиротинського гнізда» для 14 дітей з Королівства Польського. Головою притулку одноголосно була обрана Чеслава Доманська, ініціаторка утворення цієї інституції. Було обрано Правління і складено список місячних членських і одноразових внесків, яких виявилось близько 100 руб. Крім того, члени Правління своїм коштом утримують усі 15 ліжок, частину білизни і посуду [21, с. 3].

Трохи у відмінних умовах проходила діяльність Базалійського відділення польського товариства на Волині, очолюваного І. Кнолем. Цей відділ знаходився найзахідніше, на австрійському кордоні. Через загрозу евакуації всіх мешканців краю, правління розробило анкету і розіслало її до жителів Волині, Київщини і Поділля, щоб дізнатися скільки людей та інвентаря зможуть прийняти у випадку вимушеної евакуації. Крім надання допомоги безкоштовним харчуванням, відділ відкрив три притулки для дітей, батьки яких на фронті або загинули: один – в с. Чучелі, 2 – в с. Лізучині, в яких знаходилося 194 дитини. Значна увага тут приділялася освіті дітей. Крім малих шкіл у с. Малому Лазучині, Собковичах, Зазулинцях, Богданівці, до яких прийшло 80 дітей, в Базалії відкрито парафіяльну школу на 110 дітей. Завдяки зусиллям і благодійності Леона Ледуховського і громадській діяльності його дочок має бути відкрито ще два притулки у с. Федорівка і Коростів [22, с. 3].

На початку 1916 р. рішенням Особливої комісії з улаштування біженців у Петрограді відбулось об'єднання по губерніям діяльності всіх громадських і національних організацій шляхом утворення губернських нарад з представників усіх організацій

[4, с. 4]. Влітку 1916 р. через затягування війни, скрутне матеріальне становище у державі, зняття гостроти ситуації з біженцями через забезпечення ними свого побуту власною працею, урядом було прийняте рішення про зменшення продовольчого пайка для біженців у селах – на 10 %, у містах – на 15 %. Багато вигнанців дійсно знайшли роботу і змогли утримувати себе і свої сім'ї. За статистикою Київського відділу ПТДЖВ середньомісячна кількість влаштованих на роботу складала 456 осіб [18, с. 1].

Відомий публіцист і громадський діяч С. Єзерський у цій ситуації звертав увагу на тисячі тих, хто нездатний був працювати – інвалідів, жінок з дітьми, які вимагали окремої допомоги, щоб залишитися живими. При нових урядових нормах на щоденне виживання одного біженця на селі виділялося 10 коп. замість 15 коп., у місті – 15 коп. замість 20 коп. При дороговизні, що існувала в той час утриматися в тих нормах з врахуванням потреб на проживання, дітей, на школи, було неможливо. Така ситуація накладала на комітети допомоги обов'язок обдумати вихід із скрутного становища.

Київський комітет продумав і ухвалив все, що можна зменшити і заощадити, але «чи можна заощаджувати коштом найсуттєвіших потреб чи взагалі життям вигнанця» - запитує С. Єзерський. Було вирішено, що треба рятуватися у будь-який спосіб, бо від цього залежить доля дітей народу, і покладатися на добре відлагоджену техніку збору добровільних пожертв. Київською окружною радою було визнано право залишати на місцях 50 % загальних зборів коштів, а решту відправляти на вигнанців, що були вглиб Росії [13, с. 1].

Дефіцит бюджету відчувався у всіх відділах ПТДЖВ, але великі сподівання були на багаті польські колонії у містах. У Харкові була згорнута продуктова секція, яка забезпечувала переселенців безкоштовними обідами. Житлова секція припинила виплату коштів на житло. Однак, утримання притулків залишилося на фінансуванні Комітету. На утриманні товариства знаходилась польська школа, яка перебувала в окремо знятому будинку. Нею опікувалось «Товариство працюючих жінок» під керівництвом

директора школи Боровського і мецената Щавінського. На новий навчальний рік було записано 500 дітей [16, с. 2].

У вересні 1916 р. ситуація із матеріальним забезпеченням біженців погіршилася. Рада міністрів рекомендувала міністрові внутрішніх справ О. Хвостову опрацювати проект поступової і планової ліквідації акції допомоги біженцям [15, с. 2]. З цього приводу 14.09.1916 р. в Київській окружній раді відбулась нарада представників польських організацій, які надавали допомогу жертвам війни у п'яти губерніях Київського району (Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській). Питання порядку денного були пов'язані з організацією подальшої допомоги постраждалим у війні через важкі обставини, спровоковані урядовими рішеннями. Бюджети громадських організацій передавалися губернським нарадам для затвердження і направлялися далі до вищих інстанцій. Вже відбулося 16 таких нарад, але Петроградською радою і Міністерством внутрішніх справ затверджено було всього три бюджети для району.

Було повідомлено, що не отримали урядової допомоги організації, які утримували інституції за власний кошт, і вже вичерпали зібраний ресурс. Відсутні також кошти на притулки для дітей, на школи, на одяг, їжу для працюючих. Єдиним виходом із ситуації було визнано необхідність збору пожертв суспільства. Одноголосно було прийнято постанову щодо підтримки освіти і дитячих притулків у Київському районі [14, с. 2].

Турбота про функціонування дитячих притулків і шкіл залишалася обов'язком для польських громад і в провінції. У 1917 р. у м. Дубно на Волині польська школа існувала завдяки величезним зусиллям і ентузіазму місцевої інтелігенції. Зважаючи на абсолютне безгрошів'я і неможливість утримувати вчительський персонал, викладання в школі велось на громадських засадах безкоштовно [8, с. 3].

Після подій лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. відділи надання допомоги біженцям продовжували діяти і одержували допомогу із центру. Зобов'язання матеріальної підтримки Комітетам допомоги постраждалим у війні перейняли урядові структури Української Центральної Ради і Української

держави гетьмана П. Скоропадського. Частина видатків йшла на утримання притулків і шкіл для дітей [6, с. 2].

Таким чином, переселенський рух з Королівства Польського і Галичини пройшов територією України вглиб Росії, осівши значною мірою в прикордонних областях, великих містах Сходу і Півдня України. Після створення державних і громадських структур з надання допомоги постраждалим у війні польська громада взяла активну участь в організації їх роботи. Активну діяльність в Україні проводили відділення Петроградського польського товариства допомоги жертвам війни, в яких поєднувались різні напрямки допомоги постраждалим. Однією з важливих ділянок роботи була опіка над бездомними дітьми, дітьми-сиротами, їх навчання, пошук рідних і близьких.

Організацією дитячих притулків, пошуком для них приміщень, налагодженням навчання і забезпеченням усім необхідним займалися окремі секції ПТДЖВ і товариства у м. Києві, Харкові, містах і селах Поділля і Волині. Велику допомогу у матеріальній підтримці надавали приватні особи, які жертвували власні приміщення і кошти на утримання притулків і шкіл для дітей. В умовах погіршення державного забезпечення цієї справи польська громада взяла їх утримання на власний кошт. Турбота про дітей вважалася моральним обов'язком кожного поляка і вкладеннями у майбутнє своєї держави. Така діяльність об'єднувала польську громаду на місцях, піднімала її моральний дух і національну свідомість.

Список використаної літератури та джерел

1. Беженцы // Жизнь Волыни. Житомир, 1914. № 271. С. 3.
2. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2005. Вип. IX. С. 61-86.
3. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914-1918 рр.) / Наук. ред. О. О. Нестуля. Х. : ХНАМГ, 2009. 360 с.
4. Комиссия по устройству беженцев // Жизнь Волыни. Житомир, 1916. № 17. С. 2.

5. Лазанська Т. Становище біженців в роки першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2009. Вип. XVI. С. 196-240.
6. О беженцах // Волянъ. Житомир, 1918. № 72. С. 1.
7. Открытие приюта // Наша Волянъ. Житомир, 1914. № 301. С. 3.
8. Положение польских беженцев // Волинская речь. Житомир, 1917. № 69. С. 3.
9. Помощь поляков землякам // Жизнь Волини. Житомир, 1916. № 273. С. 3.
10. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. К., 2002. Вип. IV. С. 111-132.
11. Собрание горожан // Наша Волянъ. Житомир. 1914. № 287. С. 3.
12. Bartoszewicz J. Pomoc // Dziennik Kijowski. Kijów, 1915. nr. 59. S. 1.
13. Jezierski S. W trudnej chwili // Dziennik Kijowski. Kijów, 1916. nr. 216. S. 1.
14. Narada przedstawicieli organizacyi polskich pomocy ofiarom wojny rejonu Kijowskiego // Dziennik Kijowski. Kijów, 1916. nr. 260. S. 2.
15. Proekt likwidacyjny // Dziennik Kijowski. Kijów, 1916. nr. 257. S. 2.
16. Z kolonii polskich // Dziennik Kijowski. Kijów, 1916. nr. 254. S. 3.
17. Z Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom wojny // Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 61. S. 1.
18. Z Rady Zjazdow // Dziennik Kijowski. Kijów, 1916. nr. 215. S. 1.
19. Z życia prowincji // Dziennik Kijowski. Kijów, 1915. nr. 72. S. 2.
20. Z życia prowincji // Dziennik Kijowski. Kijów, 1915. nr. 103. S. 2.
21. Z życia prowincji // Dziennik Kijowski. Kijów, 1915. nr. 108. S. 3.
22. Z życia prowincji // Dziennik Kijowski. Kijów, 1916. nr. 266. S. 3.
23. Żłobek // Dziennik Kijowski. Kijów, 1915. nr. 106. S. 2.

ORGANIZATION OF CHILD CUSTODY POLISH REFUGEES IN UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

The satellite of the First World War was a huge stream of refugees from the places of hostilities. Significant masses of people moved from the Kingdom of Poland and Galicia, where the fighting took place, in the front-line region and further into the depths of Russia. The largest group among refugees were women with children and children left without parents. The article deals with the process of organizing and assisting children from the Kingdom of Poland and Galicia, the impact of this activity on Polish social life in Ukraine.

To a large extent, the settlers settled in the front-line areas, because they hoped for the rapid completion of the war and return home. Some of them stopped in large cities and towns of Right-bank Ukraine, the East and South of Ukraine, in which there were large Polish communities and life in which was similar to the usual. In these cities one could find a job and survive in difficult conditions. After the establishment of state and public structures to assist the victims of the war, the Polish community took an active part in organizing their work. The Department of Petrograd Polish organization of assistance to victims of war operated in various cities of Ukraine. They combine different directions of assistance to the victims. The most effective organizations in Ukraine were in Kiev, Zhytomyr, Kharkiv, Odessa. One of the important areas of work was the guardianship of homeless children, orphaned children, their education, and the search for relatives.

Particular sections of Polish organizations were engaged in the organization of children's shelters, the search for their premises, the adjustment of training and the provision of everything necessary. In Kyiv, such sections were supported at the costs of its members. Great help in providing material support was provided by private individuals who sacrificed their own premises and funds for the maintenance of shelters and schools for children. Children who were exported from the Kingdom of Poland in Kiev received assistance, provided

with temporary documents – pedigrees and were sent according to preliminary collective and individual applications in other areas that were ready for admission and retention of children. In the provincial branches of the Polish Organization for the Victims of War in Volhynia and Podillya, one of the main activities was the care of refugee children and the opening of shelters and schools for them. Institutions for refugee children were also created on the initiative of individuals, who at their own expense held children, childcare staff, were engaged in the collection of charitable contributions.

In September 1916, the situation with state material support for refugees deteriorated. In these circumstances, the Polish community took their retention at their own expense. The decision was made at a meeting of the Kiev District Council, which assisted Poles affected by the war in five Ukrainian provinces: Kyiv, Volyn, Podilskyi, Chernihiv and Poltava. Local Polish communities in general meetings have recognized the priority of child custody, the creation and maintenance of shelters and the development of Polish education. Caring for children became the moral obligation of each Pole and investments in the future of their state. This activity united the Polish local community, raised its moral spirit and national consciousness. In most provincial towns, caring for children, their material support and education was due to the enthusiasm of local Poles, their material support and work on a voluntary basis.

Key words: *First World War, Polish refugees, custody, shelter for children, voluntary donations.*

Список посилань (REFERENCES)

Bezhenczy [About Refugees] *Zhy`zn` Volyny` [Life of Volhyn]. Zhy`tomy`r*, 1914, no. 271, p. 3.

Donik O. M. *Gromads`ka blagodijnist` v Ukrayini v roky` Pershoyi svitovoyi vijny` [Public charity in Ukraine during the First World War] // Problemy` istoriyi Ukrayiny` XIX – pochatku XX st. [Problems of the history of Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries]*, Kyiv, 2005, issue IX, p. 61-86.

J. Bartoszewicz. *Pomoc* [Facilitation]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1915. no. 59. S. 1.

Jezierski S. *W trudnej chwili* [In a difficult moment]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1916. no. 216. S. 1.

Komy'ssya po ustrojstvu bezhencev [Refugee Commission]. *Zhy'zn' Volyny* [Life of Volhyn]. Zhy'tomy'r, 1916. No. 17, p. 2.

Lazans'ka T. Stanovy'she bizhenciv v roky` pershoyi svitovoyi vijny` [Situation of refugees during the First World War]. *Problemy` istoriyi Ukrayiny` XIX – pochatku XX st.* [Problems of the history of Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries]. Kyiv, 2009, issue XVI, p. 196-240.

Narada przedstawicieli organizacji polskich pomocy ofiarom wojny rejonu Kijowskiego [Meeting of representatives of Polish organizations to assist victims of war]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1916. no. 260. S. 2.

O bezhenczax [About Refugees]. *Volyn`* [Volyn]. Zhy'tomy'r, 1918, no. 72, p. 1.

Otkryty'e pry'yuta [Opening of the shelter]. *Nasha Volyn`* [Our Volyn]. Zhy'tomy'r, 1914, no. 301, p. 3.

Polozheny'e pol'sky`x bezhencev* [The situation of Polish refugees]. *Volynskaya rech` [Volyn speech], Zhy'tomy'r, 1917, no. 69, p. 3.

Pomoshh` polyakov zemlyakam [Help Poles fellow countrymen]. *Zhy'zn' Volyny* [Life of Volhyn]. Zhy'tomy'r, 1916, no. 273, p. 3.

Proekt likvidacyjny [Liquidation project]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1916. no. 257. S. 2.

Serdyuk O. V. *Bizhenstvo v Ukrayini pid chas Pershoyi svitovoyi vijny`* [Transmigration in Ukraine during the First World War] *Problemy` istoriyi Ukrayiny` XIX – pochatok XX st.* [Problems of the history of Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries]. Kyiv, 2002. issue. IV. p. 111–132.

Sobrany'e gorozhan [Meeting of citizens]. *Nasha Volyn`* [Our Volyn]. Zhy'tomy'r, 1914, no. 287, p. 3.

Z kolonii polskich [From the Polish colonies]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1916. no. 254. S. 3.

Z Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom wojny [From the Polish Organization for the Victims of War]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1915. no. 61. S. 1.

Z Rady Zjazdow [From the council of congresses]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1916. no. 215. S. 1.

Z życia prowincji [From the province's life]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1915. no. 72. S. 2.

Z życia prowincji [From the province's life]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1915. no. 103. S. 2.

Z życia prowincji [From the province's life]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1915. no. nr. 108. S. 3.

Z życia prowincji [From the province's life]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1916. no. 266. S. 3.

Zhvanko L. M. *Bizhenstvo Pershoyi svitovoyi vijny` v Ukrayini. Dokumenty` i materialy` (1914-1918 rr.)* [Transmigration of the First World War in Ukraine. Documents and materials] / Nauk. red. O. O. Nestulya. Kharkov: KhNAMG, 2009, 360 p.

Żłobek [Succor]. *Dziennik Kijowski* [Kiev daily]. Kyiv, 1915. no. 106. S. 2.

Вінцовський Т. С.

УДК 94(477.74-25):352.07”1918/1919”

ОДЕСЬКА УКРАЇНСЬКА МІСЬКА РАДА У СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ ЕПОХИ РЕВОЛЮЦІЙ (1918-1919 рр.)

Уперше на основі здебільшого наративних джерел висвітлюється створення та діяльність Одеської української міської ради, яка була репрезентантом української громади міста протягом 1918-1919 рр. Автор пропонує розглянути історію досліджуваної організації на фоні еволюції суспільно-політичних процесів, пов'язаних зі зміною влади в Україні. Аналізується роль ОУМР у системі управління після відновлення контролю з боку уряду УНР над південним регіоном, її трансформація з адміністративної установи в національно-культурницьку, котра здебільшого займалася вирішенням питань освіти, просвітництва, видавничої й бібліотечної справи, релігійного життя. Рекон-

струюється кадровий потенціал ради, встановлено прізвища її керівників, стосунки з владними структурами.

Ключові слова: *революція, УНР, Одеса, українська громада, Одеська українська міська рада, освіта, «Просвіта», Українська гетьманська Держава, ЗУНР.*

З початку революції 1917 р. і катастрофічним падінням авторитету державних й самоврядних інституцій імперського періоду вагомому роль почали відігравати громадські інституції, які виникали протягом окресленого проміжку часу як результат самоорганізації суспільства. Вони стали не лише зразком реалізації суспільно-політичної активності ініціативної меншості на теренах різних регіонів України, але й у більшості випадків перебирали на себе функції формально існуючих органів самоврядування (міських дум, градоначальств, частково земств та інших), які нерідко були фактично усунуті від реалізації владних повноважень. На прикладі Одеси можна виокремити насамперед міський громадський комітет, Український керівничий комітет, раду робітничих депутатів, різноманітні професійні та етнокультурні спілки тощо, про що частково йшлося у низці попередніх публікацій [4-8].

Певною мірою нами було також проаналізовано роль Одеської української міської ради (далі – ОУМР) в умовах військово-політичного протистояння березня 1918 р. й чергової зміни влади в місті [10; 11], яка стала можливою внаслідок укладання Брест-Литовського мирного договору і подальшого наступу союзницьких військ на причорноморський регіон. Зокрема, з 24 лютого 1918 р. на одеському напрямку діяли 10 австро-угорських дивізій, які 14 березня разом з німецькими підрозділами оволоділи Одесою [22, с. 96]. Проте зазначена тема вказаними науковими працями не вичерпується, оскільки діяльність ОУМР хронологічно виходила не лише за рамки існування першої УНР, але й Української гетьманської Держави.

Отже, у даній розвідці ставимо за мету дослідити історію Одеської української міської ради протягом усього періоду її діяльності. А задля її досягнення слід вирішити наступні

завдання: проаналізувати історіографічну спадщину й джерельну базу з проблеми, встановити персональний склад ОУМР, виявити її роль у суспільно-політичних процесах революційного часу, вивчити обставини припинення існування. Принагідно зробимо декілька термінологічних зауваг. У наративних і документальних джерелах зустрічається різна форма назви досліджуваної організації. Окрім винесеної в заголовок теми використовувалися й варіанти Одеська рада української громади, рада Одеської української громади, Одеська українська рада та Одеська українська національна рада. Для уніфікації підходів пропонуємо послуговуватися словосполученням Одеська українська міська рада, яка вже є введеною у науковий обіг й загалом відповідає завданням, які ставилися перед означеною інституцією.

В умовах відновлення в Одесі влади УНР і падіння авторитету міської думи [14, с. 338], котра в період більшовицького терору була частково усунена від виконання властивих їй функцій, ініціативу щодо реорганізації системи управління й представництва Української держави в найбільшому місті Північного Причорномор'я перебрала на себе ОУМР. Нам не вдалося відшукати джерел, за допомогою яких можна повною мірою реконструювати обставини появи на світ окресленої структури, тому, посилаючись на місцеву пресу, можна лише припустити, що її створення відбувалося на основі кадрового потенціалу українських соціалістичних партій і підконтрольних їм організацій, а також виконавчих комітетів гайдамацьких куренів й рад військових депутатів, а часові рамки мають приблизний характер. Радше за все, дискусії навколо виникнення ОУМР тривали у першій половині березня 1918 р., коли відхід більшовиків з Одеси не викликав сумнівів, а сама інституція найімовірніше була створена 14 березня [20, 15 марта; 2, 19 апреля] задля легітимізації влади Української республіки в місті.

Очолив ОУМР військовослужбовець Й. Пшонник, майбутній учасник військового протистояння і повстанського руху за збереження незалежності УНР, полковник українського війська [17, с. 7, 9-11, 50, 58 та інші]. Він одночасно став й тимчасовим військово-окружним комісаром [20, 14 марта, 15 марта],

а саму раду у пресі ще називали окружним комісаріатом УНР [2, 22 марта].

За рекомендаціями українських соціалістичних партій та організацій було обрано 56 членів ради, які зі свого складу висунули комісарів у справах міста. До ОУМР увійшли представники УСДРП, УПСР, «Просвіти», рад військових і селянських депутатів, фабрично-заводських комітетів, професійних спілок. Висунення виборних комісарів відбувалося за напрямками роботи. Комісарами залізниць місцева преса називала відразу двох осіб – А. Стрижевського та Благовіщинського, продовольства – Ф. Шульгу, праці – Маржановського, торгівлі й промисловості – О. Караванського, пошти і телеграфу – Бутенка, землеробства – В. Боровика, санітарії – Пучковського, земської спілки – Мадена, «Юго-Креста» – Куриленка. Військовим комісаром, як йшлося вище, було обрано Й. Пшонника, фінансів Е. Темницького, освіти В. Чехівського, спілки міст Базилевича, юстиції В. Мурського, у справах демобілізації Стахівського.

Також ОУМР обрала тимчасовим комісаром міста І. Липу [2, 22 марта], хоча першочергово на цю посаду планувався А. Роццахівський. Одеські історики О. Шишко та І. Стамбол, посиляючись на місцеву пресу [27, с. 157] і лист І. Липи до міністра судових справ УНР С. Шелухина від 29 березня 1918 р., стверджують, що вибір на користь більш знаного в місті діяча був зумовлений відсутністю головного кандидата в Одесі. А у самому листі І. Липа просив остаточно затвердити його на посаді, зважаючи на ту обставину, що А. Роццахівський вже отримав інше призначення – комісара освіти Херсонської губернії [24, с. 160-161].

Всі комісари підпорядковувалися Головному політичному комісару уряду УНР В. Чехівському [21, 15 марта; 12, арк. 17]. Деякі з них, наприклад, Базилевич, В. Чехівський, Стахівський повернулися до виконання своєї звичної роботи [20, 24 марта], як і начальник морських вантажних перевезень Шрамченко [13, арк. 7], а у різних джерелах Базилевич згадується і як комісар у справах демобілізації [2, 22 марта].

Усі політичні сили Одеси схвально відгукнулися на пропозицію В. Чехівського щоб комісаріат, котрий трактувався як виконавчий

орган ОУМР, і сама рада не були моноетнічними організаціями. На його думку, це було можливим раніше, коли паралельно існували українська і радянські (совєтські) організації, а за нових обставин треба створити не моно-етнічну, а загальнодержавну установу, яка б турбувалася про потреби усього населення УНР [21, 15 марта]. При цьому заздалегідь було відомо, що українська рада є тимчасовою адміністрацією, котра існуватиме до формування нової системи управління.

Відразу після свого створення ОУМР активно включилася в повсякденну роботу, а свої засідання проводила у приміщенні Воронцовського палацу, над яким замайорів синьо-жовтий прапор. Одним з перших кроків нової влади стало звернення до мешканців міста із засудженням погромної агітації зі сторони чорносотенців. У документі також підтверджувалося, що місцева рада буде існувати за схемою створення й діяльності Центральної Ради, себто у ній будуть представлені не тільки українці, але й представники інших етносів. Для більшої переконливості щодо своїх намірів вийти за межі вузькоетнічної інституції керівництво ОУМР запевнило громадян, що в подальшому усі звернення від влади до жителів Одеси й навколишніх територій будуть друкуватися як українською, так й іншими мовами, в першу чергу російською, польською, німецькою та на івриті [21, 16 марта].

Прикметно, що під час зустрічі комісара фінансів Е. Темницького з німецьким командуванням в одеському регіоні, на якій теж порушувалося мовне питання у контексті друку міських газет, українська сторона категорично виступила проти існування цензури. Разом з тим, ОУМР, посилаючись на рішення уряду УНР, повідомляла, що знання української мови є обов'язковим для діловодства у всіх державних закладах, а на її опанування відводила три місяці [2, 19 марта].

Важливим аспектом відлагодження функціонування управлінських механізмів залишалося питання взаємовідносин ОУМР і комісаріату з радою робітничих депутатів. Українська адміністрація не відкидала можливості співпраці й навіть обіцяла підтримку радам робітничих і селянських депутатів, але за умови, що в їхньому складі не повинно бути анархістських

та екстремістських елементів, а ради робітничих депутатів не повинні виконувати волю однієї політичної сили, маючи на увазі більшовиків. На переговорах про співпрацю українська сторона категорично заперечила перспективи участі у Всеросійських Установчих зборах [21, 17 марта], аргументуючи свою точку зору самостійним статусом України.

Хитке становище ОУМР, зважаючи на невизначеність термінів її існування та лише орієнтовна визначеність функцій, викликала цілу низку пропозицій організаційного характеру. Так, член ради есдек К. Сіренко поставив питання про необхідність створення колегій при комісаріаті, щоб комісари ухвалювали рішення колегіально. На його думку колегії мали складатися з представників тих організацій, справами яких займається той чи інший комісар, а членів колегій повинні призначати самі комісари. Така пропозиція отримала схвальні відгуки і з цього питання було прийнято позитивне рішення [21, 16 марта].

Не до кінця зрозумілими залишалися стосунки між українською радою і обраними нею ж комісарами. Частина управлінців вважала, що комісари повинні керуватися лише вказівками центральної влади, друга частина наполягала на тому, що оскільки комісаріат обраний радою, то він їй і повинен підпорядковуватися. Остаточної згоди з цього питання не було знайдено, хоча всі погодилися, що ОУМР і комісари повинні працювати в повному контакті [21, 19 марта].

У ході перманентних дискусій навколо організаційних проблем обговорювався також варіант, що ОУМР не буде державною адміністрацією, а стане лише представницьким органом української громади Одеси. Наприклад, національною українською думою разом з єврейською, польською, російською думами. У цей час, коли загальноміська дума в перспективі, як і раніше, мала займатися усіма господарськими справами міста, національні інституції, в тому числі рада, повинні були керувати життєдіяльністю своїх громад, а їхня робота, головним чином, ставала б культурно-просвітницькою і обмежувалася локаціями етнічних громад [21, 19 марта]. Також однією з можливих альтернатив подальшої долі ОУМР було її переформатування в своєрід-

ний обласний/регіональний парламент, про що говорили комісари ради [20, 17 марта; 2, 19 марта].

На думку А. Стрижевського останнє було ледь не доконаним фактом («мало по малу стала маленьким парламентом Півдня України. Ця Рада стежила та регулювала все політичне життя на Півдні»), але подане судження не підтверджується відомими нам джерелами. Припускаємо, що мемуарист переплутав ОУМР з Головним крайовим комісаріатом, повноваження якого дійсно поширювалися по усьому південному регіону УНР. Втім у даному фрагменті є важливе спостереження про співпрацю з ОУМР комітетів усіх партійних осередків [25, с. 79], що засвідчує щонайменше загальноміський рівень компетенції ради.

З усіх дискутованих варіантів найбільш близьким до реалій виявився той, котрий передбачав заміну ОУМР новим органом влади, який мав регіональне охоплення, поширюючи свою правомочність по мірі просування союзницьких військ на східну частину Південної України. Ним став Головний крайовий комісаріат Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній. Згідно вказівки Києва ОУМР в подальшому мала відігравати роль лише громадської організації, а система обраних нею комісарів була анульована.

Втім й надалі ОУМР продовжувала відігравати помітну роль в суспільно-політичному житті Одеси, насамперед, української громади міста, яку вона представляла у публічній сфері, залишаючись майданчиком для дискусій з нагальних питань здебільшого політичного й культурницького характеру. З цією метою низкою організацій було піднято питання про реорганізацію ОУМР, яка, змінивши свій статус, не могла виконувати попередні управлінські завдання. На засіданні ради 2 квітня 1918 р. її активіст Бабій виніс на розгляд присутніх дискурс про роль цієї організації в житті української громади. Було вирішено обрати комісію, котра зареєструє усі місцеві українські політичні та культурницькі організації, щоб кожна з них виділила свого представника в раду. Поповнена у такий спосіб ОУМР на думку її керівників змогла б продовжити свою роботу як культурно-просвітницька організація до того часу, поки буде можливість організувати перепис усього

українського населення Одеси. Після чого планувалося знову переобрати раду [12, арк. 24].

Про наполегливе бажання ОУМР залишитися активним учасником суспільно-політичного життя міста свідчить допис у газеті «Родная страна», де зазначалося, що засідання президії ради під керівництвом Л. Ковальчука і Е. Темницького проходять у Воронцовському палаці щоденно. А остаточний формат діяльності з'ясується, після повернення з Києва В. Чехівського, який повинен привезти щодо цього «точні директиви» [23, 7 апреля]. Вказана ремарка зайвий раз підтверджує тісний зв'язок між ОУМР та урядовими структурами, котрі через подібні організації вочевидь прагнули до додаткового контролю над ситуацією на периферії.

Чергове засідання президії ОУМР і членів комісії призначалося на 5 квітня 1918 р. На зібрання мали прибути Бабій, Л. Ковальчук, І. Липа, Г. Осмоловський, Маржановський, Шамраїв, М. Гордієвський, Кубряченко, Д. Бузько, Петров, Старенький, але присутні очевидно конкретних рішень не прийняли, адже перше засідання комісії з реорганізації ОУМР відбулося 7 квітня. Вона просила виконавчі комітети всіх українських організацій і гуртків до 16 квітня надіслати відомості про свою назву, кількість членів та адресу [21, 3 апреля; 3, 5 квітня], які були необхідні для створення відповідного реєстру і подальшого розрахунку питомої ваги у раді.

Наявна джерельна база не дає змоги простежити за роботою згаданої комісії й реакції на її рішення з боку контрагентів. Можна припустити, що до 16 квітня поставлене завдання повною мірою виконане не було, бо навіть у липні окремі організації, наприклад, Українська вчительська спілка, приймали рішення про делегування своїх представників до ради. Втім це принципово не завадило здійснювати поточну організаційну роботу, яка відбувалася під керівництвом відомого в місті педагога, члена згаданої спілки, директора гімназії на вулиці Софіївській, 22, симпатика УПСС, Л. Ковальчука, котрий увійшов до ОУМР у березні 1918 р. і найімовірніше замінив Й. Пшонника на посаді відразу після усунення ради від виконання адміністративних функцій. На початку червня він згадується у місцевій пресі як чинний голова досліджуваної структури. Його заступником

став А. Гриневич, а секретарями А. Ключко і А. Миколук [26, с. 323, 390-391].

Діяльність ОУМР протягом квітня – червня 1918 р. наразі реконструюється доволі фрагментарно. Як з'ясував О. Музичко, глибоке розчарування в середовищі української громади Одеси викликав Український церковний собор, проведений у січні 1918 р., який продемонстрував проросійську орієнтацію більшої частини кліру, а священики з альтернативною думкою на нього навіть не були допущені. Тому ОУМР висловила різкий протест щодо його роботи, оприлюднила відповідну відозву з вимогою віддати наказ духовенству молитися за Україну і заборонити молебні за Миколу II. Вочевидь подібний протест мав місце й раніше, бо одеський історик згадує існування попередньої вимоги ОУМР щодо звільнення В. Флоровського та М. Чистякова зі своїх посад [26, с. 461].

Дана гіпотеза отримує додаткове підтвердження, якщо згадати, що у квітні 1918 р. українські адміністратори Одеси С. Комірний та А. Рошахівський вже зверталися до Херсонсько-Одеського архієпископа Назарія (Кирилова) з посланням, де йшлося про негативні моменти у життєдіяльності єпархії, пов'язані з тим, що священики під час літургії продовжували згадувати Тимчасовий уряд і роздавали парафіянам брошури з ворожим щодо України змістом. Натомість ігнорували основні ідеологічні постулати Української республіки, не згадуючи під час служби Божої положення III-го і IV-го Універсалів, про що архієпископ і єпископи отримали вказівки задовго до зазначеної дати [2, 10 апреля].

Традиційним для української громади Одеси протягом усього 1918 р. залишався освітянський напрям діяльності, а в структурі ОУМР навіть була створена просвітницька секція, на чолі з Ф. Шумським, яка взялася за організацію чергових курсів з українознавства для вчителів. У приміщенні залізничної «Просвіти» (вул. 19 лютого, 53, тепер Б. Хмельницького – Т. В.) починаючи з 3 червня читалися лекції з історії української культури (А. Миколук), політичної економії (М.Іскімчі), історії України (А. Ключко), історії української літератури (Писаренко), історії

робітничого законодавства (Янчевський), на релігійну тематику (Божовський) [16, 4 июня, 5 июня].

Обговорення шкільного питання передбачало не лише підготовку професійних кадрів шляхом підвищення кваліфікації, але й поширення використання української мови в навчанні. Задля обміну думками й прийняття відповідних рекомендацій напередодні чергового навчального року в липні 1918 р. у приміщенні Міського театру було проведено профільне віче, яке, згідно допису в пресі, пройшло у доволі гострій дискусії, викликаній полемікою про поєднання соціалістичної революції з національними викликами. Одним з головних доповідачів з теми став Е. Темницький, котрий наголосив на тому, що розвиток національних культур не вносить розкол у світовий інтернаціональний рух, відтак в Україні національною культурою може бути лише українська. Вочевидь анонсована дискусія спонукала надіслати привітання делегатам віче з боку Одеської білоруської ради, де йшлося про сподівання кращої долі для обох народів [26, с. 87, 238-239].

Пильна увага до освітянських проектів засвідчує й участь наступного голови ОУМР П. Климовича, про що йдеться нижче, у відкритті в Одесі Української державної гімназії ім. І. Франка. Урочистості пройшли 1 жовтня 1918 р., після молебня й промови директора закладу А. Роццахівського виступили з вітальним словом не тільки П. Климович, але й активний діяч ради І. Луценко [18, 6 жовтня].

Не обійшли увагою члени ОУМР й проблеми вищої освіти. На засідання виконкому ради, яке було призначене на 5 червня 1918 р. у Воронцовському палаці, отримали запрошення професори Новоросійського (Одеського) університету, що мали українське походження, представники від «Одеського українського наукового товариства», «Української студентської громади», українок-слухачок Вищих жіночих курсів. Вони мали обговорити питання відкриття при Новоросійському (Одеському) університеті кафедри українознавства [30, с. 161].

Під керівництвом Л. Ковальчука ОУМР намагалася зміцнити й фінансову базу життєдіяльності української громади Одеси,

надіславши до міської думи клопотання про виділення на різні потреби 147 тис. крб. Вони послалися на прецедент 1917 р., коли міське самоврядування виділило єврейській громаді 370 тис. крб. на аналогічні потреби. Пропонована цифра обґрунтовувалася пропорцією між євреями й українцями у етнічній структурі «південної перлини», до того ж, дана сума визначалася такою, що відповідала затратам за 1917 р. і потребам на 1918 р. [16, 19 июня].

Одним з рубіжних пунктів історії ОУМР стало 6 липня 1918 р., коли відбулися перевибори керівництва ради, адже через нез'ясовані причини сталася демісії Л. Ковальчука і А. Гриневича. На нашу думку, вагомим чинником відставки голови могло стати бажання сконцентруватися на інших сферах діяльності, зокрема, відновленні «Українського клубу» та особливо повернутися до улюбленої театральної справи, адже тоді ж в Одесі було засновано «Українську театральну студію» на чолі з В. Лазурським, а Л. Ковальчук став учасником аматорської студії [26, с. 392]. Новим головою інституції став нещодавній управляючий Міністерством фінансів УНР, симпатик УПСР П. Климович, заступниками – лідер одеського осередку УСДРП, один з лідерів ради з моменту її заснування Е. Темницький і відомий у місті громадсько-політичний діяч П. Базилович, а скарбниками Г. Лішенко й О. Фисак. Незмінними залишилися лише секретарі [3, 9 липня], зокрема, А. Миколук перебував на писарській посаді щонайменше до березня 1919 р. [19, 18 березня].

Перевибори не вплинули негативно на діяльність ОУМР, яка обговорювала поточні проблеми з не меншою періодичністю. Нове керівництво взялося до роботи у день обрання, коли П. Климович підписав черговий протест ради щодо фальсифікації виборів по Херсонській губернії до Церковного Всеукраїнського собору, що привело до перемоги на соборі противників автокефалії. Сам документ доручили зачитати М. Слабченку, а пікантність ситуації полягала у тому, що одним з тих осіб, хто виступав проти окремішності української церкви був університетський вчитель М. Слабченка І. Линниченко. Таким чином, є усі підстави вважати, що церковна тематика виявилася однією з домінуючих у сис-

темі пріоритетів української громади Одеси. У полі зору ОУМР опинився й кооперативний рух, зокрема, 7 липня у приміщенні гімназії Л. Ковальчука відбулося зібрання представників кооперативів. Головуючий І. Луценко й Е. Темницький мали протилежні погляди на перспективи розвитку кооперативного руху. Перший з них був прихильником існування окремих організацій, другий вважав, що це призведе до роз'єднання українських сил [26, с. 87, 238, 392].

Суттєвим випробуванням для ОУМР став арешт 28 липня 1918 р. одного з неформальних лідерів української громади міста і члена ради І. Луценка. У відповідь на дії влади ОУМР миттєво звернулася телеграмою до гетьмана П. Скоропадського, голови Ради міністрів Ф. Лизогуба, міністра внутрішніх справ І. Кістяківського й генерального судді С. Шелухина з клопотанням про звільнення І. Луценка або принаймні необхідності висунути йому звинувачення і передати справу до суду [3, 30 липня]. Незабаром делегація ради в складі Е. Темницького, А. Стрижевського й А. Рошаківського виїхала до Києва, щоб у ході безпосередніх зустрічей з високими посадовцями вирішити долю колеги [25, с. 81-83]. Оскільки за місяць ситуація не зрушила з місця, бо ув'язненого підозрювали в організації антидержавного повстання і замаху на П. Скоропадського [25, с. 83], то 4 вересня виконавчий комітет ОУМР був змушений повторно ставити питання про побратима у зв'язку з приїздом до Одеси І. Кістяківського, який зрештою своїм наказом від 6 вересня надав свободу І. Луценку [3, 6 вересня, 8 вересня].

За словами А. Стрижевського, який разом з П. Климовичем спілкувалися в Одесі з впливовим міністром, останній не вірив у невинуватість заарештованого, але зважив на клопотання громади, а члени ОУМР відразу після звільнення побачили І. Луценка на своїх засіданнях, котрий «<...> ще з більшим азартом накинувся <...> на працю» [25, с. 83-84].

Підтверджував головування І. Луценка на засіданнях «Одеського національного комітету», котрі проходили в приміщенні Українського клубу у Малому провулку (тепер вулиця Маяковського), й сотник австро-угорського війська, комендант

австрійської польової жандармерії Одеси С. Шухевич. Він виділяв мілітарний аспект у дискусіях, звернувши увагу, що члени ради станом на осінь 1918 р. не мали сумнівів щодо проросійської орієнтації гетьмана, відтак вважали, що мають долучитися до створення такого українського війська, яке забезпечить незалежність держави [29, с. 173-175]. Хоча вказана назва організації і локація поза традиційного для ради місця зібрання Воронцовського палацу підважують нашу тезу про рефлексії С. Шухевича щодо саме ОУМР. Підданий австрійського цісаря міг писати й про філію УНС. Тим більше значна частина одеських активістів співпрацювала з обома інституціями.

Практика регулярних контактів між членами ОУМР та кабінетом міністрів Ф. Лизогуба тривала й після звільнення І. Луценка. Одна з делегацій ОУМР (П. Климович, А. Стрижевський, І. Луценко, І. Липа, полковник Осмоловський) відряджалася до столиці, де мали аудієнцію у більшості міністрів, котрі на словах запевняли про підтримку різноманітних проєктів життя української громади Одеси, зокрема щодо видавничої справи, створення бюро допомоги безробітним тощо. У програму київського відрядження навіть вписалася зустріч з гетьманом, під час якої не обійшлося без міні-дискусії між ним та П. Климовичем й емоційним закидом П. Скоропадському з боку І. Луценка щодо обшуків і ув'язнень українських діячів [25, с. 84-87].

Спогади А. Стрижевського допомагають частково відкрити завісу не лише над переговорами делегації ОУМР у Києві, але й над уявленням про стиль роботи в раді. Якщо її голова характеризувався як людина поважна і поміркована, котра не любила виступати з промовами, але коли брав слово, то своїм тихим голосом й лояльністю нагадував дипломата чи патріарха «з ласкавими очима, алеж що горіли <...> дивним вогнем», то І. Луценко мав запальний характер, нерідко приймав одноосібні рішення навіть після тривалих дискусій [25, с. 84, 86, 88].

Частково наукова література і джерела доповнюють кадровий потенціал ОУМР у другій половині 1918 р. Окрім зазначених вище осіб серед членів ради ймовірно були голова соціалістичної «Просвіти» М. Хвіст, есдек К. Сіренко. У липні 1918 р.

«Українська вчительська спілка» обрала своїм представником до ОУМР приват-доцента Новоросійського (Одеського) університету М. Гордієвського. Після передчасної смерті 14 серпня 1918 р. Е. Темницького на його посаду 28 серпня кандидували «тарасівець», один з лідерів одеського осередку УПСР В. Боровик [26, с. 284, 293, 323] та очільник осередку УПСР А. Роццахівський [3, 30 серпня].

Черговим епізодом, за допомогою якого ОУМР нагадувала про свою присутність у суспільно-політичному житті України, стала листопадова революція в Галичині й проголошення ЗУНР. В Одесі відреагували на появу Західноукраїнської народної республіки святочною телеграмою на адресу Української національної ради ЗУНР: «Славні борці! Одеська українська рада, слідкуючи за героїчною боротьбою братів галичан-українців з поляками, висловлює своє гаряче співчуття борцям за волю України. Боритесь – поборите. Хай живе вільна, самостійна Україна і вільний український народ від Сяну до Кубані. Тричі слава!». А голови ОУМР П. Климович і осередку УНС І. Луценко оприлюднили відозву до одеситів із закликом надати підтримку молодій республіці [9, с. 158].

Сама відозва розкриває не лише конкретні механізми допомоги одеситів галичанам, для прикладу, створення військових підрозділів, фінансова та матеріально-технічна підтримка, пожертва харчами, одягом, предметами побуту тощо, але й дає підказку про потенційне існування в системі ОУМР не характерного для попередніх місяців підрозділу. Пункт 3 в) містив фразу «одчинити збірку жертв через господарчу Комісію одеської Української Національної Ради». Вже у другій половині листопада І. Луценко, перебуваючи в ЗУНР, підтримував зв'язок з ОУМР з метою інформування колег по українській раді про ситуацію в Галичині та просив якнайшвидше надсилати до цього регіону України військових, водіїв й залізничників [15, с. 304-306]. Тісний зв'язок між ОУМР та ЗУНР відзначав й С. Шухевич, який начебто єдиний з галичан був прийнятий до даної організації [28, 12 серпня].

Після вступу до Одеси підрозділів Добровольчої армії ОУМР тимчасово зникає з джерел, ймовірно її діяльність була взагалі

неможливою, зважаючи на загрозу репресій з боку денікінців. Лише після послаблення авторитету «білих» в очах французького командування політична атмосфера стала сприятливішою для часткового відновлення роботи ОУМР. Не виключено, що протягом другої половини грудня 1918 р. – початку березня 1919 р. члени ради перейшли на нелегальне становище.

Лише на початку весни 1919 р. з'являється інформація про досліджувану структуру, яка нерідко виступали під брендом «Українська Національна Рада». Газета «Нові шляхи» повідомляла, що за вибором «місцевої української громади» голову ОУМР П. Климовича було призначено до комітету при французькому генералі А. Ж. д'Ансельмі задля представництва інтересів місцевих українців. Відрекомендувати його представнику французького штабу полковнику А. Фрейденбергу довірили заступнику міністра закордонних справ УНР С. Бачинському [19, 18 березня, 19 березня]. Сам по собі факт такого призначення при штабі військ Антанти на півдні України свідчив про вагому роль української громади Одеси та її представників у суспільно-політичному житті міста.

Згаданий часопис повідомляв і про інші деталі функціонування ОУМР у березні 1919 р. Заступниками голови президії на той час були Ф. Панченко-Чаленко та Ф. Паляничка, скарбником І. Шмигель, членами ради А. Ключко, І. Гаврилюк, К. Іващенко. Незмінним залишився лише секретар А. Миколук. Тепер організація займала приміщення товариства «Українська хата» по вулиці Князівській, 30 [19, 18 березня, 20 березня, 21 березня].

Найбільш повно висвітлювалося життя ради у номерах від 14 і 30 березня, де зазначалося, що «все українське громадянство в м. Одесі об'єднано в одну організацію, яка зветься «Одеська Українська Міська Рада»», а свій новий статут, затверджений Одеським окружним судом, вона прийняла на засіданні, котре відбулося до 14 березня 1919 р. Наразі нам не вдалося відшукати оригіналу даного документа, в тому числі у фонді 635 (Одеський окружний суд) Державного архіву Одеської області, тому можемо посилатися винятково на газетну версію. Дописувач повідомляв, що відмінність між старим (коли затверджений нам встановити

не вдалося – Т. В.) і новим варіантом статуту полягав у принципах делегування представників до ради. Якщо раніше своїх представників мали окремі товариства й вочевидь партії, то тепер мали бути проведені вибори серед членів української громади Одеси за принципом «чотириоххвістки» – рівні, прямі, таємні та загальні. ОУМР складалася з 30 осіб не молодших за 18 років, обраних на 1 рік. Вони мали мешкати в Одесі та околицях щонайменше рік. Зібрання ради мали відбуватися двічі на місяць, а між ними поточні справи залишалися в компетенції управи, яка складалася з голови, заступника, трьох дійсних членів і двох кандидатів, котрі мали завідували окремими відділами, наприклад, шкільної та позашкільної освіти, фінансово-господарським, медично-санітарним, контролюючим тощо [19, 14 березня, 30 березня].

Завдання ОУМР орієнтували читача на досягнення універсальної мети – «піднесення організації Одеського українського громадянства в його житті національним, економічним, політичним, культурним і т. д.». Втім деталізація контенту дозволяє припустити, що зусилля ради й управи спрямовувалися передусім на прикладну реалізацію культурницького вектору розвитку громади, бо ОУМР маніфестувала необхідність видавати часопис, журнали, книги, засновувати бібліотеки, читальні, улаштовувати віче, лекції, вистави, концерти, організовувати «Просвіти», народні університети, гуртки лекторів, здійснювати позашкільну та шкільну освіту, тощо. І лише після цього йшлося про створення кооперативів, громадських крамниць, кас взаємодопомоги, кредитних установ, спортивних товариств та іншого [19, 30 березня].

Сказане підтверджується концентрацією ОУМР на проведенні Шевченківського свята, яке стало головним пріоритетом в окресленому проміжку часу. Задля цього була створена комісія з 15 осіб [19, 14 березня], але наскільки їй вдалося втілити в життя задумане відомі нам джерела не повідомляють. Натомість за допомогою наративних джерел можна ширше реконструювати участь ОУМР у реалізації інших культурницьких потреб української громади міста, з-поміж яких традиційно виділялися просвітянські та освітянські проекти. Так, 15 березня 1919 р. в

районі Пересипу К. Сіренко взяв участь в урочистому відкритті товариства «Просвіта ім. Е. Темницького». Продовжувала опікуватися рада україномовними школами, у тому числі наслідками наказу місцевої білогвардійської влади від 29 січня 1919 р. про скасування в середніх навчальних закладах Одеси та «навколишніх районів» викладання української мови та запровадження замість нього «малорусского языка» як необов'язкової дисципліни. З цією метою досліджувана організація видала спеціальну брошуру «В защиту украинской культуры. 1. Украинский язык и школа» (Одеса, 1919 р., 24 стр.), у якій роз'яснювалася позиція Одеської української вчительської спілки щодо заявленого мовного дискурсу [19, 23 березня, 28 березня].

Важливу частину джерела складає фрагмент, котрий допомагає розкрити механізми фінансування ОУМР. Дописувач пояснював, що бюджет інституції формувався шляхом накопичення членських внесків, асигнувань міської думи, земств, держави, пожертв окремих осіб та комерційної діяльності. При вступі до української громади кожна особа мала зробити «одноразову вкладку» у розмірі 3 крб., а далі сплачувати щорічні внески згідно принципу прогресивно-подоходного податку [19, 30 березня].

Найімовірніше члени ради брали участь в низці інших культурно-просвітницьких заходів, котрі відбувалися у травні – червні 1919 р. [1, 23 травня, 22 червня], що є останнім, зафіксованим у відомих нам джерелах, епізодом діяльності ОУМР.

Отже, Одеська українська міська рада не була предметом наукових досліджень протягом усього періоду розвитку історичної науки, а джерела з проблеми дають змогу реконструювати значну частину епізодів діяльності вказаної інституції. Головною джерельною базою стала місцева періодична преса, представлена низкою україномовних та російськомовних газет, на шпальтах яких поміщався матеріал за допомогою якого нам вдалося частково реконструювати обставини формування ОУМР, функціональні обов'язки її комісарів, кадрове забезпечення, у тому числі імена керівників ради, еволюцію від адміністративної до національно-культурницької структури, статутні документи,

стосунки з державними й громадськими установами. Евристична робота в архівосховищах не дала очікуваного результату, хоча сказане не виключає можливість відшукати відповідні документи у майбутньому.

У березні 1918 р. ОУМР стала першою українською адміністративною установою, котра взяла на себе обов'язки репрезентації влади УНР в Одесі після вступу до міста німецьких та австрійських військ внаслідок підписання Брестського мирного договору. Її функції мали доволі аморфний характер, хоча створена нею система комісарів проіснувала в загальних рисах у структурі Головного крайового комісаріату Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній.

Після втрати адміністративних повноважень у другій половині березня 1918 р. ОУМР зосередилася на виконанні ролі представника й захисника інтересів української громади міста, а основним напрямком діяльності став культурницький. Стандартний репрезентативний образ ради насамперед пов'язаний з освітніми та просвітницькими проектами, зокрема, організацією курсів українознавства для вчителів шкіл, піклування запровадженням української мови в шкільному навчанні, заснуванням українознавчої кафедри в місцевому університеті й мережі «Просвіт», сприяння реалізації автокефальних намірів православної церкви, бібліотечна і видавнича справи. Дотично намагалася вирішувати ОУМР й проблеми політичного та господарського характеру, передусім надаючи допомогу кооперативному рухові й ЗУНР.

Заявлені рамки функціонування інституції стали можливими завдяки потужному кадровому потенціалу, який брав участь у громадсько-політичному житті як у дореволюційний період, так і формували романтичний реєстр революційних трансформацій, у тому числі на ниві партійної роботи, здебільшого в лавах УСДРП, УПСР і УПСС. З-поміж них варто назвати трьох керівників ОУМР – Й. Пшонника, Л. Ковальчука та П. Климовича, активістів Е. Темницького, І. Луценка, А. Миколюка, А. Клочка, К. Сіренка, М. Гордієвського, В. Боровика, А. Рощахівського, М. Слабченка, А. Стрижевського.

Наразі нам не вдалося встановити обставини припинення існування ОУМР, відтак верхня хронологічна межа запропонована певною мірою умовно. Вона прив'язана до останньої відомої нам згадки про українську міську раду в наративних джерелах, котра датується червнем 1919 р. Сказане стимулює продовжити пошуки нових джерел для виявлення тих фактів, які дадуть змогу сформувати масштабніший образ досліджуваної структури.

Список використаної літератури та джерел

1. Боротьба (Одеса). – 1919.
2. Вестник Одесского земства. – 1918.
3. Вільне життя (Одеса). – 1918.
4. Вінцовський Т. С. Діяльність Української Військової Ради в Одесі / Тарас Степанович Вінцовський // Записки історичного факультету / Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 1997. – Вип. 5. – С. 115-120.
5. Вінцовський Т. С. Польські партії та об'єднання в Одесі періоду Центральної Ради / Тарас Степанович Вінцовський // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2003. – Вип. 14. – С. 150-161.
6. Вінцовський Т. С. Український керівничий комітет в громадсько-політичному і освітньому житті Одеси (1917 р.) / Тарас Степанович Вінцовський // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса : ОНУ, 2013. – Вип. 24. – С. 66-81.
7. Вінцовський Т. С. Одеський міський громадський комітет в системі місцевої влади під час революції 1917 року / Тарас Степанович Вінцовський // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса : Печатний дом, 2015. – Вип. 19. – С. 106-123.
8. Вінцовський Т. С. Відновлення «Просвіт» в Одесі та повіті у період Української національної революції

- 1917-1921 рр. (за матеріалами преси) / Тарас Степанович Вінцковський // Музейний вісник : науково-теоретичний щорічник. – Запоріжжя, 2015. – №15/2. – С. 77-82.
9. Вінцковський Т., Музичко О. Іван Митрофанович Луценко (1863 – 1919): український націєтворець / Тарас Вінцковський, Олександр Музичко. – К. : Гамазин, 2013. – 352 с.
 10. Вінцковський Т. Невідомий Семен Комірний – керівник Головного крайового комісаріату Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній / Тарас Вінцковський // Південний захід. Одесика : історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса : Optimum, 2007. – Вип. 4. – С. 191-201.
 11. Вінцковський Т. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України: монографія / Тарас Вінцковський. – Суми : ТОВ «Друкарський дім «Папірус»», 2012. – 384 с.
 12. Держархів Одеської обл., ф. 16. Одеська міська управа. 1873-1920 рр., оп. 94, спр. 89. Переписка з головним Комісаром Української Народної Республіки, 78 арк.
 13. Держархів Одеської обл., ф. 16. Одеська міська управа. 1873-1920 рр., оп. 124. ч. 1, спр. 10040. Телефонограми 1917-1918 рр., 13 арк.
 14. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923 рр. : в 2-х томах / Дмитро Іванович Дорошенко : репринтне відтворення видань 1932 р., Ужгород. – Б. м. : Б. р. – Т. 1. – 437 с.
 15. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин – Львів, 1998. – 488 с.
 16. Молодая Украина (Одесса). – 1918.
 17. Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920-1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани» // Упоряд. : В. М. Василенко, В. М. Даниленко. – К., 2011. – 224 с.
 18. Наше село (Одеса). – 1918.
 19. Нові шляхи (Одеса). – 1919.

20. Одесский листок. – 1918.
21. Одесские новости. – 1918.
22. Павленко Ю. В. Українська державність у 1917-1919 рр. : (історико-генетичний аналіз) / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 262 с.
23. Родная страна (Одесса). – 1918.
24. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі (кінець XIX – початок 20-х років XX ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України» / І. І. Стамбол ; Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2016. – 240 с.
25. Стрижевський А. І. Світлої пам'яті Івана Митрофановича Луценка / упорядник, автор передмови, вступних статей та коментарів Олександр Музичко. – Одеса, 2011. – 100 с.
26. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. : монографія / Вінцовський Т. С., Музичко О. Є., Хмарський В. М. [та ін.]; відп. ред. В. М. Хмарський – Одеса : ТЕС, 2011. – 586 с.
27. Шишко О. Іван Липа – комісар міста Одеси (за матеріалами періодичних видань) / О. Шишко // Шості липівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 1-5 травня 2012 р. – К. : Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2012. – С. 157-163.
28. Шухевич С. Дві психіки // Новий час. – 1929. – 12 серпня.
29. Шухевич С. «Мій недовгий побут в Одесі належав до одних із найкращих хвилин мого життя» // Максим'юк Т. З Українки Причорномор'я: книга нарисів та есе. – Одеса : Маяк, 2008. – С. 173-175.
30. Музичко О. Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець XIX – перша половина XX ст.) / Олександр Музичко. – Одеса : ВМВ, 2015. – 360 с.

THE ODESA UKRAINIAN CITY COUNCIL IN SOCIAL TRANSFORMATIONS OF THE REVOLUTIONAL PERIOD (1918-1919)

It is the first article covering such events as creation and activity of the Odesa Ukrainian City Council (OUMR) which was the representative of the Ukrainian community in Odesa during 1918-1919 with mostly narrative sources used. The author proposes to consider the history of the organization studied in a context of evolution of social and political processes related to the Treaty of Brest-Litovsk signed between the government of the Ukrainian People's Republic and the Quadruple Alliance and related to the further change of power in Ukraine caused by the coup d'état on April 29th, 1918.

The Odesa Ukrainian City Council has not ever been studied throughout the whole period of historical science development, but relevant sources give an opportunity to reconstruct a significant part of episodes of this institution's activity. The main source base used is the local periodical press including series of newspapers in Ukrainian and Russian. Their front pages contain material that has helped to partially reconstruct the circumstances in which the OUMR was formed, the functional responsibilities of its commissioners, its staffing, including the leaders' names, the evolution from administrative structure to the national and cultural one, the statutory documents and the relations with state and public institutions. The heuristic work in the archives has been of no expected effect, although this does not preclude the possibility of the relevant documents being found in the future.

The present article analyses the role of the OUMR in the regional management system after the Ukrainian People's Republic restoring the control over the southern region, when the Council's functions were rather amorphous. However, the system of commissioners, created by it, existed in general terms in the structure of the Principal Regional Commissariat of the Kherson, Taurida and Katerynoslav Governorates. The article is discussing the OUMR transformation

from the administrative organization into the national and cultural one, which mostly dealt with the issues of education, awareness raising, publishing, library services and religion.

It has been proven that the Council paid considerable attention to the training of professional teaching staff; for this they arranged the courses of Ukrainian Studies for teachers of elementary and secondary schools in collaboration with the Ukrainian Teachers Association in summer 1918. One of their activity vectors was related to the attempt of founding the Chair of Ukrainian Studies in the Novorossiia (Odesa) University.

The article has revealed that the will to spread Ukrainian language in public sphere and in educational institutions influenced highly the priorities of the OUMR. The close attention was paid to the restoration of the autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church: the members of the OUMR aimed for impact on the variety of aspects of religious sphere, including ones of liturgical nature.

The author asserts that the activity of the OUMR was not limited by cultural projects. The members of this organization took into consideration the issues of charity, the cooperation movement support and the financial assistance to the WUPR; they negotiated funding of the Ukrainian community vital functions with the city municipalities and with the government of the Hetman P. Skoropadskyi.

The article reconstructs the staff capacity of the Council; the last names of its leaders and its relations with the state structures are revealed. It is found that Y. Pshonnyk, L. Kovalchuk and P. Klymovych led the Council. E. Temnytskyi, A. Mykolyuk, A. Klochko, I. Lutsenko, V. Borovyk, A. Stryzhevskyi, M. Slabchenko, M. Hordievskyi, A. Roschahivskyi, K. Sirenko and others should be named among the active members of the OUMR. The circumstances of the OUMR liquidation are beyond the source base for now, including the top chronological border.

The author states the fact that the circumstances of the OUMR end have not been established yet, so the top chronological border has been proposed conditionally to some extent. It relates to the last known mention of the OUMR in the narrative sources, dated June 1919. All the said stimulates to continue the search of new sources which could

reveal the facts that would be able to form a more extensive image of the structure studied.

Key words: *revolution, UPR, Odesa, Ukrainian community, Odesa Ukrainian City Council, education, Prosvita, Ukrainian Hetman State, WUPR*

СПИСОК ПОСИЛАНЬ (REFERENCES)

Borotʹba [Struggle] Odesa, 1919.

Derzharkhiv Odesʹkoyi obl. [State Archives of Odessa region], f. 16. Odesʹka misʹka uprava [Odessa City Council]. 1873-1920 rr., op. 124. ch. 1, spr. 10040. Telefonohramy [Telephoned] 1917-1918 rr., 13 ark.

Derzhavnyi arkhiv Odesʹkoyi oblasti [State Archives of Odessa region], f. 16. Odesʹka misʹka uprava [Odessa City Council]. 1873-1920 rr., op. 94, spr. 89. *Perepyska z holovnym Komisarom Ukrayinsʹkoyi Narodnoyi Respubliky* [Correspondence with the Main Commissioner of the Ukrainian People's Republic], 78 ark.

Doroshenko D. I., B. r., *Istoriya Ukrayiny 1917-1923 rr.* [History of Ukraine 1917-1923 rr.], v 2-kh tomakh, Uzhhorod.

Lytvyn, M., 1998, *Ukrayinsʹko-polʹsʹka viyna 1918-1919 rr.* [Ukrainian-Polish War of 1918-1919], Lʹviv.

Molodaya Ukrayna [Young Ukraine] (Odessa), 1918.

Muzychko, O., 2015, *Pivdenna vis Sobornosti: natsiietvorchi protsesy v Ukrainському Prychornomorі (kinets XIX – persha polovyna XX st.)* [The Southern Axis of Unity: Nation-building Processes in the Ukrainian Black Sea Region (end of the XIX - first half of the XX century)], VMV, Odesa.

Nashe selo [Our village] (Odesa), 1918.

Novi shlyakhy [New ways] (Odesa), 1919.

Odesskiy listok [Odessa leaf], 1918.

Odesskie novosti [Odessa news], 1918.

Pavlenko Yu.V, Khramov Yu.O, 1995, *Ukrayinsʹka derzhavnistʹ u 1917-1919 rr.: (istoryko-henetychnyi analiz)* [Ukrainian statehood in 1917-1919: historical and genetic analysis], Manuscript, Kyiv.

Rodnaya strana [Native country] (Odessa), 1918.

Shukhevych, S., 1929, *Dvi psykhyky* [Two Psyche], *Novyi chas* [New Time], 12 serpnia.

Shukhevych, S., 2008, «*Mii nedovhyi pobut v Odesi nalezhav do odnykh iz naikrasykh khvylyn moho zhyttia*» [My short life in Odesa belonged to some of the best minutes of my life], *T.3 Ukrainiky Prychornomoria: knyha narysiv ta ese, uporiad. T. Maksymiuk, Maiak* [T.3 Ukrainians of the Black Sea: a book of essays and essays, order. T. Maksymyuk, Mayak], Odesa, s. 173-175.

Shyshko, O 2012, *Ivan Lipa – komisar mista Odesy (za materialamy periodychnykh vydan)* [Ivan Lipa - Commissar of Odessa (on the basis of periodicals)], *Shosti Lypivski chytannia: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii* [Sixth Lipov reading: materials of the All-Ukrainian scientific conference], 1-5 travnia 2012 r., Kyiv, s. 157-163.

Stambol, II 2016, *Ivan L'vovych Lypavukrayins'komunatsional'nomu rusi (kinets' XIX – pochatok 20-kh rokiv XX st.)* [Ivan Lvovich Lipa in the Ukrainian national movement (the end of the nineteenth and early twenties of the twentieth century)]. *Dysertatsiya kandydata nauk, Odes'kyi natsional'nyi universytet imeni I. I. Mechnikova* [Thesis of the candidate of sciences, Odessa I. I. Mechnikov National University], Odesa.

Stryzhevskiy A.I., 2011, *Svitloi pamiaty Ivana Mytrofanovycha Lutsenka* [Light Memories of Ivan Mitrofanovich Lutsenko], Odesa.

Vasylenko V.M., Danylenko V.M. (uporyad.), 2011, *Natsional'no-vyzvol'nyi povstans'kyi rukh v Ukraini naprykintsi 1920-1921 rr.* [National liberation movement in Ukraine at the end of 1920-1921.] *Anotovanyi pokazhchyk. Sprava «Petlyurivs'ki otamany»* [Annotated index. Case. Petliura's Atamans], Kyiv.

Vestnyk Odesskoho zemstva [Messenger of the Odessa zemstvo], 1918.

Vil'ne zhyttya [Free life] Odesa, 1918.

Vintskovs'kyi T., 2012, *Formuvannya i diyal'nist' orhaniv vlady Tsentral'noyi Rady na pivdni Ukrainy: monohrafiya* [Formation and activity of the Central Council authorities in the south of Ukraine: a monography], TOV «Drukars'kyi dim «Papirus»», Sumy.

Vintskovs'kyi T., Muzychko O., 2013b, *Ivan Mytrofanovych Lutsenko (1863-1919): ukraïns'kyi natsiye tvorets'* [Ivan Mitrofanovich Lutsenko (1863-1919): the Ukrainian nation-maker], Gamazin, Kiev.

Vintskovs'kyi T. S., 2013a, *Ukrayins'kyy kerivnychyy komitet v hromads'ko-politychnomu i osvith'omu zhytti Odesy (1917 r.)* [Ukrainian Steering Committee in the public-political and educational life of Odessa], *Zapysky istorychnoho fakul'tetu / Odes'kyy derzhavnyy universytet imeni I. I. Mechnikova* [Notes of the Historical Faculty / Odessa I. Mechnikov State University], Odesa, Vyp. 24, s. 66-81.

Vintskovs'kyi T. S., Muzychko O. Y., Khmars'kyi V. M. «ta in.», 2011, *Chornomors'ka khvylya Ukrayins'koyi revolyutsiyi: providnyky natsional'noho rukhu v Odesi u 1917-1920 rr.* [The Black Sea wave of the Ukrainian Revolution: the leaders of the national movement in Odessa in 1917 - 1920] TES, Odesa.

Vintskovs'kyi T. S., 2015b, *Vidnovlennya «Prosvit» v Odesi ta poviti u period Ukrayins'koyi natsional'noyi revolyutsiyi 1917-1921 rr. (z materialamy presy)* [Restoration of «Prosvit» in Odessa and the district during the period of the Ukrainian national revolution of 1917-1921 (based on the press materials)], *Muzeynyy visnyk : naukovo-teoretychnyy shchorichnyk* [Museum Bulletin: Scientific and Theoretical Yearbook], Zaporizhzhya, №15/2, s. 77-82.

Vintskovs'kyi T. S., 2015a, *Odes'kyy mis'kyy hromads'kyy komitet v systemi mistsevoyi vlady pid chas revolyutsiyi 1917 roku* [Odessa City Public Committee in the system of local authorities during the 1917 revolution], *Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-krayeznavchyy naukovyy al'manakh* [Southwest. Odesika. Historical and ethnographic scientific almanac], Odesa, Vyp. 19, s. 106-123.

Vintskovs'kyi, T. 2007, *Nevidomyi Semen Komirnyy – kerivnyk Holovnoho krayovoho komisariatu Khersons'koyi, Katerynoslavs'koyi i Tavriys'koyi huberniy* [Unknown Semen Komyrny – Head of the Main Territorial Commission of Kherson, Katerynoslavskaya and Tavriyskoyi provinces], *Pivdennyi zakhid. Odesyka: istoryko-krayeznavchyy naukovyy al'manakh*, [Southwest. Odesika: historical and ethnographic scientific almanac], Odesa, Vyp. 4, s. 191-201.

Vintskovs'kyi, T. S. 2003, *Pol's'ki partiyyi ta ob'yednannya v Odesi periodu Tsentral'noyi Rady* [Polish parties and unions in Odessa during the Central Rada period], *Zapysky istorychnoho fakul'tetu / Odes'kyy derzhavnyy universytet imeni I. I. Mechnikova* [Notes of the

Historical Faculty / Odessa I.Mechnikov State University], Odesa, Vyp. 14, s. 150-161.

Vintskovs'kyi, T.S. 1997, *Diyal'nist' Ukrayins'koyi Viys'kovoyi Rady v Odesi* [Activity of the Ukrainian Military Council in Odessa], *Zapysky istorychnoho fakul'tetu / Odes'kyy derzhavnyy universytet imeni I. I. Mechnykova, Odesa*, [Notes of the Historical Faculty / Odessa I.Mechnikov State University], Vyp. 5, s. 115-120.

Годований Є. Ф.

УДК 94(477):070(4-191.2) = 162.1»18»(043.3)

САРМАТИЗМ ЯК РЕНЕСАНСНА УТОПІЯ: УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ

У статті робиться спроба показати особливості польського утопізму, його український аспект. З'ясоване значення сарматизму для польсько-українських відносин, етапи його розвитку.

Ключові слова: *Польща, Україна, утопія, сарматизм, українсько-польські стосунки. Запорізька Січ, Київ, Львів, колонізація, український аспект.*

Важливість на сучасному етапі та в історичній перспективі зміцнення польсько-українських відносин актуалізує врахування досвіду польського сарматизму у його відношенні до України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що поняття «сарматизм» не має однозначного трактування в історичній літературі. Т. Маньковський вважає сарматизм польським варіантом європейського бароко, Ч. Хернас – одним з напрямів у світогляді, культурі, мистецтві XVII ст. Російський дослідник Тананаєва Л. І. стверджує, що сарматизм в тому розумінні, яке склалось нині в польській науці – це синтез історично-визначеної ідеології та матеріальних форм побуту і культури, народжених нею і маючих силу зворотної дії [5, с. 18]. Не цілком безперечною здається точка зору дослідниці, де вона протипоставляє утопії Бекона і польського сарматизму. На нашу думку, в цих ідеологічних кон-

струкціях було багато спільного. Держава Бенсалема у Ф. Бекона – це своєрідна ідеалізація англійської абсолютистської монархії [4, с. 25] так само, як наприклад, «Роксоланія» С. Кльоновича.

Дослідженню «українського аспекту» в польському сарматизмі сучасні вчені приділили недостатньо уваги. Продуктивною є думка Л. Тананаєвої, що землі Червоної Русі виявились одним з важливих джерел сарматизму (вірніше, це погляди польських істориків, з якими дослідниця погоджується). Проте ця точка зору потребує свого розвитку. Не висвітлена також українська складова в польській «сарматській» літературі.

Тому метою нашого дослідження є більш ґрунтовне вивчення наявності «українського сліду» в польському сарматизмі, більш детальна і глибока атрибуція його, як утопії (шляхом порівняння його з західноєвропейськими утопіями). Автором робиться спроба показати еволюцію сарматизму, висуваються деякі гіпотези.

Чи існував сарматизм як утопія, а якщо існував, то чи правомірно його порівнювати із західноєвропейським утопізмом? Таке порівняння цілком можливе, якщо врахувати, що мова йде про суспільно-політичну думку суспільств, які знаходилися на різних стадіях соціально-економічного, політичного і культурного розвитку. Одночасно немає підстав абсолютизувати ці відмінності.

Щоб краще зрозуміти сарматизм, потрібно врахувати, що після включення Галицького князівства до Польської держави, в контактній зоні Мала Польща (Краків) – Галичина (Львів) склався новий «фрухомий» тип світогляду – українсько-польський синкретизм. Це було прикордонне утворення, яке не можна віднести ні до одної, ні до іншої культури, хоча воно й складалося зі співвідношень польських та українських елементів. В рамках цієї «двоетнічності» здійснювалася творча діяльність представників польської ренесансної культури. Було б помилкою розглядати цей синкретичний світогляд, як набір «усереднених» і ідейних орієнтацій. У реальному житті була присутня різноманітність змішаних етнічно-світоглядних форм, яка обумовлювалась нестійкістю соціально-політичної та ідейно-культурної ситуації в країні. Н. Яковенко називає парадоксом те, що «конструкторами тяглості

руської історії стали не русини» [6, с. 41]. На нашу думку, така песимістична картина опирається на методологічну помилку, бо не враховує саме цієї етнічної синкретичності.

Сарматизм – утопія, з точки зору «класичного» утопізму формалізується погано. На перший погляд, «Утопія» Т. Мора, «*Żywot człowieka poczciwego*» М. Рея, «Роксоланія» С. Кльоновича, суттєво відрізняються, хоча для побудови цих конструкцій використані однакові матеріали: філософські елементи, релігійні компоненти (античні та християнські), соціально-психологічні стереотипи, епітети, метафори, протиріччя, парадокси, симпатії та антипатії, звички, помилки, забобони.

В «Животі» було яскраво показано ідеал шляхтича-поміщика, який живе у спокої та достатку, в гармонії з природою і власною сутністю. «Поетичний» утопізм корелює з утопізмом «політичним». Якщо поет М. Рей абсолютизує шляхту, ідеалізуючи її, то політичний письменник С. Ожеховський абсолютизує шляхту, виводячи її з міфічних сарматів. До повернення до традиції предків закликав і Ян Кохановський в «Згоді» (1562 р.). В своїй творчості він створив, фактично, дві утопії:

- 1) утопію, проєктовану на потойбічний світ;
- 2) утопію, яка відображала гармонійні суспільні та людські стосунки цього світу.

Його шляхтич у своєму маєтку переживав «золотий вік». Але і М. Рей і Я. Кохановський не тільки славили минуле. Вони «консервували» теперішнє. Не можна цілком погодитися з думкою, що пошуки і бачення джерел щастя в щоденному житті - це ренесансна репліка на середньовічну локалізацію «щасливої країни» в потойбічному світі. Не можна хоча б тому, що в середні віки теж робилися активні спроби розмістити ідеальну країну на землі. Італієць Дольчино хотів встановити «царство рівності та справедливості» в 1305-1307 рр. Прагнули побудувати тисячолітнє царство боже в Чехії в 1420 році.

С. Ф. Кльонович теж свідомо не пропагував свій утопізм. І все ж його можна назвати представником так званої «географічної утопії». Він локалізує своє досконале суспільство не в якомусь видуманому місці, а в реально існуючій, хоча й ідеалізованій країні.

Ідеалізований не в тому сенсі, що тут мешкають надумані, ідеальні люди. До речі, С. Кльонович звертає більше уваги на життя селян, які мають і свої достоїнства і свої вади. Його «Роксоланія» ідеальна тому, що її структура і порядок змін не потребують. Цим львівський поет скоріше подібний до деяких утопістів епохи Просвітництва (Б. Х. Фейхоо -і- Монтенегро, Р. О. де Верто, В. А. Сомов). Правда, у останніх ця ідеалізація носить дещо демонстративний і декларативний характер, а у С. Кльоновича вона вмонтована в структуру і тематику твору. Назва країни – «Роксоланія» теж видумана, як і назва країни Т. Мора, Т. Кампанелли. Але, якщо англієць бере назву грецької мови («не існуюче місце»), то С. Кльонович утворює його з етноніма «Роксолани», що ще раз підкреслює його «сарматизм».

16 століття – століття народження трьох українських держав. Дві утопічних – «Роксоланія» С. Кльоновича і «Польща нижня» П. Грабовського, і одна справжня – Запорізька Січ.

Досить розповсюджена думка, що «гораціанського громадянина-поміщика «змінив на посту «рицар – християнин» тільки в 17 столітті. А як же бути з таким письменником як Семп-Сажинський (1550-1581), який в своїх творах розкрив образ рицаря. Якщо рахувати, що він був сучасником М. Рея, Я. Кохановського, С. Кльоновича, то напрошується думка про дві тенденції – шляхтича-поміщика і шляхтича-рицаря. В XVI ст. рицар-християнин теж цілком «легітимний» і кочує з поетичних творів до творів політичних.

Протягом лише двох років (1594 і 1595) у суспільну свідомість було вкинуто два проекти – Київського єпископа Юзефа Верещинського і ксьондза Петра Грабовського. Їх об'єднувала тема *antemurale* (передмур'я) оборонного Польщі, а це ідея, як пише Н. Яковенко, «виразно продиктована сарматизмом». Типологічно трактат П. Грабовського «Польща Нижня» ближчий до західноєвропейських утопій, ніж «Роксоланія» С. Кльоновича. По-перше, він не ідеалізує стару дійсність, а творить нову. Але це тільки на перший погляд. Автор «Польщі Нижньої» прагне перетворити Україну у величезну фортецю Польщі, а дорогу до реалізації мети бачить у військовому осадництві [12, с. 38]. Пропозиція

П. Грабовського у порівнянні з меморіалом Ю. Верещинського є ширшим проектом, який пов'язує справу оборони українських кордонів з їх польською колонізацією. Тут ми бачимо вплив практики (освоєння дніпровського Низу козаками) на теорію («Польща Нижня» П. Грабовського).

Як і західноєвропейські утопісти (причому до Т. Кампанели польський священик виступає попередником) П. Грабовський проголошує для мешканців «Польщі Нижньої» (читай – Запоріжжя) гасла егалітаризму.

Тільки ті знищують приватну власність, а польський утопіст її обмежує, цим він стоїть ближче до устрою Мюнстерської комуні (Німеччина, 1525). Те, що цей мотив притаманний різним часовим і національним конструкціям, може свідчити тільки одне: в їх основі лежить християнство протестантського характеру. Отже, король буде надавати людям одного стану однакове майно, щоб «жоден нерухомості більше не набував і тримати не міг, так, як різниця в багатстві породжує численні злості і злочини» [13, с. 39]. Тут важливий вплив на католика П. Грабовського «польських братів» – аріан, які активно проповідували відмову від багатства і майнову рівність. Але не можна ігнорувати і другий варіант. Можливо, П. Грабовський «легітимізує» в польській політичній думці певні егалітарні взаємини членів перших Запорізьких Січей.

В деяких утопічних конструкціях поети уступали прозаїкам. Пекалід апелював до сарматської легенди «центр якої ... переносить до Острога: саме звідси беруть початок войовничі алани, і саме тут розташовувалось їхнє первісне гніздо». Меховіта стверджував, що «алани - це народ, який мешкав в Аланії», області Сарматії Європейської, коло річки Танаїс (Дон)». [3 с. 81] Таким чином, Пекалід досить вільно обходиться з локалізацією цього племені. Чому він вибрав саме аланів? Може, тому, що етноніми «сармати», «Роксолани» вже були «дискредитовані» в XVI ст.? Можливо, вони краще відповідали творенню образу «рицаря - християнина», притаманного польському бароко? Як би там не було, в його творі, як і в «Роксоланії» С. Ф. Кльоновича, теж помітні ознаки утопії. Тут, як і в останньому, є похвала благодатній природі міста та його околиць. Проте, якщо Кльонович описує тільки один щасливий народ (русинів), то Пекалід зупиняється на

12-ти. Автор багаторазово підкреслює мотив неминущої безпеки - самого клімату, головною ознакою якого є «благодатна помірність», худоби, що пасеться без сторожа, пастуха, що «забезпечений від засідок, спочиває у затінку». Зрозуміло, що йдеться тут не про саму природу і клімат, а про те, що вони символізують, перш за все, стабільність.

Автор «Камен Борисфенських» проектує сарматський міф, як пише Н. Яковенко, на саму тільки Русь – Україну, ігноруючи решту усталених членів «сарматського клубу».

Згадаємо, що польський поет Клеменс Яніцький виніс Русь за рамки Сарматії ще в першій половині XVI ст.

Він заперечував «сарматську» (в географічному аспекті) єдність українців, росіян, поляків, яку проповідував М. Меховський (і М. Стрийковський). Сарматією К. Яніцький називав лише Польщу, сарматами тільки поляків [9, с. 42]. Теза про слов'ян – родичів вже була присутня в «Трактаті про дві Сарматії», але тільки у творчості К. Яніцького ця кровна спорідненість була оформлена ідеологічно через термін «сестриця» (Русь – сестриця Польщі). Він буде мати довгу часову тяглість, і ще ідеологи польського повстання 1863-1864 рр. будуть його використовувати. «Камени Борисфенські» – твір багато в чому епігонський. Для періоду Ренесансу це звучить як похвала. Епігонство сприяло інтеграції та наступності культурного процесу. Київ в «Роксоланії» та «Каменах» вражаюче подібний. Смісловий паралелізм спостерігається у переказі легенди про Київ як Трою, і у відношенні до неї. Одночасно Київ «Роксоланії» і Київ «Камен» не тотожні. В першому випадку Київ – це мрія, в другому – реальність.

Але повернемося до подібностей. С.Ф. Кльонович писав: «Є ще багато людей, що шукають тут залишків Трої, тільки ця казка пуста не до вподоби мені» [8, с. 54].

В «Каменах» читаємо: «дахи Києва – дахи, в яких (неосвіченому) натовпу цілком безпідставно ввижається Фригійська Троя».

С. Ф. Кльонович наголошував: «Знаєте, що Київ у нас на Русі значить стільки, як давній Рим для старих християн, має таку ж він вагу» [1, с. 55].

А в «Каменах» замість назви міста вживається слово «Urbs» написане з великої літери – так називали Рим.

Утопізму в «Каменах» мало, але подібні вони і до «Роксоланії» і до творів Пекаліда, Ю. Верещинського своєю увагою до міста [10, с. 82]. Це «дворівнева» увага до міста Києва і до Міста – як явища ренесансної культури.

Таким чином, людина Речі Посполитої, як і взагалі людина Ренесансу, творила образ ідеального суспільства і держави. У цьому був задіяний, перш за все, сарматизм. Він генетично пов'язаний з таким феноменом, як українсько-польський синкретизм. Закономірності виникнення і розвитку «сарматського» утопізму пов'язані зі специфічним заломленням «загального» Ренесансу в рамках розвитку Речі Посполитої, після Люблінської Унії. Поруч, паралельно з територіальним та економічним освоєнням України (особливо після 1569 року) йде її «літературна» колонізація. Тому існує утопія з українським «обличчям», а не з польським. Спостерігається закономірність – одночасно з географічним просуванням на Схід суспільно-політична думка Речі Посполитої теж стає все більш «орієнтальною».

Шимон Старовольський висунув ідею перебудови діяльності шляхом морального відродження особи. Ми вже бачимо не «колективний портрет» сарматів, як у К. Яніцького і С. Кльоновича, а «сарматські» портрети.

Отже, спостерігається певна схема, з рештою, спрощена. Сарматизм XVI ст. акцентує увагу на колективі, сарматизм XVII ст. – на особистості. Як же відбувається зняття цього протиріччя? Рицар ставить інтереси колективу вище, ніж свої. Сарматизм XVII ст. не заперечує колектив, тільки наголошує, що він складається з індивідів. Своєрідний архаїзм (ідеалізація рицарства) детермінований складними відносинами Польщі і України. Українські степи мало колонізувати, їх ще потрібно завоювати. Польська суспільна думка вважає, що з цим краще справиться рицар, а не зем'янин. Окрім мужності, сарматизм присвоює «римські цноти» – республіканізм, любов до волі та громадянської свободи.

С. Ф. Кльонович називає Львів центром Роксоланії, Пекалід в 1600 році столицею призначив Острог, а в 1602 році головним

містом став Київ. Чим систематичніше українські землі інтегруються до Речі Посполитої, тим більше українська «Сарматія» відокремлюється від польської. Потерпівши поразки на польських та українських землях, сарматизм не зник. Хорватський дослідник Нікола Црнкович пов'язує походження хорватського народу з іранськими племенами, коли пише, що вони «здійснили тисячолітню мандрівку від... Індії до Ірану, а потім до Північного Причорномор'я». Тут про хорватів почув Геродот, але записав їх як сарматів. В цьому винна грецька мовна реторта. [7, с. 145]

Перераховані вище ознаки сарматизму як утопії можуть свідчити про його можливу причетність і до раціональної науки (історії) і до соціокультурних утопій епохи Просвітництва.

Сарматизм XVI ст. любить природу, сарматизм XVII ст. – закони природи (республіканізм і громадянські свободи).

Чи можна провести генетичний зв'язок сарматизму з міфом про козака Вернигору, який був прихильником польсько-української дружби. Якщо врахувати, що саме сарматизм створив ідею кровної спорідненості українців та поляків, то підстави для такого твердження є. Не можна погодитися з думкою К. Найлора, що сьогодні ідеї польсько-української дружби не існує. [11, с. 251] Адже утопії мають звичку здійснюватися.

Багаторічна зосередженість думки на сюжетно визначеній домінанті – Україні була важливою передумовою збагачення польської національної свідомості.

Список використаної літератури та джерел

1. Кльонович Себастьян Фабіан. Роксоланія - Київ: Дніпро, 1987, – 94 с.
2. Там само; с. 55.
3. Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях. – Москва – Ленинград: Издательство академии наук СССР, 1939. - 288 с.
4. Субботин А. А. Френсис Бекон – Москва: Мысль, 1974. – 173 с.
5. Тананаева Л. И. Сарматский портрет. Из истории

- польського портрета епохи барокко. – Москва: Издательство «Наука», 1979. – 301 с.
6. Яковенко Н. Паралельний світ. – Київ: Критика, 2002. – 198с.
 7. Crnković Nikola. Hrvati za narodnich vladara. – Zagreb, 2007. -615 s.
 8. Jarema Maciszewski. Szlachta polska i jej państwo. – Warszawa, 1986. – 305 s.
 9. Helsztyński Stanisław. Ulubieniec muz. – Warszawa: Ludo-wa spółdzielnia wydawnicza, 1981. – 327 s.
 10. Historia literatury polskiej. T. I-II. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy., 1988. – 282 s.
 11. Naylor Konrad. 100 postaci, które miały największy wpływ na dzieje Polski. – Warszawa: Plus, 1996. – 842 s.
 12. Wójcik Zbigniew. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Kra-ków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989 – 80 s.
 13. Wójcik Zbigniew. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Kra-ków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989, c. 39

Jevgenii Godovanyi

SARMATIZM RENESANCE UTOPIA UKRAINIAN ASPECT

In this article we show peculiarity of Polish Utopism and its Ukrainian aspect. We elucidated significance of Sarmatism for Polish-Ukrainian relationships, stages of development.

Analysis of lost searches and publications show that conception “Sarmatizm” has not one elucidation in historical literature. Modern scientists spare little time for searching of Ukrainian aspect in Polish Sarmatism. Therefore topic of our searches is deeper learning Ukrainian trace in Polish Sarmatism, more detail and deep attribute as Utopy by comparison with west- European utopies. Author makes trial to show evolution of Sarmatism, he shows some hypothesis.

Whether was existence of Sarmatism as utopy? But if it is so, whether is it right to compare it with west- European sarmatism? So comparison is possible. For better understanding of Sarmatism it is

need to know that after including the Galichina Principality to Polish State in contact zone had Polish (Krakiv) and Galichina (Lviv) was new (moving) type of world- vision Ukrainian- Polish sincetizm. In this was making art activities of representatives of Polish renesance culture.

Sarmatizm – utopia from side of classical Utopizm is formulated badly. «Utopia» of T. Mor, «Zywot chlowieka pocziwego» of M. Ret, «Roksolania» of Klionovich very different though for making these constructions used identical materials philosophical elements, religious components, (antique and christian), social- psychological stereotype, elegitarizm, metaphors, contradictions, paradoxies, sympathetic and antipathy, habits, mistakes, superstitions.

M. Rey. and Y. Kohanovskiy not only glorified the past but they conserve modern. S. F. Klionovich did not propagandize his utopizm consciously. But he can be called representative so called «geographical Utopizm». His «Roksolania» is ideal because that its structure and order do not need changes.

In sixteenth century three Ukrainian States were created. Two from them Utopizmal – Roksolania» of S. Klionovich, «Lower Polish» of P. Grabovskiy and one real state it is Zaporizhia Sich. During two years-(1594 and 1595) was thrown two projects in public conscious by Kiyiv's bishop Yuzef Vereshchinskiy and by priest Petro Grabovskiy. They were united in the topic «antemurale» defence in Poland. And this idea as written by N. Yakovenko- «expressive made by Sarmatizm». P. Grabovskiy proclaims like west- European utopists for inhabitants of «Lower Poland» (Zaporizhia) slogan egelitarizm. Only they destroy personal property but polish utopist limits it. By this he stands nearer to system of Munster's community (Germany 1525).

Polish poet K. Yanitskiy brought renesance behind Sarmatia in first half of seventeenth century. He objected «sarmatical» (in geographical aspect) unity of Ukrainians, Russians, Poles, which proclaimed M. Mehovskiy and M. Striykovskiy.

K. Yanitskiy called that Sarmatia is only Poland and sarmats only Poles.

“Kamens of Borisfen” – composition more epigonistic. For period of renesance this sounds as praise. Eligitarizm assisted for integrity and future cultural process. Kyiv in «Roksolanii» and «Kamen of Borisfen» are very like.

So man of Rech Pospolita as man of renesance created image ideal community and state. First of all in this was used Sarmatism. It is united genetic with so phenomenon as Ukrainian- Polish sincretizm. In parallel with territorial and economical gain proficiency of Ukraine (especially after 1595 year) goes it's literature' colonize. Therefore has existence of Utopia with «Ukrainian face», but not with Polish one. With geographical moving to the east public- political opinion Rech Pospolita also become more «oriental». If Ukrainian lands more systematic unite to Rech Pospolita that Ukrainian «Sarmatia» more separates from Polish one. Sarmatizm sixteen centuries likes nature but sarmatism of seventeen centuries likes laws of nature, republicanity and public freedom. Can any show genetic unity of Sarmatizm with myth about Cossack Vernigora who was disposed to Polish- Ukrainian friendship?

If consider that just Sarmatizm created idea about blood unity of Poles and Ukrainians that having basis for so affirmation. It is can not agree with thought of K. Neilor that modern ideas of Polish- Ukrainian Friendship do not exist. But Utopies can be realized.

Concentration of long standing thought of subject signified that Ukraine is main was important before enrichment of national consciousness.

Key words: *Poland, Ukraine, Utopizm, Sarmatizm, Polish- Ukrainian relations, Zaporizhian Sich, Kyiv, colonization, Ukrainian aspect.*

Список посилань (REFERENCES)

Crnković Nikola, 2007. *Hrvati za narodnich vladara*. – Zagreb, 615 s.

Helsztyński Stanisław, 1981. *Ulubieniec muz.* – Warszawa: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 327 s.

Historia literatury polskiej. T. I-II. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. 1988, 282 s.

Iakovenko N., 2002. *Paralelnyi svit* [The parallel world]. – Kyiv: Krytyka, 198 s.

Jarema Maciszewski, 1986. *Szlachta polska i jej państwo*. – Warszawa, 305 s.

Klonovych Sebastian Fabian, 1987. *Roksolaniia* [Roxolania]. – Kyiv: Dnipro, 94 s.

Klonovych Sebastian Fabian, 1987. *Roksolaniia* [Roxolania]. – Kyiv: Dnipro, s. 55.

Mekhovskij Matvej, 1939. *Traktat o dvuh Sarmatiyah* [Treatise on two Sarmatians]. – Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo akademii nauk SSSR, 288 s.

Naylor Konrad, 1996. *100 postaci, które miały największy wpływ na dzieje Polski*. – Warszawa: Plus, 842 s.

Subbotin A. A., 1974. *Frensis Bekon* [Francis Bacon]. – Moskva: Mysl', – 173 s.

Tananaeva L. I, 1979. *Sarmatskij portret. Iz istorii pol's'kogo portreta epohi barokko* [Sarmatian portrait. From the history of the Polish portrait of the Baroque era]. – Moskva: Izdatel'stvo «Nauka», 301 s.

Wójcik Zbigniew, 1989. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 80 s.

Wójcik Zbigniew, 1989. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, s. 39

Ковальчук Л. В., Петровський Е. П.

УДК 323.281(477)«1930»

КУРС НА ЗНИЩЕННЯ: ІНОЗЕМНІ ДИПЛОМАТИЧНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА ОДЕСИ У ВИРІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1930-х РОКІВ

У статті, на основі архівно-слідчих справ, інших архівних та друкованих матеріалів, досліджено процес розгортання репресій серед працівників іноземних консульств в Одесі. Вивчені механізми, масштаби й наслідки дій радянської влади, які призвели до їх ліквідації, фізичного винищення пов'язаних з їх діяльністю осіб та фабрикації каральними органами неіснуючих контрреволюційних організацій. Окреслені шляхи й перспективи подальших досліджень зазначеної теми.

Ключові слова: консульства, УРСР, репресії, архівно-слідчі справи, органи НКВС.

Офіційна ідеологія, єдина масова партія, централізована та бюрократизована економіка, система тотального поліцейського контролю над суспільством, засобами інформації, армією, масові репресії для утримання такої системи – основні ознаки тоталітарної держави. Саме вони були провідними протягом усіх десятиліть панування більшовицької влади та існування Радянського Союзу, до складу якого входила Радянська Україна. Репресії трактувались офіційною пропагандою як об'єктивна необхідність, норма розбудови соціалістичної держави. Вони були притаманні більшовицькій владі, застосовувались з перших днів її існування і стали засобом ідеологічного та фізичного впливу на населення країни. Репресивна політика здійснювалась не тільки заради насадження безконтрольної влади компартії і упокорення народу шляхом знищення мільйонів людей за «контрреволюцію», а й для організації примусової системи праці в концтаборах, спецпоселеннях, трудових арміях, колгоспах, «будівництвах століття» тощо як основи соціалістичного виробництва.

Існує величезна кількість публікацій з дослідження різних аспектів і напрямків репресивної політики, біографічних студій, комплексних праць тощо [17]. Проте тема репресій працівників іноземних консульств в Україні у 1930-х роках продовжує залишатись недостатньо розробленою в сучасній історіографії. Це пояснюється низкою причин, у т.ч. малодоступністю для дослідників комплексів документів, почасти їх відсутністю або розпоширеністю, складністю отримання об'єктивної інформації через специфіку джерел. Базовим джерелом для вивчення персонального складу працівників іноземних консульств, крім документації самих цих установ, якої, на жаль, збереглося вкрай мало, є архівно-слідчі справи репресованих. Це складне й суперечливе історичне джерело, яке, маючи масових характер, відрізняється унікальністю свого змісту та потребує особливих підходів для роботи з його інформативним потенціалом [16]. В Одесі на 2017 рік частина архівно-слідчих справ продовжує зберігатись в Управлінні СБУ в Одеській області, а частина передана на зберігання до Державного архіву Одеської області. І хоча репресії проти працівників іноземних консульств в Одесі є лише невеликою часткою

загального для УРСР та СРСР процесу використання радянською владою терору як засобу державного управління, однак місцева ситуація дає дослідникам можливість вивчати як загальні закономірності, так і особливості цього трагічного процесу історії. Разом з тим, дослідження даної теми має не лише теоретичне, а й суто практичне, суспільне значення. Репресії напряду змінили долі мільйонів людей і не лише репресованих, а й тих, з ким вони були пов'язані родинними, службовими, товариськими тощо зв'язками. Певний відсоток з них складали особи, причетні до діяльності іноземних дипломатичних місій.

На території УСРР на початку 1930-х рр. діяла низка іноземних консульств: німецьке в Києві, Харкові й Одесі, італійське в Харкові й Одесі, польське в Харкові й Києві, турецьке в Одесі, японське в Одесі, чехословацьке в Києві. Починаючи з 1935 р. уряд СРСР у спішному порядку почав їх усувати у зв'язку з наростанням репресій, чистками в партії, боротьбою проти т.зв. опозиційних елементів. У багатьох випадках серед типових радянських звинувачень фігурувала співпраця з іноземними дипломатами, зв'язок з консульствами тощо. Радянське керівництво добре пам'ятало активність закордонних представництв під час голодомору 1932–1933 рр., розуміло їх певну незалежність і критичне ставлення до процесу «побудови соціалізму», а тому розпочало послідовну ліквідацію. З 1937 р. в УРСР залишилися лише польське й чехословацьке консульства в Києві.

Найбільш активна діяльність іноземних представництв на території республіки припадає на трагічний період масового голоду 1932–1933 рр., коли радянська влада, прагнучи загнати всіх селян у колгоспи, організувала системне вилучення продовольства, обмежила вільне пересування та постачання всіх засобів існування, особливо у райони, де т.зв. колгоспне будівництво зазнавало найбільших труднощів. Ще наприкінці 1920-х рр., стежачи за цими драматичними подіями, працівники іноземних дипломатичних представництв відзначали наростання кризових явищ у сільсько-му господарстві. Наприклад, японські консульські співробітники, які у 1929 році їздили по деяких регіонах УСРР, говорять про наявність «продовольчої кризи»; про те, що попри пережиту гро-

мадянську війну й розруху, «матеріальне становище більшості не поліпшується, а погіршується». Вже в 1928 році працівники італійського консульства, аналізуючи стан селянства і політику влади щодо нього, говорять про те, що слід чекати голоду, що самі комуністи своїми вчинками «розвивають контрреволюцію». Співробітники турецького консульства в 1930 році констатують, що СРСР вивозить харчі з метою отримання валюти замість того, щоб нагодувати власний народ, що уряд «примушує голодувати свій робітничий клас і все населення» [21]. Іноземні дипломатичні представництва постійно інформували свої керівні структури і про ті заворушення на ґрунті відсутності продовольства, що мали місце у великих містах України.

А ось думка японського консула в Одесі, який у червні 1932 року здійснив велику подорож по різних регіонах СРСР. Він констатував, що «українські селяни справляють у порівнянні з селянами інших республік жалюгідне враження і своїм обідраним одягом, і схожістю з мощами, і проханням про милостиню: навіть на великих станціях селяни, їхні дружини і діти простягають руки за пожертвуванням і просять хліба...» [21].

Сталінським урядом було прийнято рішення перешкодити будь-якій допомозі голодуючим з боку міжнародної та радянської громадськості. Але про голод знали, інформація про загибель сотень тисяч людей проникала й за кордон. Найбільш дієвою у питанні надання допомоги була Німеччина, яка оголосила про соціальний захист «фольксдойче». Німецькі консульства, не зваблювалися заспокійливою радянською пропагандою, а піклувалися про те, щоб допомогти як своїм співвітчизникам, так і радянським німцям, які потрапили у велике лихо. Громадяни Німеччини збирали кошти, створювали товариства та комітети допомоги. У Німеччині тоді були створені товариства та комітети по наданню допомоги голодуючим: «Брати в нужді», «Фаст і Бріліант», «Комісія з пересилання колоністів в СРСР», «Центральний комітет німців Чорномор'я» та інші [22].

Консул Фрідріх Рот у річному звіті, надісланому в грудні 1933 р., інформував посольство про арешти серед української інтелігенції за її «національно-українські настрої», про пересліду-

вання «українських націоналістів», а також звітував про надання матеріальної і продовольчої допомоги німцям-колоністам взимку 1933 р. Основною причиною голоду консул вважав системні конфіскації хліба. Також він засвідчив факт наявності сотень трупів на вулицях Одеси [12, с. 64]. За період з квітня 1933-го по квітень 1934-го, за даними ДПУ, розмір допомоги українським німцям становив по Одеській області, куди в той час входила територія майбутніх Херсонської та Миколаївської областей, – 132 321 крб. золотом [15, с. 64].

Партійний і радянський апарат на місцях шляхом репресій змушував німців України відмовлятися від «гітлерівської допомоги». Органи ДПУ заарештовували «активних організаторів гітлерівської допомоги і фашистської агентури», насамперед пасторів, сектантських проповідників, заможних селян. Німців примушували передавати надіслані кошти на користь міжнародної організації допомоги революціонерам. Так, секретар КП(б)У С. Косіор у листі Й. Сталіну написав: «завдяки прийнятим нами своєчасно заходам і проведеній роботі нам вдалося домогтися масової відмови колгоспників від «гітлерівської допомоги» [18, арк. 53].

Характерними тогочасними звинуваченнями при арешті є зв'язки з іноземними консульствами, листування з родичами за кордоном та отримання матеріальної допомоги від них або від благодійних організацій. Голова ДПУ УСРР В. Балицький в доповідній записці від 22 травня 1934 р. констатував масове охоплення населення німецьких колоній писанням листів про допомогу в період голоду 1932–1933 рр. Щоправда, допомога з Німеччини, яка надходила через відділення держбанку, телеграф, відділення Торгсину і безпосередньо від німецьких консульств, кваліфікувалась як «гітлерівська допомога», надана з метою фашистської обробки колоністів і організації провокаційної антирадянської агітації про наявність голоду в Україні [13, с. 179-185]. А в довідці про політичний стан у німецьких національних районах, датованій вереснем 1937 р., начальник УНКВС по Одеській області М. Федоров наголошував на необхідності репресувати колишніх активних повстанців, антирадянський церковний актив, консульські зв'язки та актив «гітлерівської допомоги», пропонуючи

паралельно виселити з трьох німецьких районів до 5000 сімей [19, арк. 78-83].

Чисельність і компетентність німецьких дипломатів у СРСР свідчить про те, що Міністерство закордонних справ Німеччини надавало вагомого значення відносинам з СРСР. Тому всі співробітники навіть низової ланки дипломатичних установ вільно говорили російською, мали досить добрі знання про Росію. Проте їх знання про Україну, здебільшого, були обмеженими. Багато з них народилися й вирости ще у дорадянській Росії й не мали досвіду зносин з Радами. Доповненням до добре укомплектованого Посольства у Москві на території СРСР були ще сім німецьких консульств. Три з них знаходилися в Україні: Генеральне консульство в Харкові, столиці республіки до 1934 р., та консульства в Києві й Одесі. Окрім цього, були численні німецькі ділові компанії зі своїми офісами та штатом по всьому СРСР. Джерелом цінної інформації для німецьких дипломатів були й етнічні німецькі спільноти в Росії і, особливо в Україні.

Таким чином, у період з 1920-х й на початку 1930-х рр. німці були інформовані практично краще всіх інших західних дипломатів у СРСР. Їх звіти, спостереження, які стосувалися України, а саме великого голоду 1932–1933 рр., можна знайти в політичному архіві МЗС ФРН, а також документах, відібраних з архівів дослідником Дмитром Злепком та видрукованих у 1988 році [23]. Там містяться 23 звіти, які охоплюють період з 1930-го до 1934 р., більше половини з них пов'язані з подіями 1933 р. Шістнадцять із цих звітів виходили від німецьких консульств в Україні, що надсилалися до Посольства в Москві: вісім – від Генерального консульства в Харкові, яке очолював Карл Волтер; сім – Київського консульства, очолюваного Андором Хунке; й один від Фрідріха Рота, консула в Одесі. П'ять звітів – включаючи секретний звіт 1933 р., в якому детально описувались події голоду – були представлені Посольством у Москві й надіслані Міністерству закордонних справ у Берліні. Два останніх звіти виходили один від німецького консульства в Ризі, а другий – МЗС в Берліні. Мета цих звітів полягала в тому, щоб забезпечити достовірною інформацією, здійснити короткий огляд політичних та соціально-еконо-

мічних проблем, що стосувалися тогочасного СРСР. Проте умови значно погіршувалися, тому дипломати змушені були зосередити увагу на голоді, його масштабах та особливостях політики тогочасної влади.

2016 року київський дослідник О. Бажан опублікував віднайдені ним в ГДА СБУ секретні політичні звіти керівника Генерального консульства в Одесі Ф. Рота про політичну ситуацію в Одеській області на початку 1930-х рр. [3]. Ці матеріали опинились у розпорядженні органів держбезпеки СРСР в процесі здобування інформації негласним шляхом і були згруповані як «Збірник альбомних матеріалів Німецького консульства в Одесі». Документи містили в собі інформацію та оціночні судження німецьких дипломатів про політичні репресії на Одещині, економічний стан регіону, політичну атмосферу, яка панувала на півдні України у 1930-х рр.

Консул Ф. Рот, який працював в Україні протягом 1929-1936 рр., володів вичерпною інформацією про соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію в республіці. Він дуже ретельно стежив за діяльністю радгоспів Одеської області, зосереджувався на німецьких колоніях регіону. 4 січня 1933 р. дипломат висвітлив стан хлібозаготівлі в області, показав факти масового голоду, застосування репресій проти «саботажників», депортації 500 селянських господарств. Рапорт консула від 14 березня 1933 р. також засвідчив факт голоду та масової смертності на території Одеської області [23, р. 170, 173]. У річному звіті Одеського консульства Німеччини від 6 грудня 1933 р. зазначалося наступне: «Українська частина округу найбільше постраждала від голоду, особливо у зимовий період. Цей голод був здебільшого викликаний, власне, самими органами влади, які з кінця 1932 р. систематично конфісковували весь урожай і запаси, оскільки Одеська область не виконала своїх зобов'язань щодо поставки зерна. Тому все зерно було вивезене, і села справді наприкінці 1932 – на початку 1933 р. залишилися без хліба. У лютому надійшли перші повідомлення про численні смерті від голоду і про людодіство. Найгірше становище було на півночі округу. Але й в Одесі можна було бачити на вулицях виснажених людей, які вмирали від

голоду» [10]. Того самого року в одній із своїх доповідей німецьке консульство в Одесі констатувало: «Жахи минулорічної весни прожиті й здебільшого забуті. Комуністичні правителі не дають селянам довго пам'ятати свої нещастя, а досягається це тим, що слідом за одним нещастям вони готують вже інші, й мимоволі старі жахи забуваються» [21].

Толерантне ставлення влади до одержувачів допомоги із Німеччини наприкінці 1933 року різко змінилося. Розгорнулася рішуча боротьба з «гітлерівською допомогою, яка підживляла авторитет соціалістичної держави». Станом на червень було заарештовано понад 100 осіб – організаторів допомоги, влада заборонила діяльність благодійних організацій, за межі Радянського Союзу вислали секретаря німецького консульства в Одесі Ганна, представників німецького транспортного товариства «Дойче Леванті Лініє» [11].

З 1934 р. діяльність НКВС була спрямована на фактичну ізоляцію іноземних дипломатичних представництв в СРСР, а працівники НКВС почали створювати навколо консульств свої шпигунські мережі [14]. Відвідувачі скаржились, що особи в штатському фотографують їх біля виходу з консульства. Потім почалися допити відвідувачів, яким в якості доказів їх зв'язку з консулами демонстрували відповідні фотографії. За консульствами пильно стежили. Це було проявом загальної політики ставлення до іноземних представництв у СРСР, насамперед «не дружніх» СРСР країн. До початку 1935 р. спостереження агентів НКВС за місіями і консульствами Німеччини, Італії, Японії, Туреччини стало звичним явищем. Представники НКВС, переодягнені в цивільний одяг, а також пости міліції, не лише взяли в кільце приміщення представництв, але й почали супроводжувати їх персонал під час пересування по місту. «Крім міліцейських постів, навколо будівлі стоять агенти ДПУ в цивільному. У них завдання: супроводжувати персонал консульства, коли він залишає будівлю», – доповідав 13 березня послу одеський консул Фрідріх Ротт. Як провокації розцінювалась поява в консульствах «людей сумнівного вигляду з пропозиціями дістати різного роду секретні матеріали». Також мали місце спроби проникнення в приміщення консульств. Серед

провокацій фіксувались телефонні дзвінки з погрозами консулу та іншим працівникам. Почався тиск через створення побутових проблем в повсякденному житті: відімкнення телефону, відмови у сприянні надання або ремонту транспорту, особливо для виїзду в регіон. Такі інформаційні поїздки, зустрічі з людьми, особисті враження від побаченого тепер розцінювались як збирання шпигунської інформації. Почалися арешти наближених до консульств осіб і це породило атмосферу страху, який вразив людей та все більше змушував їх уникати контактів з іноземними представництвами. Тиск влади призводив до поступової ізоляції консульств від зовнішнього світу. Ситуація набирала обертів, тиск ставав все більш очевидним. Всі зовнішні зв'язки консульств тепер здійснювались через агентів НКЗС. Виклик лікаря, електромонтера, слюсаря чи сантехніка тепер ставав можливим лише з дозволу НКВС, який кожного разу мусив отримати агент НКЗС. «Жоден лікар не наважиться відвідати хворого співробітника консульства, поки він не витратить чималу кількість часу на випрошування дозволу дипагента», – писав в своєму листі консул [4]. Навіть прийняти пологи стало можливим лише після отримання дозволу НКВС.

«Якщо в консульстві ламається водопровід, туалет, електрична мережа і т.д., зателефонувати в ремонтну майстерню напряму неможливо, а лише через дипломатичного агента. Дипагент сам не дуже радіє від такого обтяження та й його не завжди можна застати на місці. Ремонтник же ризикує своєю безпекою, якщо прийде в консульство усувати проблему з трубою самостійно... Кожне звернення до тутешньої влади – це розмова через стіну, безцільна й безнадійна. Іноземне представництво перетворилося тут в іграшку, за допомогою якої державна поліція задовольняє свої амбіції в діяльності», – вважав консул [4].

Радянський уряд почав кампанію по ліквідації іноземних консульств навесні 1937 року. Безпосереднім приводом було досягнення паритету, тобто приведення до однакової чисельності наявних в інших країнах радянських консульств та іноземних консульств на території СРСР. Спочатку вимоги про закриття консульських представництв були пред'явлені чотирьом державам: Польщі, Японії, Італії та Німеччині, які повинні були закрити

14 своїх консульств в Радянському Союзі (п'ять італійських, п'ять німецьких, два японських і два польських). Зауважимо, що в 1938-му ліквідаційна акція поширилася вже на консульства всіх без винятку держав, в тому числі «дружніх» СРСР, таких як Чехословаччина, Англія, Туреччина, Іран, Афганістан, Норвегія, Швеція.

Відповідну пропозицію німецькому послу Шуленбургу було зроблено 27 травня 1937 року, під час його візиту до нового заступника Наркома закордонних справ В. П. Потьомкіна. Оскільки радянська держава не мала наміру збільшувати кількість своїх консульств в Німеччині (їх було три), більше того – збиралася закрити консульство в Штеттині, посольству пропонувалося розпочати скорочення п'яти своїх консульств з закриттям перших двох, в Одесі й Владивостоці. Радянське керівництво вважало, що їх наявність в СРСР є безглуздою, оскільки в їх службових округах вже майже не залишилося німецьких громадян.

Вимога досягнення паритету була розцінена німецькою стороною лише як привід. Справжньою причиною вона вважала прагнення СРСР до закритості від зовнішнього світу, від закордону, від будь-якого впливу ззовні, яке ставало все більш очевидним. Ця тенденція була прямим наслідком внутрішньої політики, перемоги в країні політичних сил, націлених на остаточну централізацію влади, на зосередження всіх сфер управління в Кремлі, на вилучення у регіонів і місцевої влади й без того урізаних прав на ведення економічних переговорів із зарубіжними країнами і здійснення інших економічних повноважень.

Однією з причин закриття іноземних консульств був також намір керівництва країни різко обмежити кількість тих радянських громадян, хто виїжджає за кордон і ліквідувати взагалі інститут іноземних громадян в СРСР як такий. З ліквідацією консульств оформлення виїзних віз передавалося іноземним посольствам в Москві, функції яких при цьому різко скорочувалися, бо їм дозволялося візувати лише паспорти радянських дипломатів і членів радянських офіційних іноземних представництв. Всі інші громадяни, що обслуговувалися консульствами, практично позбавлялися права на виїзд.

Німецьке МЗС намагалося відстояти свої консульства в Одесі й Владивостоці. Його заперечення були сформульовані в меморандумі (від 2 серпня 1937 р.), який кваліфікував вимогу досягнення паритету як абсурдне. Посилання на «суверенне право» будь-якого уряду допускати або не допускати на своїй території діяльність іноземних консульств була визнана безпідставною, оскільки це право свого часу у відносинах Німеччини і Радянського Союзу обмовлялося в рапальських (1922) і консульському (1925) договорах. Відповідно до них були й засновані зазначені консульства, які не могли бути скасовані в односторонньому порядку. «Згідно з нормами міжнародного права, – говорилося в меморандумі, – ніяке місце для консульства однієї країни не може бути закрите, поки в ньому є консульства іншої держави» [4]. Пропонувалося також взяти до уваги розміри країн: наявність семи німецьких консульств на три радянських було цілком нормальним співвідношенням, тим більше що і кількість осілих в СРСР німецьких громадян у багато разів перевищувала кількість радянських громадян, які жили в Німеччині. У меморандумі підкреслювалося, що СРСР має в Німеччині крім консульств торгове представництво в Берліні з двома філіями (в Гамбурзі та Лейпцигу), чого немає у Німеччини в СРСР. В результаті – чисельність радянських службовців в Німеччині (в посольстві, торгових представництвах, генеральних консульствах) більш ніж в два рази перевищувала кількість співробітників німецьких представництв у СРСР.

Так, наприклад, у посольстві і консульствах Німеччини на території СРСР служили 80 осіб, з них 69 німецьких і «близько 10» радянських громадян. У Німеччині чисельність співробітників посольства, двох, що залишилися, консульств (у Кенігсберзі і Гамбурзі) і торгового представництва в Берліні з його філіями в Гамбурзі та Лейпцигу, досягала 185 персон, з яких 135 були радянськими громадянами. Загальна чисельність радянських громадян на території Німеччини становила (на листопад 1936 г.) 951 чол., німецьких громадян на території СРСР (на листопад 1935 г.) – 5980 чол. [4].

Переговори про долю консульств тривали протягом всієї осені, однак аргументи німецького МЗС на користь збереження своїх консульств були визнані непереконливими.

3 листопада 1937 р. виконуючий обов'язки наркома закордонних справ О. Б. Стомоняков оголосив німецькому послу Шуленбургу, що рішення радянського уряду про досягнення паритету остаточне, і тому п'ять німецьких консульств повинні бути ліквідовані. На це відводився двомісячний термін, починаючи з 15 листопада. Послу було запропоновано повідомити в НКЗС, які два своїх консульства він має намір зберегти. Шуленбург назвав генеральні консульства в Києві та Ленінграді. «У разі відмови ми будемо наполягати на скликанні надзвичайного засідання Погоджувальної комісії для обговорення питання про консульської мережі в цілому, – пригрозив Шуленбург. – А в разі, якщо і це не допоможе, ми закриємо всі наші консульства в Радянському Союзі і вимагатимемо ліквідації радянських консульств у Гамбурзі і Кенігсберзі» [4].

Цей ультиматум не вплинув на рішення радянського уряду – зберегти ленінградське консульство посольству не вдалося.

До початку 1938 року у Німеччини в СРСР залишилися лише генеральне консульство в Києві і консульство в Новосибірську (на два радянських – в Гамбурзі і Кенігсберзі).

Щоб примусити німецький уряд до закриття двох останніх своїх консульств в СРСР, НКВС зробив безпрецедентний тиск на їх співробітників. Був організований бойкот з метою повністю відгородити їх від зовнішнього світу і зробити неможливим їх подальше існування, який переріс в справжній терор.

У своїх донесеннях консули неодноразово підкреслювали екстраординарність встановленого поліцейського нагляду за їхніми відомствами і за тими громадянами, що залишалися ще в місті й мали з ними зв'язки. Такі факти розцінювались як порушення консульських прав. Один з консулів у своїй ноті протесту у дипломатичне агентство НКЗС писав: «Всі німецькі громадяни, які відвідують консульство за паспортними справами, затримуються на вулиці співробітниками НКВС і піддаються допиту. Німецькі громадяни, що приїжджають до міста з провінції, відводяться

на вокзалі в міліцію для допиту. Коли співробітники консульства роблять в магазині покупки або виходять на прогулянку, то їх супроводжують все ті ж агенти НКВС, і робиться це в такій неприкритій і тяжкій формі, що незручність поліцейського нагляду була б комічна, якби це не було так образливо. Агенти НКВС нахабно сідають у викликані співробітниками консульства таксі, наприклад, для поїздки на ринок. Кожен співробітник вже відмінно знає в обличчя прикріпленого до нього агента» [4].

28 лютого 1938 року німецький уряд прийняв рішення про закриття своїх останніх консульств в СРСР. Один з консулів свідчив: «ми не дуже багато втратили від закриття консульств. Ціна інформації, яку вони збирали, не йшла ні в яке порівняння з нестерпними умовами життя» [4]. Консули із задоволенням залишали країну свого перебування. Майно дипломатичних установ розпродавалося на аукціонах, часто за безцінь, або передавалось в комісійні магазини. Інколи потрапляло до рук приватних осіб, звісно ж з дозволу органів НКВС. З ліквідацією консульств назавжди припинялися так обридлі для радянських установ і державних службовців переговори і листування з консулами у справах іноземців.

Після ліквідації іноземних представництв, як в Одесі, як і інших містах СРСР, для тих працівників, які не виїхали разом з дипломіями, а найчастіше це були місцеві громадяни, які обслуговували потреби закладів, настали найстрашніші часи їхнього життя.

Так, вражаючі речі творилися в Одесі навколо японського консульства. Ще 28 березня 1936 р. була заарештована домробітниця консульства німкеня Вероніка Георгіївна Маркварт (1905 р.н.) [2]. За рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 4 липня 1936 р. її відправили до ВТТ на 5 років.

Але справжній погром почався наприкінці вересня 1937 р., коли консульство було ліквідоване, а консул Хірата та секретар Мітані з родинами залишили місто. 27 вересня 1937 р. були заарештовані працівниця консульства німкеня Луїза-Теодора Германівна Генцле (1873 р.н.) та шофер росіянин Тит Олексійович Дубровін (1904 р.н.) [6]. 28 вересня УНКВС по Одеській області заарештувало покоївку росіянку Анну Василівну Горькову

(1890 р.н.) та швейцара українця Михайла Степановича Цибулька (1871 р.н.) [9]. 30 вересня заарештували кухарку консульства польку Марію Самойлівну Писарську (1875 р.н.) [8]. 8 жовтня була заарештована ще одна покоївка українка Ульяна Олексіївна Фоменко (1912 р.н.), а 4 листопада прачка, також українка Анна Никифорівна Грабова (1895 р.н.) [7]. Всі вони за рішеннями радянських репресивних органів були розстріляні. Доля кількох інших працівників консульства: економки Яніни Клярович, кухарки Катерини Волковинської наразі невідома.

Механізм репресій був відпрацьованим. Перед початком масових арештів співробітники НКВС готували «списки на арешт». До них вносили осіб, які відповідали таким критеріям: «троцькісти, зінов'євці, всі види української націоналістичної контрреволюції, терористи, куркулі, інший антирадянський елемент, актив легальних релігійних угруповань, родичі розстріляних за контрреволюційні злочини, адмінвигнані і адмінзаслані за контрреволюційні злочини, піддані іноземних держав, у т. ч. політемігранти, зв'язки і відвідування консульств і посольств, виключені з партії, зв'язки членів німецьких, польських, японських, румунських шпигунських і контрреволюційних організацій, реємігранти, колишні політбандити» [20, с. 128-129].

Перш за все використовувались обліки неблагонадійних осіб, які мали дуже різноманітний характер. Працівники НКВС, наприклад, чітко відрізняли санкціоновані контакти громадян з іноземцями від несанкціонованих контактів. Всі стихійні відвідувачі іноземних консульств ретельно реєструвалися. Створена в результаті цього картотека широко використовувалась в оперативній роботі. Спроби громадян отримати матеріальну допомогу, повернути гроші німецького військового займу або організувати листування з родичами за кордоном ставали в 1937–1938 рр. приводом для арешту і звинувачення у шпигунстві.

Для отримання зізнань і показань на інших осіб використовувались тортури і методи фізичного та морального примусу. Так, в архівно-слідчій на 12 німців з Зельцьського району Одещини зазначено, що слідчий Н. Шаповалов примусив заарештованого Г. Міллера зізнатись у співробітництві з німецьким консульством

при проведенні контрреволюційної роботи і назвати кілька учасників «контрреволюційної організації». Вимагаючи називати інших відомих йому т. зв. учасників організації, через певний час слідчий отримав ще 15 прізвищ. Н. Шаповалов записав їх до протоколу і пішов до начальника районного відділку НКВС за порадою. Заарештованого доставили для допиту в кабінет останнього і там слідчий з начальником додатково «домоглися» від нього прізвищ майже 60 «учасників» контрреволюційної організації, які згодом були репресовані по 1-й і 2-й категоріях [1, арк. 486 зв.].

Згідно з даними звітно-статистичних документів Одеського обласного управління НКВС під назвою «Відомості щодо кількості заарештованих по НКВС (УНКВС) за період з 1.01.1937 по 30.06.1938 р.», заарештованих за зв'язки з консульствами об'єднали у графу «колишні люди». За період з 1 січня по 31 грудня 1937 року їх кількість складає 112 осіб, а за період з 1 січня по 30 червня 1938 року – 21 особа [5, арк. 195-203]. Навряд чи ці цифри адекватно відображають загальну кількість заарештованих за таким звинуваченням, адже з матеріалів архівно-слідчих справ впливає набагато масштабніша картина репресій в роки «великого терору». Однак зауважимо, що нам невідомі ознаки за якими репресивні органи здійснювали підрахунки, а окрім того у більшості випадків заарештований отримував гроно звинувачень за різними пунктами 54-ї статті Кримінального кодексу. «Зв'язок з консульством» самої особи або когось з її родичів чи друзів слідчі часто додавали до інших звинувачень аби підкреслити контрреволюційну сутність заарештованих, використати хоча б якийсь реальний факт для підкріплення фабрикації справи.

Розпочата з кінця 1920-х років чистка етнічних меншин досягла свого апогею в другій половині 1930-х, особливо в період «великого терору». Змінювались лише обвинувальні висновки. І якщо в 1934–1935 рр. в провину ставили отримання іноземної допомоги, то пізніше до звинувачень додались пособництво фашистам, шпигунство, зв'язок з іноземними консульствами і дипломатичними органами, створення контрреволюційних організацій. При цьому з самого початку органи НКВС, від порушення кримінальної справи, в ході провадження слідства і винесення

репресивного рішення до його виконання, керувались не реальними фактами діяльності притягнутих до відповідальності осіб, а виключно інструкціями центральних відомств і політичними завданнями.

Таким чином, репресії органів НКВС проти працівників іноземних консульств є частиною загальнодержавного терору, організованого в 1930-х роках як складового елементу державної політики. Їхня інтенсивність напряду залежала від міжнародної ситуації та змін радянської зовнішньої політики. Наближення світу до подій Другої світової війни викликало у керівництва СРСР бажання ізолюватись від решти країн і позбутись тих осередків на своїй території, які, представляючи інтереси іноземних держав, намагались хоча б якось захищати своїх громадян або людей такої ж національності перед наростаючою загрозою тоталітаризму. Закриття й ліквідація іноземних представництв здійснювалися за чітким планом та участю вищого політичного керівництва держави, а також при допомозі органів НКВС. Саме останні взяли на себе функцію знищення тих працівників, які залишились після закриття цих установ, адже безпосередні представники іноземних держав, користуючись «політичним імунітетом», залишали радянську країну, не потрапивши до рук каральних органів. Місцеві громадяни, як правило, працювали в представництвах на різних другорядних посадах, однак, на думку чекістів, були добре обізнані з атмосферою, що там панувала, специфікою роботи цих установ і саме вони сприяли налагодженню шпигунської роботи на користь іноземних держав, часто виступаючи зв'язковими між консульствами і радянськими громадянами. Гарне знання російської мови співробітниками низових ланок дипломатичних осередків, постійні контакти з представниками етнічних меншин в СРСР створювали належні умови для накопичення цінної (секретної) інформації про стан справ у Радянському Союзі. Наразі документи, що потрапляли до рук слідчих НКВС це підтверджували. Досліджуючи специфіку репресій проти цієї категорії населення на регіональному рівні можна екстраполювати ситуацію на загальноукраїнський та, навіть, союзний рівень, адже органи НКВС керувались однією нормативною базою і діяли за єдиним

сценарієм. Жорстокістю і цинізмом наповнені архівно-слідчі справи репресованих працівників іноземних представництв, які стали жертвами радянської репресивно-каральної системи. Їхні документи підкреслюють безвихідь ситуацій, в яких опинялись ці люди після закриття іноземних установ. Арешт, фабрикація справи і прийняття репресивного рішення, основою якого найчастіше ставав розстріл, були справою часу і від цих людей, їхньої позиції, реальних вчинків, наявності чи відсутності провини, як правило, не залежали. Потрапляючи у молох репресій, вони лише доповнювали сумну статистику жертв радянського терору, зникаючи на багато десятиліть із суспільної пам'яті.

Список використаної літератури та джерел

1. Архів УСБУ (Управління Служби безпеки України) в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 11107-п [Фольмер В. Г., Мерк П. П., Вольф И. П., Мастель Р. Р., Шелль Б. П., Шнайдер Ф. В., Миллер И. И., Гаук Ф. М., Шелль И. М., Пфлигер Ф. Я., Пфлигер А. Ф., Штаб Ф. А.].
2. Архів УСБУ в Одеській області. – Ф. П. – Спр. 22749-п.
3. Бажан О. Погляд з Одеси. Суспільно-політичне та економічне життя на Півдні України у першій половині 1930-х років очима німецьких дипломатів // Юго-Запад. Одессика: Историко-краеведческий научный альманах / Глав. ред. В. А. Савченко. Одесса: Печатный дом, 2016. Вып. 20. С. 179-199.
4. Белковец Л., Белковец С. История германского консульства в Новосибирске (Окончание) // Сибирские огни. – 2013. – № 8 [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/sib/2013/8/9bb.html> (дата звернення: 10.10.2017)
5. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). – Ф. 42. – Спр. 35.
6. Державний архів Одеської області – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 3246.
7. Держархів Одеської області. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 4729.

8. Держархів Одеської області. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 12469.
9. Держархів Одеської області. – Ф. Р-8065. – Оп. 2. – Спр. 21609.
10. Кудряченко А. Голодомори в Україні за баченнями тогочасних німецьких дипломатів // День. 2006. 25 листопада.
11. Кудряченко А. 1932-1933 роки: наслідки за баченням німецьких дипломатів // Віче. 2007. № 13 (липень) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/627/> (дата звернення: 10.10.2017)
12. Марочко В. Німецькі дипломати і Голодомор 1932–1933 рр. в Україні // Київські історичні студії. Збірник наукових праць. 2015. № 1.
13. Німці в Україні 20–30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Яковлева Л. В. та ін. К.: ПУ, 1994. С. 179-185.
14. Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/nem/Chapter2.htm> (дата звернення: 10.10.2017)
15. Панчук М., Половинь Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період // Політика і час. 1992. № 9-10.
16. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. (Рукопис). – Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К., 2006. 300 с.
17. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): Бібліографічний покажчик / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов / НАН України. Інститут історії України. Житомир : «Полісся», 2007. 456 с.
18. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1 (Центральний комітет КП(б)У). Оп. 6. Спр. 350. Арк. 53.

19. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7089. Арк. 78-83.
20. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. М.: Готика, 1998.
21. Шаповал Ю. Голод в Україні очима іноземних дипломатів // День. 2008. 5 липня // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/golod-v-ukrayini-ochima-inozemnih-diplomativ> (дата звернення: 10.10.2017)
22. Шитюк М. Масові репресії проти жителів німецької національності на півдні України в 30-х роках XX століття // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Зб. наук. праць: в 2-х ч. К.: Інститут історії України НАН України, 1998. Ч. 2. С. 120-126.
23. Der ukrainische Hunger Holocaust. Eine Dokument, hrsg. und eingeleitet von Dr. Zlepko. Sonnenbühe, 1988. 309 s.

Lydia Kovalchuk, Eduard Petrovsky

COURSE TO THE DESTRUCTION: FOREIGN DIPLOMATIC MISSIONS IN ODESA THROUGH THE POLITICAL REPRESSION DURING 1930S

Article is based on archival investigations and other materials research the process of repression among the members of foreign embassies in Odessa during 1930s. Soviet government didn't like the activity of ambassadors in the modernization period. The government aspired to drive out all the peasants in kolkhozes. There was organized systemic food withdrawal, restriction of free movement. All of this brought to mass famine 1932–1933. Foreign diplomatic missions were informing the leadership of their countries about the rising of crisis in agriculture and rebels because of lack of food that were happened in big cities of Ukraine. They were collecting funds for people who were starving; also they were creating organizations and comities which were helping to the victims. When the international situation has changed and the threat of war appears Soviet government started the process of activity

limitation of foreign embassies in the republics of USSR (United Soviet Socialist Republics) and later their closing. Organs of the NKVD tried to direct the effort on creation of full isolation of all diplomatic centers; they totally controlled all the workers, intimidated their visitors and were making fake lists of people who had unauthorized communication. The investigators of NKVD were creating their spy centers around the consulates, attracted to these centers hundreds of casual citizens who were directly or indirectly connected with ambassadors. All the mechanisms, scales and the aftermath of Soviet government actions brought the liquidation, even physical destruction of people who were connected with embassies acts; many people were repressed because of fabrication of the cases (about counterrevolutionary organizations) by punitive bodies of the USSR. Also we can see in the article ways and perspectives of later investigations of this theme.

Key words: consulates, USSR (Ukrainian Soviet Socialist Republic), repression, archival and investigated cases, organs of the NKVS.

Список посилань (REFERENCES)

Arkhiv USBU (Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrainy) v Odes'kiy oblasti [Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region]. – F. P. – Spr. 11107-p [Fol'mer V. H., Merk P. P., Vol'f Y. P., Mastel' R. R., Shell' B. P., Shnayder F. V., Myller Y. Y., Hauk F. M., Shell' Y. M., Pflyher F. YA., Pflyher A. F., Shtab F. A.].

Arkhiv USBU (Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrainy) v Odes'kiy oblasti [Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region].. – F. P. – Spr. 22749-p.

Bazhan, O., 2016. *Pohlyad z Odesy. Suspil'no-politychne ta ekonomichne zhyttya na Pivdni Ukrainy u pershiy polovyni 1930-kh rokiv ochyma nimets'kykh dyplomativ* [View from Odessa. Social, political and economic life on the South of Ukraine in the first half of 1930s through the eyes of German diplomats]. Yuho-Zapad. Odessyka: Ystoryko-kraevedchesky nauchnyy al'manakh [Southwest. Odessa: historical and ethnographic scientific almanac] / Hlav. red. V. A. Savchenko. Odessa: Pechatnyy dom, Vyp. 20, S. 179-199.

Belkovets, L. and Belkovets, S., 2013. *Ystoryya hermanskoho*

konsul'stva v Novosybyrske (Okonchanye) [The history of German consulate in Novosibirsk (Ending)] // *Sybyrskye ohny* [Siberian lights]. [online] 8, Dostupno: <http://magazines.russ.ru/sib/2013/8/9bb.html> (data zvernennya: 10.10.2017)

HDA SBU (Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy)

[Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]. – F. 42. – Spr. 35.

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region]. – F. R-8065. – Op. 2. – Spr. 3246.

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region]. – F. R-8065. – Op. 2. – Spr. 4729.

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region]. – F. R-8065. – Op. 2. – Spr. 12469.

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region]. – F. R-8065. – Op. 2. – Spr. 21609-p.

Kudryachenko, A., 2006. *Holodomory v Ukraini za bachennyamy tohochasnykh nimets'kykh dyplomativ* [Holodomor (Terror-famine) in Ukraine through the eyes of German diplomats]. Den'. 25 lystopada.

Kudryachenko, A., 2007. *1932-1933 roky: naslidky za bachennyamy nimets'kykh dyplomativ* [1932-1933's: aftermaths through the eyes of German diplomats]. *Viche* [Veche]. (lypen') [online] 13. Dostupno: <http://www.viche.info/journal/627/> (data zvernennya: 10.10.2017)

Marochko, V., 2015. *Nimets'ki dyplomaty i Holodomor 1932-1933 rr. v Ukraini* [German diplomats and the Holodomor in 1932-1933's in Ukraine]. *Kyyivs'ki istorychni studiyyi. Zbirnyk naukovykh prats'* [Kiev Historical Studies. Collection of scientific works]. 1.

Yakovleva, L. V. ta in., Uporyad. 1994. *Nimtsi v Ukraini 20–30-ti rr. KHKH st.: Zbirnyk dokumentiv derzhavnykh arkhiviv Ukrainy* [Germans in Ukraine 20-30th years of the XX century: Collection of documents of state archives of Ukraine]. K.: IIU. S. 179-185.

Okhotyn, N. and Rohynskyy, A. *Yz ystoryy «nemetskoy operatsyy» NKVD 1937-1938 hh.* [From the history of “German operation” NKVD 1937–1938] [online]. Dostupno: <http://www.memo.ru/history/nem/Chapter2.htm> (data zvernennya: 10.10.2017)

Panchuk, M. and Polovyn', L. 1992. *Pid presom totalitarnoho*

rezhymu. *Nimtsi Ukrayiny v radyans'kyi period* [Under the pressure of totalitarian regime. Germans of Ukraine in Soviet period]. *Polityka i chas* [Politics and time]. 9-10.

Petrovs'kyi, E. P. 2006. *Arkhivno-slidchi spravy yak dzherelo vyvchennya istoriyi represiy v Ukraini u 1937-1938 rokakh. (Rukopys)* [Archive investigation cases as a source of researching of the history of repression in the Ukraine during 1937-1938. (Manuscript)]. Kandydat nauk. Instytut ukrayins'koyi arkhеоhrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho. Kyiv. 300 s.

Bilokin', S., Podkur, R. and Rubl'ov, O. avt. vstup. statey. 2007. *Politychni represiyi v Ukraini (1917–1980 pp.): Bibliohrafichnyy pokazhchyk* [Political repression in Ukraine (1917-1980): Bibliographic list]. *NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny* [National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine]. Zhytomyr, «Polissya». 456 s.

TSDAHO Ukrayiny (*Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny*) [Central state archive of public associations of Ukraine]. F. 1 (Tsentral'nyy komitet KP(b)U). Op. 6. Spr. 350. Ark. 53.

TSDAHO (*Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny*) [Central state archive of public associations of Ukraine]. F. 1. Op. 20. Spr. 7089. Ark. 78-83.

Chentsov, V. V. 1998. *Trahycheskye sud'by. Polytycheskye repressyy protyv nemetskoho naselennya Ukrainy v 1920–1930-e hody* [Tragic stories. Policila repression against the German population of Ukraine in 1920-1930's]. M.: Hotyka.

Shapoval, YU. 2008. *Holod v Ukraini ochyma inozemnykh dyplomativ* [Holodomor in Ukraine through the eyes of foreign diplomats]. *Den'* [Day]. [online] 5 lypnya. Dostupno: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/golod-v-ukrayini-ochima-inozemnih-dyplomativ> (data zvernennya: 10.10.2017)

Shytyuk, M. 1998. *Masovi represiyi proty zhyteliv nimets'koyi natsional'nosti na pivdni Ukrainy v 30-kh rokakh KHKH stolittya* [Mass repression against people of German nationality on the South of Ukraine in 30's of XX century]. *Pivdenna Ukrainina: problemy istorychnykh doslidzhen'. Zb. nauk. prats': v 2-kh ch.* Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy [Southern Ukraine: problems of his-

torical research. Zb sciences works: in 2 ch. K .: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine]. CH. 2. S. 120-126.

Der ukrainische Hunger Holocaust. Eine Dokument, hrsg. und eingeleitet von Dr. Zlepko. Sonnenbühne. 1988. 309 s.

Кондратюк В. С.

УДК 929:Куріс

РОДИНА КУРІСІВ НА ТЛІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена представникам відомої в південноукраїнському регіоні родини Курісів, які відіграли важливу роль в суспільному, економічному й культурному житті краю. На основі архівних джерел та історіографічного доробку попередників зроблений аналіз господарської діяльності Курісів за основними галузями, визначений рівень їхньої адаптації до модернізаційних змін у економіці. Окреслена роль і значення Курісів в соціально-економічному розвитку Південної України.

Ключові слова: *Іван Іраклійович Куріс, дворянство, господарська діяльність, маєток, лісорозведення, Курісово-Покровське.*

Одним із напрямків історичної науки в Україні є вивчення соціальної історії, у центрі якої знаходиться життя людини. Складовою соціальної історії є історія повсякденності, яка передбачає вивчення життя конкретних людей, родів, соціальних груп, станів. Саме через їх життя і діяльність, а не через державу, ідеологію, партійну чи революційну діяльність, історики намагаються осмислити історію України у всій її складності та варіативності. Це дозволяє з'ясувати як функціонує структура суспільства, відбувається соціальний контроль, як суспільство захищає себе від неприйнятних структурних змін, передає знання, досвід від покоління до покоління, здійснює процес саморегуляції та трансфор-

маційного поступу. Через велику кількість дрібних фактів методи соціальної історії показують суспільні зв'язки, які формують цілісну картину будь-якої події. Здатні вони прислужитися й у вивченні соціально-економічної історії.

Історичний розвиток Південної України XIX – початку XX ст. був тісно пов'язаний із еволюцією поміщицького землеволодіння та землекористування. Незважаючи на значну кількість літератури, так чи інакше присвяченої питанням аграрної історії другої половини XIX – початку XX ст., існує певне коло малодосліджених тем. Однією з них є продовження дослідження проблеми господарської діяльності відомих дворянських родин на півдні України, визначення позитивних і негативних явищ й шляхів розвитку їхнього землеволодіння, окреслення внеску окремих представників у прогресивний розвиток краю. Визнанням серед наукової спільноти фактом є те, що упродовж другої половини XIX – початку XX ст. у Південній Україні важливе місце в економічному, політичному, культурному та громадському житті посідали різні за національним складом дворяни-землевласники: Аркаси, Гіжицькі, Інглезі, Ерделі, Кочубеї, Куріси, Потоцькі, Раллі, Скаржинські, Строганови, Стурдзи та інші. Більшість з цих родин не були українського походження, водночас ще з кінця XVIII ст., керуючись силою обставин, вони все більше інтегрувалися у місцеве життя, зосереджуючи у своїх руках провідні політичні, економічні й культурні позиції на півдні України.

Саме таким є відомий дворянський рід Курісів, що мав грецьке походження й прославився своїми діями в політичній, військовій, економічній, громадській, культурній сферах в Південній Україні, сприяючи її розвитку як одного з найбільш прогресивних регіонів держави. Він виступає як цілісна соціокультурна система, суб'єкти якої, укорінившись в суспільній структурі Російської імперії, відігравали важливу роль у житті регіону, а їхні дії були відомі навіть далеко за межами всієї держави. Одним з напрямків є господарська діяльність представників роду Курісів, що тісно переплітались з соціально-економічним та культурним піднесенням півдня України. Найбільш потужно вона проявилась вже в другій половині XIX століття й була пов'язана із такою знаковою постат-

тю як Іван Іраклійович Куріс. Саме в його особі громадськість знайшла невтомного керівника місцевого дворянського осередку, талановитого господарника, ентузіаста, раціоналізатора відомих форм і методів господарювання, масштаби діяльності якого і різноманіття занять, вражали як сучасників, так і нащадків.

Пропонована стаття є продовженням циклу статей з історії дворянського роду Курісів в розвитку Південної України і має на меті доповнити картину просопографічного портрету цієї родини на основі залучення нововиявлених і маловідомих українських та російських архівних матеріалів, а також друкованих матеріалів та історіографічного доробку попередників.

Радянські історики оминали повсякденне життя великих землевласників як неважливе й другорядне при реконструкції історичного минулого. Обмежена рамками догматичного «матеріалістичного розуміння історії», радянська історіографія історії Південної України розглядала дворянство як безпосередню опору царського режиму, в інтересах якого в краї запроваджувався феодално-кріпосницький устрій.

Сьогодні інтерес до історії місцевого дворянства, як науковий, науково-популярний, так і особистий, що проявляється в зацікавленні питаннями власного родоводу, значно виріс. Пошук нових підходів до вивчення історичної дійсності, характерний для вітчизняної науки останнього десятиліття, спричинив увагу сучасного дослідника до людини в історії, до соціальної історії та мікроісторії, вивчення побутового життя та традиційних уявлень окремих суспільних груп. Значний внесок у вивчення соціальної природи поміщицького землеволодіння, матеріально-виробничої бази господарств, землеволодіння, землекористування та системи організації господарства, торговельно-промислової діяльності поміщиків в останні десятиліття здійснили вітчизняні дослідники М. Башли [2; 3], Ю. Константинова [11; 12], О. Лобко [16], Н. Темірова [23; 24], Л. Циганенко [26], Т. Чубіна [27] тощо. Багатьом історикам притаманна концентрація дослідницьких зусиль на вивченні складових аспектів дворянської тематики за регіональною, персоніфікованою, хронологічною чи проблемною ознаками. У такому зрізі представники роду Курісів потрапляли в поле зору

дослідників різних напрямків, хоча й не були суб'єктами комплексних спеціальних досліджень. Серед широкого загалу популяризацією роду Курісів та вивченням їх діяльності у різних сферах життя займалися як аматори, краєзнавці, журналісти, так і науковці-історики, зокрема, В. Абрамов [1], автор даної статті [8-10], Р. Красюков [13], О. Музичко [19], О. Пеший [21; 22], В. Хмарський [25], та інші. Ці дослідження дозволили повернути пам'ять про родину Курісів в ландшафт історичної науки та суспільної пам'яті, відновити справедливість щодо визнання гідного доробку провідних суб'єктів історичного процесу. До сьогодні найбільш комплексним історичним дослідженням родини Курісів залишається праця В. Михальченка й О. Сивирина [18].

Аналіз наукової літератури із зазначеної проблеми дослідження засвідчує, що формування історіографії сім'ї Курісів бере початок від середини XIX століття й триває дотепер. Процес її формування охопив три історичні періоди, й відповідно до цього матеріали можна розділити на публікації до 1917 року, радянську історіографію, публікації представників українського зарубіжжя та праці, видані після 1991 року. В кожному з цих блоків були розкриті окремі сюжети, присвячені зазначеній темі, проте актуалізована інформація не завжди рівноцінна й системно представлена.

Упродовж XIX ст. приватне землеволодіння на півдні України являло собою величезні латифундії, які міцно утримувались в руках невеликого кола найвпливовіших і найбагатших родин у більшості різного національного походження. Дворянський прошарок залишався найпотужнішим землевласником на території України. В його власності було 65,6% поміщицьких земель [16]. Все сільське населення напередодні скасування кріпосного права складалося із поміщицьких та державних селян, орендарів поміщицьких та державних земель – чиншовиків та вільних людей, численних колоністів та поміщиків. Зіставлення даних поземельного обстеження кінця XIX ст. показує істотне скорочення після селянської реформи 1861 року дворянського землеволодіння, викликане збитковим веденням господарства, аграрною кризою, виступами селян тощо.

Сільське господарство України в другій половині XIX – на початку XX століття характеризувалося загальним розвитком га-

лузі, заснованим на ринкових засадах. У південних українських губерніях ці процеси мали деякі особливості, що виділяли його з-поміж інших регіонів не лише України, але й Російської імперії загалом. Історичний розвиток Південної України в зазначений час був тісно пов'язаний із еволюцією поміщицького землеволодіння та землекористування. Селянська реформа 1861 р. в Російській імперії створила умови для розвитку ринкових відносин і подальшого їх проникнення в сільське господарство. Торкнулися ці зміни і господарської діяльності Курісів, вимагаючи від них адекватної відповіді на нові вимоги часу, бо консервація старих форм і методів господарювання неминуче призводила до регресу і деградації поміщицьких маєтків, зменшення їх прибутків, проблем у взаєминах із підлеглими селянами.

Початок господарської діяльності на півдні України був покладений представником цього роду, відомим «суворовським героєм» Іваном Онуфрійовичем Курісом ще в останній третині XVIII ст. Перебуваючи на військовій службі, він був учасником Кінбурнської та Ізмаїльської битв, брав участь в облозі й захопленні Очакова, проявив неабияку мужність та хоробрість у багатьох військових операціях разом з О. В. Суворовим [9; 18]. Після отримання статусу кавалера Георгієвського Хреста, йому подавали не лише родове дворянство, а й землі на завойованих у Османської імперії територіях. Саме так доля привела Івана Куріса, а далі й багатьох його нащадків на землі Південної України. На отриманих територіях він заснував своє нове помістя Покровське, а пізніше ще два села по сусідству – Каїри та Олександрівку (Нетребівку). Зайнявши гідне місце серед одеського аристократичного товариства, Іван Онуфрійович придбав у місті нерухомість, а в 1828 році територію у розмірі кількох десятків десятин землі, яку іменували «хутір генерала Куріса» [18, с. 42]. В тому ж році було утворено Товариство сільського господарства Південної Росії, метою діяльності якого став розвиток сільського господарства краю, збільшення обсягів виробленої продукції, розповсюдження культури землеробства і прогресивних шляхів вирощування худоби [4]. У його діяльності І. О. Куріс побачив серйозну перспективу проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство,

яке визначало динаміку всього суспільного розвитку тогочасного суспільства. Виробництво сільськогосподарської продукції у власних маєтках з її подальшим продажем у місті стали справою, яка обіцяла принести очевидний економічний зиск. В першу чергу він вирішив побудувати «планові магазини з службами» на території поблизу свого хутора. Однак через епідемію чуми в Одесі, а згодом смерть молодшого сина Олександра, ці плани залишилися нездійсненими. Проте в селі Покровському він встиг розпочати і в тій чи іншій мірі завершити будівництво маєтку, господарських споруд, церкви, посеред степу та на схилі пагорба висадити ліс і розбити парк [5, с. 257].

Серед нащадків І. О. Куріса середній син Іраклій Іванович, після виходу у відставку з військової служби в 1837 р., оселився в своєму помісті та продовжив його удосконалювати, побудував вітряний млин, будинки для переселенців, поновив палац. Йому належить організація кінного заводу до якого постачали племінних коней з кращих заводів Російської імперії. Кількість поголів'я сягала близько 200 коней. Продовжив він справу батька по озелененню місцевості, висаджуючи щороку нові насадження з різних порід дерев. Вимагав Іраклій Іванович також від селян обсаджувати деревами власні земельні ділянки. Хоча доля відвела йому лише 47 років життя, однак останній його період він присвятив саме заняттям у сільському господарстві в своєму маєтку с. Курісово-Покровське. Згодом його справу продовжила дружина Любов Станіславівна, а далі син Іван Іраклійович, якому судилося стати чи не найбільш відомим представником цього роду.

Іван Іраклійович Куріс був відомий не лише в Херсонській губернії, а й далеко за її межами [1; 10; 21; 22]. Знання, досвід і харизма цієї особистості вражають. Маючи різнопланові інтереси, він зумів і без військової служби проявити себе в багатьох сферах суспільного життя: в банківській – був головою Торгово-промислового банку та членом наглядового комітету Земського банку Херсонської губернії; в громадській – організатором різних клубів (Чорноморського яхт-клуба, Кримського-Кавказького гірського клубу); в науковій – дійсним членом, а згодом і головою наукових товариств (Одеське товариство історії і старожитностей, Імператорське товариство сільського господарства Південної

Росії). З появою земських установ Іван Іраклійович став активним діячем місцевих виборних органів, прославився як відомий колекціонер та меценат, власник багатьох колекцій творів мистецтва, картин, нумізматичних зібрань тощо. Багато років він виконував обов'язки предводителя дворянства Херсонської губернії, зарекомендувавши себе на цій посаді якнайкращим чином.

Як господарник Іван Іраклійович багато зробив у своєму маєтку. Він зумів перетворити його на зразкове господарство, що вирізнялося з поміж інших не лише грандіозною будівлею у східному стилі, а й тими прогресивними методами господарювання, які ставали прикладом для наслідування серед багатьох сучасників. У той час спосіб організації господарства, головним чином, залежав не стільки від розмірів володінь, скільки від індивідуальності самих господарів. Впродовж другої половини XIX століття І. І. Куріс належав до знакових постатей в середовищі еліти на півдні України. Містечко Курісово-Покровське мало велику школу, де навчалоя 116 учнів, метеорологічну станцію, поштове відділення, свою телефонну лінію, кінно-поштову та земську поштову станції, лікарню, чотири постійних двори, дві корчми тощо. Тут проходила важлива поштова дорога Одеса – Вознесенськ [17]. Він покращив садово-парковий ансамбль, розташований на тридцяти десятинах і разом з архітектором Миколою Костянтиновичем Толвінським перетворив його на справжній витвір мистецтва з чіткою розбивкою алей, розмаїттям кущів, квітів, оновленими кам'яними й мармуровими скульптурами. Крім того, Іван Іраклійович влаштував в південній частині оранжерею з тропічними рослинами, в якій росло понад дві тисячі екземплярів. Надалі вся його колекція була подарована Ботанічному саду нинішнього університету імені І. І. Мечникова в Одесі. Курісівським садом і парком завідував спеціально запрошений на роботу з Франції досвідчений садівник Гюше, який влаштував, з поміж іншого, новий спосіб вирощування саду – з шпалерних рядів. Практикував він також висадку плодових дерев у карликових формах, з поміж яких були кращі сорти яблук, груш, вишень, черешень, персиків. Гідне місце займала колекція винограду з 63 різних сортів [18, с. 119].

Однією з найголовніших і наймасштабніших справ Івана Іраклійовича стало висадження великого лісу. В статистичному описанні поселення, здійсненому Статистичним відділенням при Херсонській губернській земській управі в період 28 вересня – 4 жовтня 1882 р. шляхом подвірного перепису було зазначено, що І. І. Курис займається штучним лісорозведенням з 1873 року, серед різних порід дерев переважають породи акації, ясена, гледичії, клена, береста та ін. Щороку він висаджував щонайменше по три з половиною десятини лісу, а для цього було необхідно по 14600 штук молодих дерев на кожен десятина [17]. Ця ж інформація потрапила на сторінки енциклопедії Брокгауза і Єфрона [15]. З часом ліс розрісся до 340 гектарів і вже в ХХ ст. був оголошений Регіональним ландшафтним Тілігульським парком.

Впродовж ХІХ століття держава багаторазово заохочувала жителів Південної України до справи лісорозведення в південно-українському краї. Так, восени 1828 року імператор Микола І затвердив указ «Відносно виплат і нагород за успіхи в поширенні садівництва та лісорозведення в Новоросійському краї». Згодом з подібною ініціативою виступило Товариство сільського господарства Південної Росії, оголосивши конкурс на краще заліснення ділянок в двадцять п'ять і п'ятдесят десятин. Нові Положення про премії за лісорозведення в Російській імперії були затверджені в 1876 р., а потім в 1901 р., за якими до цієї справи заохочували як поміщиків, так і селян [5, с. 258].

Значну роль в активізації процесів лісорозведення та садівництва на півдні України відіграли земства, створені згідно з реформою 1864 року як виборні органи місцевого самоврядування. Крім сприяння в розвитку освіти, охорони здоров'я, будівництва доріг тощо, земська діяльність в цьому напрямі була однією з складових державної політики [3]. Створені в більшості губерній країни земства були більш близькими до реалій лісорозведення на місцях і тому впливали та реагували на ситуацію більш ефективно, про що свідчать різноманітні дані. На засіданнях земських управ, під час зборів земських гласних обговорювалися можливості та проблеми розведення лісу в губернії, вироблялися різні проекти оліснення.

Херсонська губернія, яка особливо потерпала від нестачі лісів, мала хороший досвід лісорозведення як відомими в краї приватними особами, так і земськими органами, що намагалися діяти спільно з державою та всіма зацікавленими в залісненні степових просторів. Земства спільно з казенними лісництвами та розплідниками, що були в губернії, активно працювали щоб забезпечити саджанцями всіх бажаючих. Так, в Тираспольському повіті земська управа своїм коштом влаштувала деревні розплідники, що значно здешевлювало вартість саджанців.

Земські агрономи, статистики та окремі землевласники, аналізуючи причини неврожаїв від яких потерпала Херсонська губернія в останню третину XIX ст., розуміли, що лісові насадження належать до могутніх засобів, які впливають на розподіл опадів та врожайність. Отже, оліснення степу в великих розмірах мало сприяти покращенню кліматичних умов і створенню сприятливих потенцій для ведення сільського господарства. Серед повітів губернії, що були найменше заліснені, особливо виділявся Одеський. Одеська повітова управа для детального вивчення питання про лісорозведення створила спеціальну комісію з числа науковців Новоросійського університету, спеціалістів Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, гласних повіту, що займалися цією справою в своїх маєтках. До комісії увійшли – В. І. Мазаракій – голова Товариства; Д. Н. Абашив – професор університету, М. П. Боровський – секретар Товариства, І. І. Курис, І. М. Єранцев – гласні повітових земських зборів [5, с. 256]. Земські діячі, що відстоювали справу лісорозведення, на прикладі своїх господарств переконували, що насадження лісу у більш-менш значних масштабах, дозволяє створити перепони для пануючих у степовій зоні вітрів, зменшити їх вплив на висушування ґрунтів, а також сприяти відчутному збільшенню опадів.

Як гласний Одеського земського повітового зібрання Іван Куріс в 1872 році підняв питання перед депутатами про лісорозведення, його значення і перспективи в краї. Через два роки він знову виступав в повітовому земському зібранні вже з більш аргументованою доповіддю і конкретними пропозиціями. Доповідь разом з постановою зібрання були передані в губернську управу,

де в травні 1875 року на XI чергових земських зборах повіту відбулося обговорення і прийняття конкретних заходів. Управа запропонувала гласним доповідь «Про лісорозведення та іригацію в Одеському повіті» і за результатами її обговорення були виро-блені правила з лісорозведення та заходи щодо лісозбереження в повіті. Окрім того, земська управа запропонувала для координації та злагоджених дій всіх зацікавлених у цій справі на земських по-вітових зборах обрати комісію, яка б здійснювала та контролю-вала процес оліснення повіту. До комісії ввійшли обрані зборами гласні (від трьох до п'яти осіб) та члени Управи. Голова постійної комісії з лісорозведення обирався також на зборах. Лише земство визначало території, що підлягали засадженню деревами. Серед завдань земства та комісії велика увага приділялася заохоченню приватних осіб до корисної в повіті справи через надання їм гро-шової допомоги та спеціальних пільг для лісорозведення [20].

З 80-х рр. XIX століття у Херсонській губернії розпочався новий етап лісорозведення. Його головною метою було створи-ти сприятливі умови для сільськогосподарських культур шляхом розведення лісу, висаджуючи дерева смугами. Серед тих, хто в Одеському повіті активно займався лісорозведенням, була саме родина Курісів. Успіхи ініціативного І. І. Куріса у справі лісороз-ведення були настільки значними, що члени Одеського відділу Російського імператорського товариства садівництва прийняли рішення ознайомитися з його досвідом. Після відвідин Курісово-Покровського маєтку в звіті Товариства було зазначено, що від-відувачів найбільше вразили масштабні території, засаджені де-ревами, що займали площу в сто п'ятнадцять десятин. Значними були лісові масиви, які господар маєтку висаджував на той час вже п'ятнадцять років. Ліс в основному ріс на північно-східному схилі доволі високого пагорбу. Особливу зацікавленість у членів комісії викликали плодові насадження. Старий сад був закладе-ний ще п'ятдесят років тому і в ньому переважали сорти груш. Меншим за розмірами був шпалерний сад, який в степовій зоні був скоріше за все єдиним і унікальним явищем та вразив відвід-увачів мистецтвом і ретельністю догляду. Завдяки наполегливості досвідченого садівника Гюше, який його доглядав та удоскона-

лював, в саду було поєднано велику кількість найкращих раніше відомих і нових сортів плодових дерев в різноманітних шпалерних формах. Колекція плодових дерев в саду Куріса на той час складалася зі 130 сортів яблук та 130 сортів груш, 15 сортів слив, 19 сортів вишень та черешень, 8 сортів персиків та десятків чудових сортів винограду [6, арк. 32 зв.]. Іван Куріс не тільки сам популяризував культуру садівництва, а й всіляко підтримував інших у цій нелегкій справі. З багатьох господарських проблем степової України Іван Іраклійович написав наукові статті, в тому числі з питань лісівництва [14]. Слава про Курісівські сади і ліси була настільки великою, що за саджанцями до нього приїздили з Ананьївського, Балтського та інших повітів губернії.

Більшість поміщиків, і серед них І. І. Куріс, у своїх господарствах влаштовували невеличкі переробні підприємства. Широке розповсюдження в поміщицьких господарствах одержало борошномельне виробництво. Майже кожен маєток мав свої парові вітряки. При них влаштовували просорушки й олійниці. Для внутрішніх потреб деякі власники організовували цегельні заводи. Іван Іраклійович стежив і за технічними новинками. Наприклад, в його маєтку була одна з перших в Херсонській губернії молотильних машин, а в 1878 році там встановили 12-ти сильну парову машину, яка цілий рік приводила в рух безліч агрегатів, що полегшували працю [6, арк. 31 зв.].

Саме в цей період спостерігався великий попит на вовну на внутрішньому та світовому ринках, що створило сприятливі умови для розвитку вівчарства й створення великих господарств, які спеціалізувались на ньому. Цьому сприяла також незначна густота населення в регіоні та політика уряду, який надавав низку пільг особам, що займались вівчарством: виділяли земельні ділянки, надавали грошові кредити, знижували податки тощо. Великі вівчарні господарства могли об'єднуватись в акціонерні компанії і товариства, що створювало ще більш сприятливі умови для його розвитку.

Відчуваючи тенденції розвитку товарного виробництва і ринкових відносин, І. І. Куріс також зосередив свою увагу на вівчарстві, яке у його господарстві навіть потіснило зернове виробни-

цтво. У Курісово-Покровському Іван Іраклійович завів величезне стадо овець, запросивши для розвитку племінного стада австрійського підданого Йосипа Унтерлядштетера [6, арк. 49]. Австрієць влаштував в економії чотири овечі кошари – Шафмейстерську, Суворовську, Олександрівську, Тилігульську. Поголів'я овець виросло з 3000 в 1865 році до 18000 голів в 1878 році. До того ж основу поголів'я складали вівці з високою якістю тонкорунної вовни породи негретті, виведеної німецькими селекціонерами. Вони характеризувались більшим зростом і мічністю статури, давали більшу кількість вовни. За кількох овець цієї породи їх власник отримав золоту медаль від Міністерства державного майна. І. І. Куріс здійснював також експерименти з розведення м'ясних порід овець, зокрема, саутдаунської породи (Southdown) з Англії. За рішенням експертної комісії на сільськогосподарській виставці в 1875 році в Одесі І. І. Куріс здобув нагороду за досягнення у справі вирощування овець. Він порушував клопотання в 1877 році перед радою Товариства сільського господарства про отримання також нагороди (срібної медалі на станіславівській стрічці) для свого підлеглого Й. Унтерлядштетера, з огляду на його досягненні в догляді за стадом і покращенні якостей племінної породи. Членам Товариства А. С. Прилуцькому й А. С. Сахарову було доручено зібрати додаткову інформацію про розведення овець в с. Курісово-Покровському. В доповіді Товариству від 27 серпня 1878 року вони звітували про своє відвідування господарства І. І. Куріса, підтверджували всі висновки експертної комісії 1875 року й підтримували ідею нагородити Й. Унтерлядштетера срібною медаллю [6, арк. 47-48].

І. І. Куріс завіз на територію Південної України свиней угорської породи, які відрізнялись своєю витривалістю, легко переносили місцеву зиму й швидко відгодовувались на місцевих харчах. На сільськогосподарській виставці Одеського повіту він представив 19-місячного кабана вагою 13 пудів [6, арк. 32].

Визнанням результатів роботи І. І. Куріса в галузі сільського господарства стало багаторазове отримання різних нагород на сільськогосподарських виставках – від кубків і почесних відгуків

до бронзових, срібних і золотих медалей. Враховуючи масштаби свого господарства і багатовекторність його спеціалізації, Іван Іраклійович брав участь практично у всіх сільськогосподарських виставках як місцевих, так і зарубіжних, часто входив до їхніх організаційних комітетів. Він із задоволенням ділився досвідом з усіма бажаними і сам намагався переймати всі новачі та кращі результати у інших. З цією метою часто відвідував як в Російській імперії, так і за кордоном відомі господарства і заводи, закуповував в них кращий племінний матеріал. Певних успіхів він досяг і в розведенні коней, свиней, а в господарстві навіть були верблюди. Враховуючи заслуги І. І. Куріса у розвитку південноукраїнського краю, Товариство сільського господарства південної Росії запропонувало обрати його своїм головою. І хоча сам винуватець цього дійства не зумів бути присутнім на засіданні 27 лютого 1886 року, але підтримка його кандидатури була одногосною [7, арк. 6-8]. Так відомий одеський поміщик і губернський предводитель дворянства, дійсний статський радник Іван Іраклійович Куріс став ще й Президентом цього товариства.

Після смерті Івана Іраклійовича Куріса в 1898 році маєтком в с. Курісово-Покровське опікувався його син Іван Іванович. З огляду на його військову службу (вийшов у відставку лише 1907 року) й революційні зміни початку ХХ століття, можна стверджувати, що господарство велося вже без певної системи, відбувався спад, більшість галузей ще мали інерційний розвиток, але стійкою була тенденція до скорочення. Події Першої світової війни й революцій 1917 року кардинально змінили ситуацію в усіх сферах життя країни, а утвердження радянської влади призвело до того, що володіння Курісів поповнили сумну статистику націоналізованих і розграбованих дворянських маєтностей Південної України.

Отже, головна з тенденцій у розвитку поміщицького господарства на території Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття полягала в його капіталістичній еволюції. Це було характерним в цілому для України цього періоду. Специфіка регіону проявлялась головним чином у вищій врожайності, ширшому застосуванні оренди на поміщицьких землях, активнішому запровадженні вдосконалених знарядь праці, техніки й раціональних сівозмін. Бурхливий розвиток капіталізму та при-

хід товарно-грошових відносин у традиційні галузі сільського господарства призвів до змін усередині дворянського стану, який активно включився у капіталістичне підприємництво. Серед тих дворян, які перебували в авангарді соціально-економічних процесів капіталізації виробництва перебувала родина Курісів, яка ще впродовж кінця XVIII – першої половини XIX століття зуміла утвердитись серед дворянського стану цього краю. Поряд з іншими дворянами вони зберегли значні станові привілеї й пільги та отримали від уряду найкращі умови для підприємницької діяльності завдяки створеній для них постійній економічній і законодавчій підтримці. Куріси належали до великих землевласників і, навіть, після селянської реформи 1861 року, зберегли у своєму володінні великі масиви земель. Це дозволило їм розвивати основні галузі сільського господарства та окремі напрямки промислового виробництва, пов'язаного з ним. Господарство Курісів можна назвати стабільним і економічно рентабельним. При цьому в окремі періоди його існування превалювали різні напрямки господарювання. Зернове виробництво завжди відігравало важливу роль, хоча посівні площі були нерівномірними й залежали від кількості зданих в оренду земель або розвитку інших галузей. Так, в другій половині 1870-х – першій половині 1880-х рр. домінуючим напрямком стало вівчарство, зокрема, розведення тонкорунних порід мериносів. І. І. Куріс неодноразово отримував нагороди на виставках різного рівня за свій внесок у розвиток цієї галузі в Південній Україні. Помітну роль родина Курісів відіграла також в насаджуванні лісових масивів та озелененні краю. Як предводитель дворянства Херсонської губернії, керівник і учасник багатьох товариств і організацій, Іван Іраклійович відіграв важливу роль у консолідації місцевого нобілітету, спрямувавши його зусилля на утвердження перспектив соціальних та економічних тенденцій у розвитку краю.

Список використаної літератури та джерел

1. Абрамов В. Иван Ираклиевич Курис (1840–1898) // Художня культура. Актуальні проблеми. 2009. Вип. 6. С. 567-604.

2. Башли М. І. Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861 – 1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Переяслав-Хмельницький, 2015. 21 с.
3. Башли М. І. Участь Херсонського дворянства в діяльності земських установ краю (друга половина XIX ст.) // Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 80. С. 18-21.
4. Боровский М. И. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 г. Одесса: тип. П. Францова, 1878. 276 с.
5. Волос О. Лісорозведення як один із напрямів діяльності земств Півдня України // Вісник Одеського Історико-краєзнавчого музею. Вип. 10. С. 255-259 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.history.odessa.ua/publication10/59.pdf> (дата звернення: 10.10.2017)
6. Держархів Одеської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 281. 59 арк.
7. Держархів Одеської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 110. 47 арк.
8. Кондратюк В. С. Контури просопографічного портрету роду Курісів в історії Південної України // У пошуках гармонії... Наукова збірка до 50-річчя професора Вадима Михайловича Хмарського / Наук. ред. і упор. Е. П. Петровський. Одеса: ТЕС, 2017. С. 303-312.
9. Кондратюк В. С. Іван Онуфрійович Куріс – «таємничий» георгіївський кавалер // Південний-захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 21. Одеса: Друкарський дім, 2016. С. 213-223.
10. Кондратюк В. С. У когорті колекціонерів: Іван Іраклійович Куріс як збирач і зберігач духовної спадщини України // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.: збірка наукових праць / відп. ред. О. А. Бачинська. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. С. 119-126.
11. Константинова Ю. В. Дворянство Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис.

- ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – Донецьк, 2012. 20 с.
12. Константинова Ю. В. Проблема ролі дворянства в економічному житті південноукраїнських губерній (кінець XIX – початок XX ст.) у науковій літературі // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. 2010. Т. 140, Вип. 127. С. 118-124 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2010_140_127_24 (дата звернення: 10.10.2017)
 13. Красюков Р. Г. Дворянский род Курисов // Из глубины времен. № 7. СПб., 1996. С. 141-159.
 14. Курис И. И. Доклад пятому съезду русских сельских хозяев по вопросам «О средствах к сохранению и сбережению лесов». Одесса, 1879. 24 с.
 15. Курисово-Покровское // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – С.-Петербургъ, 1890–1907 // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html> (дата звернення: 10.10.2017)
 16. Лобко О. А. Посесія у Російській імперії (на прикладі оренди землі в Теплицько-Бубновецько-Ситковецькому маєтку родини Потоцьких, середина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. 2008. Вип. 14 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13659/13-Lobko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 10.10.2017)
 17. Местечко Курисово-Покровское (Балай тож): Статистическое описание поселения, сост. на основании данных, полученных при помощи подворной переписи, произведенной 28 сент. – 4 окт. 1882 г. Статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе. Одесса, 1883. 93 с.
 18. Михальченко В. А., Сивирин О. Г. Да будет правда! Одесса: Издательство «Эвен», 2005. 324 с.

19. Музычко А. Семья Курисов и научная элита Одессы в конце XIX – начале XX вв. // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2009. № 7. С. 21-24.
20. О лесоразведении и ирригации в Одесском уезде / Доклад Одесской уездной земской управы XI очередному земскому собранию Одесского уезда в мае 1875. Одесса, 1875. 54 с.
21. Пеший А. И. Иван Ираклиевич Курис (к 165-летию со дня рождения) // Одесское археологическое общество. Краткие сообщения Одесского археологического общества. 90 лет Национальной Академии наук Украины. Одесса, 2008. С. 20-23.
22. Пеший А. Наследие Ивана Ираклиевича Куриса // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Спецви-пуск до 50-річчя з дня заснування музею. Одеса, 2005. Вип. 2. С. 36-41.
23. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соці-ально-економічна еволюція. Донецьк, 2003. 319 с.
24. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Херсонської гу-бернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наук. пр. НаУКМА. (Миколаїв. філ.). 2001. Вип. 10. С. 49-54.
25. Хмарський В. М. Куріси та Одеське товариство історії і старожитностей: грані співробітництва // Вісник Одесь-кого історико-краєзнавчого музею. 2009. № 7. С. 8-11.
26. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга по-ловина XVIII – 1917 рр.). Ізмаїл: СМІЛ, 2009. 384 с.
27. Чубіна Т. Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія). Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2008. 512 с.

**KURIS FAMILY ON THE BACKGROUND OF THE
SOCIAL-ECONOMIC PROCESSES OF SOUTH UKRAIN
DEVELOPMENT DURING THE SECOND HALF OF XIX –
BEGINNING OF XX CENTURY**

The article is dedicated to the members of famous family of Southern Ukraine – to the Kuris family. They played important role in social, economic and cultural life. Based on archive sources and historiography the author made investigation. He traced the capitalistic evolution on the South of Ukraine during the second half of XIX – beginning of XX centuries. It was specific of Ukraine in that period. Specific of the region was shown on high productivity of land, wide application of rent of landlord's territories. Also the developing was shown on active using of advanced tools, technics and rational crop rotation. Quick development of capitalism and razing of commodity money-relations in traditional branch of agriculture lead to changes of nobility state, which actively was including into capitalistic enterprise. Among the nobles who were in the vanguard of social and economic processes of the production capitalization was Kuris family. They could establish themselves as noble members during the end of XVIII – beginning of XIX centuries. Near the nobility they saved some nobles privileges. Therefore Kuris family received many good conditions for business activity. Kuris belonged to big landlords; even after peasant reform in 1861 they saved big places of land on their possession. This helped them to develop basic branches of agriculture and some other directions of industrial production. The culture of Kuris family could be called stable and economical rentable. In different periods of its existence were prevailed different ways of the management. Grain production was always important and played the main role, although crop areas were uneven and were depended on quantity of leased lands for rent or developing of other branches. In the second half of 1870s and first half of 1880s the dominant direction became sheep breeding. I. I. Kuris few times received awards at the exhibitions of different ranks in the South Ukraine. Also I. Kuris was planted the trees and

was keeping the landscaping of the edge. He was very important person in developing the South Ukraine. He also was a good consolidator of the nobility in the questions of social and economic tendentious.

Key words: Ivan Irakliiovych Kuris, charity, nobility, estate, forest explanation, Kurisovo-Pokrovske

СПИСОК ПОСИЛАНЬ (REFERENCES)

Abramov, V., 2009. *Ivan Yraklyevych Kurys* [Ivan I. Kuris] (1840-1898) // *Khudozhnya kul'tura. Aktual'ni problemy* [Art culture. Current problems], Vyp. 6, S. 567-604.

Bashly, M. I., 2015. *Provintsiyne dvoryanstvo Khersons'koyi ta Bessarabs'koyi huberniy* [Provincial nobility of Kherson and Bessarabian provinces] (1861 – 1907 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukrayiny. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. 21 s.

Bashly, M. I., 2014. *Uchast' Khersons'koho dvoryanstva v diyal'nosti zems'kykh ustanov krayu (druha polovyna KHIKH st.)* [Participation of the Kherson nobility in the activities of zemstvo institutions of the region (second half of the nineteenth century.)] // *Hileya: naukovyy visnyk* [Gilea: Scientific Bulletin], Vyp. 80, S. 18-21.

Borovskiy, M. I., 1878. *Istoricheskiy obzor pyatidesyatiletney deyatel'nosti Imperatorskogo obshchestva sel'skogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii s 1828 po 1878 g* [Historical review of the fifty-year activity of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia from 1828 to 1878 year]. Odessa: tip. P. Frantsova, 276 s.

Volos, O., 2011. *Lisorozvedennya yak odyń iz napryamiv diyal'nosti zemstv Pivdnya Ukrayiny* [Forest growing as one of the directions of activity of the Zemstvos of the South of Ukraine] // *Visnyk Odes'koho Istoryko-krayeznavchoho muzeyu* [Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum], Vyp. 10, S. 255-259 // [online]. Dostupno: <http://www.history.odessa.ua/publication10/59.pdf> (data zvernennya: 10.10.2017)

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region].. – F. 22. – Op. 1. – Spr. 281. 59 ark.

Derzharkhiv Odes'koyi obl. [State Archives of Odessa region]. – F. 22. – Op. 1. – Spr. 110. 47 ark.

Kondratyuk, V. S., 2017. *Kontury prosopohrafichnoho portretu*

rodu Kurisiv v istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny [Contours of the photographic portrait of the genus Kurys in the history of Southern Ukraine] // *U poshukakh harmoniyi... Naukova zbirka do 50-richchya profesora Vadyma Mykhaylovycha Khmars'koho* [In search of harmony ... Scientific collection for the 50th anniversary of Professor Vadim Mikhailovich Khmarsky] / Nauk. red. i upor. E. P. Petrovs'kyy. Odesa: TES, S. 303-312.

Kondratyuk, V. S., 2016. *Ivan Onufriyovych Kuris – «tayemnychyy» heorhiyivs'kyy kavaler* [Ivan Onufryovich Kuris is a «mysterious» St. George's Knight] // *Pivdennyi-zakhid. Odesyka. Istoryko-krayeznavchyy naukovyy al'manakh* [Southwest. Odessa Historical and ethnographic scientific almanac]. Vyp. 21. Odesa: Drukars'kyy dim, S. 213-223.

Kondratyuk, V. S., 2017. *U kohorti kolektsioneriv: Ivan Irakliiovych Kuris yak zbyrach i zberihach dukhovnoyi spadshchyny Ukrayiny* [In the cohort of collectors: Ivan Iraklyevich Kuris as collector and keeper of the spiritual heritage of Ukraine] // *Intelektual'na istoriya ta dukhovna spadshchyna Ukrayiny KHIKH st.: zbirka naukovykh prats'* [Intellectual history and spiritual heritage of Ukraine of the XIX century: a collection of scientific works] / vidp. red. O. A. Bachyns'ka. Odesa: Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova, S. 119-126.

Konstantynova, YU. V., 2012. *Dvoryanstvo Pivdennoyi Ukrayiny v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.* [The nobility of southern Ukraine in the second half of the XIX - early XX centuries]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukrayiny. Donetsk. 20 s.

Konstantynova, YU. V., 2010. *Problema roli dvoryanstva v ekonomichnomu zhytti pivdennoukrayins'kykh huberniy (kinets' XIX – pochatok XX st.) u naukoviy literaturi* [The problem of the role of the nobility in the economic life of the southern Ukrainian provinces at the end of the nineteenth and early twentieth centuries in the scientific literature]. // *Naukovi pratsi* [Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Ser.: Istoriya. T. 140, Vyp. 127. S. 118-124 // [online]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2010_140_127_24 (data zvernennya: 10.10.2017)

Krasyukov, R. H., 1996. *Dvoryanskyi rod Kurysov* [The noble

family of the Kuris]. // *Yz hlubyny vremen* [From the depth of time]. № 7. SPb., S. 141-159.

Kurys, Y. Y., 1879. *Doklad pyatomu s'ezdu russkykh sel'skykh khozyaev po voprosam «O sredstvakh k sokhranenyu y sberezhenyu lesov»* [Report to the Fifth Congress of Russian Farmers on “On Means for Conservation and Conservation of Forests”]. Odessa, 24 s.

Kurysovo-Pokrovskoe [Kurisovo-Pokrovsky] // *Éntsyklopedycheskyi slovar' Brok-hauza y Efrona* [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron]. Pod red. Y. E. Andreevskaho, K. K. Arsen'eva, F. F. Petrushevskaho. – S.-Peterburh", 1890–1907 // [online]. Dostupno: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html> (data zvernennya: 10.10.2017)

Lobko, O. A., 2008. *Posesiya u Rosiys'kiy imperiyi (na prykladi orendy zemli v Teplyts'ko-Bubnovets'ko-Sytkovets'komu mayetku rodyny Potots'kykh, seredyna XIX – pochatok XX st.)* [Possei in the Russian Empire (for example, land lease in Teplitzko-Bubnovetsky-Sitkovets estate Pototsky family, mid XIX - early XX century)] // *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.: Zb. nauk. pr. Vyp. 14* [Problems of the History of Ukraine of the XIXth and beginning of the XXth Century: Sat. sciences Ave 2008]// [online]. Dostupno: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13659/13-Lobko.pdf?sequence=1> (data zvernennya: 10.10.2017)

Mestechko Kurysovo-Pokrovskoe (Balay tozh): Statystycheskoe opysanye poseleniya, sost. na osnovanyy dannyykh, poluchennykh pry pomoshchy podvornoj perepysy, proyzvedennoy 28 sent. [The town of Kurisovo-Pokrovskoe (Balay tozh): Statistical description of the settlement, comp. based on data obtained through a household census conducted on 28 September] – 4 okt. 1882 h. *Statystycheskym otdelenyem pry Khersonskoy hubernskoy zemskoy uprave* [Oct. 4 1882 by the Statistical Department under the Kherson Provincial Zemstvo Administration]. Odessa, 1883. 93 s.

Mykhal'chenko, V. A., Syvyryn, O. H., 2005. *Da budet pravda!* [Let there be truth!] Odessa: Yzdatel'stvo «Éven», 324 s.

Muzychko, A., 2009. *Sem'ya Kurysov y nauchnaya élyta Odessy v kontse XIX – nachale XX vv.* [The family Kurisov and the scientific elite

of Odessa in the late XIX - early XX centuries.] // *Visnyk Odes'koho istoryko-krayeznavchoho muzeyu* [Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum]. № 7. S. 21-24.

O lesorazvedenyy y yrryhatyy v Odesskom uezde, 1875. [About forestation and irrigation in the Odessa district] / *Doklad Odesskoy uездnoy zemskoy upravyy KHI ocherednomu zemskomu sobranyyu Odesskoho uезда v mae 1875* [Report of the Odessa county zemstvo to the 11th ordinary zemstvo meeting of the Odessa county in May 1875]. Odessa, 54 s.

Peshyy, A. Y., 2008. *Ivan Yraklyevych Kurys (k 165-letyyu so dnya rozhdenyya)* [Ivan Iraklyevich Kuris (on the occasion of his 165th birthday)] // *Odesskoe arkheolohycheskoe obshchestvo. Kratkye soobshchenyya Odesskoho arkheolohycheskoho obshchestva. 90 let Natsyonal'noy Akademyy nauk Ukrainy* [Odessa Archaeological Society. Brief communications of the Odessa Archaeological Society. 90 years of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Odessa, S. 20-23.

Peshyy, A., 2005. *Nasledye Ivana Yraklyevycha Kurysa* [The legacy of Ivan Iraklyevich Kuris] // *Visnyk Odes'koho istoryko-krayeznavchoho muzeyu. Spetsvypusk do 50-richchya z dnya zasnuvannyya muzeyu* [Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum. Special issue for the 50th anniversary of the founding of the museum]. Odesa, Vyp. 2. S. 36-41.

Temirova, N. R., 2003. *Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsial'no-ekonomichna evolyutsiya* [The landowners of Ukraine in 1861-1917: socio-economic evolution]. Donetsk, 319 s.

Temirova, N. R., 2001. *Pomishchyts'ke hospodarstvo Khersons'koyi huberniyi v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Housing estate of the Kherson province in the second half of the XIX – early XX century.] // *Nauk. pr. NaUKMA. (Mykolayiv. fil.)* [Science NaUKMA avenue. (Nikolaev fil.)]. Vyp. 10. S. 49-54.

Khmarskyi, V. M., 2009. *Kurisy ta Odes'ke tovarystvo istoriyi i starozhytnostey: hrani spivrobitnytstva* [Kurisy and the Odessa Society of History and Antiquities: the faces of cooperation] // *Visnyk Odes'koho istoryko-krayeznavchoho muzeyu* [Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum]. № 7. S. 8-11.

Tsyhanenko, L. F., 384 s. *Dvoryanstvo Pivdnya Ukrayiny (druha polovyna XVIII – 1917 rr.)* [Nobility of the South of Ukraine (second half of XVIII - 1917 years)]. Izmayil: SMYL, 2009.

Chubina, T., 2008. *Rid Potots'kykh v Ukrayini (tul'chyns'ka liniya)* [Pototsky family in Ukraine (Tulchin line)]. Cherkasy: Cherkas'kyu TSNTET, 512 s.

Музичко О. Є.

УДК 903 (477.75)

УЧАСТЬ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У РОБОТІ НАУКОВИХ З'ЇЗДІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Метою цієї статті є вивчення участі південноукраїнських істориків в роботі наукових з'їздів, які відбувалися в другій половині XIX – на початку XX ст. у Південній Україні, в інших регіонах Російської імперії та поза її межами. Дослідження питання про участь південноукраїнських істориків в роботі наукових з'їздів підтверджує лідируючі позиції Одеси в історіографічному процесі цього регіону. З іншого боку, очевидно, що Археологічні з'їзди, які проводилися кожне трьохріччя в Російській імперії, були потужним засобом залучення в наукове історіографічне поле не тільки академічних істориків, але й істориків другого плану, часто просто аматорів старовини. Загалом, участь істориків з території Південної України в наукових з'їздах було головним осередком розвитку «живої» історичної думки.

Ключові слова: історики, Південна Україна, наукові конгреси, історіографічний процес

Історіографічний процес є багатоаспектним явищем, що охоплює не лише історію написання та видання праць, але й комунікації, апробацію історичних поглядів. Ознакою другої половини XIX ст. була інституціоналізація історичної думки, тобто власне завершення її норматизації, «оздоблення» інфраструктурними

елементами, поняттями, практиками, що перетворювали її на один з різновидів науки (хоча питання про історіописання як наукову галузь і досі залишається досить дискусійним, і особливо загострилося у добу постмодерну). Одним з цілковито нових явищ, що сприяли інституціоналізації історіописання, були наукові форуми істориків, як вітчизняні, так і міжнародні. У новітній історіографії накопичено солідну базу робіт, присвячених цьому аспекту розвитку історичної науки. Зокрема, існує вже певна історіографічна традиція досліджувати участь представників регіональних центрів та їх осередків у головних форумах істориків у Російській імперії – археологічних з'їздах [2].

Метою цієї статті є висвітлення участі південноукраїнських істориків у роботі наукових з'їздів, що відбувалися у другій половині XIX – на початку XX ст. як власне на території Південної України, так і в інших регіонах Російської імперії та поза її межами. У такому вигляді тема ще не була сформульована в історіографії. У загальному контексті дослідження біографій представників історичної науки Південної України, історії археологічних з'їздів та міжнародних зв'язків українських істориків у низці праць згадано про окремі факти, що стосуються теми нашої статті [1; 12; 16; 17; 19; 35-37; 49-50]. Деякі праці українських та російських істориків прямо пов'язані з нашою темою, адже присвячені окремим аспектам участі південноукраїнських істориків у роботі наукових форумів [38-40; 49; 51-53].

Запропоноване дослідження ґрунтується на базі широкого кола актових, наративних та епістолярних джерел, частина яких є не залученими до активного наукового інформаційного поля. Найбільшою групою джерел є матеріали археологічних з'їздів Російської імперії, що дозволяють реконструювати коло південноукраїнських істориків, що брали участь у цих представницьких наукових заходах, їх конкретну участь у роботі з'їздів. Додатково, унікальну інформацію, містять матеріали періодичної преси та архівні фонди. Найціннішими для нас були одеські видання та матеріали з фондів Державного архіву Одеської області. Наративні джерела – це передусім праці південноукраїнських істориків,

презентовані ними на з'їздах та праці їх колег, що відображають рефлексії на їх діяльність під час з'їздів.

Значення, що надавали археологічним з'їздам Російської імперії його учасники, найкраще передати за допомогою їх власних рефлексій. Антикознавець В. Модестов у своїй доповіді на Одеському з'їзді зауважив, що науковці зустрічаються та виробляють правильну точку зору на багато суперечливих питань. Натомість А. Брікнер на Тифліському з'їзді наголосив на комунікативному і водночас морально-етичному вимірі значення з'їздів: «Наші археологічні з'їзди служать засобом зближення між товаришами по науці. Члени з'їздів, історики, археологи, лінгвісти та ін. поєднуються, завдяки цьому заходу, у наукову корпорацію, яка у цьому вигляді не існувала би без з'їздів. Періодична зустріч з співбратами з тієї чи іншої місцевості стала суттєвою потребою для вчених. Особисте побачення, безпосередній обмін думок між спеціалістами, не лише у зібраннях та засіданнях, але і загалом під час з'їздів може вважатися одним з найважливіших засобів заохочення нашої наукової діяльності» [42, с. LIII].

Найбільше значення для розвитку історичної науки на півдні України були два археологічні з'їзди, що відбулися на цій території: в Одесі (Шостий, 1884 р.) та Катеринославі (Тринадцятий, 1905 р.). Одеський з'їзд тогочасні спеціалісти визнавали одним з найуспішніших в історії цих поважних заходів. Показово, що лише цей та московський з'їзди видали 4 томи своїх праць (інші від одного до трьох). До того ж, на відміну від Катеринославського (а також інших «українських» з'їздів Харківського та Чернігівського), Одеський з'їзд видав свої праці саме в Одесі. Натомість Катеринославський з'їзд, що відбувся у складних умовах революції, був одним з найскромніших. Графиня П. Уварова дозволила собі публічно дорікнути частині катеринославських організаторів з'їзду, а саме Науковому товариству, у пасивності. Під час решти з'їздів вона утримувалася від таких різких оцінок на адресу організаторів.

Проте, обидва з'їзди були найвидатнішими подіями у розвитку історичної науки Південної України за низкою параметрів. Передусім варто зазначити, що в їх роботі закономірно взяла участь

найбільша кількість осіб, які представляли південноукраїнські осередки, порівняно зі з'їздами в інших регіонах імперії (див. про це нижче): 178 осіб на Одеському з'їзді та 118 – на Катеринославському. Природно, що на обох форумах одесити та катеринославці мали найбільшу кількість представників, відповідно, 145 та 81. Загалом в Одеському з'їзді брали участь 327 осіб, у Катеринославському – 245.

Окрім одеситів, в Одеському з'їзді взяли участь 7 представників Севастополя; 5 – Херсону; по 3 Катеринослава, Єлисаветграда; по 2 – Керчі, Сімферополя, Феодосії, Миколаєва, Ялти; по одному – Акермана, Алушти, Судака, Євпаторії, Білозерки. У Катеринославському з'їзді взяли участь 10 одеситів; 18 – представників різних міст та сіл Катеринославської губернії, зокрема, по одному представнику Маріуполя та Олександрівська; по одному – Севастополя, Сімферополя, Феодосії, Єлисаветграда.

Великий хронологічний проміжок, що розділяв Одеський та Катеринославський з'їзди, зумовив те, що серед його учасників був лише один довгожитель, який брав участь в обох з'їздах в якості представника двох південноукраїнських центрів: священник В. Нікіфоров (1832 – 1908), автор низки праць з історії міст Херсонської губернії. На Одеському з'їзді він представляв місто Александрія Херсонської губернії, а на 13-му – Одесу, де він працював на той час в Одеській духовній семінарії. Окрім цього, він брав участь у 8 та 11 з'їздах. Одеський професор О. Маркевич називав В. Нікіфорова автором хоча і дрібних, але дуже корисних робіт з «історії Новоросійського краю» [24, № 218].

Взагалі участь в обох з'їздах брали І. Линниченко та Д. Яворницький, але на Одеському з'їзді вони були представниками, відповідно, Києва та Харкова. До того ж, І. Линниченко, фігуруючи в якості учасника Катеринославського з'їзду у списках, у протоколах засідань не згаданий жодного разу, що породжує сумніви в його реальній участі. Єдиними, хто мав усі шанси побути в статусі «аксакалів» були одесити О. Маркевич та О. Кочубинський. Обидва взяли участь на початковій стадії, в організації Катеринославського з'їзду, як члени його попереднього комітету, але перший помер у 1903 р., а другий, напевно, через стан здоров'я не приїхав на з'їзд до Катеринославу.

Очевидно, далеко не всі з учасників були фаховими істориками. Більшість, як наприклад, учасника одеського з'їзду О. Поля, варто називати аматорами старовини чи старожитностей, колекціонерами, покровителями науки. Серед них найпомітнішою є постать голови дворян Херсонської губернії І. Куриса, який організував під час Одеського з'їзду виставку зі своєї багатой колекції.

Інші мали більш безпосередній зв'язок з історичними дослідженнями як практикуючі археологи та дослідники (Г. Скадовський, О. Бертьє-Делагард, С. Шелухин). Для історії міждисциплінарних зв'язків важливим фактом є участь у з'їздах природничиків за освітою та основною сферою занять: О. Ретовського з Феодосії, О. Браунера з Єлізаветграда, професора Р. Пренделя та агронома О. Погібко з Одеси, В. Курілова – з Катеринослава. Їх фахові оцінки палеогеології та палеозоології під час проведення на півдні археологічних розкопок, або погляд на історію землеволодіння як у випадку з О. Погібко, були цінними для істориків-гуманітаріїв. Участь в одеському з'їзді І. Мечникова була викликана його тогочасним інтересом до антропології та звичаїв калмиків.

Звичайно, найбільш фаховою групою учасників з'їздів, що складали порівняно меншу частину, були, по-перше, викладачі Новоросійського університету, по-друге, особи з відповідною вищою освітою, діячі установ історичного профілю. Серед професури особливо активну участь в організації та роботі одеського з'їзду узяли Н. Кондаков, Ф. Леонтович, Ф. Успенський, Л. Воеводський та катеринославського – Е. фон Штерн та І. Линниченко. Серед другої групи це учасники одеського з'їзду херсонці П. Бурачков, сімферопольці Ф. Лашков, одесит А. Матвеев; учасники Катеринославського з'їзду – катеринославці Д. Яворницький, В. Біднов, А. Синявський, В. Пічета, сімферопольці А. Маркевич, одесит Х. Яшуржинський. В організації Одеського з'їзду взяв участь один з провідних одеських істориків М. Мурзакевич, але він помер у 1883 р.

Окремим явищем є участь у катеринославському з'їзді осіб, що будучи аматорами історії, водночас переслідували суспільно-політичні, націєтворчі, завдання. Передусім йдеться про участь

у Катеринославському з'їзді лідерів одеського національного руху в Одесі І. Луценка та М. Комарова. Саме І. Луценко разом з елісаветградцем М. Левитським намагалися отримати дозвіл проводити засідання з'їзду українською мовою.

Лише невелика частина з загального числа учасників обох з'їздів взяли активну участь в його роботі. Так, на Одеському з'їзді 19 представників Південної України прочитали 25 доповідей, з них 18 належали 13 одеситам, 3 – кримчанам і по одній – елісаветградцю, катеринославцю та херсонцю. Професор Ф. Успенський доповідав тричі, Н. Кондаков, Л. Воеводський, Г. Блюменфельд, Ф. Лашков – двічі. Серед тих, хто доповідав один раз, найцікавішою виглядає постать Ярослава Гейдука, адже на той момент він був студентом НУ лише 2-го курсу.

На Катеринославському з'їзді доповідали місцеві історики Д. Яворницький (тричі), В. Біднов (двічі), А. Синявський, В. Пічета, О. Іванчин-Писарев, А. Скриленко, одесит Е. фон Штерн (тричі) і сімферопольць А. Маркевич. Окрім цього Е. фон Штерн та А. Синявський (двічі) виголосили ювілейну (на честь В. Антоновича) та некрологічні (про О. Маркевича та О. Поля) промови. У «Трудах» з'їздів було оприлюднено 28 статей південноукраїнських авторів: 19 статей 16 авторів – Одеського з'їзду; 9 статей 5 авторів – Катеринославського. Таким чином, не усі реферати-довідки були оприлюднені у «Трудах», а, з іншого боку, деякі статті «Трудов» не пролунали на з'їздах як доповіді (Ф. Леонтовича та В. Машукова).

Окрім доповідей, активність південноукраїнських істориків у роботі «своїх» з'їздів відбилася в їх головуванні на відділеннях з'їздів, а також участі у дискусіях за доповідями колег. Головами секцій під час Одеського з'їзду були Ф. Леонтович та Н. Кондаков; секретарями – А. Матвеев та Ф. Успенський; Катеринославського – Е. фон Штерн та А. Синявський (секретарем тієї ж секції був інший катеринославець І. Вертоградов).

Головним чином південноукраїнські історики у своїх доповідях зосереджувалися на історії свого регіону. Найяскравішим відбиттям цього явища стало створення під час Катеринославського з'їзду унікального відділення «Запорозька старовина» за голову-

вання Д. Яворницького. Особливого шарму та автентики засіданню цієї секції надали виступи кобзарів. До виключень мають бути зараховані доповіді професорів Ф. Успенського та Н. Кондакова, присвячені широким питанням візантиністики, Ф. Леонтовича (про закономірності та паралелі у розвитку давньоруського звичаєвого права), І. Некрасова (про історію Пермської писемності) та скромних вчених Г. Блюменфельда (з історії давньоруського землеволодіння), вихованця Ф. Успенського, у подальшому видатного юриста, М. Бруна (про походи Святослава), А. Башмакова (про народний епос болгарів), О. Погібко (про історію землеволодіння у Прилуцькому повіті). Найактивнішими дискусантами на південноукраїнських з'їздах були першопланові південноукраїнські історики Ф. Успенський, Н. Кондаков, Ф. Леонтович, Е. Штерн, Д. Яворницький. Найактивніше обговорення учасників з'їздів викликали доповіді південноукраїнських істориків на Одеському з'їзді Ф. Леонтовича, Ф. Успенського (зауваження таких «зубрів» як В. Васильєвський та Д. Іловайський) та В. Пічети і О. Іванчини-Писарева, Е. фон Штерна – на Катеринославському.

З'їзди сприяли налагодженню тіснішого співробітництва між південноукраїнськими історіографічними центрами. Особливо це помітно в процесі підготовки Катеринославського з'їзду. В Одесі та Сімферополі діяли підготовчі комітети. Також з'їзди сприяли посиленню наукового потенціалу південноукраїнських центрів. Так, саме катеринославський з'їзд сприяв завершенню формування у місті музею старожитностей О. Поля.

Спільною рисою Одеського та Катеринославського з'їзду була організація екскурсій його учасників до Криму. Під час екскурсії Одеського з'їзду одним з її керівників був учасник з'їзду євпаторійський священик Я. Чепурин. Учасники Катеринославського з'їзду під час відвідин Херсонесу спілкувалися з завідувачем Херсонеського музею та розкопок К. Косцюшко-Валюжиничем.

Власне, Крим мав шанси стати третім серед південноукраїнських культурно-наукових центрів на проведення археологічного з'їзду, що, вважаємо, виглядало б цілком закономірно [53]. Вперше Севастополь як місце чергового з'їзду був запропонований академіками Н. Кондаковим та О. Соболевським у 1906 р.

Цю ініціативу гаряче підтримували південноукраїнські історики І. Линниченко та О. Бертєс-Делагард, завідуючий Херсонеським музеєм Р. Леппер, Таврійська вчена архівна комісія (ТВАК). Ця пропозиція (окрім Севастополя лунав також Сімферополь) повторювалася перед проведенням Новгородського та Псковського з'їздів, але знову безуспішно її для ініціаторів.

Завданням історичної науки на півдні України, що розвивалася та зміцнювалася, було розширювати межі впливу. Цьому сприяла участь південноукраїнських істориків в археологічних з'їздах, що відбувалися за межами Півдня. Якщо південноукраїнські з'їзди давали можливість розширити коло місцевих учасників за рахунок аматорів, то у далеких від Півдня з'їздах мала можливість брати участь передусім еліта – викладачі єдиного на Півдні університету – Новоросійського в Одесі.

Серед 44 представників викладацького складу Новоросійського університету (НУ), що узяли участь в археологічних з'їздах, лише 13 не були представниками історико-філологічного факультету: 6 юридичного та 7 фізико-математичного. З них усі, окрім правників М. Чижова та О. Алмазова, взяли участь лише у згаданому Одеському з'їзді, де участь майже всіх була радше «ритуально-символічною». О. Алмазов узяв участь у 9-му та 10-му з'їздах, але не виявив там жодної активності. Найактивнішим серед не-істориків виявився М. Чижов – учасник чотирьох з'їздів поспіль – 7-го – 10-го. На 8-му та 9-му він виголосив доповіді історико-юридичного змісту на тему звичаєвого права.

Активність основних учасників з'їзду від НУ не була рівномірною. Для десяти істориків участь у з'їздах виглядає лише як незначний епізод більш чи менше тривалого південноукраїнського етапу їх біографії. В. Яковлєв, Р. Віппер, В. Ягіч, В. Модестов, О. Доброклонський, М. Попруженко, В. Істрін, П. Лавров, Б. Ляпунов взяли участь в одному зі з'їздів, при чому виголосили на всіх лише 3 доповіді (В. Ягіч – на 3-му, В. Модестов на 8-му та П. Лавров на 11-му з'їздах). Г. Перетяткович взяв участь у 6 та 8 з'їздах; С. Вілінський – у 14 та 15, П. Іванов – в 11 та 13, але доповідь виголосив лише Г. Перетяткович.

В біографії інших викладачів НУ з'їзди посідали значно важніше місце. Першопрохідцями, разом з нижче згаданим пред-

ставником поза університетського середовища М. Мурзакевичем, виступили професори кафедр всесвітньої історії Ф. Брун, слов'янської філології В. Григорович, класичної філології В. Юргевич, теорії та історії мистецтв Н. Кондаков, російської історії О. Маркевич, російської словесності І. Некрасов.

Ф. Брун та В. Юргевич взяли участь у першому з'їзді, де виголосили по одній доповіді. Ф. Брун був до того ж секретарем відділення, членом вченого комітету. В. Григорович надіслав на цей з'їзд доповідь, яку зачитав І. Срезневський. На 3-му з'їзді Ф. Брун виголосив дві доповіді, на четвертому – одну доповідь та був почесним головою відділення. Ф. Брун взяв активну участь у підготовці наукової частини 5, Тифліського, з'їзду, що природно, враховуючи помітні кавказознавчі інтереси історика. Але смерть за рік до проведення з'їзду вирвала його з рядів його учасників. Під час 5-го з'їзду колишній одеський професор А. Брікнер у некрологічній згадці наголосив, що спеціальність покійного, історична географія у зв'язку з археологією, особливо відповідала програмам з'їздів і тому у начитаному, обізнаному, Ф. Бруні з'їзд втратив одного з видатних членів [42, с. LIV].

У роботі 2-го з'їзду взяли участь В. Григорович, Н. Кондаков та О. Маркевич. В. Григорович та Н. Кондаков були почесними головами відділень. В. Григорович виголосив доповідь про необхідність дослідження Херсонесу. В. Григорович та Н. Кондаков передали основному організатору з'їздів, Московському археологічному товариству, вітальний Адрес з нагоди 25-річного ювілею цього товариства від НУ, в якому окремо наголосив на причетності установи до успіхів у вивченні Новоросійського краю [43, с. XLIII].

Проте, справжнім бенефісом і водночас лебединою піснею, В. Григоровича сучасники вважали 3-й, Київський, з'їзд, під час якого він вразив колег своїм поліглотством, жвавим коментуванням інших доповідей. Він же головував відділенням та виголосив доповідь. Також на 3-му з'їзді доповідали Н. Кондаков, І. Некрасов, О. Маркевич, В. Ягич. Активність В. Юргевича надалі знизилася: він взяв участь у 3-му та 6-му з'їздах, але виступав лише на Одеському. На 4-му, Казанському, з'їзді, окрім згаданого вище Ф. Бруна, доповіді виголосили О. Маркевич та І. Некрасов.

З наведених вище осіб, з різних причин, після 6-го Одеського з'їзду в подальшому як професор одеського університету значну активність виявив лише О. Маркевич. Н. Кондаков переїхав до Петербургу, і хоча мав надалі тісний зв'язок з Кримом, зокрема, Ялтою (саме звідси він надсилав пропозиції організаторам 11-го та 12 з'їздів), звичайно, не може фігурувати ані як одеський професор, ані як південноукраїнський вчений. І. Некрасов був членом 8-го з'їзду. Натомість О. Маркевич брав участь у 7-му – 12-му з'їздах, на яких він виголосив 7 доповідей, був членом попередніх комітетів, двічі був почесним головою відділення та одного разу головою відділення, брав жваву участь у дискусіях. Всі ці чесноти одесита, його науковий ентузіазм відзначили сучасники, зокрема, катеринославець А. Синявський на 13-му з'їзді. Слід врахувати, що хоча у трьох останніх для себе з'їздах, 10-му, 11-му та 12-му, О. Маркевич вже не представляв Новоросійський університет, адже був звідти звільнений через політичну справу, сучасники продовжували сприймати його як представника академічної корпорації, в чому була своєрідна фронда. «Прихистили» вченого головним чином два товариства – Одеське історії і старожитностей (ОТИС) та ТВАК.

Серед інших членів 6-го, Одеського, з'їзду «прапор» учасників цих потужних наукових форумів від одеського університету тримали надалі професори кафедр загальної літератури О. Кірпічніков, слов'янської філології О. Кочубинський, загальної історії, видатний візантиніст, Ф. Успенський, російської історії І. Линиченко та історії російської літератури В. Мочульський. Якщо під час Одеського з'їзду О. Кірпічніков був у стадії переходу до одеського університету, хоча і значився вже одеським учасником, у статусі одеського професора (1886 - 1898 р.), він узяв участь в усіх чотирьох археологічних з'їздах цього періоду – 7-му – 10-му та встиг побувати членом попереднього комітету від НУ під час підготовки 11-го. Під час усіх цих з'їздів О. Кірпічніков відзначався великою активністю – на кожному з них головував відділенням, загалом прочитав 8 доповідей, особливо відзначившись на 8-му, де він виголосив 4 реферати.

Не меншу активність виявили О. Кочубинський та І. Линниченко. Професора О. Кочубинського можна назвати серед небагатьох суто одеських істориків, адже усі педагогічно-наукові роки його життя, а це 1869-1907, минули в Одесі. Саме як представник цього міста, передусім університету, він узяв участь в усіх з'їздах з 6-го по 12-тий. Він виголосив на 7-му з'їзді одну доповідь, а на 10-му – дві. На 9-му та 12-му був почесним головою відділення, на 7-му – головою відділення.

І. Линниченко, який працював в Одесі у 1896-1919 роках, був учасником від цього міста на усіх тогочасних з'їздах з 10-го по 15-ий. Він також не був активний як доповідач (по одній доповіді на 14-му та 15-му з'їздах), але брав активну участь у дискусіях. Південноукраїнські історики не часто читали доповіді колег, але випадок І. Линниченко є особливим. Адже саме він під час 12-го та 14-го з'їздів прочитав резонансні доповіді В. Хвойко з викладом результатів розкопок трипільської культури та Київської Русі. І. Линниченко був почесним головою відділень на 10-му, 12-му, 15-му з'їздах та головою – на 13-му та 14-му.

Натомість Ф. Успенський, який тривалий час викладав в одеському університеті (1874-1894), окрім Одеського, в цей період взяв участь лише у 8-му та 9-му з'їздах. Втім, на цих з'їздах він залишив дуже помітний слід. На 8-му з'їзді він був головою секції та почесним головою іншої секції, виголосив дві доповіді. На 9-му з'їзді професор мав найвищий науковий ранг – голови вченого комітету з'їзду. Окрім цього, він прочитав доповідь.

В. Мочульський взяв участь в Одеському з'їзді ще як викладач одеської гімназії. Натомість у 10, 12 та 14 з'їздах він вже представляв НУ. На 10-му з'їзді він виголосив доповідь, на 12-му – був почесним головою секції.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. до цих «ветеранів» приєдналися ще 3 осіб. Безсумнівно, першу скрипку з них грав професор кафедри класичної філології, фактично антикознавства, Ернст фон Штерн – учасник з'їздів від 9-го по 14-ий. Зауважимо, що у попередньому комітеті 15 з'їзду Е. фон Штерн ще представляв НУ, проте під час самого форуму вже перебував у Німеччині. На кожному зі з'їздів Е. Штерн був одним з найактивніших

диспутантів та доповідачів. Загалом він виголосив 6 доповідей (по одній на 9-му, 11-му, 12-му, 14-му та дві на 10-му). Вочевидь, найбільш резонансною була доповідь професора на 10-му Ризькому з'їзді, в якій він викрив підробку одеським ювеліром «тіари скіфського царя Сайтафарна», яку навіть встиг до того придбати Лувр за величезну суму як справжній стародавній артефакт. На 12-му та 14-му з'їздах він головував відділеннями, але головне – повторив досягнення Ф. Успенського – очолив вчений комітет 14-го з'їзду.

Професор кафедри історії мистецтв О. Павловський взяв участь в усіх з'їздах з 10-го по 15-ий, окрім 13-го, Катеринославського. На цих з'їздах він доповідав лише одного разу – на 10-му. Головував відділенням 11-го з'їзду. Теж не був особливо активним представник кафедри історії християнської церкви М. Красносельцев, який в якості одесита встиг узяти участь у трьох з'їздах: 8-му, 9-му та 10-му. Найактивнішим він був на 8-му – секретар відділення та виголосив одну доповідь. Під час 10-го був почесним головою одного з відділень.

У попередньому комітеті 16-го археологічного з'їзду, який планувалося провести у Пскові працювали представники НУ С. Вілінський, І. Линниченко, О. Павловський та кримчанин А. Маркевич.

Другу велику групу південноукраїнських істориків, учасників археологічних з'їздів, складали особи не «обтяжені» академічно-викладацьким статусом, хоча помітна частина з них мала фахову університетську освіту.

Серед цих 250 істориків найбільш наближеними до першої групи були особи залишені для підготовки до професури (аспіранти): член 6-го з'їзду Ф. Режабек, члени 12 з'їзду Б. Вахевич та О. Музиченко та 14-го – С. Аваліані. З них найактивнішим був останній, який виголосив дві доповіді. Натомість О. Музиченко виступив одного разу. Головним чином ці особи були викладачами гімназій, ліцеїв, пансіонів.

Власне, їх колеги-викладачі цих закладів складали найбільшу групу осіб неакадемічного профілю і разом з цим вони же були активними членами наукових товариств історичного профілю та громадсько-культурологічних об'єднань, що теж цікавилися істо-

рією. Серед цих осіб безумовно першорядне значення мав провідний одеський історик, випускник Московського університету, викладач історії у Рішельєвському ліцеї, лідер Одеського товариства історії та старожитностей М. Мурзакевич – учасник першого археологічного з'їзду, на якому він був членом вченого комітету, головою відділення, виголосив доповідь. На 2-му з'їзді було зачитано доповідь одесита. На 3-му та 5-му з'їздах М. Мурзакевич виголосив по одній доповіді. На 2-му з'їзді він був почесним головою відділення, на 3-му – головою відділення.

На своєрідному другому місці серед цих осіб, на наш погляд, перебуває випускник Варшавського університету, викладач гімназій, один з чільних представників українського національного руху, Х. Яшуржинський. Особливість і разом з цим важливість цієї постаті полягає в тому, що цей історик є однією з трьох осіб (разом зі згаданим вище отцем В. Нікіфоровим та В. Даніловим – учасником 13-го з'їзду в якості катеринославця, а 14-го – одесита), який взяв участь в археологічних з'їздах послідовно від двох південноукраїнських центрів – Сімферополя (7-ий та 8-ий) та Одеси (9-ий, 11-ий, 12-ий, 13-ий, 14-ий). Історик був активним в усіх проявах: виголосив по одній доповіді на 7-му, 9-му, 11-му, 15-му з'їздах і дві – на 14-му. Був дуже активним диспутантом, був секретарем відділень на 9-му та 14-му з'їздах. Постать Х. Яшуржинського як секретаря символізувала дух «сімейності» південноукраїнських істориків, адже на 9-му з'їзді він був секретарем при голові, також одеситі О. Кірпічнікові. На 14-му з'їзді при голові відділення старожитностей та етнографії І. Линниченко секретарями були одесити Х. Яшуржинський та С. Шелухин. Важливість цієї секції полягала у тому, що усі її доповіді були прочитані вперше в історії з'їздів українською мовою.

Інший випускник Варшавського університету, лідер кримських істориків, багаторічний голова Таврійської вченої архівної комісії Арсеній Маркевич узяв участь у 9-му, 11-му, 12-му, 13-му, 14-му з'їздах. Щоправда, доповідь він прочитав лише одного разу – на 13-му. Був почесним секретарем відділення 9-го з'їзду та секретарем на 12-му та 14 з'їздах. На 12-му з'їзді він секретарствував у відділенні, яким головував його одеський колега Олексій Мар-

кевич (до речі, цих осіб часто плутають у сучасній російськомовній історіографії та бібліографії з огляду на повне співпадіння їх ініціалів «А.И.»).

Серед інших викладачів одеських гімназій активність виявили М. Істомін (учасник 9-го, 10-го, 11-го з'їздів, під час яких він виголосив 5 доповідей); учень Ф. Бруна П. Юрченко (учасник 3-го, 5-го та 6-го з'їздів. Виголосив одну доповідь); кримчанин, випускник НУ, Ф. Лашков (брав участь у 6-му та 8-му з'їздах, на кожному з яких виголосив по дві доповіді).

Варто згадати катеринославців, учасників трьох з'їздів В. Біднова та Д. Яворницького, чотирьох – А. Синявського. Щоправда, їх значна активність припала тільки на Катеринославський з'їзд.

Серед інших осіб, не пов'язаних з викладацькою діяльністю, варто згадати про юриста, пізніше сенатора Російської імперії, Аркадія Лонгінова, учасника від одеських історичних товариств, у п'яти з'їздах: 9, 10, 11, 14, 15. На 9-му з'їзді він виголосив дві доповіді, на 10-му – був почесним головою одного з відділень. Загалом, він був активним дискусантом.

З інших представників позаакадемічної науки з доповідями виступали херсонці П. Бурачков (на 3-му та 6-му з'їздах) та Г. Скадовський (8-ий з'їзд), кримчани Є. Люценко (2 доповіді на 3-му) та архітектор В. Авдєєв (5-му та 6-му). На 14-му з'їзді одну доповідь прочитав одесит, лікар І. Луценко та дві – його земляк та друг, юрист С. Шелухин.

Частина зі згаданих персонажів представляла на з'їздах південноукраїнські установи. Таким чином, окрім вже багато разів згадуваного одеського університету, на з'їздах були представлені усі об'єднання історичного профілю Південної України: ОТІС, Історико-філологічне товариство при НУ, Катеринославське наукове товариство, Катеринославський музей О. Поля, Катеринославська губернська архівна комісія, ТВАК, Історико-географічний музей при Сімферопольській гімназії. На 14-му з'їзді були делегати від Одеської «Просвіти». Найбільш дивним фактом, який поки що не можемо пояснити, є не участь у з'їздах видатного південноукраїнського, херсонського, історика Віктора Гошкевича та його головного дітища – Херсонського міського музею.

Загалом тогочасна історична наука була чоловічим полем діяльності. До коригування цього становища найбільше долучилася провідник більшості з'їздів графиня П. Уварова. Тому варто окремо наголосити на тому, що на всіх археологічних з'їздах взяло участь 28 жінок, які представляли південну Україну: 16 одеситок, 9 катеринославчанок, і по одній представниці Акерману, Сімферополя та села Олександрівки Слов'яносербського повіту. Майже всі вони були учасницями Одеського та Катеринославського з'їздів: 14 та 11. Три особи брали участь лише у 8, 10 та 14 з'їздах кожна. І лише дві одеситки фігурували у списках кількох з'їздів: Н. Успенська у 6 і 8 та Л. Маркевич – у 6, 9, 10. Очевидно, усі вони належали лише до неакадемічного середовища, хоча, в окрему міні-групу слід виокремити дружин істориків: Л. Маркевич, Н. Успенську, В. Лонгінову, Н. Синявську, Л. Комарову. Але попри їх допомогу їх чоловікам, частково відображену у мемуарах та епістолярії, ані їх, ані інших жінок не можна вважати істориками і, так би мовити, повноцінними учасниками з'їздів. Єдиним виключенням є Антоніна Скриленко, яка виголосила доповідь на Катеринославському з'їзді. Решта прислужилися розвитку історії як викладачки гімназії, зберігачі старожитностей, фамільного антикваріату, який вони люб'язно надавали для вивчення історикам. Одній з таких жінок-протекторів історичної науки з Одеси було висловлено окрему подяку на початку Одеського з'їзду. Йдеться про представницю відомого роду Н. Фадєєву, хоча вона не значилася у реєстрі учасників з'їзду, на відміну від вище згаданих жінок.

Таким чином, загалом на усіх 15 з'їздах 49 представників південноукраїнських міст виголосили 120 доповідей: 34 одесити (в активі яких 96 доповідей); 6 кримчан (11 доповідей); 7 катеринославців (10 доповідей); 2 херсонця (3 доповіді). «Рекордсменами» серед південноукраїнських істориків були О. Маркевич (10 доповідей); Е. фон Штерн (9), О. Кірпічніков (8), Х. Ящуржинський (6). Доповідей могло бути і більше, якщо б А. Синявський під час 14-го з'їзду не зняв свою доповідь про побутові пісні Катеринославської губернії у другій половині XIX ст. Найбільшу кількість південноукраїнських істориків, окрім вже описаних двох місце-

вих з'їздів, мали другий Київський (1899), Харківський (1902), Чернігівський (1908) з'їзди.

Очевидно, що така статистика вказує на справедливості часто поширеної у тогочасному науковому просторі тези про «брак наукових сил в історично та культурно молодому краї». Хоча з'їзди не охопили усіх тогочасних південноукраїнських істориків (зокрема, залишилися осторонь такі помітні постаті як С. Пападімітріу, В. Істрін, Є. Щепкін, єврейські вчені Ш. Дубнов та Й. Клаузнер).

На сторінках «Трудов» з'їздів (без врахування праць Одеського та Катеринославського, згаданих вище) в основній частині було надруковано 30 доповідей південноукраїнських істориків.

Хоча від південноукраїнських істориків можна було очікувати те, що вони будуть приділяти увагу у доповідях саме місцевій тематиці, насправді картина виглядає інакше. Лише Катеринославський з'їзд цілковито лягає у локальну парадигму, адже усі, окрім однієї, доповіді південноукраїнських істориків охоплювали місцеву тематику. Натомість на Одеському з'їзді таких доповідей було 12. Головним чином вони були присвячені періоду давньогрецької колонізації Північного Причорномор'я. На усіх інших з'їздах пролунали 11 доповідей вісьмох істориків, присвячені південноукраїнській тематиці: від стародавньої доби (Г. Скадовський, Е. фон Штерн) до тогочасної новістики (В. Пічета про селян Катеринославщини на початку XIX ст.). Щодо доповідей на не південноукраїнську тематику, то передусім варто відзначити ті, що були підготовлені з урахуванням місця проведення з'їзду. Такими були доповіді на Київському з'їзді 1874 р. Ф. Бруна про назви Києва у давнину та П. Юрченка про Лядську браму Києва, О. Маркевича на Казанському з'їзді («До історії війн Московської держави з Казанню»), О. Авдєєва на Тифліському з'їзді про грузинські та вірменські церкви в їх порівнянні з візантійськими, О. Кочубинського на Віленському з'їзді про литовську мову як історичне джерело та його ж на Ризькому з'їзді про територію доісторичної Литви, М. Істоміна та О. Маркевича про історію Риги та Прибалтики на Ризькому з'їзді, О. Маркевича про ярославських князів у Московській державі на Ярославському з'їзді.

Інший компонент складають виразно українознавчі доповіді, як В. Григоровича про Межигірський монастир у Запорізькій Січі, В. Мочульського про смерть козака в українських піснях та думках на Харківському з'їзді, Г. Перетятковича про заселення українцями Оренбуржчини, Д. Яворницького про Запорізьку Січ. Найважливішою серед цих доповідей вважаємо виступ одесита С. Шелухина про походження назви Україна. С. Шелухин висловив сьогодні дуже поширену версію про етнонаціональний сенс цієї назви від слова країна, а не окраїна.

Ще одну групу складають доповіді присвячені Київській Русі та Візантії (Ф. Успенського, О. Кіріпнікова, М. Красносельцева, Ф. Леонтовича, Г. Блюменфельда, М. Бруна). Одним з головних питань, яким традиційно приділяли велику увагу тогочасні історики була проблема взаємовпливів. На 9-му з'їзді О. Кіріпніков зауважив, що у порівняльних дослідженнях не слід обмежуватися індоєвропейським матеріалом. На XII з'їзді, коментуючи одну з доповідей, О. Кочубинський наголосив, що шляхом простого зближення, без чіткого встановлення проміжних ланок не можна говорити про впливи.

Окрім доповідей, внесок південноукраїнських істориків був найбільш резонансним у висуненні певних ініціатив. Найпомітнішими з них були: проект П. Юрченка, що він надіслав попередньому комітету 5-го з'їзду у Тифлісі, про створення реєстру історичних місць Грузії та Вірменії; проект Ф. Успенського, що він озвучив на 8-му з'їзді про заснування Російського археологічного інституту в Константинополі, реалізований у 1895 р. та його ж на 9-му з'їзді – про передання Ольвії у відання ОТІС; ініціатива В. Модестова на 8-му з'їзді про заснування Російського Археологічного інституту у Римі та його відділення в Афін; пропозиція І. Линниченка на 11-му з'їзді про необхідність зібрання та видання усіх питань, опрацьованих та неопрацьованих на усіх попередніх з'їздах (не була реалізована) та підготовлена ним же для 15-го з'їзду програма дослідження середньовічного Новгорода; висловлена під час 11-го з'їзду ініціатива О. Маркевича про необхідність вироблення комплексної програми збереження пам'ятників старовини (одесит висловив модерну думку про те,

що пам'яткоохоронна справа може приносити прибуток, тобто пропагував історичний туризм); записка Е. фон Штерна, підготовлена ним на 14-му з'їзді про методику розкопок давніх поховань [46, с. 96-110].

З'їзди були місцем дискусій. Більшість доповідей південноукраїнських істориків викликала помітний резонанс. Так, доповідь В. Мочульського про смерть козака як сюжет дум викликала зауваження 6 осіб, зокрема, А. Синявського та М. Сумцова. Така саме кількість осіб опонувала С. Аваліані щодо його доповіді про Івана Пересвєтова на 14-му з'їзді. У полеміці щодо доповіді О. Іванчина-Писарева на 13-му з'їзді про різницю між поховальними та охоронними курганами взяли участь 10 осіб, зокрема, Д. Яворницький, Д. Багалій, В. Антонович. Іноді полемізували між собою південноукраїнські історики. Під час 14-го археологічного з'їзду Е. фон Штерн опонував І. Линниченку, який захищав поняття «трипільська культура». Нищівній критиці Е. фон Штерн піддав доповідь А. Синявського на 13-му з'їзді за ненаукові методи ведення розкопок. З поглядом С. Шелухина щодо назви Україна полемізував голова відділення І. Линниченко та його учень С. Аваліані. Вони відстоювали традиційну точку зору про походження цієї назви від слова «окраїна». Закономірну увагу в південноукраїнських істориків привертала доповіді колег з інших регіонів, присвячені південноукраїнським аспектам. Наприклад, доповідь москвича О. Орлова про історію Одеси на основі документів Міністерства іноземних справ викликала жвавий відгук в Л. Воєводського, Н. Кондакова та В. Яковлєва. Зокрема, В. Яковлєв вперше наголосив на тому, що роком заснування Одеси є 1789 р., а не 1794 р.

Іноді полеміка набувала особистісної гостроти та неприємного осадку для учасників. Зокрема, під час 2-го з'їзду О. Маркевич зауважив, що доповідь варшавського історика О. Нікітського повторює висновки книги Дювернуа. О. Нікітський відповів, що не знає цієї книги. На наступному засіданні О. Нікітський звинуватив О. Маркевича у нерозумінні його реферату та незнанні книги Дювернуа [43, с. L-LI].

Відлуння дискусій лунало і після з'їздів. Зокрема, вже після з'їзду полеміка між С. Шелухиним та І. Линниченком щодо назви Україна продовжилася на шпальтах одеської газети та очікувано набула політичного забарвлення [22-23; 54-55]. Оponував своєму опоненту, що висловився після з'їзду, й Ф. Лашков [20].

Південноукраїнські учасники з'їздів під час їх проведення і після намагалися популяризувати здобутки цих важливих заходів, рефлексували щодо особливостей їх проведення.

Найважливішою з точки зору формування соборності української науки вважаємо публікацію О. Маркевича на сторінках «Записок Наукового товариства імені Т. Шевченка» про Харківський з'їзд [30]. Текст О. Маркевича, давнього учасника з'їздів, як він себе атестував «провінційного вченого», став своєрідним підсумком, аналізом еволюції з'їздів. О. Маркевич підкреслив те, що Одеса завжди надсилала багато делегатів на з'їзд та навів прізвища одеситів – учасників харківського. Хоча одесит вважав Харківський з'їзд вдалим, він не оминув і недоліків, таких як тіснява приміщень, не запрошення галицьких вчених, розтягнутість та неякісність деяких доповідей. О. Маркевич вважав недоцільним модернізацію тематики з'їздів, тобто доведення її до ХІХ ст.

Найбільш регулярні огляди роботи з'їздів налагодило стараннями їх учасників (А. Маркевича, О. Маркевича, Ф. Лашкова, Х. Ящуржинського, О. Ретовського) ТВАК [26-28; 57-58]. У статтях відзначалися досягнення та недоліки з'їздів. Проте, слід враховувати, що як це найчастіше буває з відгуками та рецензіями, багато їх тез були радше відображенням світогляду авторів відгуків, оціночними суб'єктивними, тенденційними, судженнями. Так, А. Маркевич, російський імперець та шовініст (це яскраво відобразилося в його сприйнятті історії кримських татар), звинуватив С. Шелухина у тенденційності в його доповіді про назву Україна, хоча вочевидь, саме одесит мав рацію [27, с. 112]. О. Маркевич, І. Линниченко, Х. Ящуржинський, С. Шелухин доповідали про з'їзди і на засіданнях одеського Історико-філологічного товариства при НУ [10, арк. 163; 59-60].

Важлива інформація про рефлексії одеських істориків, що найбільше йшла у маси, міститься на шпальтах провідних одеських

газет. Найбільш «пощастило» Ярославському, 7-му, з'їзду 1887 р., адже його роботу висвітлив О. Кірпічніков на шпальтах «Одесских новостей» та більш докладно О. Маркевич в «Одесском вестнике» [18; 24]. Ці тексти є цінними багатьма дрібними, побутовими деталями, прикладами блискучого літературного стилю і навіть гумору, властивого для текстів видатних інтелектуалів, якими безумовно були ці історики. Наприклад, О. Кірпічніков так описав своє враження від Ярославлю та його городян: «Місто зі своїми безкрайніми площами, страшно широкими вулицями та одноманітно некрасивими будинками справляє на перший погляд не особливо позитивне враження, як і усі губернські міста північної Русі. Тільки після того як придивишся, помітиш приємний характер старовини на церквах та інших громадських побудовах. Можливо це – вплив уяви, але потім і на обличчях деяких бородатих громадян приїжджий (особливо з такого архі-нового міста, як Одеса) бачить якісь давній вираз, що нагадує ікони, портрети часів Олексія Михайловича і ті образи, які носяться у фантазії, читаючи історію Соловйова, починаючи з XII тому» [18, № 776].

Наступний, Московський, з'їзд лаконічно висвітлив Ф. Успенський [48]. Він здебільшого просто переказував зміст доповідей, але іноді висловлював і своє враження щодо них. Так, викликає інтерес його схвальна реакція на критику «почвенництва» І. Забеліна, хоча сам Ф. Успенський не був вільний від консервативно-тенденційних суджень у своїй апологетиці Візантії та просуванні інтересів Росії на Близькому Сході. Роботу Віленського з'їзду докладно висвітлив О. Маркевич в «Одесском вестнике» [25]. Докладна стаття про роботу Харківського з'їзду була надрукована на шпальтах херсонської газети «Юг», що видавалася за редакцією видатного місцевого історика та музейника В. Гошкевича, що скоріш за все і був автором статті, попри те, що вона не була підписана, а він не значився серед делегатів цього з'їзду. Він, зокрема, зазначав, що доповіді, про первісні старожитності були лише переліком давно відомих фактів, а спроби зробити висновки зі свіжих фактів були не завжди вдалим, за виключенням доповіді одесита Е. фон Штерна. У 1908 р. роботу Чернігівського з'їзду докладно висвітлив С. Аваліані. Про участь свою та колег

часто згадував І. Линниченко у мемуарних нарисах про сучасників (В. Антоновича, О. Маркевича та ін.).

У рапорті декану історико-філологічного факультету про свою участь у 14-му археологічному Чернігівському з'їзді одеський професор В. Мочульський інформував, що брав участь як диспутант у двох секціях «Пам'ятки мови та писемності» і «Слов'янські старожитності» та був присутній під час розкопок в Єлецькому монастирі, а також оглядав давню різницю при Соборі цього ж монастиря. Він оглянув старожитності Троїцького монастиря, Спасо-Преображенського та Борисоглебського соборів. Головну увагу він звернув на виставку, а особливо на старообрядські рукописи [5, арк. 123-124].

Виступаючи на засіданні Одеського бібліографічного товариства при НУ, його голова І. Линниченко зауважив, що 15-ий Новгородський з'їзд не відзначався таким високим науковим рівнем як попередні Київський, Московський, Тифлісі, Вільно і т.п., адже в їх роботі вже не брали участь великі наукові світила [32].

Окрім участі у найпотужніших форумах деякі південноукраїнські історики взяли участь у крайових, обласних. Нам вдалося встановити різну ступінь участі південноукраїнських істориків у трьох з чотирьох обласних з'їздів (за виключенням другого, Тверського), що відбулися у чотирьох російських містах Російської імперії у 1901 – 1909 роках. Так, у Ярославському (1-му) з'їзді 1901 р. взяв участь одесит О. Маркевич. Він не зміг відвідати з'їзду, але надіслав привітання та статтю, що була опублікована у працях з'їзду [29].

3-ий обласний з'їзд у місті Володимирі у 1906 р. відвідали в якості делегатів кримчанин А. Маркевич, катеринославець А. Сиявський та одеський професор О. Павловський. Серед них лише О. Павловський проявив значну активність: був почесним головою секції «Пам'ятники церковної та цивільної старовини», взяв участь в обговоренні доповіді тульського історика М. Троїцького «Одне з джерел з історії Візантійської іконографії» [45, с. 53]. Принагідно зазначимо, що на цьому з'їзді досить несподівано пролунала південноукраїнська тематика. В'ятський аматор старовини В. Смелянов доповів на тему «Пошуки місця хрещення Св. Володимира у Херсонесі». Доповідь викликала зауваження

М. Троїцького [45, с. 49-50]. А. Маркевич висловив свої позитивні враження про роботу Володимирського з'їзду у своїй доповіді на засіданні ТВАК 28 вересня 1906 р. [15, с. 97-101].

5 грудня 1906 р. А. Синявський на засіданні Катеринославської вченої архівної комісії виголосив доповідь, в якій поінформував колег про цей з'їзд. Текст цієї доповіді не був опублікований, але судячи з того, що після неї члени комісії вирішили надіслати у Володимир телеграму-подяку, враження катеринославського історика були цілком позитивними [21, с. 13]. Делегатом 4-го обласного з'їзду у Костромі у 1909 р. був одеський професор, історик канонічного права О. Алмазов. А. Маркевич з Криму не зміг прибути на з'їзд, але надіслав вітальну телеграму від Таврійської вченої архівної комісії, що була опублікована у томі праць з'їзду [47, с. XIII-XIV]. У джерелах є згадки про те, що участь у цьому з'їзді взяли також О. Павловський та А. Синявський, але у реєстрі, що був надрукований у згаданих працях з'їзду їх імена відсутні.

Археологічні з'їзди відображали передусім потужний міждисциплінарний струмінь у розвитку історичної науки. Існування таких тенденцій підтверджує проведення у Російській імперії інших міждисциплінарних з'їздів. У 1890 р. було започатковано підготовку до ще одного масштабного історичного, але разом з цим виразно міждисциплінарного заходу – Московського з'їзду археології та доісторичної антропології. У комітет з'їзду як уповноважені у провінціях увійшли на території Південної України такі історики як І. Курис в Одесі, О. Русов у Херсоні, у Феодосії – директор Феодосійського музею О. Ретовський, у Керчі – зберігач місцевого музею Гросс та історик Х. Яшуржинський, у Севастополі – О. Бертъє-Делагард. Директор симферопольської (згодом Маріупольської) гімназії, філолог та красзнавець Г. Томашевський був призначений відповідальним за Сімферополь та усю Таврійську та Херсонську губернію [31]. Але на самому з'їзді, що відбувся у Москві у на початку серпня 1892 р. серед південноукраїнських істориків були присутні інші особи: як делегати від ОТІС професори НУ О. Кочубинський та О. Маркевич [61, р. 17]. О. Кочубинський увійшов до Ради з'їзду та був почесним віцепрезидентом одного із засідань.

У грудні 1912 р. провідний херсонський історик, директор місцевого музею старожитностей, В. Гошкевич, феодосійський краєзнавець Д. Марков, професор НУ І. Линниченко взяли участь у роботі попереднього з'їзду з організації Першого Всеросійського з'їзду діячів музеїв. Позаяк з'їзд так і не відбувся, фактично цей захід і став самим з'їздом і часто так і сприймається в історіографії. По два рази у дискусіях узяли участь І. Линниченко та В. Гошкевич [34, с. 17, 19, 30, 31]. І. Линниченко закликав централізувати систему управління музеями та заснувати музеї при університетах, які б збирали праці, портрети, документи, видатних викладачів та вихованців. В. Гошкевич закликав перешкоджати іноземцям виводити за кордон предмети, що були знайдені ними під час незаконних розкопок, видати покажчики з музеєзнавства. Після з'їзду В. Гошкевич три тижні працював у московських архівах та бібліотеках, клопотав про поповнення фондів Херсонського музею старовинною зброєю з запасників Московського історичного музею. Потім він три тижні працював у Петербурзі, відібрав 500 предметів для музею [56].

Зворотною тенденцією був потяг до спеціалізації у гуманітаристиці. Тому історики (фактично йдеться про дослідників писемних джерел) намагалися заснувати власні, суто історичні з'їзди. У травні 1915 р. у Москві на базі університету відбувся перший з'їзд професорів кафедр російської історії та права, фактично перший з'їзд істориків. Одеський університет делегував на з'їзд професора кафедри історії російського права О. Шпакова та російської історії І. Линниченка та Є. Тріфільєва [11, арк. 168; 37]. Найважливішим наслідком з'їзду було встановлення наукових ступенів магістра та доктора історії російського права.

Під час 13-го Катеринославського з'їзду Е. фон Штерн доповів про міжнародний історичний з'їзд в Афінах, що відбувся навесні того ж, 1905 року, і в якому узяв участь німецький одеський професор [14, с. 129-130.]. Таким чином, було перекинуто місточок між іноземними та внутрішніми (а в даному разі ще й південноукраїнським) форумами, в яких брали участь південноукраїнські історики. Незважаючи на те, що переважно південноукраїнські історики атестували себе як провінціальних, вони доволі часто

брали участь у наукових з'їздах поза межами Російської імперії і передусім саме для того, аби не розчинитися у провінційному «намулі».

Один з перших відомих нам зарубіжних історичних з'їздів, в якому взяли участь південноукраїнські історики, відбувся у 1886 р. у Константинополі. Одеський університет делегував на тамтешній археологічний з'їзд, організований місцевим товариством «Сіллогос», професорів Ф. Успенського, О. Кірпічнікова та О. Кочубинського [7, арк. 10, 26, 52].

І. Линниченко був делегатом від Одеського університету на міжнародних конгресах істориків та археологів (Рим, 1903 р.; Афіни, 1905 р., Берлін, 1908 р.), конгресі з антропології та археології (Монако, 1906 р.), археологічних конгресах (Каїр, 1909 р.; Рим, 1912 р.), конгресі американістів (Буенос-Айрес, 1910 р.), конгресі з антропології та археології (Женева, 1912 р.) [3, арк. 17-33]. Втім, судячи з джерел, участь І. Линниченка у цих поважних форумах обмежилася кулуарним спілкуванням, без читання своїх доповідей, хоча, не виключено, що він брав участь в обговореннях під час засідань.

У 1905 р. професори НУ О. Павловський, О. Деревницький та Е. фон Штерн взяли участь у роботі першого археологічного міжнародного з'їзду в Афінах. Німецький одеський професор разом з колишнім одеситом, а на той час вже директором Російського археологічного інституту в Константинополі, Ф. Успенським, очолили секції як представники від Російської імперії [13].

На засіданні ОТІС Е. фон Штерн та О. Павловський поінформували колег про Афінівський з'їзд. Цікавим є зауваження О. Павловського, який висловив побажання не тримати «під спудом» цінну колекцію зібрану у Російському археологічному інституті у Константинополі. При цьому одесит посилався на одеський досвід роботи Ф. Успенського, нагадавши, що той, працюючи в Одесі, був противником такого консервування Одеського музею ОТІС [13, с. 34-35].

Повідомлення О. Павловського про з'їзд було перейнято мотивом визнання першості західної науки над відсталою від неї російсько-імперською. Наприкінці повідомлення О. Павловський висловив справжню піднесену оду Греції та організаторам з'їзду.

Е. фон Штерн прочитав два реферати на секції географії та топографії «Премікенська культура у південній Росії» та «Межі впливу античної культури на півдні Росії та межі поширення її у зв'язку з найдавнішим некрополем на острові Березані». У своєму повідомленні про з'їзд Е. фон Штерн висвітлив екскурсію на Крит учасників з'їзду, що дала йому можливість опрацювати критську кераміку, відвідати Кносський палац, відкритий А. Евансом. Е. фон Штерн взяв участь у роботі 3-го конгресу історичних наук у Берліні 1908 р., де прочитав доповідь «Грецька колонізація на північних берегах Чорного моря у світлі археологічних досліджень» [1, с. 5]. У 1909 р. Е. фон Штерн, І. Линниченко та О. Павловський були делеговані у Каїр для участі у міжнародному археологічному конгресі [6, арк. 20].

Історико-філологічним факультетом Новоросійського університету 1912 р. було ухвалене рішення про обрання делегатами на 16-ий міжнародний конгрес орієталістів в Афінах І. Линниченка, ординарного професора кафедри порівняльного мовознавства О. Томсона, ординарних професорів кафедри класичної філології Б. Варнеке та С. Пападімітріу [8, арк. 423, 474]. О. Павловський брав участь у міжнародному Римському археологічному конгресі та 10-му конгресі з історії мистецтв 1912 р. [4; 9, арк. 233, 285].

Масштаб особистості деяких південноукраїнських істориків був такий значний, що вони брали участь не лише у з'їздах власного профілю. Окрім громадських, це були й з'їзди з інших, навіть негуманітарних наук та наближених до науки галузей життя. Так, І. Линниченко та О. Маркевич брали участь у 1897 р. як делегати від ОТІС в роботі з'їзду природознавців та лікарів у Києві. О. Маркевич виголосив доповідь про казки, поширені серед одеського простолюдю. У такому ж з'їзді взяв участь у січні 1902 р., працюючи у Москві за дорученням ОТІС в Архіві головного штабу, П. Іванов. У 1899 р. О. Маркевич був секретарем та доповідачем на Першому з'їзді солепромисловців Росії при гірському департаменті Міністерства землеробства та державного майна. О. Павловський брав участь у грудні 1911 р. у столичному з'їзді художників. У 1906 р. феодосійський історик Л. Коллі на-

дав на Міланську виставу понад 60 експонатів (світлин, гравюр та малюнків) про історію генуезьких середньовічних факторій у Криму.

Отже, дослідження питання про участь південноукраїнських істориків у роботі наукових з'їздів ілюструє лідируючі позиції Одеси в історіографічному процесі цього регіону. З іншого боку, очевидно, що Археологічні з'їзди, що проводилися кожне трьохріччя в Російській імперії, були потужним засобом втягування у наукове історіографічне поле не лише академічних істориків, але й істориків другого плану, часто-густо просто аматорів старовини. Це в свою чергу сприяло депровінціалізації історичних досліджень на півдні України. З'їзди виконували важливу комунікативну функцію налагодження контактів між південноукраїнськими істориками, між ними та їх колегами з інших регіонів; сприяли притоку до південноукраїнської історичної науки нових сил; зростанню уваги до місцевої, південноукраїнської історії, увиразненню українознавчих досліджень; зміцненню потенціалу місцевих наукових товариств та установ. Проте, участь у закордонних з'їздах була вже елітарною справою, на яку, навіть з суто фінансових міркувань, були здатні лише професори Одеського університету, передусім ті з них, дослідження яких були орієнтовані на вивчення західноєвропейської історії. Доповіді південноукраїнських істориків та їх участь у з'їздах яскраво відбили той факт, що наукові інтереси цих істориків не були замкнені лише на Південній Україні, навіть якщо йдеться про тих, хто відомий відповідною репутацією та зацікавленнями. З'їзди мали й важливе суспільне, націєтворче, значення, адже, з одного боку, в умовах національних деформацій у національній політиці Російської імперії, вони дозволяли українському національному руху на півдні України додатково заявити про себе устами своїх провідників, а, з іншого, участь у міжнародних з'їздах додатково стимулювала західницькі, ліберальні, погляди істориків, що ніколи не цуралися активної участі у громадському житті. Загалом, участь південноукраїнських істориків у наукових з'їздах була головним «майданчиком», де вирувала «жива» історична думка.

Список використаної літератури та джерел

1. Баженова Г. III Міжнародний конгрес історичних наук 1908 року в Берліні очима його учасників / Г. Баженова // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – Історія. – 2007. – Вип. 89-90. – С. 4-7.
2. Гордієнко Д., Домановська М. До участі Ніжинського історико-філологічного товариства в Харківському археологічному з'їзді: проблема повернення пам'яток (за листуванням Є. Редіна та М. Бережкова) / Д. Гордієнко, М. Домановська // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – 2013. – Вип. 3. – С. 119-139.
3. Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.). – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1424.
4. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1513.
5. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2633.
6. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2635.
7. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 7. – Спр. 12 (1886).
8. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 9. – Спр. 26 (1911 р.).
9. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 9. – Спр. 26 (1912 р.).
10. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 15 (1909 р.).
11. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 7 (1915).
12. Єкшов В.В. VI Археологічний з'їзд в Одесі: професійний старт Д.І. Яворницького / В.В. Єкшов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2015. – Вип. 13. – С. 21-31.
13. Записки Одесского императорского общества истории и древностей. – Т. 27. – 1907. – С. 3-49 (Приложения к протоколам).
14. Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – Харьков, 1905. – 157 с.
15. Известия Таврической архивной ученой комиссии. – Т. 40. – 1907. – 115 с.

16. Каковкіна О. М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Каковкіна О. М. – Д., 1998. – 175 с.
17. Каковкіна О. М. Місце археологічних з'їздів у дослідженні пам'яток Півдня України / О. М. Каковкіна // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-річчю XIII археологічного з'їзду, листопад 1995 р. – Д., 1995. – С. 42–44.
18. Кирпичников А. Ярославский археологический съезд // Одесские новости. – 1887. – 13, 15, 27 августа; № 776, 778, 787.
19. Ковпаненко Н.Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX - початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України / Н.Г. Ковпаненко // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 99-110.
20. Лашков Ф. Ответ г. Z. по поводу его заметки «О расширении программы неофициальной части «Таврических Губернских Ведомостей» // Одесский вестник. – 1884. – 5 октября. – № 218.
21. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – вып. 5. – Екатеринослав, 1909. – VI+166+23 с.
22. Линниченко И.А. Что такое «Украина» // Одесские новости. – 1908. – 7 сентября.
23. Линниченко И. А. Еще одно последнее сказание // Одесские новости. – 1908. – 24 сентября.
24. Маркевич А. Письма из Ярославля // Одесский вестник. – 1887. – 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25 августа, № 217, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228; 21 сентября, № 254.
25. Маркевич А. Виленский IX Археологический съезд // Одесский вестник. – 1893. – 5, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 19 августа; №№ 202, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 214.
26. Маркевич А.И. XIII-й археологический съезд в г. Екатеринославе // Известия Таврической ученой архивной

- комиссии (ИТУАК). – 1906. – № 39. – С. 121-123.
27. Маркевич А.И. XIV-й археологический съезд в Чернигове // ИТУАК. – 1909. – № 43. – С. 13-145.
28. Маркевич А.И. XI-й Киевский археологический съезд и труды его по истории Новороссийского края // ИТУАК. – 1899. – № 30. – С. 65-79.
29. Маркевич А.И. Акты Череповецкого Воскресенского монастыря // Труды Ярославского областного съезда (Съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской области). – Москва, 1902. – С. 170-177.
30. Маркевич О. XII археологічний з'їзд у Харкові, 1902 р. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1903. – Т. 53. – С. 1-18.
31. Одесские новости. – 1890. – 18 декабря.
32. Одесский листок. – 1911. – 29 ноября.
33. Праздник археологии // Юг. – 1902. – 1 сентября.
34. Предварительный съезд по устройству Первого Всероссийского съезда деятелей музеев. – М., 1913. – 65 с.
35. Романенко І.С. Українське питання в роботі археологічних з'їздів (1869 - 1911 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.С. Романенко – Черкаси, 2011. – 20 с.
36. Романенко І.С. Участь наукової громадськості України в роботі загальноросійських археологічних з'їздів / І. С. Романенко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2008. – № 133-134. – С. 94-99.
37. Романенко І. С. Х Ризький археологічний з'їзд 1896 року і Україна / І.С. Романенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2010. – Вип. 18. – С. 51-56.
38. Світленко С. І. Д. І. Яворницький і XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі: особистість і подія на тлі епохи / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 5-19.
39. Силка О. З., Синявська Л. І. Інтелектуальний простір

- Хрисанфа Ящуржинського (1852 - 1923 рр.) // Український історичний журнал. – № 6. – 2010. – С. 179-188.
40. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. – Одеса, 2003. – 112 с.
41. Съезд профессоров – историков // Исторический вестник. – 1915. – май. – С. 702-703.
42. Труды V-го археологического съезда в Тифлисе. – М., 1887. – 411 с.
43. Труды второго археологического съезда в Санкт-Петербурге. – Вып. 2. – СПб, 1881. – 202 с.
44. Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. I. – 352 с.
45. Труды третьего областного историко-археологического съезда, бывшего в г. Владимире 20–26 июня 1906 г. Владимир, 1909. – 682 с.
46. Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1908 г. – Т. 3. – М., 1911. - VI+469+136+X таблиц.
47. Труды IV Областного историко-археологического съезда в гор. Костроме, в июне 1909 г. – Кострома, 1914. – [4], СХХ, 307, 129 с.
48. Успенский Ф. Археологический съезд (Письмо из Москвы) // Одесский вестник. – 1890. – 16 января.
49. Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнест Романович фон-Штерн (1859-1924) // Жебелевские чтения - 2. Тезисы докладов научной конференции 26-27. X. 1999. – СПб., 1999. – С. 13-19.
50. Фролов Э. Д. Русская наука об античности (историографические очерки). – СПб, 1999. – 544 с.
51. Шаманаев А. В. «Известия Таврической ученой архивной комиссии» как источник по истории Всероссийских археологических съездов / А. В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург, 2015. – Вып. 15. – С. 208-216.
52. Шаманаев А. В. Н. П. Кондаков и VI археологический съезд в Одессе (1884) // Научные ведомости Белгород-

- ского государственного университета. Серия: История. Политология. – Т. 17. – № 1 (96). – 2011. – С. 71-75.
53. Шаманаев А.В. Проекты организации археологического съезда в Крыму в конце XIX – начале XX вв. (по материалам протоколов заседаний Таврической ученой архивной комиссии) // Документ. Архив. История. Современность. - Екатеринбург, 2014. – С. 324-328.
54. Шелухин С. К вопросу о названии «Украина». Ответ проф. И.А. Линниченко // Одесские новости. – 1908. – 14 сентября.
55. Шелухин С. О происхождении и названии «Украина» // Одесские новости. – 1908. – 28 августа.
56. Юг. – 1913. – 23 февраля.
57. Яшуржинский Х. Архивоведение на XI Археологическом съезде // ИТУАК. – Симферополь, 1899. – Т. 30. – С. 59-64.
58. Яшуржинский Х. Классические древности на Черниговском археологическом съезде // ИТУАК. – Симферополь, 1909. – Т. 43. – С. 146-148.
59. Яшуржинский Х. О Виленском археологическом съезде // Летопись историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете (ЛИФО-ИНУ). – Одесса, 1895. – Т. V. – Отд. 3. – С. 2.
60. Яшуржинский Х. Этнографический отдел на Харьковском археологическом съезде // ЛИФОИНУ. – Одесса, 1905. – Т. XII. – Отд. 1. – С. 2.
61. Congres international d'archeologie et d'anthropologie pre-historiques. – Т. II. – Moscou, 1893. – 368+61+24.

PARTICIPATION OF SOUTH UKRAINIAN HISTORIANS IN THE WORK OF SCIENTIFIC CONGRESSES (SECOND HALF OF XIX - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

The purpose of this article is studying of participation of the South Ukrainian historians in work of scientific congresses which took place in the second half of XIX - the beginning of the 20th century both in the territory of the Southern Ukraine, and in other regions of the Russian Empire and beyond its limits. The research of a question of participation of the South Ukrainian historians in work of scientific congresses confirms the leading positions of Odesa in historiographic process of this region. On the other hand, it is obvious that Archaeological congresses which were held each third anniversary in the Russian Empire were a powerful tool of involvement in the scientific historiographic field not only the academic historians, but also historians of the second plan, often just fans of old times. It in turn promoted an exit of historical researches in the south of Ukraine from a provincial state. Congresses performed important communicative function of establishing contacts between the South Ukrainian historians, between them and their colleagues from other regions; promoted inflow to the South Ukrainian historical science of new forces; to increase in interest in local, South Ukrainian history, development of researches of history of Ukraine; to strengthening of potential of local scientific organizations and institutions. However, participation in foreign congresses was already elite business of which, even from especially financial reasons, only professors of the Odesa university, first of all those from them which researches were focused on studying of the Western European history were capable. Reports of the South Ukrainian historians and their participation in congresses brightly reflected the fact that the scientific interests of these historians were not limited only to the Southern Ukraine even if it is about those who are known for the corresponding reputation and interests.

The congresses facilitated the establishment of closer cooperation between the southern Ukrainian historiographic centers. This is

especially noticeable in the process of preparation for the Katerynoslav Congress. Preparatory committees were active in Odesa and Simferopol. Also, congresses have contributed to the strengthening of the scientific potential of the southern Ukrainian centers. Yes, it was the Katerynoslav Congress that contributed to the completion of the formation of the Museum of Antiquities by A. Pol. A common feature of the Odesa and Katerynoslav Congress was the organization of excursions of its participants to the Crimea. During the excursion of the Odesa Congress, one of its leaders was the Evpatorian priest Y. Chepurin, a member of the congress. During the visit to Khersones, participants of the Katerynoslav Congress met with the Head of the Kherson Museum and the excavations of K. Kosciuszko-Valiuzynych.

Congresses had also important public, national value: in the conditions of deformations in national policy of the Russian Empire they allowed the Ukrainian national movement in the south of Ukraine in addition to declare oneself by lips of the leaders, and, on the other hand, participation in the international congresses in addition stimulated liberal views of historians which never avoided active participation in public life. In general, participation of historians from the territory of the Southern Ukraine in scientific congresses was main «platform» on which the «live» historical thought developed.

Keywords: *historians, Southern Ukraine, scientific congresses, historiographic process*

СПИСОК ПОСИЛАНЬ (REFERENCES)

Bazhenova, G., 2007. *III Mizhnarodnii kongres istorichnikh nauk 1908 roku v Berlini ochima iogo uchashnikiv* [The III 1908 International Congress of Historical Sciences in Berlin, in the eyes of its participants]. *Visnik Kiivs'kogo natsional'nogo universitetu imeni T. Shevchenka. Istoriya* [Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]. 89-90, s. 4-7.

Cilka, O.Z., Sinyavs'ka, L.I. 2010. *Intelektual'nii prostir Khrysanfa Yashchurzshins'kogo (1852 - 1923 rr.)* [Intellectual space of Khrysanf Yashchurzshinsky (1852 - 1923 years)], *Ukraińs'kii istorichnii zhurnal* [Ukrainian Historical journal], 6, s. 179-188.

Congres international d'archeologie et d'anthropologie prehistoriques, II, 1893.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 4, spr. 1424.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 4, spr. 1513.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 4, spr. 2633.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 4, spr. 2635.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45, op. 7, spr. 12 (1886).

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45, op. 9, spr. 26 (1911).

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 9, spr. 26 (1912).

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 11, spr. 15 (1909).

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45, op. 11, spr. 7 (1915).

Frolov, E.D. 1999. *Nemetskii professor v russkom universitete: Ernest Romanovich fon-Shtern (1859-1924)*, [German professor at the Russian university: Ernest Romanovich von Stern (1859-1924)], *Zhebelevskie chteniya-2. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii 26-27* [Zhebelevskie readings - 2. Abstracts of the scientific conference 26-27, X], 1999, s. 13-19.

Frolov, ED 1999, *Russkaya nauka ob antichnosti (istoriograficheskie ocherki)* [Russian science of antiquity (historiographical essays)]. SPB.

Gordienko, D., Domanov's'ka M. 2013. *Do uchasti Nizhins'kogo istoriko-filologichnogo tovaristva v Kharkivs'komu arkheologichnomu z'izdi: problema povernennya pam'yatok (za listuvannyam E. Redina ta M. Berezhkova)* [The participation of the Nizhyn Historical and Philological Society at the Kharkiv Archaeological Congress: the problem of the return of monuments (in correspondence with E.Redin and M. Berezhkov)], *Sofiya Kyivs'ka: Vizantiya. Rus'. Ukraina [Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine]*, 3, s. 119-139.

Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 1907, 40.

Izvestiya XIII Arkheologicheskogo s'ezda v Ekaterinoslave [Bulletin of the XIII Archaeological Congress in Yekaterinoslav], 1905.

Kakovkina, O.M. 1998. *Arkheologichni z'izdi drugoi polovini XIX – pochatku XX st. v Ukraini. Naukovii ta suspil'no-politychnyi aspekty* [Archaeological congresses of the second half of the XIX and early XX centuries. in Ukraine. Scientific and socio-political aspects]: dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk: 07.00.01, Dnipropetrovs'k.

Kakovkina, O.M., 1995. *Mistse arkheologichnykh z'izdiv u doslidzhenni pam'yatok Pivdnya Ukraïni* [Place of archaeological congresses in the study of monuments of the South of Ukraine]. *Regional'ne i zagal'ne v istorii: tezi mizhnar. nauk. konf., prisvyachenoï 140-richchyu vid dnya narodzhennya D.I. Yavornits'kogo ta 90-richchyu XIII arkheologichnogo z'izdu, listopad 1995 r.* [Regional and general in history: theses of the international scientific conference devoted to the 140th anniversary of the birth of D.I. Yavornytskyi and the 90th anniversary of the XIII Archaeological Congress, November 1995], Dnipropetrovs'k, s. 42–44.

Kirpichnikov, A. 1887, *Yaroslavskii arkheologicheskii s'ezd* [Yaroslavl Archaeological Congress]. *Odesskie novosti* [News of Odessa], 13, 15, 27 avgusta; № 776, 778, 787.

Kovpanenko, N.G. 2008. *Rol' arkheologichnykh z'izdiv ostann'oi tretini XIX - pochatku XX st. u doslidzhenni arkhitekturno-mistets'koi spadshchini Ukraïni* [The role of archaeological congresses of the last third of the XIX - early XX centuries. in the study of the architectural and artistic heritage of Ukraine]. *Ukraïns'kii istorichnii zhurnal* [Ukrainian Historical journal], 6, s. 99–110.

Lashkov, F. 1884. *Otvét g. Z. po povodu ego zametki «O rasshirenii programmy neofitsial'noi chasti «Tavricheskikh Gubernskikh Vedomostei»* [Reply Mr. Z. about his note “On the expansion of the program of the unofficial part of the” Tavrca Provincial Gazette “]. *Odesskii vestnik* [Herald of Odessa], 5 oktyabrya, № 218.

Letopis' Ekaterinoslavskoi uchenoi arkhivnoi komissii [Annals of the Ekaterinoslav Scientific archival Commission], 1909, 5.

Linnichenko, I.A. 1908. *Chto takoe «Ukraina»* [What is Ukraine], *Odesskie novosti* [News of Odessa], 7 sentyabrya.

Linnichenko, I.A. 1908. *Eshche jedno poslednee skazanie* [Another Last Legend], *Odesskie novosti* [News of Odessa], 24 sentyabrya.

Markevich, A. 1887. *Pis'ma iz Yaroslavlya* [Letters from Yaroslavl], *Odesskii vestnik* [Herald of Odessa], 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25 avgusta, № 217, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228; 21 sentyabrya, № 254.

Markevich, A. 1893. *Vilenskii IX Arkheologicheskii s'ezd* [IX Archaeological congress in Vilno], *Odesskii vestnik* [Herald of Odessa], 5, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 19 avgusta; №№ 202, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 214.

Markevich, A.I. 1899. *XI-i Kievskii arkheologicheskii s'ezd i trudy ego po istorii Novorossiiskogo kraya* [XI Kiev archaeological congress and his works on the history of the Novorossiysk region], *Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii* [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 30, s. 65-79.

Markevich, A.I. 1902. *Akty Cherepovetskogo Voskresenskogo monastyrya, Trudy Yaroslavskogo oblastnogo s'ezda (S'ezda issledovatelei istorii i drevnostei Rostovo-Suzdal'skoi oblasti)* [Acts of the Cherepovets Resurrection Monastery Proceedings of the Yaroslavl Regional Congress (Congress of Researchers of History and Antiquities of Rostov-Suzdal Region)], s. 170-177.

Markevich, A.I. 1906. *XIII-i arkheologicheskii s'ezd v g. Ekaterinoslave* [XIII Archaeological congress in Ekaterinoslav], *Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii* [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 39, s. 121-123.

Markevich, A.I. 1909. *XIV-i arkheologicheskii s'ezd v Chernigove* [XIV Archaeological congress in Chernigov], *Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii* [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 43, s. 138-145.

Markevich, O. 1903. *XII arkheologichnii z'ezd u Kharkovi* [XII archaeological congress in Kharkov], 1902 r., *Zapiski naukovogo tovaristva imeni T. Shevchenka* [Herald of the Taras Shevchenko Scientific Society in Lviv], 53, s. 1-18.

Odesskie novosti [News of Odessa], 1890, 18 dekabrya.

Odesskii listok [Bulletin of Odessa], 1911, 29 noyabrya.

Prazdnik arkheologii [Feast of Archeology] 1902, Yug [South], 1 sentyabrya.

Predvaritel'nyi s"ezd po ustroistvu Pervogo Vserossiiskogo s"ezda deyatelei muzeev [Preliminary congress on the organization of the First All-Russian Congress of Museum figures], 1913, Moskva.

Romanenko, I.S. 2008. *Uchast' naukovoï gromads'kosti Ukraïni v roboti zagal'norosiiskikh arkheologichnikh z'ïzdiv* [Participation of the scientific community of Ukraine in the work of All-Russian archaeological congresses], *Visnik Cherkas'kogo universitetu. Seriya: Istorichni nauki* [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences], 133-134, s. 94-99.

Romanenko, I.S. 2010. *X Riz'kii arkheologichnii z'ïzd 1896 roku i Ukraïna* [X Riga Archaeological Congress of 1896 and Ukraine], *Naukovi zapiski Vinnits'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Mykhaila Kotsyubins'kogo, Istoriya* [Scientific notes of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky. Series: History], 18, s. 51-56.

Romanenko, I.S. 2011. *Ukraïns'ke pitannya v roboti arkheologichnikh z'ïzdiv (1869 - 1911 rr.)* [Ukrainian question in the work of archaeological congresses (1869 - 1911 years)]: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.01, Cherkasy.

S"ezd professorov – istorikov [Congress of professors - historians], 1915, *Istoricheskin vestnik* [Historical Herald], may, s. 702-703.

Shamanaev, A.V. 2011. *N.P. Kondakov i VI arkheologicheskii s"ezd v Odesse (1884)* [N. P. Kondakov and VI archaeological congress in Odessa (1884)]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta, seriya: Istoriya. Politologiya* [Scientific bulletins of the Belgorod State University. Series: History. Political science], 17, 1 (96), s. 71-75.

Shamanaev, A.V. 2014. *Proekty organizatsii arkheologicheskogo s"ezda v Krymu v kontse XIX – nachale XX vv. (po materialam protokolov zasedanii Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii)* [Projects organization of the archaeological congress in the Crimea in the late XIX - early XX centuries (on the basis of the proceedings of the sessions of the Tavrichesky Academic Archive Commission)]. *Dokument. Arkhiv. Istoriya. Sovremennost'* [Document. Archive. History. Modernity], Ekaterinburg, s. 324-328.

Shamanaev, A.V. 2015. «*Izvestiya Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*» kak istochnik po istorii Vserossiiskikh arkheologicheskikh s''ezdov [Works of the «Tavrichesky Academic Archive Commission» as a source on the history of All-Russian archaeological congresses], *Dokument. Arkhiv. Istoriya. Sovremennost'* [Document. Archive. History. Modernity], 15, s. 208-216.

Shelukhin, S. 1908. *K voprosu o nazvanii «Ukraina»*. *Otvet prof. I.A. Linnichenko* [On the issue of the name “Ukraine”. Reply prof. I.A. Linnichenko], *Odesskie novosti* [Odessa News], 14 sentyabrya.

Shelukhin, S. 1908. *O proiskhozhdenii i nazvanii «Ukraina»* [On the origin and name of “Ukraine”], *Odesskie novosti* [Odessa News], 28 avgusta.

Svitlenko, S.I. 2007. D.I. *Yavornits'kii i XIII Arkheologichnii z'їzd u Katerinoslavi: osobistist'i podiya na tli epokhi* [D.I. Javornitsky and XIII Archaeological Congress in Ekaterynoslav: personality and event against the backdrop of an era], *Naddniprians'ka Ukraїna: istorichni protsesi, podii, postati* [Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati [Dniepr Ukraine: historical processes, events, figures], 5, s. 5-19.

Synyavs'ka, O.O. 2003, *Istoriik Oleksii Ivanovich Markevich: zhittya ta diyal'nist* [Historian Olexiy Ivanovych Markevych: life and activity], Odesa.

Trudy chetyrnadtsatogo arkheologicheskogo s''ezda v Chernigove, Moskva, 1908 g. [Works of the fourteenth archaeological congress in Chernigov in 1908], 3, 1911.

Trudy IV Oblastnogo istoriko-arkheologicheskogo s''ezda v gor. Kostrome, v iyune 1909 g. [Works of the IV Regional Historical and Archaeological Congress in the city. Kostroma, in June 1909], Kostroma, 1914.

Trudy tret'ego Arkheologicheskogo s''ezda v Rossii, byvshego v Ki-eve v avguste 1874 goda [Works of the Third Archaeological Congress in Russia, which was in Kiev in August 1874], 1878, I.

Trudy tret'ego oblastnogo istoriko-arkheologicheskogo s''ezda, byvshego v g. Vladimire 20–26 iyunya 1906 g. [Works of the Third Regional Historical and Archaeological Congress, which was held in Vladimir on June 20-26], 1909, Vladimir.

Trudy V arkheologicheskogo s''ezda v Tiflise [Works of the V-th Archeological congress in Tiflis], 1887, Moskva.

Trudy vtorogo arkheologicheskogo s''ezda v Sankt-Peterburge [Works of the second Archeological congress in St. Petersburg], 2, 1881.

Uspenskii, F 1890, *Arkheologicheskii s''ezd (Pis'mo iz Moskvy)* [Archaeological Congress (Letter from Moscow)]. *Odesskii vestnik* [Odessa Herald], 16 yanvarya.

Yashchurzhinskii, Kh. 1895. *O Vilenskom arkheologicheskom s''ezde* [About the Vilnius Archeological Congress]. *Letopis' istoriko-filologicheskogo obshchestva pri Imperatorskom Novorossiiskom universitete* [Chronicle of the Historical and Philological Society at the Imperial Novorossiysk University], V, ottd. 3, s. 2.

Yashchurzhinskii, Kh. 1899. *Arkhivovedenie na XI Arkheologicheskom s''ezde* [Archivology at the XI Archaeological Congress], *Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii* [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 30, s. 59-64.

Yashchurzhinskii, Kh. 1905. *Etnograficheskii otdel na Khar'kovskom arkheologicheskom s''ezde* [Ethnographic Department at the Kharkov Archeological Congress], *Letopis' istoriko-filologicheskogo obshchestva pri Imperatorskom Novorossiiskom universitete* [Chronicle of the Historical and Philological Society at the Imperial Novorossiysk University], XII, ottd. 1, s. 2.

Yashchurzhinskii, Kh. 1909. *Klassicheskie drevnosti na Chernigovskom arkheologicheskom s''ezde* [Classical antiquities at the Chernigov archaeological congress], *Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii* [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 43, s. 146-148.

Yekhov, V.V. 2015, *VI Arkheologichniy z'їzd v Odesi: profesiinyy start D.I. Yavornits'kogo* [VI Archaeological congress in Odesa: professional start of D.I. Yavornitsky]. *Naddniprianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postati* [Dniepr Ukraine: historical processes, events, figures], 13, s. 21-31.

Yug [South], 1913, 23 fevralya.

Zapiski Odesskogo Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostei [Herald of the Odessa Imperial Society of History and Antiquities], *Prilozheniya k protokolam* [attachments of protocols], 1907, 27, s. 3-49.

МЕНШОВИКИ У СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ В ОДЕСІ У 1920 р.

Одним із факторів політичного життя Одеси у 1920 р. була непримиренна боротьба, яка точилася між меншовиками та більшовиками з приводу основних питань «комуністичного будівництва». Основні розбіжності між ними стосувалися питання про можливість здійснення пролетарської революції у країні, де домінує дрібна селянська власність. Також їх роз'єднувало різне бачення ролі профспілок у новій економічній моделі, різнили їх шляхи вирішення продовольчого питання, ставлення до буржуазії та до заможного селянства, методи застосування терору тощо. Останнім аргументом більшовиків щодо своїх опонентів став спочатку арешт ОГНК правих меншовиків та їх ув'язнення до концтабору, а згодом арешт групи лівих меншовиків з наступним їх етапуванням до Харкова, звідки до Москви, де було прийнято рішення про їх направлення до в'язниці без пред'явлення обвинувачення, де більшість з них перебувала до листопада 1921 р.

Ключові слова: меншовики, більшовики, пролетарська революція, профспілки, терор.

Українське суспільство вже тривалий час перебуває у стані трансформацій всіх сфер суспільного життя. В той же час ще залишається чимало не вирішених питань у сфері економічних та соціальних відносин. Безкінечно триває процес приватизації державних підприємств, заробітна плата та пенсійне забезпечення залишається на одному з найнижчих рівнів серед європейських країн. До всього, значна кількість працівників в Україні не мають потужних профспілок для захисту своїх інтересів.

Такий стан справ має два основні виміри. З одного боку, це стало наслідком непослідовної політики, і особливо економічної, за роки існування Української держави, а з іншого, – радянська політична та соціально-економічна модель настільки деформувала

суспільний організм, що у ньому виявилось замало здорових сил для проведення радикальних реформ. Непорушність права приватної власності як основи успішної підприємницької діяльності у системі ринкової економіки, приватна ініціатива як в політичній, так і в економічній сфері, все це доводилось відновлювати заново, за умови спротиву державного бюрократичного апарату та відсутності захисту з боку судової та правоохоронної системи.

Для найскорішого завершення реформування всіх сфер суспільного життя в Україні важливим є не тільки використання досвіду проведення реформ у східноєвропейських країнах, а, можливо, навіть важливішим є усвідомлення того факту, що радянська система утвердилась не в результаті конкурентної боротьби з опонентами, а стала наслідком застосування терору до цих опонентів. Прикладом застосування такого терору слугує Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) або партія меншовиків, яка, як політична сила мислила загальноросійськими категоріями, але в економічних та соціальних питаннях, у переважній своїй більшості, піддавала жорсткій критиці відповідні аспекти діяльності більшовицької партії. Надаючи перевагу класовому співробітництву, а не класовій боротьбі, захищаючи право приватної власності, свободу підприємницької діяльності з одночасним функціонуванням потужних незалежних профспілок для захисту інтересів робітничого класу, доводячи переваги вільної торгівлі, приватної ініціативи, кооперативного руху партія меншовиків цим самим демонструвала всю пагубність політики комуністичної партії з її планами створити «державну комуну». Тому дослідження діяльності одеського комітету РСДРП та застосування методів терору до меншовиків має не лише наукове, але і практичне значення. Адже воно демонструє всю пагубність та хибність комуністичної моделі розвитку суспільства та спонукає до проведення глибоких політичних та економічних реформ.

Радянська історіографія приділяла значну увагу дослідженню різних аспектів діяльності РСДРП, намагаючись при цьому довести, що саме їхня політика не відповідала вимогам часу, стояла на перешкоді історичному поступі людства. Своєрідним підсумком цих досліджень стала монографія П. Подболотова та Л. Спіріна, у

якій вони доводили неминучість ідейно-політичного банкрутства та організаційного краху партії меншовиків [39]. Характерною рисою досліджень того й теперішнього часу було те, що Україні, й особливо Одесі, у них приділялось дуже мало уваги. Також оминалось питання застосування до меншовиків заходів репресивного характеру.

У сучасній російській історіографії відбулось переосмислення ролі меншовиків в історичних процесах початку ХХ ст. Зокрема, С. Тютюкін зробив висновок про те, що «більшовизм набув свого неповторного вигляду саме як альтернатива меншовизму, у непримиренній боротьбі з ним». Він також наголосив на тому, що для розуміння витоків та сутності більшовизму необхідно «хоча би у загальних рисах уявляти собі генезис та подальшу еволюцію меншовизму та основні етапи його конфронтації з партією Леніна, її ідеологією та практикою» [43, с. 3].

Сучасна українська історіографія, природньо, основну увагу почала приділяти діяльності комітетів РСДРП на теренах України. С. Кокін, розглянувши політичні репресії проти меншовиків на фоні діяльності їх комітетів в Україні, не маючи доступу до матеріалів з архівів колишнього КДБ, лише побіжно зазначив, що «переконаним соціал-демократам дуже скоро випала можливість або виїхати вслід за своїми лідерами в еміграцію, або пройти через арешти, тюрми, заслання, табори» [33, с. 17].

О. Мовчан, з'ясувавши причини придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України, зробила висновок про те, що це «дало змогу правлячій партії ліквідувати незалежність робітничого руху» [35, с. 46]. У своїй праці О. Мовчан детально проаналізувати судовий процес над київськими меншовиками, але так само як і С. Кокін, не маючи доступу до архівів колишнього КДБ, лише вказала на факт арешту у ніч на 19 серпня делегатів Всеукраїнської конференції РСДРП та назвала прізвища осіб, які були ув'язнені до концтабору та вислані до Грузії, посилаючись при цьому на опубліковані джерела. У працях С. Кокіна та О. Мовчан також діяльність одеських меншовиків розглядалася побіжно.

На цьому фоні вирізняються дослідження О. Бриндака [3] та В. Савченка [42], у яких наголос було зроблено саме вивчені ді-

яльності одеської організації РСДРП. В. Савченко у своїй праці, зокрема, наголошував на тому, що без вивчення й аналізу соціал-демократичної ідеології, яка була популярною серед значної частини робітників та інтелігенції Одеси у 1900-1921 рр., «неможливо розібратися у суспільно-політичному житті Одеси тих років» [42, с. 159]. О. Бриндак, проаналізувавши основні тенденції політичної та пропагандистської діяльності РСДРП в Одесі на основі матеріалів архіву Управління СБУ в Одеській області, зокрема доповіді політвідділу Одеської губернської надзвичайної комісії (ОГНК), у той же час не використав архівно-слідчі справи, які містили матеріали щодо конкретних осіб з числа одеських меншовиків. Таким чином, діяльність одеської організації РСДРП у 1920 р. ще залишається недостатньо дослідженою. Тому метою цієї публікації є спроба дослідити політику різних груп одеської організації РСДРП, яку вони намагалися здійснювати у процесі «комуністичного будівництва», відстоюючи необхідність збереження незалежності профспілкового руху, існування кооперативних організацій та розвитку вільної торгівлі, захищаючи право приватної власності й існування буржуазії, у тому числі права селян вільно розпоряджатися своєю власністю та результатами своєї праці, наполягаючи на збереженні демократичних свобод та заперечуючи проведення політичного терору. Всі ці засади їхньої політики повністю заперечували більшовицьку доктрину, що за умови наявності в останніх політичної влади, яка опиралась на військову силу та каральні органи, призвело до арештів меншовиків та поступовому занепаду й ліквідації одеського комітету РСДРП.

Проаналізувавши зведення губкомів КП(б)У, О. Мовчан встановила, що «у лютому 1920 р. члени РСДРП очолювали більшість профспілкових органів у таких великих промислових центрах, як Київ, Олександрівськ, Таганрог, Маріуполь, не говорячи вже про маленькі міста й містечка» [35, с. 37]. Це стосувалося також і Одеси, де діяла Центральна рада профспілок (Центропроф), перевибори виконавчого комітету якої відбулись у вересні 1919 р. [36]. Виконавчий комітет, у свою чергу, обрав президію, головою якої став В. Коробков, а його товаришами В. Трахтенберг та П. Клемм [37].

Після того як Одеса 7 лютого була окупована 41-ю та 45-ю «червоними» дивізіями 14-ї армії та після утворення Всеукраїнським ревкомом 10 лютого Одеського губернського революційного комітету (губревкому), меншовики продовжували керувати профспілками міста. Вже радянські газети опублікували постанову виконавчого комітету Центропрофу, яка стосувалася тарифної політики, тобто розмірів заробітної плати. У постанові містився заклик до тих профспілок, які відповідно до колективних договорів або угод з підприємцями вже встигли запровадити підвищення осінніх ставок, у зв'язку зі зростанням прожиткового мінімуму, вживати всіх заходів, щоб ці ставки залишались незмінними. Тим же профспілкам, які не встигли прийняти відповідні постанови, пропонувалось негайно звернутися до власника підприємства або фактичного керівника підприємства з метою запровадження цих тарифних ставок [31]. У наступних двох постановах, які були прийняті ще 6 лютого [38], містився заклик, закріплюючи тарифні ставки, не знижувати продуктивність праці, та організувати фабрично-заводськими комітетами тимчасове управління тими підприємствами, які залишилися без власників та охорони з метою недопущення їх розграбування [32].

Проголосивши перемогу диктатури пролетаріату та розпочавши комуністичне будівництво, більшовикам необхідно було перш за все отримати підтримку робітничого класу та заволодіти його організаціями, серед яких провідна роль належала профспілкам. Тому з перших днів існування нової влади розпочалась кампанія з дискредитації РСДРП, яка була «найбільш впливовою демократичною силою у робітничому середовищі» [35, с. 37]. На фоні виявлення жертв білого терору меншовики обвинувачувались у тому, що «ганебно мовчали під час диких розправ з робітниками і селянами», в той час як півроку тому закликали робітничі маси до виступів проти червоного терору. Крім цього, їхнє «лицемірство та підлість» проявлялись у тому, що вони своїми заявами про необхідність розвитку капіталістичного господарства прокладали дорогу «хижій зграї товарних і валютних спекулянтів», а під прапором укріплення дрібно-буржуазного селянського господарства

сприяли поширенню поміщицької та генеральської контрреволюції. Та найбільша їхня вина полягала у тому, що вони «послаблювали та паралізували революційну енергію мас теоріями про наближення погибелі радянської влади» [31].

Проте такі обвинувачення не справляли враження на значну частину робітників Одеси, про що засвідчив пленум Центропрофу, який відбувся 13 лютого та у роботі якого взяли участь представники майже 30 профспілок. На цьому пленумі розгорілась запекла боротьба «між старим меншовицьким радпрофом і радянською групою опозиції». Вже вибори до президії пленуму засвідчили про рівновагу сил з мінімальною перевагою опозиції, тобто більшовиків. За пропозицію більшовиків щодо складу президії проголосувало 46 осіб, проти – 45.

Найважливіше питання, яке розглядалось на пленумі, стосувалося майбутньої ролі профспілок. Меншовик Є. Шатан у своєму виступі наполягав на необхідності збереження незалежності профспілкового руху, наводив аргументи проти одержавлення профспілок, вбачаючи у цьому заперечення їх бойової ролі у провадженні економічної боротьби. Більшовики навпаки стверджували, що, в умовах «коли розбиті капіталісти всього світу», ні про яку бойову роль профспілок з їх «страйковими фондами та страйковим азартом» ніяка мова не може йти. У голосуванні з цього питання перевага більшовиків була вже вагомішою, за одержавлення профспілок проголосувало 48 осіб, проти – 42. Обрання президії Центропрофу, до якої увійшло шість комуністів та один анархіст, без обрання його виконкому стало свідченням відносної перемоги більшовиків у протистоянні з меншовиками [5].

Більшовики, в той же час, чітко усвідомлювали, що «боротьба за профспілки тільки-но почалась». Питання про те, чи вважає себе одеський пролетаріат господарем життя і чи згоден він з тим, щоб його організації стали частиною загальнодержавного апарату ще залишалось відкритим. Більше того, більшовики, враховуючи досвід попередніх років, допускали думку про те, що робітники міста вбачають «у радянській владі силу ворожу для себе» і, що для боротьби з цією силою можуть зберегти незалежні від влади профспілки [4].

Нова влада також усвідомлювала, що основна боротьба за профспілки буде відбуватися під час обрання нового складу правління галузевих професійних об'єднань. Наскільки неоднозначною була ситуація у профспілках Одеси засвідчили збори представників друкарів та торгово-промислових службовців, які відбулись почергово 22 лютого [6]. Зокрема, меншовики традиційно значний мали вплив на друкарів, які займали привілейоване становище серед інших груп пролетаріату [39, с. 18]. Також цей вплив полегшував меншовикам проблеми щодо випуску літератури, листівок та бюлетенів [3, с. 121].

На ці збори обидві партії делегували найкращі свої кадри, тому що передбачали наскільки запеклою буде боротьба. Основні суперечки розгорілися навколо питання про місце профспілок у комуністичному будівництві. Доповідачі від меншовиків переконували аудиторію у необхідності збереження незалежності профспілок, більшовицькі оратори наполягали на тому, що «за державного ладу, який базується на диктатурі пролетаріату, не може бути місця незалежному профспілковому руху, тому що пролетаріат і влада – це одне й те саме». Вже традиційно більшовики звинувачували меншовиків у співпраці з денікінською владою, меншовики зі свого боку дорікали більшовикам тим, що влада належить ревкомам, а не радам робітничих депутатів.

Якщо доповіді аудиторія слухала більш менш уважно, то виступи супроводжувалися галасом. На зборах друкарів запекла суперечка виникла навколо виступу меншовика О. Сухова, вірніше комуністична частина зборів заперечувала проти його виступу у зв'язку з тим, що він, на їхню думку, був причетним до «ропітовських» мітингів (мова йшла про виступ робітників заводу РТПіТ у липні 1919 р. проти політики більшовицької влади й, зокрема, червоного терору). О. Сухов належав до лівої групи меншовицької організація, яка визнавала соціалістичний характер революції, але виступала проти диктатури пролетаріату [3, с. 121]. Меншовики наполягали на недоведеності вини О. Сухова та на праві його виступу. У підсумку комуністи залишили це зібрання, на якому так і не було прийнято жодного рішення. Другі збори завершилися виборами делегатів до Центропрофу, які були про-

ведені за пропорційною системою. За результатами цих виборів від меншовиків було делеговано 4 представника, від комуністів – 3. Профспілка торгово-промислових службовців вважалася базовою для меншовиків.

Значний опір меншовиків довелось долати більшовицькій владі у профспілці залізничників. Правління цієї профспілки на своєму засіданні прийняло резолюцію, у якій, не визнаючи одержавлення профспілок, оголосило себе прихильником їх «незалежності». Крім цього, голова залізничної профспілки С. Панов «вживав образливі вислови на адресу влади» [7]. Реакцією на такі «контрреволюційні дії» стало проведення засідання «представників залізничного ревкому, парткому, колегії комісарів залізничного вузла, правління залізничного профкому й уповноважених», за результатами якого було заарештовано правління профспілки одеського залізничного вузла.

Наступного дня, перед початком багатолюдних зборів робітників, службовців та майстрів залізничних майстерень, арештованих було звільнено. Після виступу голови Одеського губревкому П. Кіна та начальника гарнізону О. Осадшого учасники зборів засудили дії правління та зміст його резолюції, натомість у новій резолюції було запропоновано пункт про задоволення мінімальних поточних потреб залізничників. Ще одним підсумком цих зборів стало відправлення 500 залізничників на лісозаготівлі, проти чого напередодні заперечувала їхня профспілка [8]. Щоб закріпити перемогу у цьому протистоянні губревком спрямував справу правління профспілки залізничників до ревтрибуналу [9]. А С. Панов був заарештований ОГНК, яка вже влітку передала його справу до ревтрибуналу, з тим, щоб її розгляд набув широкого розголосу [28, арк. 46 зв.].

Вже згодом, у резолюції безпартійної робітничої конференції ці «сумні події серед залізничників» було витлумачено як «туман, який ще не розвіявся після Денікіна, за яким ще робітники не можуть розгледіти свою робітничу владу», а тому серед них ще «орудують не тільки меншовики та праві есери, але і кадети, та явні агенти Денікіна» [9].

Засідання безпартійної робітничої конференції тривали з 7 до 17 березня, на більшості з них точилася запекла боротьба між більшовиками, боротьбистами та борбистами з одного боку та меншовиками, правими есерами, анархістами, – з іншого. Розбіжності між цими двома політичними таборами стосувалися всіх основних питань, які обговорювалися на конференції. Розійшлися вони, зокрема, у поглядах Лютневу революцію, 3-тя річниця якої настала під час роботи конференції. Якщо для меншовика Б. Богданова буржуазно-демократична революція була ідеалом, тому що до здійснення пролетарської революції не був готовим власне російський пролетаріат, то для борбистки Віри «Лютнева революція була матір'ю Жовтневої революції». Також Б. Богданов попереджав комуністів про те, що на них чекає крах у разі не приєднання до лав «демократичної буржуазії» [10]. Б. Богданов був представником групи центру, яка розглядала революцію як буржуазну та вимагала перетворення рад на загальнонародні органи [3, с. 121].

Ще один виступ борбистки Віри, вже з аграрного питання, викликав гостру реакцію меншовиків. Звертаючись персонально до комуністів та борбистів, І. Астров запитував їх, наскільки вони переконанні у тому, що селяни, цей єдиний здоровий клас, який став класом дрібних власників після того як у поміщиків відібрали землю, будуть підтримувати революцію, яка знищила приватну власність. Невже селяни, які прогнали німців і гетьмана, французів і добровольців, всіх, хто хотів у них відібрати землю, далі запитував Астров, визнають комуну. І вже завершуючи свій виступ, І. Астров заявив, що він свідомий того, що його аргументи ніяк не вплинуть на позицію прихильників диктатури [2, арк. 25]. Так само на них не діяли аргументи меншовика П. Гарві, який, під час обговорення питань господарського будівництва, обґрунтував тезу про те, що система раднаргоспів не відповідає інтересам робітників і є набагато гіршою економічною моделлю, ніж та, яка була за царського режиму. Проте резолюція меншовиків з цього питання набрала лише 100 голосів, в той час як резолюція комуністів 275 [11].

Так само меншовики в особі Є. Шатана та В. Коробкова рішуче заперечували проти більшовицької продовольчої політики з

її твердими цінами як на продукти сільського, так і промислового виробництва та заборонаю вільної торгівлі [2, арк. 17]. Але з продовольчого питання меншовики та праві есери серед делегатів конференції отримали мінімальну підтримку, за їхню резолюцію проголосувало лише 10 делегатів, тоді як за більшовицьку 281 [12]. Що стосується результатів подібних голосувань, то О. Мовчан наголошувала, що «політичні симпатії трудящих швидко переходили на бік радикалів», тому що робітники, які були стомлені тривалою війною, «бажали стабілізації в суспільстві навіть завдяки встановленню диктатури» [35, с. 38].

На іншій суттєвій особливості поведінки робітників ще весною 1921 р. наголошував один з лідерів меншовизму Ю. Мартов. Відповідаючи на лист П. Аксельрода, у якому той диктатуру пролетаріату розглядав як злий жарт, більшовицький переворот називав геростратівською авантюрою, яка не мала нічого спільного з марксизмом, а власне більшовиків трактував як шайку карних злочинців всередині соціал-демократії, Ю. Мартов вказував автору листа на той факт, що у Москві чимало робітників вірять у близькість комуністичного раю та перебувають у захваті від ідеї торжества встановленої за допомогою сили загальної рівності, а тому підтримують поки що більшовиків [43, 512-513].

Під час роботи безпартійної робітничої конференції у Києві відбувся арешт місцевих меншовиків, серед яких був і Н. Ланда, який у 1917 р. брав активну участь у революційних подіях в Одесі. Одеські меншовики відразу заявили свій протест проти таких дій більшовицької влади та почали вимагати включення до порядку денного конференції обговорення цього питання. Але після виступів голови губкому КП(б)У Я. Гамарника та голови губревкому П. Кіна, які підтримали дії київської влади, делегати конференції відмовились обговорювати це питання.

Підсумки роботи конференції дозволили П. Кіну зробити висновки про те, що «робітнича маса і робітнича конференція, яка її представляла, стоять за радянську владу, як би не розпиналися господа меншовики у своєму народовладді та Учредилці» [12].

Відразу після завершення роботи робітничої конференції розпочалась підготовка до проведення виборів до Одеської ради ро-

бітничих депутатів. За результатами виборів до ради було обрано 315 комуністів та 39 тих, хто їм співчував, 49 борбистів та 9 тих, хто їм співчував, 16 меншовиків та 2 тих, хто їм співчував, по 6 боротьбистів та анархістів, 4 правих есери, два члени Поалей-Ціон та 51 безпартійних [13]. Особливістю цих виборів було те, що голосування було відкритим, кандидатури обговорювалися на зборах і тут же обиралися шляхом підняття рук. Ще однією характерною рисою виборів в Україні того часу було те, що у них брали участь червоноармійці, які були не місцевими жителями. Зокрема, в Одесі у виборах взяло участь 18,2 тис. бійців Червоної армії, тому рада була не тільки робітничих, а й червоноармійських депутатів [30, с. 319].

Меншовики разом з правими есерами складали всього 4,4% складу ради, в той час як комуністи 70,8%. Але це не завадило останнім ініціювати розгляд на пленумі ради питання про виключення меншовиків з її складу. Свої дії вони пояснювали тим, що «Одеська рада робітничих депутатів має бути діловим робочим парламентом, а не буржуазною балаканиною», а тому у цій раді повинні бути «лише ті партії, які безумовно визнають диктатуру пролетаріату і ради, як історичну форму цієї диктатури відповідно до нинішнього моменту» [15].

Після того як Я. Гамарник оголосив декларацію фракції комуністів-більшовиків з вимогою виключення меншовиків з ради, представникам останніх все ж таки було надано слово. Першим виступив І. Астров, який, «не зважаючи на гіркоту від результатів виборів», заявив, що меншовики вітають раду, «як орган, де може проявитися воля робітників, а ще більше як дітище Російської революції, як щось самобутнє, чого не було у інших революціях». Якщо виступ І. Астрова депутати ради ще вислухали, то В. Коробкову спочатку через безлад у залі, а потім під спів Інтернаціоналу довелося залишити трибуну.

Після цього С. Інгулов зачитав резолюцію, у якій меншовики були обвинувачені у тому, що в часи денікінської влади вони вели політику примирення з нею пролетаріату і у своєму органі вітали її як «наступаючу весну професійного руху» та продовжували за Денікіна паплюжити більшовиків, радянську владу та Червону

армію. Крім цього, безплідні розмови про переваги «учредилки» перед радянською владою будуть гальмувати роботу ради, а тому резолюція закликала всіх депутатів фракції меншовиків й правих есерів виключити зі складу ради робітничих та червоноармійських депутатів. Після того як резолюцію було прочитано П. Кін звернувся до меншовиків з вимогою залишити залу засідань [15].

На початку травня у взаємовідносинах меншовиків та більшовиків відбулося певне потепління. Це стало наслідком наступу польського та українського війська, який розпочався 24 квітня. На об'єднаному засіданні пленуму губпрофради, правління всіх профспілок та фабрично-заводських комітетів Одеси В. Коробков заявив, що, не дивлячись на розбіжності з комуністами, меншовики готові разом з ними вступити в бій з ворогами пролетаріату Росії, тому що польські війська «рухаються сюди не тільки для розгрому комуністичної партії, а для закріплення розпаду Росії» [40]. Така позиція одеських меншовиків відповідала положенням відозви, яку оприлюднив ЦК РСДРП після початку радянсько-польської війни, та у якій було заявлено «про солідарність з Комуністичною партією у боротьбі за незалежність країни проти інтервентів» [39, с. 145]. Основним же питанням цього засідання було обговорення рішень 3-го Всеросійського з'їзду профспілок. Щодо оцінки результатів цього з'їзду, то тут їхні позиції знову не співпадали, комуністична більшість зібрання підтримала ці рішення, соціал-демократи піддали їх критиці.

У травні ситуація у місті почала різко погіршуватися. Більшість заводів і фабрик не працювало, відбулося загострення продовольчого питання, селяни відмовлялись за твердими цінами виконувати продрозкладку, ціни зросли за лютий-квітень майже втричі, що спричинило «неймовірний розгул спекуляції». До цих причин «занепаду революційного руху» додалися ще й поразки на польському фронті.

За таких умов проходили засідання 1-го Одеського губерньського з'їзду профспілок, які тривали з 23 до 29 травня. Серед 328 делегатів цього з'їзду було й 19 членів РСДРП з вирішальним голосом. Під час роботи з'їзду одеські меншовики продовжували брати участь «у агітаційно-пропагандистській кампанії у зв'язку

з початком нової агресії проти Радянської республіки». В той же час, беручи участь у цій кампанії, меншовики розраховували «підвищити всій престиж, а заодно й посилити антирадянську пропаганду» [39, с. 145]. Зокрема, І. Астров у своєму вітальному слові з одного боку наголосив, що основною вимогою меншовиків до комуністичної партії є захист «Російської Республіки від зовнішнього ворога», а з іншого, – вказав на те, що ця партія стала уособленням радянської влади. Ця теза І. Астрова була не випадковою, вона стала відповіддю на гасло Я. Гамарника, у якому було проголошено, що «триединою формою робітничої диктатури є тісний союз рад, професійних спілок під керівництвом комуністичної партії».

Найбільш нищівною стала критика політики більшовиків у виступі Є. Шатана, який, посилаючись на положення вчення К. Маркса про те, що Росія може бути залучена до пролетарської революції лише під впливом такої революції у Західній Європі, вказав на те, що це положення марксизму є «для вас вбивчим». Свою думку він пояснив тим, що усуспільнення виробництва відбулося у державі, яку представляє 800 тис. фабрично-заводських робітників та 140 млн. дрібних власників. Таким чином, відбулася передача засобів виробництва десяткам мільйонів дрібних власників і відповідно будівництво соціалізму відбувається у селянській, а не пролетарській державі. У відповідь більшовики продовжували заявляти про безальтернативність утвердження диктатури пролетаріату [41].

Вже майже через рік у своїй доповіді на X з'їзді РКП(б) В. Ленін, зробив відкриття, що виявляється стосунки між робітниками та селянами були не такими «як ми думали», що ці стосунки «складають за диктатури пролетаріату небезпеку, яка у декілька разів перевищувала всіх Денікіних, Колчаків і Юденичів, разом взятих», що «ми маємо справу з країною, де пролетаріат складає меншість, ми маємо справу з країною, у якій розорення проявилось на селянській власності», що спричинило появу «повстанського елементу у величезній кількості» [29, с. 29, 34].

Але протягом 1920 р. більшовицька влада робила все можливе, щоб розорити цю селянську власність. Після проголошення на-

прикінці червня курсу на ліквідацію буржуазії як класу, першим актом якого стала кампанія з вилучення надлишків у буржуазії, після заборони у липні приватної торгівлі, у серпні настала черга заможного селянства, або куркульства за тогочасною термінологією більшовиків. На початку серпня було розпочато підготовку до проведення кампанії походу на куркуля, основною метою якої мала стати ліквідація куркульства як класу та перехід до колективного обробітку землі. Шостого серпня відбулась конференція правлінь профспілок та фабрично-заводських комітетів, у якій взяли участь 375 осіб, та яка покликана була узаконити проведення цієї кампанії. І. Астров у своєму виступі застеріг владу від повторення негативного досвіду 1919 р., коли привнесення більшовицької політики на село «спричинило війну міста з селом, призвело до чисельних жертв з обох боків». У відповідь голова губбюро КП(б)У С. Сирцов запропонував мобілізувати І. Астрова на продовольчий фронт, щоб він «стеріг та оберігав робітників і селян від кровопролиття» [14].

Розпочавши активну фазу «комуністичного будівництва» центральна влада вирішила у серпні нанести черговий удар по членах РСДРП. У ніч на 19 серпня були арештовані лідери меншовицького руху, які зібралися у Харкові на Всеукраїнську конференцію РСДРП [35, с. 43]. Після цього арешту секретним відділам українських губернських надзвичайних комісій було надіслано циркулярний лист, у якому «прояви меншовизму» було віднесено до «рубрики об'єктивно контрреволюційних», а Харківська конференція була обвинувачена у тому, що вона «відкрито стала на опозиційну точку зору та вирішила заговорити з радянською владою мовою вимог та ультиматумів» [1, арк. 303].

У заключенні секретного відділу Центрального управління надзвичайних комісій України (ЦУНК України) це обвинувачення було конкретизоване тим, що «меншовики прагнули штовхнути робітників на шлях вимог збільшення зарплати, бажаючи створити фінансові труднощі робітничо-селянській владі, що вони проповідували свободу торгівлі, протестували проти репресивних заходів щодо спекулянтів, проти конфіскації надлишків у буржуазії, проти збирання збіжжя на селі за твердими цінами, зри-

ваючи таким чином продовольчу політику Радянського Уряду» [1, арк. 305-307].

В Одесі першим, згідно ордеру ОГНК за підписом М. Дейча без пред'явлення обвинувачення, 3 вересня було арештовано І. Астрова, хоча рішення про арешт було прийняте ще 31 серпня. Під час першого допиту, дата якого не вказана, І. Астров повідомив, що до РСДРП він вступив у 1902 р., з 1903 р. належав до фракції меншовиків. Також він повідомив, що у серпні 1917 р. був обраний до ЦК РСДРП, що 1917-1918 рр. у нього не було програмних розбіжностей з ЦК, а 1919-1920 рр. такі розбіжності з'явилися. На завершення він повідомив, що його позиція завдяки публікаціям у періодичній пресі та публічним виступам є загальновідомою. Двадцять третього вересня на засіданні президії губбюро КП(б)У було заслухане питання «про Астрова» та постановлено вислати його в адміністративному порядку з Одеси у розпорядження ЦУНКу. Але ще 8 жовтня відбувся другий допит І. Астрова, під час якого він повідомив, що мав зв'язок з центром партії, але не регулярний, що був обраний делегатом на партійну конференцію до Москви, але у зв'язку з тим, що його було мобілізовано на продовольчу роботу, він не отримав дозволу на виїзд з міста. Дев'ятого жовтня І. Астрова разом з В. Коробковим та їхніми справами ОГНК відправила до Харкова у розпорядження ЦУНКу [2, арк. 1-8].

Розпорядження на арешт та ордер на арешт В. Коробкова, який вже перебував у комендатурі ОГНК, було виписано 27 вересня. Напередодні, 24 вересня, він надіслав до Одеського губревкому записку, у якій повідомляв про те, що він у «питанні мобілізації на врангелівський фронт 1 тис. членів профспілок займав більш праву позицію ніж Астров і висловлювався проти цієї мобілізації». Наступного дня член губревкому М. Васильєв надіслав голові ОГНК М. Дейчу записку, у якій повідомляв про те, що «Коробков демонстративно заявив про свої виступи проти постанов радянської влади» та закликав негайно вжити щодо нього відповідні заходи.

У день арешту відбувся перший допит В. Коробкова, під час якого він повідомив, що, звертаючись до губревкому та до інших

зацікавлених установ, він усвідомлював неминучість арешту ОГНК. Що стосується питання мобілізації, то він доповнив попередню позицію тим, що мав на увазі необхідність мобілізації всього робітничого класу, а не лише однієї тисячі членів профспілок. Під час другого допиту, який відбувся 8 жовтня, В. Коробков, відповідаючи на питання про зв'язок з центром, повідомив, що одеська організація діяла на власний розсуд. Також він ще раз заявив, що разом з Астровим виступали за необхідність організації відсічі нашестю поляків та Врангеля [2, арк. 14-25].

Під час допиту в ЦУНК, який відбувся 18 жовтня, В. Коробков повідомив, що був арештований в Одесі 26 вересня, делегатом на конференцію до Москви не був обраний через хворобу, про рішення ЦК про припинення діяльності одеської й кременчуцької організації чув, але постанови не бачив, що лінію поведінки одеської організації у 1920 р. вважає вірною. У протоколі допиту ЦУНКу І. Астрова зафіксовано схожі питання та майже схожі відповіді. Того ж дня слідчий секретного відділу ЦУНКу С. Савельєв підписав заключення у справі І. Астрова та В. Коробкова, у якому «знайшов, що їх участь у житті РСДРП як активних працівників та як таких, що мають стосунок до справи меншовиків, доведена» [2, арк. 39]. Слідчий пропонував їх затримати, а справу продовжити.

Вже у заключенні секретного відділу ЦУНКу у справі членів РСДРП праві меншовики обвинувачувались у тому, що «організуючи пролетаріат під прапором відновлення капіталізму, віднімаючи у радянської влади підтримку частини робітників, цим самим допомагали зовнішнім реакційним силам, які вели боротьбу з робітничо-селянською владою». Враховуючи всі ці обставини ЦУНК постановив ув'язнити до концтабору до завершення громадянської війни 10-х правих меншовиків, серед яких були І. Астров та В. Коробков, а лівих меншовиків разом з сім'ями, за їх згодою, вислати до меншовицької Грузії, де «велика кількість їх однодумців уже встигли знайти собі притулок від «терористичного режиму» пролетарської диктатури» [1, арк. 311].

Анкетні відомості І. Астрова та В. Коробкова [2]

ПІБ	Роки життя.	Час вступу до РСДРП.	Освіта.	Національність.
Астров (Повес) Ісаак Сергійович.	1886, грудень – 1922, 22 квітня.	У 1902 р.	Вища, юрист. Санкт-Петербурзький університет.	Єврей.
Коробков Віктор Михайлович.	1886, квітень – 1938, 26 липня.	У 1903 р.	4 класи, народне училище.	Великорос.

Наведена таблиця містить деякі додаткові відомості з біографії І. Астрова та В. Коробкова з їхньої архівно-слідчої справи, яку було розпочато ОГНК 4 вересня 1920 р., закрито заведені на них справи було після їх смерті. Життя І. Астрова обірвалось у квітні 1922 р. від тифу у Саратовській пересильній тюрмі по дорозі на заслання до Туркестану, В. Коробкова було розстріляно 26 липня 1938 р. за рішенням «трійки» УНКВС у Московській області за участь у есерово-меншовицькій організації. У липні 1956 р. його було реабілітовано.

Одеські ліві меншовики залишились на свободі, більше того, вони взяли участь у роботі широкої безпартійної робітничої конференції, яка тривала з 12 до 19 жовтня. Серед 750 делегатів конференції комуністи та співчуваючі їм особи нараховували 380 осіб, меншовиків було обрано 40 осіб, безпартійних та тих, хто не вказав свою партійність було 317 осіб, праві есери, анархісти, бундовці-комуністи та члени Поалей-Ціон разом нараховували 13 осіб [16]. Друге місце за партійним складом конференції давало можливість меншовикам брати участь в обговоренні всіх питань порядку денного, чим вони вповні й користувалися. Конференція вже традиційно стала місцем, де зустрілися дві точки зору з найважливіших питань суспільного життя.

Після оголошення декларації більшовиків свою декларацію оголосили й меншовики. У своїй відозві вони проголосили повну підтримку політиці радянської влади, яка «спрямована на організацію всенародної оборони Республіки від наступу реакції» та висловилися за «найскоріше укладення чесного та міцного миру». У заключній частині декларації вони висунули вимоги демокра-

тизації радянської системи, свободи слова, зборів, спілок, коаліцій тощо та свободи критики власне на конференції [17].

Конференція проходила у час, коли наближалася до завершення кампанія походу на куркуля. В Одесі в цей час у розпалі була кампанія з прикріплення всього населення міста до лавок Одеського споживчого товариства (ОСТ), де вони мали отримувати продукти та товари першої необхідності. Також вже традиційно одним з важливих питань порядку денного всіляких зібрань було обговорення продовольчого питання, яке засвідчило кардинальну різницю у підходах до його вирішення. Свою позицію меншовики П. Гарві, О. Сухов, Б. Богданов, які брали участь у дебатах з цього питання, узагальнили у резолюції, яка набрала лише 49 голосів. Отже, у резолюції йшла мова про відмову від зосередження справи заготівлі та постачання у руках держави, про збереження монополії лише стосовно найважливіших продуктів масового споживання, про використання приватного апарату на комісійних началах з державним контролем, але з гарантією особистої та майнової недоторканості, про передачу справи розподілу до рук вільної кооперації тощо [18].

Вперше під час роботи широкої безпартійної робітничої конференції відбулось обговорення питання терору. У своїй 3-х годинній доповіді голова ОГНК М. Дейч детально розповів про результати діяльності надзвичайної комісії, назвавши, зокрема, й кількісні показники. Отже, статистика Дейча була такою: за період лютого-жовтня було заарештовано біля 8 тис. осіб, з них біля 11% було розстріляно, половину було звільнено, інших було ув'язнено до концтабору, відправлено на фронт, передано до народного суду чи ревтрибуналу.

Безпартійний робітник Ніколаєв у своїй співдовіді закликав робітничі маси «проявити самодіяльність та допомогти ОГНК викоринити контрреволюцію, яка глибоко проникла до радянських установ, подолати хабарництво, яке дуже розцвіло у всіх установах, вести рішучу боротьбу з крадіжками».

На цьому фоні різким контрастом виглядала співдовідь Б. Богданова, яку аудиторія нервово слухала, у якій той піддав гострій критиці систему терору. Б. Богданов переконував делега-

тів конференції у тому, що смертна кара не досягла своєї мети не тільки у сенсі знищення тих бід, проти яких вона боролася, але також і у сенсі знищення злочинних елементів, і, навпаки, вона почала розбещувати широкі робітничі маси. О. Сухов також підтримав останню тезу виступу Б. Богданова та закликав «в ім'я людяності і соціалізму» відмовитися від політики терору, яка губить не тільки комуністів, але і робітничий клас. Хоча він не заперечував проти необхідності застосування терору, але вважав, що при цьому роботу ОГНК треба зробити гласною, що унеможливить судові помилки.

Комуністи у своїх виступах заявляли, що робітники, взявши владу до своїх рук, повністю виконували заповіді К. Маркса, у тому числі й щодо «необхідності застосування терору у той момент, коли робітничий клас повинен утворити свою владу на руїнах вмираючого капіталізму». Резолюція фракції меншовиків, яка набрала 48 голосів, констатувала, що «система терору дискредитує соціалізм, розбещує робітничий клас, посилює розпочате імперіалістичною війною здичавіння робітничих мас та готує ґрунт для подальшої розправи реакції з робітничим класом». Резолюція комуністів, яка набрала 318 голосів, закликала ОГНК і надалі «вести свою важку і відповідальну роботу» [19].

Останнім офіційним органом, у роботі якого взяли участь члени РСДРП, стала Одеська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, яка розпочала свою діяльність 14 листопада. До складу цієї ради було обрано 364 члена КП(б)У, 54 кандидата, 65 тих, хто співчував комуністам, 15 тих, хто співчував радянській владі, 22 меншовика, 6 анархістів, 3 есери, 54 безпартійних. Хоч рада була й селянських депутатів, але інтереси селян представляли лише 24 депутата, робітників було 321 особа, службовців – 162, червоноармійців – 85, дружин робітників та червоноармійців – 22 [20].

Перший день засідань ради вже традиційно був присвячений проголошенню привітань та декларацій. Комуністи у своїй декларації проголосили, що ще ніколи перед робітничим класом не відкривались такі широкі перспективи в області зміни господарського ладу. Фракція комуністів заявляла, що буде послідовно

продовжувати тверду продовольчу політику до повного розгрому куркуля, буде продовжувати кампанію вилучення у нього продовольчих надлишків, щоб «виконати зобов'язання перед армією та споживаючими губерніями Півночі та вирішити проблему громадського харчування й загального постачання робітників Одеси» [21].

Декларація меншовиків була витримана у темних тонах. Визнаючи зростання робітничого руху у країнах Західної Європи, у документі наголошувалось на недостатності його міцності для зміни політики своїх урядів. До всього, «місцевий пролетаріат почав вироджуватися, його настрої ставали все більше апатичними у зв'язку з безнадійністю господарського життя». Наслідком боротьби з контрреволюцією, навпаки, стала її активізація, тому що «радянська влада перетворила боротьбу з контрреволюцією у суто військові заходи». Після констатації такого стану речей меншовики вже вкотре закликали до рішучої відмови від диктатури і повернення до «народовладдя і демократичної республіки».

Хоч діяльність Одеської ради після 5-ти місячної перерви було відновлено, але комуністи відмовились від формування її виконавчого комітету, на чому почали наполягати меншовики. Натомість продовжував свою діяльність губревком, у руках якого й було зосереджено реальну владу. Але все ж таки рада стала публічним майданчиком, де обговорювались найважливіші питання поточного життя. Одним з таких гострих питань вже тривалий час залишалось паливне питання, через невирішеність якого не вдавалось, зокрема, забезпечити безперебійне випікання пайкового хлібу. Тому один з пленумів ради було присвячено обговоренню паливної кризи. Меншовик Й. Ходоров у своїй доповіді запропонував передати справу заготівлі палива у приватні руки, вказавши на той факт, що коли було знято загороджувальні заго-ни, то у місті на ринку почали з'являтися дрова [22].

Але в цей час комуністи не збиралися допускати будь-яку приватну ініціативу. Навпаки, РНК РСФРР та вслід за ним РНК УСРР почали приймати однин за одним комуністичні декрети, які «ставили останню крапку у першому комуністичному штурмі 1918-1920 рр.» [34, с. 121]. Ці декрети декларували перехід з 1

січня 1921 р. до безкоштовного постачання робітників та службовців державних підприємств та установ продовольством, паливом, передбачали скасування грошових розрахунків за користування поштою, телеграфом, водопроводом, каналізацією, газом, електрикою. Наскільки населення Одеси було готовим до таких новацій засвідчує той факт, що навіть дружини робітників не поспішали «прикріплятися лавок ОСТ», щоб отримувати у них по $\frac{3}{4}$ фунта пайкового хлібу [27].

У грудні завершилась чергова кампанія з виборів до правління ОСТ, у якій меншовики брали активну участь, використовуючи її для популяризації своєї економічної політики. Але участі у роботі ОСТ вони вже не брали у зв'язку з тим, що губпартком та губревком прийняли спільну постанову про проведення арештів меншовиків. Шістнадцятого грудня за підписом Л. Заковського було видано ордер на ім'я співробітника секретного відділу Давидова, якому доручалося провести затримання всіх осіб, які перебували у клубі ім. Карла Маркса. Відповідно у ніч на 17 грудня 1920 р. ОГНК провела обшук та заарештувала 42 особи у цьому клубі. Причому запис на бланку протоколу свідчив про те, що було «проведено обшук у гр. Карла Маркса».

Вже наступного дня до ОГНК почали надходити клопотання від різних установ з проханням звільнити певних осіб, без яких ці установи не зможуть повноцінно функціонувати. Але, навпаки, арешти продовжувались, тепер вже вдома, на роботі тощо. Загальна кількість арештованих досягла 73 осіб. Після завершення цієї кампанії з числа арештованих було звільнено депутатів Одеської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

У короткому газетному повідомленні ОГНК заявила, що «володіє достатньою кількістю фактичної документальної інформації про те, що меншовики, діючи у тісному контакті з правими есерами, стали закликати пролетаріат до організованого виступу проти Радянської влади» [23]. Матеріали архівно-слідчої справи не містять жодної інформації, яка б підтверджувала ці обвинувачення. Крім протоколів проведених обшуків та допитів у справі відсутні агентурні донесення, допити свідків тощо. Власне самі протоколи допитів нараховують декілька рядків. Так, зокрема, Б. Богданов

під час допиту, який відбувся 22 грудня, повідомив, що він був членом комітету одеської організації РСДРП, до Одеської ради обраний від друкарів, брав участь в усній газеті (газета «Южный рабочий» була заборонена), категорично заперечував виголошення на заводах промов із закликами до виступів проти радянської влади. Що стосується співпраці з есерами, то він заявив, що вона носила технічний характер під час виборів до ОСТ, а політичних зв'язків з ними не було ніяких. На такий характер взаємин з есерами вказали Є. Шатан та П. Гарві. Протокол допиту Є. Шатана майже збігався з таким же протоколом Б. Богданова. А протокол допиту П. Гарві (Бронштейна) відрізнявся тим, що він був обраний до ради від особливих підприємств комгоспу та був членом комітету одеської організації РСДРП з 1918 р. Вірогідно до Одеси він перебрався на початку 1918 р., тому що в анкеті вказав на те, що був засуджений ревтрибуналом як редактор «Южного рабочего» у лютому цього року. У серпні 1917 р. на об'єднаному з'їзді РСДРП від більшості з'їзду (оборонців) його було обрано до ЦК цієї партії. Кандидатом у члени ЦК було обрано Б. Богданова [39, с. 241], який протягом 1917 р. був членом Петроградської ради робітничих депутатів та членом ВЦВК [1, арк. 14]. Отже, Б. Богданов та П. Гарві прибули до Одеси з Петрограду, переважна більшість одеських меншовиків була місцевого походження.

Дев'ятнадцятого грудня відбувся черговий пленум ради, до порядку денного якого було включено два основні питання: продовольче та арешт меншовиків. Б. Богданов висунув вимогу спочатку розглянути питання про арешти, на що С. Рабінсон відповів, що продовольче питання є важливішим, ніж арешт меншовиків. Пленум шляхом голосування висловився проти вимоги Б. Богданова, у відповідь меншовики заявили, що продовольче питання вони обговорювати не будуть.

Врешті решт дійшла черга до доповіді голови ОГНК М. Дейча, якому було доручено зробити доповідь про причини арешту меншовиків. У своїй доповіді М. Дейч заявив, що з меншовиками рахувались до того часу, допоки вони говорили, що вони йдуть до ради задля ділової критики. Але виявилось, що вони займались не діловою критикою, а контрреволюційною діяльністю, йдучи «до

робітничих кварталів з демагогією, спекулюючи на голоді й холоді». Та найбільша небезпека для влади полягала у тому, що «західноєвропейська контрреволюція почала будувати свої розрахунки на меншовиках, які стали єдиною силою, яка може підтримати цю контрреволюцію» [25].

Після обговорення доповіді голова губпарткому С. Сирцов зачитав проект резолюції, у якій раді пропонувалось виключити з її складу фракцію меншовиків, тому що вони «проявили себе ворогами робітничого класу, посібниками буржуазії, зрадницьки використовували своє перебування у раді». Також проект резолюції пропонував схвалити діяльність ОГНК, яка «зірвала злочинну роботу одеських меншовиків». Меншовики у свою чергу запропонували свою резолюцію, яка під час голосування набрала лише 30 голосів, всі інші, крім п'ятих осіб, які утримались, проголосували за резолюцію комуністів. Після голосування меншовики та праві есери залишили залу засідань ради [25].

Резолюція комуністів містила положення про необхідність звернення до робітників, у якому мало бути «роз'яснено суть підлої політики одеських меншовиків та значення вжитих стосовно них заходів ради та ревкому». До цих пропагандистських заходів долучилася й газета «Вісти», яка обвинуватила меншовиків у контрреволюційній діяльності, у солідарності «лівих» меншовиків з «правими», у готовності задушити радянську владу «у своїх обіймах» [26].

Більш змістовно претензії до меншовиків сформулював С. Рабінсон під час роботи загальноміських зборів КП(б)У, які відбулись 26 грудня. Причиною арешту меншовиків та виключення їх з ради він назвав свідому організацію ними антирадянських настроїв у робітничому середовищі. Причому члени РСДРП, які тривалий час були пасивними, «почали чинити організований спротив всій нашій економічній політиці в той час, коли ми підійшли впритул до виконання практичних господарських задач» [27]. Як приклад С. Рабінсон навів витримки з меншовицької прокламації, у якій мова йшла про невідповідність інтересів більшовицької партії та робітничого класу. Для того, щоб «в інтересах укріплення нашої роботи Радянська влада мала розв'язані руки й можливість нормальної роботи» й було про-

ведено арешт меншовиків. З такими аргументами погодилися у часники загальних зборів членів КП(б)У.

Якою була ця «нормальна робота», зокрема, серед робітничих організацій засвідчило проведення у грудні «тижня профспілкового руху», який був покликаний активізувати діяльність профспілок. Під час проведення пленуму губпрофради, який відбувся 17 грудня, майже всі виступаючі в унісон заявили про те, що «губпрофрада перетворилася на фірмову бюрократичну установу, яка відштовхує від себе широкі робітничі маси». У відповідь доповідач, голова губпрофради Е. Шахновський, у свою чергу, звинуватив профспілки у їх пасивності [24]. Цей пленум та проведення «тижня» стали свідченням згубної політики одержавлення профспілок, проти чого від самого початку застерігали меншовики.

Після того, як меншовики були виключені зі складу ради, їх знову було заарештовано. Після цього губпартком прийняв рішення «найменш активний і найбільш терпимий радянський елемент» звільнити, а 21 особу відправити у розпорядження ЦУНКу. Але у зв'язку з хворобою, за розпорядженням Л. Заковського, Н. Рубенфайна та М. Корде було залишено в Одесі [1, арк. 3, 4].

Наведена таблиця складена на основі анкетних відомостей, які вносились до протоколу допиту. Зокрема, вона демонструє той факт, що 11 осіб вступили до лав РСДРП до 1905 р. включно, причому двоє з них перебували у лавах соціал-демократії з часу заснування партії. Отже, вони мали великий партійний досвід, інтереси та потреби робітників їм були добре відомі. До всього, третина з них мали ґрунтовну юридичну та економічну освіту, що свідчило про глибоке знання суспільних законів. Та й наявність середньої освіти для того часу мало велике значення. Про те, що у лавах одеського комітету РСДРП перебувала значна кількість євреїв засвідчує той факт, що з наведеного списку 17 осіб вказали на свою приналежність до єврейської нації.

З Харкова одеські меншовики були відправлені до Москви у розпорядження Всеросійської надзвичайної комісії, де було прийнято рішення про їх направлення до в'язниці без пред'явлення обвинувачення, де більшість з них перебувала до листопада 1921 р.

Список меншовиків, які були арештовані ОГНК у грудні 1920 р. та відправлені до Харкова у розпорядження ЦУНК у [1].

ПІБ	Роки життя.	Час вступу до РСДРП.	Освіта.	Національність.
Богданов Борис Йосипович.	1884, 4 березня – 1960, 15 червня.	У 1902 р.	Вища економічна.	Єврей.
Бронштейн Абу Аронович.	1878, вересень -	У 1898 р.	Вища, юрист. Санкт-Петербурзький ун-т.	Єврей.
Вольфензон Борис Лазаревич.	1872, жовтень -	У 1898 р.	Закінчив вищий комерційний інститут.	Єврей.
Ганц Лев Йосипович.	1882, січень -	У 1903 р.	Вища, юрист. Санкт-Петербурзький ун-т.	Єврей.
Гарві (Бронштейн) Петро Абрамович.	1881, 2 січня – 1944, 28 лютого.	У 1899 р.	Вища, юрист. Санкт-Петербурзький ун-т.	Єврей.
Грінцер Яков Мойсєєвич.	1865, квітень – 1945.	У 1896 р.	Вища економічна.	Єврей.
Лебедінський Яков Абрамович.	1894 -	У 1912 р.	Середня.	Єврей.
Лупінський Іона Григорович.	1891 -	У 1917 р. (член Бунду з 1906 р.).	Середня.	Єврей.
Маш Ноєх Пінхусов.	1889, 13 січня -	У 1905 р.	Домашня.	Єврей.
Нейман Герш Міхєєв.	1892 -	У 1909 р.	Грамотний.	Єврей.
Проваторов Павло Петрович.	1887, вересень -	У 1917 р.	Закінчив ремеслову школу.	Великорос.
Серпер Арон Абрамович.	1879 -	У 1907 р.	Домашня.	Іудей.
Соболь Марк Львович.	1888 -	У 1906 р.	2 курси комерційного інституту.	Єврей.
Файвєлевич Семен-Ізраїль Григорович.	1886 -	У 1905 р.	Середня.	Єврей.
Фашинський Юхим Йосипович.	1896 -	У січні 1920 р.	Середня.	-
Ходоров Йосип Євсійович.	1888, лютий -	У 1903 р.	Вища.	Єврей.
Хусид Мойсей Соломонович.	1885 -	У 1903 р.	Середня технічна.	Єврей.
Шапіро Самуїл Беркович.	1898, листопад -	У липні 1917 р.	Середня.	Єврей.
Шатан Євсій Йосипович.	1883 -	У 1904 р.	Середня, 3 курси юридичного факультету.	Єврей.

Таким чином, члени одеського комітету РСДРП як представники марксистської партії послідовно і наполегливо відстоювали інтереси робітничого класу Одеси. Ці інтереси, на їх думку, полягали у необхідності збереження незалежних профспілок з їх функціями захисту економічних та соціальних прав робітників, у продовженні існування вільної торгівлі тощо. Відповідно меншовики пропагували класове співробітництво з буржуазією, вони були переконаними прихильниками демократичної республіки. Ці їхні переконання базувались на глибокому усвідомленні того факту, що здійснення пролетарської революції у країні, де панує дрібна приватна власність є неможливим, що насадження диктатури пролетаріату, де панує селянська стихія, суперечить основам марксизму. Ця політика меншовиків входила у різку суперечність з політикою та практикою більшовиків, що за наявності в останніх політичної влади, яка опиралась на каральні органи, в першу чергу на ОГНК, неминуче призводило до морального тиску на них, залякування тощо. Врешті-решт в контексті кампанії центральної більшовицької влади з витіснення меншовиків з політичного життя в радянських республіках було прийняте рішення про арешт найбільш активної частини комітету РСДРП в Одесі. У наступні роки моральний тиск та арешти меншовиків в Одесі продовжувались аж до повної ліквідації місцевого комітету РСДРП. Відповідно цей період діяльності соціал-демократів та їх стосунки з комуністичною владою потребує подальшого дослідження.

Список використаної літератури та джерел

1. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області, справа № 5522-п [меншовики], 579 арк.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області, справа № 12006-п, [Астров І. С., Коробков В. М.], 41 арк.
3. Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття / О. Б. Бриндак. – О.: Астропринт, 1998. – 184 с.

4. Вісти Одеського Губернського Революційного Комітету. – 1920. – 14 лютого.
5. Вісти Одеського Губернського Революційного Комітету. – 1920. – 15 лютого.
6. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 26 лютого.
7. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 3 березня.
8. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 4 березня.
9. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 12 березня.
10. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 14 березня.
11. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 17 березня.
12. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 20 березня.
13. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 9 квітня.
14. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 8 серпня.
15. Вісти Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 11 квітня.
16. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 13 жовтня.
17. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 14 жовтня.
18. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 17 жовтня.

19. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 19 жовтня.
20. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 14 листопада.
21. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 16 листопада.
22. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 23 листопада.
23. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 18 грудня.
24. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 19 грудня.
25. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 21 грудня.
26. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 22 грудня.
27. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету і Губерніального Загальноміського Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1920. – 29 грудня.

28. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 3, спр. 283, 243 арк.
29. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1963. – 915 с.
30. Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с.
31. Известия Одесского Революционного Комитета. – 1920. – 11 февраля.
32. Известия Одесского Революционного Комитета. – 1920. – 12 февраля.
33. Кокін С. А. Політичні репресії проти есерів і меншовиків в Україні 1920 р. / С. А. Кокін // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 1994. – № 3. – С. 10-19.
34. Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
35. Мовчан О. М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 рр.) / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1993. – № 2-3. – С. 37-47.
36. Одесский листок. – 1919. – 5 (18) сентября.
37. Одесский листок. – 7 (20) сентября.
38. Одесский листок. – 24 января (6 февраля).
39. Подболотов П. А., Спирин Л. М. Крах меньшевизма в Советской России / П. А. Подболотов, Л. М. Спирин. – Л.: Лениздат, 1988. – 246 с.
40. Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 17 мая.
41. Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 31 мая.
42. Савченко В. Одесские меншовики в «красном подполье» (1920-1927) / В. Савченко // Південний-Захід. Одесика. – Одеса: Печатный дом, 2012. – Вип. 14. – С. 159-180.
43. Тютюкин С. В. Меньшевизм: страницы истории / С. В. Тютюкин. – М.: РОССПЭН, 2002. – 560 с.

MENSHEVIKS IN THE SYSTEM OF POLITICAL TERROR IN ODESSA IN 1920

The article reviews one of the factors of political life in Odessa in 1920, the irreconcilable strife between Mensheviks and Bolsheviks on the major issues of “the Communist state-building”. When the Proletariat dictatorship was established in Odessa in February 1920, Bolsheviks started with the subordination of trade unions, which had been led by Mensheviks. The election for Central Council of Trade Unions have shown the minimal advantage that Bolsheviks had had comparing to Mensheviks in the strife for the control of trade unions. The elections to the new Boards of Branch Professional Associations also showed the significant support that the workers of Odessa gave to the city committee of the RSDLP.

Bolsheviks began the campaign to discredit RSDLP, to have the full control over trade unions and workers, which was essential for establishing the dictatorship of Proletariat. The Non-Partisan Conference yielded positive results to Bolsheviks, as no resolution of Mensheviks managed to get the majority of votes and the discrediting campaign was working. The political consequences of the discrediting campaign were the exclusion of the Menshevik’s faction from the Odessa Soviet of the Workers’ and Red Army Deputies.

However, the Odessa Committee of RSDLP continued to exist legally, which gave the Mensheviks the opportunity to openly voice their stance on political and economic issues. In particular, during the sittings of the First Odessa Hubernia Trade Union Congress, Mensheviks made another statement about the impossibility of Proletariat revolution in the country, where the property is predominately small and held by peasants.

Mensheviks were in the opposition to Bolshevik’s policy of liquidation of bourgeoisie as a class, the first act of which was expropriation of surpluses from the bourgeoisie. Social democrats pointed to the detriment of the prohibition of private trade in the city. Mensheviks strongly criticized the campaign against kurkuls, the

main purpose of which was the abolition of the kurkuls as a class and the transition to collective land cultivation, and the first task was to confiscate grain from the peasants, according to the plans of the Prodravvyorstka.

Bolsheviks reacted to the Mensheviks' criticism with arrests of I. Astrov and V. Korobkov, who represented the right wing of the RSDLP committee. They were sent to Kharkiv, where they were sentenced to imprisonment in a concentration camp.

Mensheviks' left wing continued to participate in the political life of the city. In October, during the Non-Partisan Conference, they made a declaration, in which they had demanded to democratize the Soviet system, establish the freedom of speech, assembly, unions, coalitions and the freedom to criticize the policies during the conference. Mensheviks, in their Conference speeches, called the authorities to lift the government control over the process of procurement and distribution of essential goods and products and give those functions to the free cooperation organizations. Social-democrats strongly criticized the policies of political terror, practiced by OHNK. They made an appeal to make the activities of this punitive body open to the society.

The Odessa Soviet of Workers', Peasants' and Red Army Deputies became the official body, in which all members of RSDLP took part. This organ served as a tribune for Mensheviks, who called on to return to democratic republic and refuse dictatorship.

In December, Odessa Hubernia Emergency Commission (OHNK) arrested a large group of social democrats, which became the last argument Bolsheviks have made in the stand-off with Mensheviks. Social democrats were accused of in the conscientious spread of anti-Soviet moods among workers, in the systemic resistance to the economic policies of the authorities. Thus, the arrest of Mensheviks was the consequence of the end of the first Communist Charge of 1918-1920, conducted by Bolsheviks. The Charge in particular anticipated the free supply of workers and officials of the state authorities with food and fuel, starting 1 January 1921; it also abolished fees for using post offices, telegraph, plumbing, sewage, gas, electricity, etc.

In the end of December, a group of 19 Odessa Mensheviks was sent off to Kharkiv, from there to Moscow, where it was decided to

sentence them to prison, without indictment. The majority of the group remained in prison until November 1921.

Key words: *Mensheviks, Bolsheviks, dictatorship, Proletarian revolution, trade unions, terror.*

Список посилань (REFERENCES)

ANON (1963). *Desyatyj s»ezd RKP(b). Mart 1921 goda. Stenograficheskij otchet* [Tenth Congress of the RCP (B.). March of 1921. Verbatim report]. M.: Politizdat. [in Russian].

Arxiv Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrayiny v Odes»kij oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region], sprava № 5522-п [menshovyky], 579 arkushiv. [in Russian].

Arxiv Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrayiny v Odes»kij oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region], sprava №12006-п, [Astrov I. S., Korobkov V. M.], 41 arkush.

BRYNDAK, O. B., 1998. *Likvidaciya bil”shovykamy politychnoyi opozyciyi ta vstanovlennya odnopartijnoyi systemy v Ukrayini v 20-ti roky XX stolittya. Odesa: Astropynt* [Elimination by the Bolsheviks of the political opposition and the establishment of a one-party system in Ukraine in the 20 years of the XX century]. [in Ukrainian].

Haluzevyj derzhavnyj arxiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine], fond 6, opys 3, sprava 283, 243 arkushy.

Izvestiya Odesskogo Revolyucionnogo Komiteta [Proceedings of the Odessa Revolutionary Committee]. – 1920. – 11 fevralya.

Izvestiya Odesskogo Revolyucionnogo Komiteta [Proceedings of the Odessa Revolutionary Committee]. – 1920. – 12 fevralya.

KOKIN, S. A., 1994. *Politychni represiyi proty eseriv i menshovykiv v Ukrayini 1920 r.* [Political repressions against the SRs and Mensheviks in Ukraine in 1920] *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky* [Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches], 3, 10-19. [in Ukrainian].

KUL’CHYTS’KYY, Stanislav., 1996. *Komunizm v Ukrayini: pershe desyatyrichchya (1919-1928)* [Communism in Ukraine: the first decade (1919-1928)]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

MOVCHAN, O. M., 1993. *Prydushennia menshovytskoi opozytzii v profspilkovomu rusi Ukrainy (1920-1924 rr.)* [Suppression of the Menshevik Opposition in the Trade Union Movement of Ukraine (1920-1924)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Magazine], 2-3, 37-47. [in Ukrainian].

Odesskyj lystok [Odessa leaf]. – 1919. – 24 yanvarya (6 fevralya).

Odesskyj lystok [Odessa leaf]. – 1919. – 5 (18) sentyabrya. [in Russian].

Odesskyj lystok [Odessa leaf]. – 1919. – 7 (20) sentyabrya.

PODBOLOTOV P. A. & SPIRIN L. M., 1988. *Krax men'shevizma v Sovetskoj Rossii* [The collapse of Menshevism in Soviet Russia]. Leningrad: Lenizdat. [in Russian].

Professional'naya zhizn' [Professional life] (Odessa). – 1920. – 17 maya. [in Russian].

Professional'naya zhizn' [Professional life] (Odessa). – 1920. – 31 maya.

SAVCHENKO V., 2012. *Odesskie menshoviki v «krasnom podpol'e» (1920-1927)* [Odessa Men'shoviks in the «Red Underground» (1920-1927)]. *Pivdennij-Zahid. Odesika* [Southwest. Odesa], 14, 159-180. [in Russian].

STANKO, V. N. (ed.), 2002. *Istoriya Odesy* [History of Odessa]. Odesa: Druk. [in Ukrainian].

TYUTYUKIN, S. V., 2002. *Men'shevizm: stranicy istorii* [Menshevism: pages of history]. Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].

Visty Odes'koho Hubernial'noho Revolyucijnoho Komitetu [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 26 lyutoho.

Visty Odes'koho Hubernial'noho Revolyucijnoho Komitetu [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 3 bereznya.

Visty Odes'koho Hubernial'noho Revolyucijnoho Komitetu [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 4 bereznya.

Visty Odes'koho Hubernial'noho Revolyucijnoho Komitetu [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 12 bereznya.

Visty Odes''koho Hubernal''noho Revolyucijnoho Komitetu
[To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 14 bereznya.

Visty Odes''koho Hubernal''noho Revolyucijnoho Komitetu
[To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 17 bereznya.

Visty Odes''koho Hubernal''noho Revolyucijnoho Komitetu
[To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 20 bereznya.

Visty Odes''koho Hubernal''noho Revolyucijnoho Komitetu
[To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 9 kvitnya.

Visty Odes''koho Hubernal''noho Revolyucijnoho Komitetu
[To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 8 serpnja.

Visty Odes''koho Hubernal''noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernal''noho Zahal''nomis''koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil''shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 13 zhovtnya.

Visty Odes''koho Hubernal''noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernal''noho Zahal''nomis''koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil''shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 14 zhovtnya.

Visty Odes''koho Hubernal''noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernal''noho Zahal''nomis''koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil''shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 17 zhovtnya.

Visty Odes''koho Hubernal''noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernal''noho Zahal''nomis''koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil''shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 19 zhovtnya.

Visty Odes''koho Hubernal''noho Revolyucijnoho Komitetu i

Hubernial"noho Zahal"nomis"koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil"shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 14 lystopada.

Visty Odes"koho Hubernial"noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernial"noho Zahal"nomis"koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil"shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 16 lystopada.

Visty Odes"koho Hubernial"noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernial"noho Zahal"nomis"koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil"shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 23 lystopada.

Visty Odes"koho Hubernial"noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernial"noho Zahal"nomis"koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil"shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 18 hrudnya.

Visty Odes"koho Hubernial"noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernial"noho Zahal"nomis"koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil"shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 19 hrudnya.

Visty Odes"koho Hubernial"noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernial"noho Zahal"nomis"koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil"shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 21 hrudnya.

Visty Odes"koho Hubernial"noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernial"noho Zahal"nomis"koho Komitetu Komunistychnoyi Partiyi (bil"shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 22 hrudnya.

Visty Odes"koho Hubernial"noho Revolyucijnoho Komitetu i Hubernial"noho Zahal"nomis"koho Komitetu Komunistychnoyi Par-

tiyi (bil"shovykiv) Ukrayiny [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee and the Provincial All-City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine]. – 1920. – 29 hrudnya.

Visty Odes»koho Huberns»koho Revolyucijnoho Komitetu [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 14 lyutoho.

Visty Odes"»koho Huberns"»koho Revolyucijnoho Komitetu [To report to the Odessa Provincial Revolutionary Committee]. – 1920. – 15 lyutoho.

Visty Odes"»koyi Rady Robitnychyx i Chervonoarmijs"»kyx Deputativ [To report to the Odessa Council of Workers' and Red Army Deputies]. – 1920. – 11 kvitnya.

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бондаренко Д. Я.

УДК 94(439+470+470.6+477+480) «1918/1919»: 323.27

ДО ПИТАННЯ ПРО МОНАРХІЧНУ КОНТРРЕВОЛЮЦІЮ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ 1918-1919 РОКАХ

Нові незалежні держави, що виникли після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій (Фінляндія, Україна, Дон, Угорщина), стали базою монархічної контрреволюції та реставрації. В двох з них (Фінляндії та Угорщині) було відновлено монархію, в той саме час як Україна та Дон мали республіканську форму правління, проте власну безпеку та незалежність вони пов'язували саме з реставрацією монархії в Росії в її кордонах, згідно Брест-Литовської мирної угоди. Проте, всеросійська монархічна контрреволюція не мала єдиного погляду на питання державної єдності Росії після реставрації. Так, наприклад, генерали М. Юденич та Є. Міллер визнавали незалежність Фінляндії та Естонії, в той саме час як генерал Ф. Келлер, граф Д. Гейден відстоювали ідею «Єдиної, Неподільної Росії!», а адмірал О. Колчак знаходився на позиціях так званих Всеросійських Установчих Зборів, та не визнавав незалежність Фінляндії і Балтійських країн незважаючи на позицію Ліги Націй.

Ключові слова: *Контрреволюція, реставрація, Королівство Фінляндія, Королівство Угорщина, Українська Держава, Всевелике Військо Донське, регент барон Карл-Густав-Еміль фон Маннергейм, регент Міклош Горті, Гетьман Павло Скоропадський, Отаман Петро Краснов, генерал Федір Келлер, граф Дмитро Гейден, адмірал Олександр Колчак, генерал Миколай Юденич, генерал Євген Міллер.*

В результаті Першої Світової війни відбувся розпад Російської та Австро-Угорської імперій. В обох випадках зречення імператора автоматично призводило до розпаду імперії, в основі якої

лежав династичний, а не національний принцип державності [7, с. 13, 34]. Суверенітет нових держав був пов'язаний зі зреченням монарха і звільненням від даної йому раніше присяги (Фінляндія – 1809 рік, Україна – 1654 рік, Дон – 1645 рік, Угорщина – 1867 рік). Вказані нові держави формувались саме як національні незважаючи на форму правління, навіть на Дону формувався свій націоналізм [24, р. 77].

Соціальні революції, що відбулися в нових державах, стали чинником формування монархічної контрреволюції. Оскільки, згідно з теорією П. Сорокіна, будь-яка революція викликає опір прихильників старого ладу [17, с. 268-269].

Термін «монархічна контрреволюція» використовувався більшовиками, зокрема Л. Троцьким, в негативному контексті стосовно російських білих (генералів М. Юденича, Є. Міллера, та адмірала О. Колчака) [19, с. 68]. В радянській історіографії термін «монархічна контрреволюція» набув поширення в працях Г. Йоффе [9] та В. Зіміної [8].

У світовій історичній науці поширено думку, що реставраційні режими Фінляндії, України і Дону 1918 року були базами всеросійської реставрації [1, с. 99-100, 125, 139, 159; 3; 4, с. 137; 30, р. 56]. В сучасній українській історіографії процес контрреволюції та реставрації розглянуто в монографіях О. Тимощука [18], Д. Яневського [23], серед закордонних досліджень слід особливо згадати П. Кенеза [28; 29], О. Федюшина [21], В. Федюка [20].

Монархічна контрреволюція в нових державах, що виникли на території колишніх Російської та Австро-Угорської імперій була двох типів. Перший – класичний роялізм (Угорщина та Фінляндія), прагнення зберегти монархію шляхом або відновлення існуючої династії, або обранням нової. Причому на відміну від Угорщини, Фінляндія, обрав нову династію, все ж таки прагнула реставрації монархії в Росії, оскільки це забезпечило державну безпеку від більшовиків та надало додаткової легітимності Королівству [12, с. 177-178]. Другий – умовно кажучи «експорт-монархізм» (Україна та Дон), тобто прагнення керівництва республіканських держав до повалення більшовизму та відновлення монархії в Росії, як засіб забезпечення безпеки та незалежності своєї нової незалежної держави [11, с. 215-216, 218, 220-223].

Перемога контрреволюції та перехід до реставраційних режимів відбувались по-різному. В Фінляндії – 18 серпня 1918 року Сейм проголошує Велике князівство Фінляндське Королівством; 9 жовтня 1918 року Сеймом було обрано королем Фридриха-Карла Гессен-Кассельського, який через поразку Німеччини та тиск з боку країн Антанти відрікся від корони 12 грудня 1918 року, регентом Королівства було призначено барона Карла-Густава-Еміля фон Маннергейма [1, с. 101; 12, с. 142-143, 145-147, 151; 27, р. 124-125; 31, р. 112-113]. В Україні – гетьманський переворот та обрання Гетьманом Української Держави генерала Павла Скоропадського з'їздом хліборобів 29 квітня 1918 року. На Дону – обрання Кругом Отаманом генерала Петра Краснова 16 травня 1918 року та проголошення незалежності Всевеликого Війська Донського 18 травня 1918 року [11, с. 191-198; 24, р. 74-75]. В Угорщині – проголошення Національними Зборами адмірала М. Горті регентом Королівства 1 березня 1920 року [26, р. 130-131]. Король Угорщини Карл офіційно не відрікався від корони, але його намагання повернути престол в Будапешті зустріли рішучий дипломатичний опір з боку країн Антанти. Саме чинник Антанти змусив два королівства (Фінляндію і Угорщину) існувати без короля.

Реставрація відбувалась теж з певними особливостями. В Україні, Угорщині та на Дону це було відновлення дореволюційного законодавства. В Фінляндії – відновлення дії Конституції 1772 року 9 серпня 1918 року. В Україні було введено «Закони про тимчасовий державний устрій України» 29 квітня 1918 року. На Дону «Основні Закони Всевеликого Війська Донського» 17 травня 1918 року. Якщо в Фінляндії та Угорщині було відновлено монархію, як форму правління в державі, то особливостями України та Дону було те, що монархісти-голови держав, що прагнули відновлення монархії в Росії, очолювали республіканські за формою правління країни.

Взагалі монархічна контрреволюція в нових державах відкидала гасло Установчих Зборів, передбачала відновлення дореволюційного ладу та гнучкий підхід до питання територіальної цілісності Росії, тобто визнання результатів Брест-Литовської мирної угоди. Проте, були винятки, зокрема генерал Ф. Келлер зробив

спробу заколоту проти Гетьмана в Україні задля відновлення «Єдиної та Неподільної Росії!», якого підтримав граф Д. Гейден, проголосивши: «змінюйте прапор!» [25, s. 17].

Монархісти-голови нових держав (барон Карл-Густав фон Маннергейм, Павло Скоропадський, Петро Краснов), прагнули збереження незалежності своїх країн у випадку відновлення монархії в Росії. Наприклад, К.-Г. фон Маннергейм вважав, що Королівство Фінляндія повинна прийняти діяльну участь у відновленні монархії в Росії, оскільки «”така послуга” стала б основою для майбутніх дружніх відносин» [12, с. 177-178]. Гетьман Павло Скоропадський також був прихильником того, щоб Українська Держава стала базою Всеросійської реставрації [6, с. 126; 14, с. 259; 16, с. 11, 13, 15, 17, 27-28, 105-106; 28, р. 135, 140, 144-147, 162, 219-220, 238-240, 272]. Навіть так звана грамота Гетьмана про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією від 15 листопада 1918 року, як справедливо зазначив О. Юрченко, не відміняла незалежності України, оскільки не заперечувала принципам III та IV Універсалів Центральної Ради [22, с. 210]. Для отамана П. Краснова самостійність Дону в умовах всеросійської реставрації була непорушною за принципом «Хай живе цар в Москві, а ми, козаки на Тихому Дону!» [11, с. 193, 215].

На відміну від нових держав серед різних груп монархічної контрреволюції власне в Росії не було єдиного погляду на питання самовизначення націй та визнання нових держав. Так, наприклад, генерал М. Юденич визнавав незалежність Фінляндії та Естонії, генерал Є. Міллер визнавав незалежність Фінляндії та її територіальні домагання, але адмірал О. Колчак, незважаючи на міжнародне визнання нових держав, виниклих на території колишньої Російської імперії, продовжував займати позицію, що тільки майбутні Всеросійські Установчі Збори мають повноваження щодо територіальних змін Росії та визнання нових держав. Більш того, О. Колчак твердо стояв на позиції невизнання Фінляндії та Естонії навіть тоді (вісною 1919 року), коли це могло зіграти вирішальну роль в боротьбі за Петроград [2, с. 59, 64; 10, с. 87, 93, 97-98, 100]. К.-Г. Маннергейм був готовий зайняти Петроград в обмін на визнання незалежності Фінляндії з боку Росії [10, 103? 105-

106]. Крім М. Юденича і Є. Міллера, генерали В. Гурко и Б. Геруа в травні 1919 року вимагали від адмірала О. Колчака визнання незалежності Фінляндії та Естонії, але він не пішов на поступки [10, с. 113-114, 117, 119-121, 135, 137-140].

Треба визнати такий собі правовий парадокс: в 1919 році Фінляндія вже фактично не потребувала визнання незалежності з боку Росії, але, в той саме час уряд О. Колчака потребував міжнародного визнання.

Лідери російської монархічної контрреволюції в нових державах, зокрема, в Фінляндії та Естонії, на відміну від О. Колчака, охоче визнавали незалежність нових держав в тому числі тому, що уряди цих держав активно постачали зброю, амуніцію та уніформу російським білим військовим формуванням [5, с. 289].

Таким чином, можна зробити наступні висновки. В деяких державах, що виникли в наслідок розпаду Російської та Австро-Угорської імперій та перенесли соціальні революції, перемогла монархічна контрреволюція. Проте, монархія була відновлена тільки в двох країнах: Фінляндії та Угорщині. Україна, Дон, Естонія, маючи республіканську форму правління, стали базами російської монархічної контрреволюції, через постійну загрозу з боку більшовицької Росії. Тобто, відновлення монархії в Росії, яка визнала б результати Брест-Литовської мирної угоди та погодилась на визнання незалежності нових держав, було б запорукою миру та безпеки в регіоні. Проте, російські монархічні кола не мали єдиної точки зору на територіальне майбутнє Росії. Значна частина їх, особливо на території Фінляндії та Естонії погоджувалась на міжнародне визнання нових держав, навіть на територіальні поступки їм, але Сибірське керівництво на чолі з адміралом О. Колчаком, відкладало вирішення цього питання до скликання Всеросійських Установчих Зборів, що ускладнювало боротьбу з більшовиками, оскільки нові держави вимагали визнання в обмін на військову допомогу та участь у операціях проти більшовицького режиму в Росії.

Список використаної літератури та джерел

1. Ахтамзян А. От Бреста до Киля. Провал антисоветской политики германского империализма в 1918 году / А. Ахтамзян. – Москва: Из-во ИМО, 1963. – 220 с.
2. Белофинны на службе англо-французских интервентов в 1919 г. / вводная статья Г. Костомарова // Красный Архив. – 1940. – № 1(98). – С. 31-65.
3. Валь Э. фон Значение и роль Украины в вопросе освобождения России от большевиков на основании опыта 1918-1920 гг. / Э. фон Валь. – Таллинн, 1937. – 72 с.
4. Германская восточная политика в Новое и Новейшее время. Проблемы истории и историографии / отв. ред. В.К. Волков. – Москва: Наука, 1974. – 280 с.
5. Горн В. Гражданская война на Северо-западе России / В. Горн // Деникин-Юденич-Врангель / сост. С.А. Алексеев, предисл. Н. Л. Мещерякова. – Москва – Ленинград: Госиздат, 1927. – С. 265-348.
6. Документы Германского посла в Москве Мирбаха // Вопросы истории. – 1971. – № 9. – С. 120-129.
7. Зайцов А. А. 1918: очерки истории Русской Гражданской войны / А. Зайцов. – Москва: Кучково поле, 2006. – 368 с.
8. Зимина В. Д. Крах германофильской монархической контрреволюции на Юге России в годы Гражданской войны и интервенции / В. Зимина. – Калинин, 1989. – 88 с.
9. Иоффе Г. З. Крах российской монархической контрреволюции / Г. Иоффе. – Москва, 1977. – 320 с.
10. Колчак и Финляндия / вступительная статья Н. Нелидова // Красный Архив. – 1929. – Т. 2(33). – С. 82-89.
11. Краснов П. Н. Всевеликое Войско Донское / П. Краснов // Архив Русской революции: В 22 т. – Т. 5. – Москва: Терра: Политиздат, 1991. – С. 190-321.
12. Маннергейм К.-Г. Мемуары / К.-Г. Маннергейм. – Москва: Вагриус, 1999. – 510 с.
13. Норден А. Между Берлином и Москвой. К истории германо-советских отношений / А. Норден / пер. с нем. /

- вступ. стаття В. И. Попова. – Москва: Из-во Иностранной литературы, 1956. – 412 с.
14. Россия и Украина. Из дневников Н. М. Могилянского и писем к нему П. П. Скоропадского 1919-1926 / публикация А. Сергеева // Минувшее. Исторический альманах. – Вып. 14. – Москва. – СПб., 1993. – С. 253-274.
 15. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.
 16. Скоропадский П. П. «Украина будет!» Из воспоминаний / публикация А. Варлыго // Минувшее. – Вып. 17. – Москва – СПб., 1994. – С. 7-115.
 17. Сорокин П. Социология революции / П. Сорокин // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – Москва: Политиздат, 1992. – С. 266-295.
 18. Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / О. Тимошук. – Харків: Видво УВС, 2000. – 462 с.
 19. Троцкий Л.Д. Между империализмом и революцией / Л. Троцкий. – Москва: Директ-Медиа, 2015. – 249 с.
 20. Федюк В. П. Белые: антибольшевистское движение на Юге России. 1917-1918 гг. / В. Федюк. – Москва: АИРО-XX, 1996. – 153 с.
 21. Федюшин О. Украинская революция. 1917-1918 / О. Федюшин. – Москва: Центрполиграф, 2007. – 336 с.
 22. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 в правовому аспекті / О. Юрченко. – Мюнхен, 1971. – 402 с.
 23. Яневський Д. Проект «Україна» або Спроба Павла Скоропадського / Д. Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 283 с.
 24. Footman D. Civil War in Russia / D. Footman. – New York, 1961. – 328 p.
 25. Heiden D. Memoirs // Hoover institution archives (HIA). Stanford University. – Heiden memoirs. – Box 1. Civil War, 1917-1920. – Sheets 1-71.
 26. Horthy N. Memoirs / N. Horthy / annotated by A. Simon. – Safety Harbor: Simon Publications, 2000. – 348 p.
 27. Jussila O., Hentila S., Nevakivi J. From Grand Duchy to A

- Modern State. A Political History of Finland Since 1809 / O. Jussila, S. Hentila, J. Nevakivi. – London: Hurst and Co., 1995. – 384 p.
28. Kenez P. Civil War in South Russia, 1918. The First Year of the Volunteer Army / P. Kenez. – Berkeley – Los-Angeles – London: California University Press, 1971. – 351 p.
29. Kenez P. Civil War in South Russia, 1919-1920 / P. Kenez. – Berkeley – Los-Angeles – London: California University Press, 1977. – 378 p.
30. Kirby D. Finland in the Twentieth Century / D. Kirby. – London: Hurst and Co., 1979. – 253 p.
31. Puntila L. The Political History of Finland 1809-1966 / L. Puntila. – London: Heinemann Ltd, 1975. – 248 p.

Dmytro Bondarenko

ABOUT THE MONARCHIST COUNTER-REVOLUTION IN EASTERN EUROPE IN 1918-1919

Newly independent states, that emerged after the collapse of the Russian and Austro-Hungarian empires (Finland, Ukraine, Don, Hungary) became the basis of the monarchist counter-revolution and restoration. In two of them (Finland and Hungary) monarchy was restored, in that time Ukraine and Don retained the republican form of government, but their safety and independence were associated with the restoration of the monarchy in Russia in its borders according to Brest-Litovsk peace agreement. However, All-Russian monarchist counter-revolution did not have a single view on the question of Russian statehood unity after the restoration. For example, Generals N. Yudenich and E. Miller recognized the independence of Finland and Estonia, while General F. Keller, Count D. Heiden defended the idea "Russia is One and Indivisible!" and tried to prepare the mutiny against the Hetman and Ukrainian State. Admiral A. Kolchak's point of view was the destiny of the statehood of new independent states should be decided by the All-Russian Constituent Assembly, and he did not recognize the independence of Finland and the Baltic States even

after their recognition by the League of Nations. Kolchak's position in the question of recognizing the independence of Finland, Estonia and other new states complicated the struggle against the Bolshevism.

Key words: *Monarchist Counter-revolution, Restoration, Liberation War in Finland in 1918, Civil War in Hungary in 1919, War for Independence in Ukraine in 1918, Liberation War in Don in 1918, Kingdom of Finland, Kingdom of Hungary, Ukrainian State, Almighty Don Host, Regent baron Karl Gustav Emil von Mannerheim, Regent Miklos Horthy, Hetman Paul Skoropadsky, Ataman Peter Krasnov. General F. Keller, Count Dmitry Heiden, Admiral Alexander Kolchak, General Nikolay Yudenich, General Eugen Miller.*

СПИСОК ПОСИЛАНЬ (REFERENCES)

Akhtamzyan, A., 1963. *Ot Bresta do Kilya. Proval antisovetskoj politiki germanskogo imperializma v 1918 godu* [From Brest to Kiel. The Failure of Anti-Soviet Policy of German Imperialism in 1918]. Moskva: IMO.

Belofinny na sluzhbe anglo-frantsuzskikh interventov v 1919 g. [Finnish Whites in the Service of the Anglo-French Interventionists in 1919]. 1940. V: Krasnyi Arkhiv. № 1(98).

Val, E., 1937. *Znachenie i rol' Ukrainy v voprose osvobozhdenija Rossii ot bol'shevikov na osnovanii opyta 1918-1920 gg.* [Importance and Role of Ukraine in the Issue of the Liberation of Russia from the Bolsheviks based on the Experience of 1918-1920]. Tallinn.

Germanskaja vostochnaja politika v Novoe i Novejshee vremja. Problemy istorii i istoriografii. [German Eastern Policy in Modern and Contemporary Period. Problems of History and Historiography], 1974. Moskva: Nauka.

Gorn, V., 1927. *Grazhdanskaja vojna na Severo-zapade Rossii* [Civil War in North-West Russia]. V: *Denikin-Judenich-Vrangel'* [Denikin-Yudenich-Wrangel]. Moskva & Leningrad: Gosizdat.

Dokumenty Germanskogo posla v Moskve Mirbaha [Documents of Mirbach, German Ambassador in Moscow]. 1971. V: *Voprosy istorii.* № 9.

Zajtsov, A., 2006. *1918: ocherki istorii Russkoj Grazhdanskoj voj-*

ny [1918: Essays on the History of the Russian Civil War]. Moskva: Kuchkovo pole.

Zimina, V., 1989. *Krah germanofil'skoj monarhicheskoj kontrrevoljucii na Juge Rossii v gody Grazhdanskoj vojny i intervencii* [The Collapse of the Germanophile Monarchist Counter-revolution in the South of Russia During the Civil War and Intervention]. Kalinin.

Ioffe G., 1977. *Krah rossijskoj monarhicheskoj kontrrevoljucii* [The Collapse of the Russian Monarchist Counter-revolution]. Moskva.

Kolchak i Finljandija [Kolchak and Finland], 1929. V: Krasnyj Arhiv. T. 2(33).

Krasnov, P., 1991. *Vsevelikoe Vojsko Donskoe* [Almighty Don Host]. V: Arhiv Russkoj revoljucii. V. 5. Moskva: Terra & Politizdat.

Mannerheim, K.G., 1999. *Memuary* [Memoirs]. Moskva: Vagrius.

Norden, A., 1956. *Mezhdub Berlinom i Moskvoy. K istorii germano-sovetskih otnoshenij* [Between Berlin and Moscow. About the History of German-Soviet Relations]. Moskva: Inostrannaja literatura.

Rossija i Ukraina. Iz dnevnikov N.M. Mogiljanskogo i pisem k nemu P.P. Skoropadskogo 1919-1926 [Russia and Ukraine. From the Diaries of N. Mogilyansky and Skoropadsky's Letters to Him, 1919-1926], 1993. V: Minuvshee. Istoricheskij al'manah. Moskva & Sankt-Peterburg. V. 14.

Skoropadsky, P., 1995. *Spohady. Kinets' 1917 – hruden' 1918* [Memoirs. The End of 1917 – December 1918]. Kyiv & Filadel'fiya.

Skoropadsky, P., 1994. «Ukraina budet!» *Iz vospominanij* [Ukraine will be! From Memoirs]. V: Minuvshee. Moskva & Sankt-Peterburg. V. 17.

Sorokin, P., 1992. *Sociologija revoljucii* [Sociology of Revolution]. V: Sorokin, P., *Chelovek. Civilizacija. Obshchestvo* [Man, Civilization, Society]. Moskva: Politizdat.

Tymoshchuk, O., 2000. *Okhoronnyy aparat Ukrayins'koy Derzhavy (kviten' – hruden' 1918 r.)* [Security Apparatus of Ukrainian State (April – December 1918)]. Kharkiv: UVS.

Trotsky, L., 2015. *Mezhdub imperializmom i revoljuciej* [Between Imperialism and Revolution]. Moskva: Direkt-Media.

Fedyuk, V., 1996. *Belye: antibol'shevistskoe dvizhenie na Juge*

Rossii. 1917-1918 gg. [The Whites: Anti-Bolsheviks Movement in the South of Russia]. Moskva: AIRO-XX.

Fedyushin, O., 2007. *Ukrainskaja revoljucija. 1917-1918* [Ukrainian Revolution, 1917-1918]. Moskva: Centrpoligraf.

Yurchenko, O., 1971. *Ukrayins'ko-rosiys'ki stosunky pislya 1917 v pravnomu aspekti* [Ukrainian-Russian Affairs After 1917 in the Legal Aspect]. Myunkhen [Munich].

Yanevs'ky, D., 2010. *Proekt «Ukrayina» abo Sproba Pavla Skoropads'koho* [Project “Ukraine” or Pavel Skoropadsky’s Effort]. Kharkiv: Folio.

Footman, D., 1961. *Civil War in Russia*. New York.

Hoover institution archives (HIA). Stanford University. *Heiden memoirs. Box 1. Civil War, 1917-1920*.

Horthy, N., 2000. *Memoirs*. – Safety Harbor: Simon Publications.

Jussila, O., Hentila, S., Nevakivi, J., 1995. *From Grand Duchy to A Modern State. A Political History of Finland Since 1809*. London: Hurst and Co.

Kenez, P., 1971. *Civil War in South Russia, 1918. The First Year of the Volunteer Army*. Berkeley & Los-Angeles & London: California University Press.

Kenez, P., 1977. *Civil War in South Russia, 1919-1920*. Berkeley & Los-Angeles & London: California University Press.

Kirby, D., 1979. *Finland in the Twentieth Century*. London: Hurst and Co.

Puntila, L., 1975. *The Political History of Finland 1809-1966*. London: Heinemann Ltd.

Бондаренко Д. Я., Прокоф'єв В. Ю.

УДК 94(470+498):359 «1941»

НЕВДАЛИЙ РЕЙД ЕСКАДРИ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ НА КОНСТАНЦУ 26 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ

Крім невдач на сухопутних фронтах СРСР мав серйозні поразки в 1941 році і на морі. Чорноморський флот, який мав велику

перевагу в кораблях і літаках, проводячи розвідку боєм рейдом на Констанцу 26 червня 1941 року, поніс поразку і зазнав суттєвих втрат від берегової оборони Румунії. Наприклад, було потоплено лідер есмінців «Москва». Причина досі невідома: або від артилерійського вогню берегової батареї «Тірпіц» чи румунського ескадреного міноносця «Режина Марія», або від міни. Потоплення «Москви» стала негативним чинником для морально-бойового духу Чорноморського флоту, та в той саме час позитивним чинником для бойового духу румунських королівських ВМС.

Ключові слова: Друга Світова війна на Чорному морі, Констанца, берегова батарея «Тірпіц», лідери ескадрених міноносців «Москва», «Харьков», ескадрений міноносець «Сообразительний», румунські ескадрені міноносці «Режина Марія» та «Регеле Фердинанд», підводний човен «Дельфінул», віце-адмірал П. Октябрський, контр-адмірал Т. Новіков, капітан-лейтенант О. Тухов.

З початком нападу Німеччини на СРСР в червні 1941 року радянське військово-морське командування на Чорному морі не володіло точними відомостями про чисельність і бойові можливості флотів противника. На цьому тлі німецька розвідка поширювала дезінформацію про нібито готові конвої кораблів з десантними частинами на борту в порту Констанца для захоплення Одеси [3, с. 8-9].

З пізнього вечора 23 червня 1941 року командування Чорноморського флоту відправляло на чергування в район можливого руху конвою есмінці і підводні човни. А 24 червня 1941 року на підступах до Одеси були виставлені мінні загородження, що зіграли негативну роль після 13 серпня 1941 року, в момент сухопутної блокади Одеси румунською 4-ю королівською армією, коли єдина можливість отримувати підкріплення і боєприпаси залишалась тільки морем [10, с. 33-34].

Крім мінних постановок і чергувань кораблів радянське військово-морське командування вирішило нанести попереджувального удару по Констанці [3, с. 11-12] за раніше відпрацьованою системою на передвоєнних маневрах 14-19 червня 1941 року поблизу територіальних вод Румунії.

Як відомо, СРСР готувався до наступальної війни, проте, початок війни з країнами Осі велось вкрай невдало для радянського командування, спроби проведення наступальних операцій закінчувалися тактичними поразками з великими втратами. Однією з таких операцій, що закінчилися поразкою з великими втратами, був саме рейд на Констанцу 26 червня 1941 року.

Дана тема довгий час замовчувалася в радянській історіографії, за винятком декількох спеціальних робіт, присвячених історії Чорноморського флоту [2; 5; 8], та праці Г. І. Хорькова [16]. Широку популярність здобула книга «Походи бойові», написана не професійними істориками, а колишніми командирами кораблів Г. Ф. Годлевський, Н. М. Гречанюк, В. М. Кононенко [3], та спогади адмірала М. Кузнецова [6].

І тільки спочатку ХХІ ст. рейдова операція на Констанцу 26 червня 1941 року одержала достатнє освітлення в загальних роботах О. Грейга [4], О. Лубянова, Б. Баншаца [8], О. Неменко [10], А. Платонова [11], Д. Хазанова [15], О. Широкограда [18; 19; 20; 21].

У роботах зазначених авторів міститься критика плану операції радянського військово-морського командування: саме результатом неправильного планування стала поразка з великими втратами, зокрема втрачено було лідер есмінців «Москва». Порт Констанца майже не постраждав та продовжив роботу в звичайному режимі.

Спочатку план операції, затверджений командувачем Чорноморського флоту віце-адміралом П. Октябрським, зводився до нанесення о 5 годині ранку 26 червня 1941 року спільного удару ескадри кораблів і авіації Чорноморського флоту по Констанці, щоб знищити нафтосховища і розвідати систему оборони бази з моря [15, с. 318-319]. Артилерійський наліт повинен був здійснити лідер «Харьков» з есмінцями, а прикриття здійснювати крейсер «Ворошилов» і лідер «Москва». Проте, ближче до вечора 25 червня 1941 року адмірал М. Кузнецов зробив деякі зміни в план: ударна група капітана 2-го рангу М. Романова тепер становила 2 лідери, а група прикриття 1 крейсер і 3 есмінця, вся ескадра під загальним командуванням контр-адмірала Т. Новікова.

Авіаційна група зробила наліт вже після рейду ескадри кораблів також невдало. Тільки 5 Іл-4 досягли Констанці, з них 3 назад не повернулися. Практично всі ДБ-3, що вилетіли до сходу сонця, змушені були повернутися через різні технічні несправності. Третя група в складі 7 бомбардувальників СБ з'явилася над Констанцією тільки о 6:40, скинувши бомби на північ від нафтосоховищ, причому втратили 3 СБ від атаки винищувачів Ме-109 [4, с. 119; 14; 21].

Увечері 25 червня 1941 року кораблі (спочатку ударна група, потім група прикриття) вийшли з Севастополя, демонструючи рух на Одесу, і тільки з настанням повної темряви змінили курс на Констанцу.

Неприємності з групою кораблів почалися ще до виходу у відкрите море. Перед виходом з бухти всі кораблі отримали несподіваний наказ зупинитися перед протичовновими загородами. Кораблі змушені були стати на якор на деякий час, що призвело до того, що до точки призначення кораблі йшли на повній швидкості [10, с. 37-38]. Чим був викликаний цей наказ до сих пір не ясно. Ескадрений міноносець «Сообразительный» підготувався до походу пізніше всіх, тому зумів наздогнати основну групу кораблів тільки в точці призначення [4, с. 120; 10, с. 38; 21].

У радянській історичній науці, яка часто-густо не звертала уваги на закордонні джерела та дослідження, помилково вважалося, що перехід вдалося провести таємно, мовляв, дотримувалася режим повного радіомовчання, і, таким чином, кораблі, нібито, з'явилися несподівано для противника. Проте, в дійсності, вже в 0:30 ескадра Новікова була виявлена румунським підводним човном «Delfinul», який передав про це радіоповідомлення на базу [1; 13]. Потім наближення радянських кораблів було помічено радаром берегової батареї «Tirpitz» у Констанці.

Морехідні якості радянських лідерів есмінців проекту «Москва» ускладнювали маневрування кораблем під час малого та середнього ходу, що призвело до того, що кораблі самі вийшли на німецьку берегову батарею «Tirpitz».

26 червня 1941 року о 5:02 «Москва» і «Харьков» відкрили вогонь по румунському березі з дистанції 140 кабельтових. Вже

о 5:06 у відповідь відкрила вогонь батарея «Tirpitz» і з третім залпом накрила «Москву». Крім того, буквально з початком бою по радянським лідерам вогонь вели румунські есмінці «Regina Maria» і «Regele Ferdinand». Відмічено було накриття радянських лідерів 5:12 і 5:20. Після того як черговий залп накрив лідер «Москва», командир ударної групи наказав поставити димову завісу та розпочати відхід. Обидва лідери збільшили швидкість ходу і почали маневрувати, щоб збити пристрілювання артилеристів противника. О 5:20 з обох лідерів помітили сліди двох торпед, що йшли до лідера «Москва», на якому в 5:21 пролунав потужний вибух. Лідер «Москва» зламався і почав тонути. «Харьков» намагався зняти з потопуючої «Москви» екіпаж, але біля борту впали важкі снаряди, корпус здригнувся від потужного гідродинамічного удару, і в котлах сіл пар. На порятунок часу не було, загибель загрожувала і «Харкову». Командир дивізіону капітан II-го рангу М. Романов наказав негайно відходити.

«Харьков» вийшов із зони обстрілу берегової батареї о 5:55, але в 6:43 був атакований підводним човном: виявлено слід від торпеди, що прямував на лідер, корабель відвернув і обстріляв імовірно місце підводного човна пірнаючими снарядами. О 7:30 до «Харькова» підійшов есминець «Сообразительный», який, ухилившись від двох торпед, атакував невідомий підводний човен глибинними бомбами.

Після 15:00 румунські катери і гідролітаки підібрали з води 69 членів екіпажу «Москви»: 7 офіцерів (включаючи командира корабля капітан-лейтенанта О. Тухова) і 62 матроса, по іншим даним – всього 63 членів екіпажу [22, с. 331].

Як вже було сказано вище, до цих пір не встановлена до кінця причина загибелі лідера есмінців «Москва». Існують п'ять варіантів:

- 1) Накриття залпом 280-мм гармат берегової батареї «Tirpitz»;
- 2) Підрив на міні [13; 22, с. 331];
- 3) Накриття залпом 120-мм гармат есмінця «Regina Maria»;
- 4) Попадання торпеди, випущеної з підводного човна Щ-206 [17];
- 5) Корабель нарався на міну, а потім був розстріляний важкою німецькою береговою батареєю «Tirpitz» [9].

Звісно ж, що найбільш імовірним є загибель лідера есмінців

«Москва» в результаті артилерійського вогню берегової батареї «Tirpitz», або від вогню ескадреного міноносця румунського королівського флоту «Regina Maria». Наприклад, від влучення важкого артилерійського набою калібру 280-мм берегової батареї «Tirpitz» майже неймовірно було зберегти на плаву лідер есмінців «Москва». Проте, 120-мм набій есмінця «Regina Maria», якщо він імовірно влучив у машинне відділення «Москви», або у торпедний апарат, або у артилерійський погріб судна, то міг стати причиною вибуху котлів, або боєприпасів, що призвело до загибелі судна.

Власне, необхідно визнати, що невдалий набіг на Констанцу ескадри Чорноморського флоту, що завершився втратою лідера есмінців «Москва» і серйозним пошкодженням лідера «Харків», став результатом непрофесіоналізму командування радянського флоту, яке допустило ряд грубих промахів.

По-перше, не було взято до уваги наявність мінних загороджень у Констанці, вдосконалених напередодні війни вже після загрозливих маневрів Чорноморського флоту поблизу румунських територіальних вод 14-19 червня 1941 року, кордони яких було нанесено довільно на мапах командирів кораблів;

По-друге, відправка в «розвідку боєм» лідерів есмінців, головний калібр гармат яких був 130-мм, замість того, щоб почати обстріл узбережжя з дальньої дистанції крейсером «Ворошилов», головний калібр гармат якого був 180-мм;

По-третє, відсутність розвідданих про берегову оборону порту Констанца, зокрема про новітні 280-мм берегові батареї «Tirpitz» та «Bruno»;

По-четверте, відсутність інформації про технічне оснащення берегової оборони, зокрема про радар на батареї «Tirpitz».

Як результат, після такої поразки радянське військово-морське командування в 1941 році прийняло рішення більше не проводити атак Констанці надводними кораблями, а тільки проводити блокаду літаками та підводними човнами, але ці операції теж виявилися невдалими та призвели к значним втратам. Так, наприклад, радянські втрати біля Констанці до кінця 1941 року склали 145 літаків (51 – збито румунськими винищувачами, 69 – німецькими, та 25 – протиповітряною артилерією), та 2 підводних човна: 9 липня 1941 р.

три торпедних човни потопили Щ-206 [22, с. 332] та 14 листопада 1941 р. загинула Щ-211 на мінному загородженні [7].

Список використаної літератури та джерел

1. Атакуют подлодки. Советские подводные лодки в годы Второй Мировой войны [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://submarine-at-war.ru/boats/ts3.html>
2. Боевой путь Советского Военно-Морского флота. – Москва: Воениздат, 1974. – 590 с.
3. Годлевский Г. Ф., Гречанюк Н. М., Кононенко В. М. Походы боевые. Эскадра Черноморского флота в Великой Отечественной войне / Г. Ф. Годлевский, Н. М. Гречанюк, В. М. Кононенко. – Москва: Воениздат, 1966. – 244 с.
4. Грейг О. Сталин мог ударить первым / О. Грейг. – Москва: Алгоритм: Эксмо, 2010 – 368 с.
5. Краснознаменный Черноморский флот. – Москва: Воениздат, 1979. – 565 с.
6. Кузнецов Н. Г. На флотах боевая тревога / Н. Кузнецов. – Москва: Воениздат, 1971. – 320 с.
7. Ларичев И. Загадка гибели «Щ-211» / И. Ларичев // Флот [Электронный ресурс] режим доступа: <http://flot.com/history/events/zagadka.htm?print=Y>
8. Лубянов А.Н., Баншац Б.Ш. Лидер эскадренных миноносцев «Москва» / А. Лубянов, Б. Баншац. – Севастополь, 2006. – 116 с.
9. Мировая война. 1939–1945. – Москва: ООО «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 2000. — 736 с.
10. Неменко А. В. Черноморский флот в годы войны 1941-1945 / А. Неменко. – Москва: Вече, 2015. – 283 с.
11. Платонов А. В. Борьба за господство на Черном море / А. Платонов. – Москва: Вече, 2010. – 464 с.
12. Руге Ф. Военно-морской флот Третьего рейха. 1939-1945 / Ф. Руге. – Москва: Центрполиграф, 2011. – 510 с.
13. Румынско-советское морское сражение в июне 1941

- года // Radio Romania International [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://old.rri.ro/arh-art.shtml?lang=9&sec=223&art=2665>
14. Скоморохов Р. Набеговая операция Черноморского флота на Констанцу / Р. Скоморохов // Махпарк [Ел. документ] режим доступу: <http://maxpark.com/community/5325/content/2475570>
 15. Хазанов Д. Б. 1941. Война в воздухе. Горькие уроки. – Москва: Яуза, Эксмо, 2006. – 416 с.
 16. Хорьков Г.И. Советские надводные корабли в Великой Отечественной войне / Г. Хорьков. Москва: Воениздат, 1981. – 272 с.
 17. Лидер «Москва» // Черноморский флот. Информационный ресурс [Электронный документ]. Режим доступа: <http://www.kchf.ru/ship/lider/moskva.htm>
 18. Широкоград А.Б. Битва за Черное море / А. Широкоград. – Москва: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 554 с.
 19. Широкоград А. Б. Филипп Октябрьский против Бенито Муссолини / А. Широкоград. – Москва: Вече, 2011. – 352 с.
 20. Широкоград А.Б. Черноморский флот в трех войнах и трех революциях / А. Широкоград. – Москва: АСТ: Хранитель, 2007. – 570 с.
 21. Широкоград А. Б. Четыре трагедии Крыма / А. Широкоград // Крымовед. [Электронный документ] режим доступа: <http://www.krimoved-library.ru/books/chetyre-tragedii-kryma15.html>
 22. Axworthy M., Scafes C., Craciunoiu C. Third Axis Fourth Ally. Romanian Armed Forces in the European War, 1941-1945. / M. Axworthy, etc. – London: Arms and Armour Press, – New York: Sterling Publishing Co. Inc., 1995. – 368 p.

THE FAILED RAID OF THE SQUADRON OF BLACK SEA FLEET TO CONSTANTA ON JUNE 26, 1941

Attacked by Germany and its Allies, the USSR suffered heavy losses not only on land battlefield but also on naval front in 1941. Despite superiority in ships and aircraft Black Sea Fleet was defeated by Roman fleet and German coastal battery during the so-called Raid to Constanta on June 26, 1941. For instance, main loss of Black Sea Fleet was the leader of destroyers "Moskva" which was sunk by German coastal battery "Tirpitz", or by Romanian destroyer "Regina Maria", or maybe by sea mine. The sinking of leader of destroyers "Moskva" had negatively affected the combative morale state of the Black Sea Fleet and it had simultaneously raised the combative morale of Romanian Royal Navy.

Key words: *World War II on the Black Sea, Constanta, coastal battery "Tirpitz", leaders of destroyers «Moskva», «Harkov», destroyer «Soobrazitelny», destroyers "Regina Maria" and "Regele Ferdinand", submarine "Delfinul", vice-admiral Ph. Oktyabrsky, rear admiral T. Novikov, lieutenant commander A. Tuhov.*

СПИСКИ ПОСИЛАНЬ (REFERENCES)

Atakuyut podlodki. Sovetskie podvodnye lodki v gody Vtoroi Mirovoi voyny [Submarines Attack. Soviet Submarines in World War II]. [El. document]. [online] Dostupno: <http://submarine-at-war.ru/boats/ts3.html> (data zvernennya: 10.10.2017)

Boevoi put' Sovetskogo Voenno-Morskogo flota [Combat Route of the Soviet Navy], 1974. Moskva: Voenizdat.

Godlevskii, G., Grechanyuk, N., Kononenko, V., 1966. *Pokhody boevye. Eskadra Chernomorskogo flota v Velikoi Otechestvennoi voine* [Combat Raids. The Squadron of the Black Sea Fleet in the Great Patriotic War]. Moskva: Voenizdat.

Greig, O., 2010. *Stalin mog udarit' pervym* [Stalin Could Attack First]. Moskva: Algoritm.

Krasnoznamennyi Chernomorskii flot [Black Sea Red Banner Fleet], 1979. Moskva: Voenizdat.

Kuznetsov, N., 1971. *Na flotakh boevaya trevoga* [A Combat Alert in the Fleets]. Moskva: Voenizdat.

Larichev, I., *Zagadka gibeli «Shch-211»* [The Mystery of “Shch 211” Sinking]. V: *Flot* [The Fleet]. [El. resource]. [online] Dostupno: <http://flot.com/history/events/zagadka.htm?print=Y> (data zvernennya: 10.10.2017)

Lubyayov, A., Banshats, B., 2006. *Lider eskadrennykh minonostsev «Moskva»* [Leader of Destroyers “Moskva”]. Sevastopol’.

Mirovaya voina. 1939–1945 [World War, 1939-1945], 2000. Moskva: ACT; Sankt-Peterburg: Poligon.

Nemenko, A., 2015. *Chernomorskii flot v gody voiny 1941-1945* [Black Sea Fleet in the Years of War 1941-1945]. Moskva: Veche.

Platonov, A., 2010. *Bor’ba za gospodstvo na Chernom more* [The Struggle for the Domination of the Black Sea]. Moskva: Veche.

Ruge, F., 2011. *Voenno-morskoi flot Tret’ego Reikha. 1939–1945* [Third Reich Navy, 1939-1945]. Moskva: Tsentrpoligraf.

Rumynsko-sovetskoe morskoe srazhenie v iyune 1941 goda [Romanian-Soviet Naval Battle in June 1941]. V: Radio Romania International. [online] Dostupno: <http://old.rrr.ro/arh-art.shtml?lang=9&sec=223&art=2665> (data zvernennya: 10.10.2017)

Skomorokhov, R., 2014. *Nabegovaya operatsiya Chernomorskogo flota na Konstantsu* [The Raid of Black Sea Fleet on Constanta]. V: Maxpark [El. document]. [online] Dostupno: <http://maxpark.com/community/5325/content/2475570> (data zvernennya: 10.10.2017)

Khazanov, D., 2006. *1941. Voina v vozdukh. Gor’kie uroki* [1941. The War in the Air. Sorrow Lessons]. Moskva [Moscow]: Yauza, Eksmo.

Khor’kov, G., 1981. *Sovetskie nadvodnye korabli v Velikoi Otechestvennoi voine* [Soviet Surface Combatants in Great Patriotic War]. M.: Voenizdat.

Lider «Moskva» [Leader of Destroyers “Moskva”] // *Chernomorskii flot. Informatsionnyi resurs* [Black Sea Fleet. Information Resource]. [online] Dostupno: URL: <http://www.kchf.ru/ship/lider/moskva.htm> (data zvernennya: 10.10.2017)

Shirokorad, A., 2005. *Bitva za Chernoe more* [The Battle for the Black Sea]. Moskva: AST: Tranzitkniga.

Shirokorad, A., 2011. *Filipp Oktyabr'skii protiv Benito Mussolini* [Philip Oktyabrsky vs Benito Mussolini]. Moskva: Veche.

Shirokorad, A., 2007. *Chernomorskii flot v trekh voinakh i trekh revolyutsiyakh* [Black Sea Fleet in Three Wars and Three Revolutions]. Moskva: AST: Khranitel'.

Shirokorad, A., *Chetyre tragedii Kryma* [Four Tragedies of the Crimea] // Krymoved. [El. document]. [online] Dostupno: <http://www.krimoved-library.ru/books/chetyre-tragedii-kryma15.html> (data zvernennya: 10.10.2017)

Axworthy, M., Scafes, C., Craciunoiu, C., 1995. *Third Axis Fourth Ally. Romanian Armed Forces in the European War, 1941-1945*. London: Arms and Armour Press, New York: Sterling Publishing Co. Inc.

Гребцова І. С.

УДК 94 [(470+571)+(475)] : 37 (1-35) "1800/1850"

ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ОКРУГІВ У МЕЖАХ РОЗБУДОВИ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ МОДЕЛІ КЕРІВНИЦТВА РОЗВИТКОМ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті на основі опублікованих джерел та архівних матеріалів розкрито процес становлення централізованої моделі керівництва розвитком освіти, важливою складовою частиною якої стали навчальні округи, що створювалися в регіонах Російської імперії у першій половині ХІХ ст. під керівництвом попечителів. Системний метод, комплексний аналіз свідчень історичних джерел дозволяє дослідити етапи формування нової системи, специфіку утворення й особливості розвитку окремих навчальних округів, зміни в адміністративно-територіальному розподілі, трансформацію функцій і напрямків діяльності їх попечителів.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, початкові училища, гімназії, університети, система.

Зміна освітньої парадигми на тлі історії є важливим і значущим явищем, дослідження якого в історичному контексті завжди залишається актуальним. Одна з таких суттєвих змін відбулася в Російській імперії у першій половині XIX ст., коли почалося створення централізованого управління розвитком освіти на місцях, що було реалізовано за допомогою формування навчальних округів, підпорядкованих Міністерству народної освіти. Якщо розвиток окремих навчальних округів тою чи іншою мірою ставав предметом дослідження, то цілісна картина розвитку нової моделі керівництва освітою ще не знайшла свого висвітлення у роботах істориків.

Метою статті є реконструкція процесу становлення й аналіз особливостей розвитку навчальних округів як значущої складової нової моделі керівництва системою освіти Російської імперії першої половини XIX ст., виявлення трансформації функцій і головних напрямків діяльності їх попечителів.

Прийшовши до влади в березні 1801 р., Олександр I у початковий період правління взявся за підготовку низки реформ, найбільш результативними з яких були реформи адміністративного управління та освіти. Питання про шляхи розвитку освіти обговорювались у Негласному комітеті, що об'єднував молодих друзів імператора (В. Кочубей, М. Новосильцев, П. Строганов, А. Чарторийський). За твердженням дослідника історії Міністерства народної освіти С. В. Рождественського, з особливою гостротою це питання було поставлено перед реформаторами у грудні 1801 р., коли Олександр запропонував комітету розглянути лист, отриманий від його колишнього вихователя, швейцарського просвітителя і державного діяча Ф. Лагарпа [14, с. 11]. У листі, зокрема, висувалася ідея створення централізованого органу управління освітою в країні, що знайшло підтримку в колі молодих друзів. У руслі адміністративної реформи 8 вересня 1802 р. був виданий маніфест про заснування міністерств, на підставі якого створювалось і Міністерство народної освіти. Йому підпорядковувалось Головне училищне правління з усіма його складовими – Академія наук, університети й училища. Першим міністром освіти став виходець з козацької старшини П. В. Завадовський. Заступаючи

на посаду, він ініціював серед науковців обговорення питання про назрілі в освітній сфері новації.

23 січня 1803 р. були введені «Попередні правила народної освіти», що на цьому етапі стали державною освітньою доктриною. Наступного дня, 24 січня 1803 р., вийшли два важливих укази. Одним з них була оформлена чотирьохланкова система освіти: парафіяльні училища – повітові училища – гімназії – університети, що дозволило розгорнути в країні формування масиву державних вищих, середніх і початкових навчальних закладів. Їхня структура управління була запозичена з досвіду польської Едукаційної комісії та плану французького просвітителя Н. Кондорсе, які уряд пристосував до російських умов. На чолі системи була поставлена університетська корпорація. Безпосереднє керівництво гімназіями здійснювали директори, які контролювали також діяльність повітових училищ у губерніях. Штатні доглядачі здійснювали нагляд за діяльністю парафіяльних училищ. Пізніше, 5 листопада 1804 р., вийшов «Статут університетів і гімназій», де було остаточно визначено структуру системи освіти. В процесі освітньої реформи 1803-1804 рр. була розроблена збалансована система управління за схемою: університетська корпорація – директор гімназії – доглядач повітового училища – начальник парафіяльного училища. Позитивною рисою освітньої реформи початку XIX ст. стало створення педагогічних кар'єрних сходів за схемою: учитель парафіяльного училища – вчитель повітового училища – вчитель гімназії – ад'юнкт університету. Перехід вчителів з однієї сходинки на іншу був доволі поширеним явищем. Правда, як правило, кар'єра більшості вчителів обмежувалася одним або двома такими переходами.

Згідно з другим указом від 24 січня 1803 р. «Про заснування навчальних округів з призначенням для кожного окремих губерній» вся територія імперії була поділена за кількістю університетів на 6 адміністративних одиниць, які стали іменуватися Московським, Віленським, Дерптським, Санкт-Петербурзьким, Казанським і Харківським навчальними округами. На них покладалося завдання реалізації освітньої реформи. Кожен навчальний округ очолював попечитель. Проте функції попечителів з

управління гімназіями й училищами в документах 1803 р. були зафіксовані розпливчасто. Одне з положень документа вимагало від попечителя відповідати за «благоустрій усіх ввірених йому навчальних закладів» [2]. У той же час при університетах створювались училищні комітети, які, по суті, керували навчальними закладами округу, в силу чого права попечителя у цій сфері аж до середини 30-х рр. XIX ст. були обмеженими. Попечителі не мали розпорядчої влади і, спостерігаючи за виконанням наказів міністра, лише передавали йому звіти керівництва університету та училищного комітету, до яких докладали свої зауваження і доповнення. Однак і тоді багато що залежало від ініціативи попечителів: керівництво університетів надавало перевагу зосередженню на внутрішніх проблемах щойно заснованих вищих навчальних закладів, а контроль за діяльністю гімназій і училищ сприймало як другорядне завдання.

На початку 30-х рр. XIX ст. університети вже мали свою матеріальну базу, хоча кількість студентів в них була ще невеликою. Згідно з даними Департаменту народної освіти, у 1832 р. в Московському університеті навчалися 719 студентів, Дерптському – 585, Харківському – 369, Петербурзькому – 219, Казанському – 181, Головному педагогічному університеті – 80. Набули розповсюдження училища всіх рівнів, яких на той час в імперії налічувалось 1364, в них навчалися 69128 учнів [5, арк. 462].

25 червня 1835 р. було затверджено нове положення про навчальні округи, в якому повноваження попечителів були істотно розширені. З підпорядкування університетів вилучалися середні навчальні заклади, управління ними цілком зосередилось у руках попечителів. Тоді ж було запроваджено посаду помічника попечителя й інспектора казенних училищ округу. Попечителям дано право підбирати кандидатів на посаду директорів гімназій і затверджувати претендентів на посаду інспектора і вчителів. Згідно з Положенням 1835 р., в навчальних округах створювалася попечительська рада (помічник попечителя, ректор університету, інспектор державних училищ, директори гімназій) – колегіальний орган, який вирішував навчально-методичні питання та адміністративні справи в окрузі [6, арк. 2-3].

На початку XIX ст. найбільш підготовленою до перетворень виявилася наукова громадськість заснованого ще у 1755 р. Московського університету, що став, як і новостворені університети, центральним навчальним закладом округу. Але навіть тут поширення мережі гімназій і училищ проходило нерівномірно. Московський навчальний округ включав територію Володимирської, Вологодської, Калузької, Костромської, Московської, Смоленської, Рязанської, Тверської, Тульської та Ярославської губерній. Першим його попечителем був М. Н. Муравйов (1803-1807). Він сприяв формуванню корпусу вітчизняної професури, став ініціатором заснування у 1804 р. Товариства історії і старожитностей при університеті. Якщо в кожній губернії Московського округу гімназії з'явилися досить рано, то чисельність повітових і парафіяльних училищ протягом усієї першої третини XIX ст. була недостатньою. Над вирішенням цієї проблеми працював наступний попечитель – син останнього гетьмана України О. К. Розумовський (1807-1810) та його послідовники. З ініціативи поета П. І. Голенищева-Кутузова (1810-1816), племінника видатного російського полководця, була створена кафедра слов'янських мов у Московському університеті. Позитивно оцінювали історик М. М. Карамзін і поет П. А. В'яземський «батьківське керівництво» округом учасника Бородинської битви А. П. Оболенського (1817-1825). Менш успішною сучасники вважали діяльність на цій посаді військового історика О. О. Писарева (1825-1830), прозваного за любов до армійської дисципліни «мундирним попечителем». У центрі уваги попечителів завжди знаходився кадровий склад Московського університету. За часів керівництва округом С. Г. Голіцина (1830-1834) в університеті працювали 5 заслужених професорів, 20 – ординарних, 4 – екстраординарних, 13 ад'юнктів, 6 лекторів [5, арк. 150]. Його наступник С. Г. Строганов (1835-1847) у 1840 р. мав сміливість виступити проти рішення уряду про обмеження доступу в університети представників нижчих станів, з повагою ставився до ліберальної професури Московського університету, за що К. С. Аксаков, С. М. Соловйов і О. І. Герцен називали період його керівництва округом «золотим віком» в історії університету.

До Санкт-Петербурзького навчального округу входили Петербурзька, Архангельська, Вологодська (з 1824 р.), Новгородська (до 1824 і з 1826 рр.), Псковська, Олонецька губернії. Склад округу неодноразово змінювався. Так, у 1824-1826 рр. до нього входили Калузька і Смоленська губернії; у 1824-1829 р. – Вітебська і Могильовська губернії. Першим попечителем округу був призначений М. М. Новосильцев (1803-1810), член Негласного комітету. Потім керівниками Петербурзького навчального округу були С. Уваров (1810-1821), Д. Руніч (1821-1826), К. Бороздин (1826-1833), О. Дондуков-Корсаков (1833-1842), Г. Волконський (1842-1845), М. Мусін-Пушкін (1845-1856). Спочатку на території округу не було університету. Це пояснювалося наявністю у столиці кількох вищих навчальних закладів і матеріальною скрутою у зв'язку із заснуванням університетів у регіонах. За часів попечительства С. С. Уварова було підготовлено проект перетворення Головного педагогічного інституту на університет, який в 1819 р. був остаточно реалізований. Незабаром після заснування університету почалися ускладнення, пов'язані з розподілом влади між університетом і попечителем. Вони особливо загострились у період керівництва округом Д. П. Руніча, який вважав, що відкриття університету внесло дезорганізацію в освітню систему. Позиція попечителя призвела до того, що власний статут Петербурзького університету у той час не був розроблений, і в ньому використовувався статут Московського університету. Наступники Д. Руніча головним чином зосереджували увагу на розвитку середньої і початкової освіти в окрузі. За років попечительства К. Бородин в Петербурзькому окрузі діяли 7 гімназій, 47 середніх училищ, 73 парафіяльних і волосних, 81 приватний пансіон, де навчалися більше 400 учнів [5, арк. 39].

Значні особливості мав Віленський навчальний округ, до складу якого входили 8 губерній: Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Мінська, Могильовська, Подільська і Київська (остання в 1818 р. відійшла до Харківського навчального округу). У 1807 р. до нього увійшли навчальні заклади приєднаної до Росії Білостокської області. Проіснував округ до 1832 р.; потім в 1850 р. був знову відновлений. Головним навчальним закла-

дом округу був Віленський університет, заснований у 1803 р. на базі Головної Віленської школи. Структура університету і діяльність училищ округу регламентувалася спеціальним уставом від 18 травня 1803 р. [3].

До заснування навчального округу освіта на цій території концентрувалася в училищах, якими керувало католицьке й уніатське духовенство. Існували також школи Едукаційної комісії, які створювалися в Речі Посполитій, починаючи з 1773 р., а після остаточного розподілу Польщі вони були передані під нагляд священиків, але залишилися світськими навчальними закладами. В них на 1803 р. навчалися 5820 осіб. У народних училищах, що відкрилися на підставі наказу 1786 р. у землях Східної Білорусі, навчалася на початку століття лише 767 учнів [10, арк. 3]. У перше двадцятиріччя існування округу його попечителем був польський князь А. Чарторийський (1803-1823), ще один з молодих друзів імператора Олександра І. Система освіти Віленського навчального округу під керівництвом А. Чарторийського була спрямована на підтримку у молодого покоління польської національно-культурної ідентичності. У цей період розвивалася польська національна освіта, підтримувалося вивчення польської мови та викладання нею. В кінці 10-х рр. ХІХ ст. у Віленському університеті та в деяких інших навчальних закладах округу виникли патріотичні об'єднання, серед яких найвпливовішими були товариства філолатів і філаретів. Їх діяльність була розкрита в 1823 р., що призвело до відставки А. Чарторийського.

На посаду попечителя був призначений М. Новосильцев (1823-1831). Якщо на початку царювання Олександр І співчутливо ставився до волелюбності поляків, то в кінці правління він повністю відмовився від цього. Це, у свою чергу, потребувало зміни політики в сфері освіти, що реалізувалась у Віленському навчальному окрузі. Відтепер її метою стало формування у місцевого населення лояльного ставлення до Російської імперії. На роки попечительства М. Новосильцева припала реорганізація системи освіти і територіальні трансформації в окрузі. Попечитель розробив проект реформування навчальних закладів, який 1 вересня 1825 р. був введений в дію. Його реалізація проходила в період,

коли до влади після смерті Олександра І прийшов Микола І, який вимагав максимальної централізації усіх сфер суспільного життя, в тому числі освіти. Сутність проекту М. Новосильцева полягала у виключенні всіх типів шкіл з підпорядкування католицькому й уніатському духовенству та розширенні світської освіти. В ході реформи освіти в 1828 р. відбулася реорганізація початкової (парафіяльні і повітові училища) та середньої (гімназії) ланок освіти [11, арк. 32-36]. Попечитель був наділений широкими повноваженнями в боротьбі з інакомисленням в регіоні [15, с. 417-419]. Однак змінити ситуацію, що склалася, М. Новосильцев не зміг. У польському повстанні 1830-1831 рр. брали участь студенти і викладачі Віленського університету та інших навчальних закладів округу. Після поразки повстання Царство Польське втратило автономію, університет був закритий, а Віленський округ в 1832 р. розформований. Його навчальні заклади увійшли до складу Харківського і створеного в 1829 р. Білоруського округу. При підборі вчителів з цього часу особлива увага приділялася їх благонадійності. Однією з вимог до кандидатів на посаду вчителів стало підтвердження непричетності до таємних організацій. Право нагляду за навчанням зосереджувалось у руках держави.

Свої особливості притаманні Дерптському навчальному округу, центральним навчальним закладом якого був Дерптський університет (1802), де викладання велося німецькою мовою. До складу округу входили: Курляндська, Ліфляндська й Естляндська губернії. Попечителями округу в першій половині XIX ст. були: письменник Ф. Клінгер (1803-1817), генерал від інфантерії К. Лівен (1817-1828), генерал від кавалерії М. Пален (1828-1835), член Головного правління училищ Є. Крафстрем (1835-1854). Хоча більшість з них були військовими, але, в першу чергу, представниками прибалтійських німців, тому доля округу була їм небайдужою. Згідно зі звітом попечителя К. А. Лівена, в 1825 р. в містах Курляндії поступово зростала кількість навчальних закладів. Тут у звітному році налічувалося 249 училищ (4272 учня), 345 приватних шкіл і пансіонів (2195 учнів) [9, арк. 62]. У Мітаві, крім училищ, працювали гімназії, в яких навчалися 203 учня. Однак позитивні зміни майже не торкнулися жіночої освіти, розвиток

якої став важливим завданням наступників К. Лівена на цій посаді. Набував розвитку Дерптський університет, де у 1832-1833 рр. працювали 26 ординарних професорів, 1 – екстраординарний, 7 лекторів з іноземних мов, 5 учителів мистецтв [5, арк. 38-40].

Постійно й істотно змінювався склад Харківського навчального округу. До початку 30-х рр. XIX ст. до нього входили Херсонська, Таврійська, Катеринославська і Чернігівська губернії, у 1824-1833 р. – Астраханська та Орловська губернії. Деякий час (з 1818 по 1832 р.) до складу округу входила Київська губернія, у 1831-1832 р. – Волинська і Подільська губернії, до 1839 р. – Полтавська губернія, до 1824 р. – Орловська губернія, яка з 1833 р. знов була передана під контроль Харківського навчального округу. Бессарабська, Грузинська та Імеретинська області перебували у складі Харківського округу у 1824-1831 р., Кавказька область – у 1824-1846 р., до 1846 р. – землі Донських і Чорноморських козаків. Харківський навчальний округ очолювали С. Потоцький (1803-1817), З. Карнеєв [Корнеєв] (1817-1822), Є. Карнеєв (1822-1825), О. Перовський (1825-1830), В. Філатов (1830-1834), Ю. Головкін (1834-1846), харківський генерал-губернатор М. Долгоруков (1846-1847), С. Кокошкін (1847-1855). Центральною установою округу був заснований у 1805 р. Харківський університет. Перший попечитель С. О. Потоцький запросив до університету іноземних професорів, які сумісно з вітчизняними викладачами заклали основи нової освітньої традиції. Він сприяв розвитку Харківського університету, середніх та початкових навчальних закладів. У навчальних закладах округу, насамперед в університеті, працювали багато відомих учених, в ньому були створені умови для розвитку літератури, його вихованці видавали яскраві газети, часописи, альманахи. На початку 30-х рр. у Харкові діяла 1 гімназія, 11 повітових училищ, 8 парафіяльних училищ. В цілому в губерніях округу було 13 повітових, 51 парафіяльне і 97 народних училищ, 29 чоловічих та жіночих пансіонів [5, арк. 100]. Помітний внесок у розвиток округу зробив С. О. Кокошкін, який сконцентрував увагу на поліпшенні матеріальної бази навчальних закладів.

До Казанського навчального округу спочатку входили В'ятська, Казанська, Нижегородська, Пермська, Пензенська, Саратовська, Симбірська, Оренбурзька, Тамбовська, Тобольська та Іркутська губернії, а також періодично Астраханська і Кавказька області. Після збільшення числа округів з 1831 р. Казанський навчальний округ зберіг контроль над 8 губерніями: Казанська, В'ятська, Пермська, Нижегородська, Пензенська, Симбірська, Саратовська і Оренбурзька. Враховуючи, що ревізувати навчальні заклади Астраханської губернії з Казані ближче, ніж з Харкову, 30 травня 1833 р. вона була знов переведена до складу Казанського округу. Його попечителями в першій половині XIX ст. були учений-астроном, академік С. Я. Румовський (1803-1812), сенатор М. О. Салтиков (1812-1818), поет і державний діяч, який пропонував будувати народну освіту на православних засадах, М. Л. Магницький (1819-1826), почесний член Російської Академії наук М. М. Мусін-Пушкін (1827-1845), видатний математик, засновник «не-евклідової» геометрії М. І. Лобачевський (1845-1847), наказний отаман Оренбурзького козачого війська, сенатор В. П. Молоствов (1847-1857). Казанський університет став головним навчальним закладом округу. В окрузі також працювала гімназія, Головне народне училище, 11 повітових і 7 парафіяльних училищ, а також жіночий пансіон [5, арк. 310].

Системоутворюючою ланкою всього навчально-виховного процесу в окрузі був Казанський університет, що забезпечувало йому ознаки самодостатності [7, арк. 6-8]. Набували розвитку початкові училища. Активно проводив ревізії навчальних закладів, в процесі яких вимагав від директорів училищ налагодити роботу бібліотек, усунути недоліки в організації навчальної роботи керівник округу М. М. Мусін-Пушкін. Він підкреслював: «Повітові училища значною мірою ще далеко стоять від указаної їм мети» [8, арк. 11]. Виправлення цього попечитель вважав своїм головним завданням. Округ об'єднував великі території, багаті ресурсами і високим культурним потенціалом. Отримавши статус навчально-окружного міста, Казань перетворилася на культурно-просвітницький центр не тільки Волзько-Камського регіону, але також Кавказу, Уралу і Сибіру.

Таким чином, на початковому етапі формування нової освітньої системи в країні було створено і діяло 6 навчальних округів. До середини 20-х рр. XIX ст. їм вдалося значно збільшити кількість навчальних закладів, хоча первісна мета створення у кожному губерньському місті гімназії, а кожному повітовому місті – повітового училища не була виконаною. Ставши міністром народної просвіти в 1828 р., князь К. Лівен, який мав досвід роботи попечителя у Дерптському навчальному окрузі, наполягав, що у зв'язку з ростом кількості навчальних закладів в губерніях країни виникла необхідність дроблення старих навчальних округів і заснування нових. Проте кількість університетів на кінець 20-х рр. не змінилася, незважаючи на збільшення території країни. В результаті розподілів Речі Посполитої значна її частина, в тому числі західнобілоруські землі, увійшла до складу Російської імперії. Але трактування статусу цих територій російським урядом було різним: Вітебська і Могильовська губернії розглядалися як «повернуті від Польщі», а решта території – як «приєднані від Польщі». Така диференціація зумовила різну політику Російської держави стосовно цих земель і їхнього населення. Для управління навчальними закладами Вітебської і Могильовської губерній, вилучених зі складу Санкт-Петербурзького навчального округу, в 1829 р. був затверджений окремий попечитель, у тому ж році виник Білоруський навчальний округ [12, арк. 1-2].

В урядових колах наполегливо обговорювалося заснування вищого училища або ліцею в Орші, це місто згодом мало стати адміністративним центром Білоруського навчального округу. Однак цей план не був реалізований. Тому в наступному році з'явилася постанова про надання можливостей випускникам гімназій Білоруського навчального округу вступати до Московського і Петербурзького університетів [15, с. 588-590]. Лише в 1843 р. як головний навчальний заклад в Оршанському повіті було засновано Гори-Горецьку землеробську школу, яка в 1849 р. була перетворена на Сільськогосподарський інститут.

Із закриттям Віленського університету підвідомчі йому училища Віленської та Гродненської губерній і Білостоцької області перейшли у ведення Білоруського навчального округу. В 1832 р.

до системи управління Білоруським навчальним округом увійшов Тимчасовий училищний комітет, що знаходився у Вільні. Він не мав розпорядчої влади і керував тільки поточною діяльністю навчальних закладів Віленської, Гродненської губерній та Білостокської області. В 1836 р. на Білоруський навчальний округ було поширено загальноросійське «Положення про навчальні округи». Першим попечителем округу став відомий математик Г. І. Карташевський (1829-1835). Значну увагу він приділяв розвитку початкової освіти і розповсюдженню жіночих навчальних закладів, що раніше були розвинуті дуже слабо. В 40-і рр. XIX ст. в окрузі почали створюватися інститути шляхетних дівчат, найбільш відомими з яких були інститути в Могильові і Білостоці. Другим попечителем округу став Є. А. Груббер (1836-1850). Він вже декілька років входив до складу його управління і був добре обізнаний з питань його потреб. У 1849 р. на теренах округу функціонували 250 навчальних закладів, серед них 10 гімназій, 24 повітових дворянських училищ, 8 повітових училищ для всіх станів, 143 парафіяльні училища, 56 приватних жіночих пансіонів. Проте наказом сенату від 2 травня 1850 року Білоруський навчальний округ був розформований і перетворений на Віленський навчальний округ, до складу якого входили Віленська, Гродненська, Ковенська та Мінська губернії. Ліквідація Білоруського навчального округу не була зумовлена негативною оцінкою його діяльності. Поставлені урядом перед попечителями округу завдання були здебільшого виконані. За період існування Білоруського округу на його території була поширена загальноросійська типологія навчальних закладів і здійснена їхня секуляризація з урахуванням у той же час специфіки губерній; змінена на користь російської мови структура мовної підготовки учнів; навчальні заклади укомплектовані лояльними до Російської імперії учителями. Головною причиною ліквідації округу стало прагнення російського царизму в умовах європейських революцій кінця 40-х рр. XIX ст. посилити контроль за навчальними закладами західних губерній. Тому керівником нового навчального округу Микола І призначив Віленського військового, Гродненського, Мінського та Ковенського генерал-губернатора І. Г. Бібікова. Таке рішення було продиктоване ба-

жанням імператора перенести на військового губернатора всю повноту відповідальності за стан справ у сфері освіти в північно-західному регіоні. Оскільки Вітебська та Могильовська губернії не входили до складу Віленського генерал-губернаторства, вони знову були приєднані до Санкт-Петербурзького навчального округу.

Під час формування Білоруського навчального округу міністр народної просвіти К. А. Лівен одночасно виступив з пропозицією про створення навчального округу в Новоросійському краї, мотивуючи необхідність цього кроку надто великою територією, що контролювалася Харківським навчальним округом. Важливим аргументом міністра також став багатонаціональний і поліконфесійний склад населення регіону. До того ж, він брав до уваги, що поряд з училищами і гімназіями указом 1803 р. створювалися навчальні заклади нового типу – ліцеї. Першим таким навчальним закладом стало Ярославське вищих наук училище, більш відоме під назвою Демидовський ліцей. Другим, але, мабуть, найпрестижнішим був відкритий у 1811 р. Царськосельський ліцей. Наступним став заснований в Одесі в 1817 р. ліцей, який на честь першого одеського градоначальника герцога А.-Е. Рішельє одержав назву Рішельєвський. Він був підпорядкований Харківському університету. Дуже скоро Рішельєвський ліцей набув статусу головного навчального закладу регіону, що також було на користь думки про заснування на півдні навчального округу. І все ж питання про створення Одеського навчального округу було вирішене не так швидко, як Білоруського. Пропозиція К. Лівена в оточенні Миколи І була зустрінута неоднозначно, що змусило імператора прийняти спочатку компромісне рішення з даної проблеми. Микола І визнав корисним Рішельєвський ліцей «зробити незалежним від Харківського університету, підпорядкувавши йому всі дрібні навчальні міські заклади», і створити навчальний округ, поставивши на чолі «надійного попечителя» [1, арк. 23]. 30 липня 1830 р. був виданий наказ про створення Одеського навчального округу, центральним освітнім закладом якого став Рішельєвський ліцей. Спочатку йому підпорядковувалися виключно навчальні заклади Одеси. На чолі навчального округу був поставлений директор

одеських училищ Н. Ф. Покровський (1830-1836). В Одесі на той час працював Рішельєвський ліцей, 1 дівоче народне училище, 1 грецьке комерційне училище, 4 чоловічих і 4 жіночих пансіони, 1 єврейське училище [5, арк. 104]. Відсутність університету стала на цьому етапі каменем спотикання для заснування повноцінного навчального округу, але Одеса мала ліцей, що і зумовило подальший розвиток подій. Вже восени того ж року почався процес розширення компетенції новоствореного округу. Наказом від 8 листопада 1830 р. до його складу увійшла Бессарабська область. На початку 30-х рр. у Бессарабії діяли 6 повітових, 1 парафіяльне училище, 1 грецька і 30 приватних шкіл [5, арк. 105]. У 1831 р. був новий розподіл губерній вже з 7 навчальних округів (з урахуванням Одеського) [4]. Наказом від 9 грудня 1832 р. Одеському навчальному округу були підпорядковані навчальні заклади Херсонської та Таврійської губерній. Наказ від 30 травня 1833 р. поширив територію округу приєднанням Катеринославської губернії.

Крім Н. Покровського Одеський навчальний округ в першій половині XIX ст. очолювали Д. Княжевич (1837-1844) і М. Бугайський (1846-1854). Найбільш вдалою можна вважати діяльність Н. Ф. Покровського і Д. М. Княжевича. Період керівництва Н. Покровського ознаменувався розповсюдженням парафіяльних і повітових училищ, реформуванням Рішельєвського ліцею, створенням місцевого цензурного комітету. У діяльності Д. Княжевича чітко позначено декілька основних напрямків: завершення реформування Рішельєвського ліцею, успішне керівництво розвитком середніх і початкових освітніх закладів в окрузі, активна участь у створенні та роботі одеських наукових товариств, а також вдала видавничо-редакторська діяльність у регіональній пресі.

В 1832 р. був заснований Київський навчальний округ, до якого увійшли Київська, Подільська, Волинська та Чернігівська губернії. У цей час уже було озвучено пропозицію про відкриття університету в Києві, що підтверджувало право на заснування навчального округу [13, арк. 1-3]. Трохи пізніше до його складу була приєднана Полтавська губернія (1839 р.). Попечителями округу в період, що досліджується, були: Є. Ф. фон Брадке (1832-1838),

С. І. Давидов (1838-1845), О. С. Траскін (1846-1848). Після заснування Київського університету в 1834 р. на нього, як і на інші університети, було покладене керівництво всіма навчальними закладами округу. Для цього рада університету вибирала на два роки трьох професорів, які під головуванням ректора складали училищний комітет. Його діяльність тривала до травня 1836 р., коли згідно з наказом 1835 р. керівництво освітою на місцях стало прерогативою попечителів.

Перший попечитель, в минулому армійський полковник фон Брадке не зміг подолати студентський рух. Після виявлення діяльності в університеті св. Володимира відділення «Співдружності польського народу» він був усунений з посади попечителя. Революції в європейських країнах 1848-1849 рр. для Миколи І стали приводом для того, щоб посилити контроль над розвитком освіти в країні і передати до рук генерал-губернаторів керівництво освітою в більшості навчальних округів. Вельми актуально для уряду це було й по відношенню до Київського навчального округу, де в цей період розкрили діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Попечителем Київського навчального округу став генерал-губернатор Д. Г. Бібіков (1848-1852). Свої зусилля він спрямував на «перевиховання» учнів в дусі урядової політичної та освітньої доктрини.

У 1839 р. було створено ще один навчальний округ – Варшавський. Йому підпорядковувались усі навчальні заклади Царства Польського, крім духовних і медичних. Структура і діяльність округу регламентувалася «Положенням про Варшавський навчальний округ», що вийшло 19 червня 1840 р. Попечителем округу був призначений учасник війни 1812 р. та польської кампанії 1830-1831 рр. генерал М. О. Окунєв (1839-1850). Основою перетворень в галузі освіти в Польщі став шкільний статут 31 серпня 1840 р., створений на засадах загальноросійського статуту від 8 грудня 1828 р. Проте у польському статуті допускались деякі зміни, викликані місцевими особливостями. Згідно з положенням, в управління округом входили попечитель, віце-президент ради народної освіти, начальник правління навчального округу. Всі чиновники високого рангу призначалися імператором. Пра-

вителя канцелярії і начальників відділень призначала рада управління Царства Польського, інших призначав попечитель.

На початку 40-х рр. XIX ст. мала місце реакція урядових кіл на виявлені випадки заснування польською учнівською молоддю політичних гуртків. Міністр просвіти вимагав від попечителя навчального округу посилення нагляду за учнями. В цей період навчальна система у Царстві Польському зазнала істотних змін. Якщо початкову освіту було вирішено залишити «на колишніх засадах», то середня ланка помітно реформувалась. Нове положення зобов'язувало: 1) кількість повітових училищ, які готували до вступу в гімназії, скоротити, інші перетворити в реальні училища з технічним або агрономічним напрямком; 2) зменшити кількість гімназій з філологічним ухилом до однієї в кожній губернії і збільшити плату за навчання в них; 3) заснувати замість скасованих гімназій реальні училища; 4) для виховання дворянських дітей заснувати при гімназіях пансіони або інститути (за прикладом імперії) і посилати кращих вихованців у російські університети. У 1851 р. в польських землях була проведена нова шкільна реформа, відповідно до якої створювалися навчальні заклади з підготовки фахівців нижчої і середньої кваліфікації. Передбачалося, що набуття професії змусить молодь відмовитися від вищої освіти, а це, в свою чергу, зробить університети більш спокійними і далекими від визвольного руху. Реформа 1851 р. обмежила кількість і можливості повітових училищ, перетворивши їх на ремісничі школи. У цих умовах округ проіснував до початку 60-х рр. XIX ст., коли в зв'язку з польським повстанням був розформований.

У 1846 р. училища Кавказького намісництва і Землі Війська Чорноморського були підпорядковані наміснику Кавказькому, а в 1848 р. було затверджено положення про Кавказький навчальний округ, першим попечителем якого став В. М. Семенов (1848-1852). Однак діяльність цього навчального округу припадає вже на другу половину XIX ст.

Таким чином, заснування навчальних округів у Російській імперії було частиною загальної моделі перетворення адміністративного апарату в державі, одним із знакових елементів якої стала

реформа освіти. У першій половині XIX ст. можна простежити кілька етапів розповсюдження і розвитку навчальних округів. На першому етапі (1803-1828) було засновано і діяло 6 навчальних округів, на чолі яких знаходились університети; роль попечителів на цьому етапі була ще слабкою. З кінця 20-х років XIX ст. розпочався новий етап поширення навчальних округів; вони утворювалися навіть там, де ще не було університетів: Білоруський, Одеський, Київський навчальні округи (1829-1834). Третій етап розпочався у 1835 р. із затвердженням нового положення про навчальні округи, яке істотно підвищило статус попечителів. Поява цього документа стала проявом прагнення Миколи I максимально збільшити контроль над сферою освіти. На цьому етапі були засновані Варшавський і Кавказький навчальні округи. У розвитку кожного з навчальних округів на всіх етапах мали місце свої особливості, продиктовані політичними умовами. Округи очолювали чиновники високого рангу, які в першу чергу, безумовно, виконували розпорядження уряду. Водночас ефективність розповсюдження освіти на місцях, збільшення кількості навчальних закладів у губерніях значною мірою залежала від особистості попечителя навчального округу і його ставлення до розвитку освіти.

Список використаної літератури та джерел

1. Државний архів Одеської області. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 19. – 34 арк.
2. ПСЗ РИ. – Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20598.
3. ПСЗ РИ. – Собр. 1. – СПб. 1830. – Т. 27. – № 20765.
4. ПСЗ РИ. – Собр. II. – СПб., 1832. – Т. 6. – № 4251.
5. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 2. – Д. 73. – 486 л.
6. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 30. – Д. 205. – 27 л.
7. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 39. – Д. 209. – 60 л.
8. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 42. – Д. 186. – 70 л.
9. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 56. – Д. 379. – 69 л.
10. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 693. – 333 л.
11. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 1021. – 156 л.
12. РГИА. – Ф. 1341. – Оп. 30. – Д. 3483. – 21 л.

13. РГИА. – Ф. 1341. – Оп. 33. – Д. 4060. – 7 л.
14. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902. – 840 с.
15. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование Николая I (1825-1855). – Т. 2. – СПб., 1875. – С. 417-420.

Irena Grebtsova

FORMATION OF EDUCATIONAL DISTRICTS AS A CENTRALIZED MODEL OF MANAGEMENT OF EDUCATION DEVELOPMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE OF THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

The aim of that article is to research the process of the educational districts foundation in the Russian Empire as an important component of the education system, formed in the first half of the XIX century. Complex analysis of published sources and archival documents make it possible to examine the stages of formation of educational districts, features of their activities, the role of trustees in the development of education in the district.

The establishment of educational districts in the Russian Empire was a part of the overall model of the transformation of the administrative apparatus in the state. One of the most significant elements of that difficult and multiform process was the reform of education. At the beginning of the nineteenth century the country's territory was divided into six educational districts, led by universities. The role of trustees at this stage was weak. Since the late 20s of the 19th century, a new stage in the formation of educational districts had begun. They were established even in those regions which have not yet had a university: Belorussian, Odessa and Kiev educational districts had appeared. In June 25, 1835 a new decree for the educational districts was approved. According to it, the guidance and ruling of all educational institutions located in a district passed to a trustee of that district. His appearance was a manifestation of the desire of Emperor Nicholas I to increase

control over the sphere of education. The period from the late 1830s and 1840s was a third important stage in the educational districts distribution throughout the Empire, when the Warsaw and Caucasian educational districts were founded.

Key words: *educational district, elementary school, gymnasium, university, educational district trustee, system.*

Список посилань (REFERENCES)

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of the Odessa Region]. Fund 44, inventory 1, dossier 19, 34 p.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection I]. Sankt-Peterburg, 1830, vol. 27, no. 20598.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection I]. Sankt-Peterburg, 1830, vol. 27, no. 20765.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie II [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection II]. Sankt-Peterburg, 1832, vol. 6, no. 4251.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 2, dossier 73, 486 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 30, dossier 205, 27 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 39, dossier 209, 60 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 42, dossier 186, 70 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 56, dossier 379, 69 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 62, dossier 693, 333 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 62, dossier 1021, 156 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 1341, inventory 30, dossier 3483, 21 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 1341, inventory 33, dossier 4060, 7 p.

Rozhdestvenskiy S. V. *Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1802-1902* [Historical overview of the activities of the Ministry of Public Education. 1802-1902]. Sankt-Peterburg, 1902, 840 p.

Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. Tsarstvovanie Nikolaya I (1825-1855) [Collection of resolutions on the Ministry of Public Education. Reign Nikolaya I (1825-1855)]. Sankt-Peterburg, 1875, vol. 2, pp. 417-420.

Чепіженко В. В.

УДК 929Річард2:94(410.1/.3)“1377/1399”

РЕНЕСАНСНІ ЕЛЕМЕНТИ В ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИКАХ РІЧАРДА II ПЛАНТАГЕНЕТА

У статті здійснена спроба виявити елементи «ренесансної монархії» в Англії XIV ст. У центрі дослідження – політичні практики та концепція правління Річарда II Плантагенета. Спираючись на методи історичної реконструкції та компаративних студій, автор доходить висновків про наявність в діях та ідеях англійського монарха певних ренесансних рис.

Ключові слова: Річард II Плантагенет, політичні практики, Ренесанс, тиранія, Англія, XIV ст.

Особисте правління англійського короля Річарда II Плантагенета довгий час сприймалося як поступове сходження до тиранії, обумовленої в кращому випадку містичним світосприйняттям монарха [41], в гіршому – його нестабільним психічним станом [45]. У будь-якому випадку, безсумнівним є те, що перед нами одна з найскладніших особистостей, які лише з'являлися на авансцені світової історії. Спритність, наполегливість, в певному сенсі, аморальність та розрахунок, з якими діяв король у період 1397-1398 рр., дали одеському історику початку XX ст. В. Е. Крусману право констатувати, що «тип тирана, який вважають зазвичай

характерним для Італії епохи Ренесансу, міг зрости й під іншими небесами, ніж ті, що простягалися над Апеннінським півостровом» [9, с. 468].

Мета нашого дослідження полягає у віднайденні ренесансних елементів у концепції правління та політичних практиках Річарда II. Аналіз внутрішньої та зовнішньої політики монарха, здійснюваного ним патронажу та покровительства, репрезентації влади, виявлення в них новаторських рис складуть основу наших розшуків. Звернення до культурних тенденцій епохи, а також історіографії вивчення англійського Ренесансу доповнять цілісність картини. Доцільність поставлених завдань обумовлена їх науковою новизною.

Джерельна база дослідження представлена парламентськими актами [31; 32] та численними наративними джерелами: політичними поемами [38], художніми творами [16; 21; 22; 53], а також історичними хроніками. Останні слід диференціювати на ланкастеріанські [27; 28; 46; 54] та рікардіанські, котрі, в свою чергу, поділяються на цистерціанські [29; 43] та французькі [50; 51].

Традиційно у вітчизняній [10; 11; 15] і зарубіжній [34; 44] історіографії проникнення ренесансних гуманістичних ідей на Британські острови прийнято пов'язувати з епохою правління англійського короля Генріха VIII та шотландського монарха Якова IV, більш конкретно – з іменами таких видатних діячів того часу, як Полідор Вергілій, Томас Мор, Джон Колет, Вільям Тіндейл та ін.

О. В. Дмитрієва датує зародження ранньогуманістичних тенденцій в англійській літературі другою половиною XIV ст., пов'язуючи їх з іменами Джеффри Чосера та Джона Вікліфа [10, с. 172]. Проте сучасна українська дослідниця Н.М. Торкут вважає, що відносно англійської культури XIV – XV ст. закономірно говорити лише про спорадичні прояви певних гуманістичних тенденцій, обумовлених знайомством окремих видатних особистостей з ідеями та працями італійських сучасників: «Об'єктивно-історичні передумови, що сприяли поширенню гуманізму, склалися в Англії значно пізніше, ніж у більшості континентальних країн» [17].

Ю. М. Саприкін вважав засновником англійського гуманізму Джеффрі Чосера, «Кентерберійські розповіді» якого були одним з перших реалістичних творів епохи Відродження [15, с. 42]. Ставлячи питання, яким чином в Англії XIV ст. притаманний культурі Відродження антропоцентризм став важливою рисою світосприйняття поета, дослідник дає на нього лише одну відповідь: Чосер мав можливість безпосередньо сприйняти ідеї італійського гуманізму. Феномен Чосера трактується Ю. М. Саприкіним як поодинокий випадок, не характерний сучасній йому Англії. Більш того, історик відзначає, що королівський двір Едварда III та Річарда II лишився байдужим до творчості поета [15, с. 12].

Ми від початку зазначимо, що не погоджуємося з подібними висновками радянського вченого. Коментуючи викладені вище моменти, необхідно констатувати, що вже у 80-ті роки XIV ст. Джеффрі Чосер отримав загальне визнання як поет. Його молодший сучасник Томас Аск назвав автора «Троїла та Крессіди» «благородним англійським поетом-філософом», а француз Еташ Дешан зазначив, що в поезії Чосер рівня великому Овідію [4, с. 16]. При дворі Чосер також був знаний: він не лише перебував на королівській службі¹, але й писав на замовлення найясніших осіб² [3].

Можливість особисто сприйняти ідеї італійського гуманізму в Англії XIV ст. мав не тільки Чосер. Між Англією та Італією були встановлені доволі міцні торгівельні, династичні, політичні та військові зв'язки. Так, адресатом Річарда де Бері, вихователя Едварда III, був Франческо Петрарка, а Лайонел, герцог Кларенс, другий син Едварда III, одружився з Валентиною, дочкою Галеац-

¹ Джеффрі Чосер вперше був прийнятий до двору ще в травні 1357 р., згодом служив в англійському контингенті у Франції, потім виконував ряд дипломатичних місій на континенті. У 80-ті рр. працював на лондонській митниці, був хранителем деяких королівських палаців, а в 1389-1391 рр. взагалі займав посаду доглядача королівських мануфактур (тобто був головною особою, відповідальною за будівельні роботи в королівських палацах). Після відставки Річард II нагородив Чосера почесною синекурою та пенсіоном, який був підтверджений після приходу до влади Генріхом IV.

² У 1369 р. Дж. Чосер на замовлення Джона Гонта, герцога Ланкастерського, третього сина Едварда III, пише «Книгу герцогині» – елегію на смерть Бланки Ланкастерської, а близько 1388 р., на замовлення королеви Анни Богемської, складає «Легенду про славних жінок».

що Вісконті. Сам Галеаццо вів особисте листування з Едвардом III [35]. У 1379 р. велися переговори про можливість шлюбу Річарда II та Катерини, дочки Барнабо Вісконті. Під час своєї мандрівки Італією Генрі Болінброк (майбутній король Генріх IV) відвідав могилу герцога Кларенса, а в Мілані мав романтичну інтригу з Лючією Вісконті, яка згодом була видана заміж за графа Кентського. У римській консисторії наприкінці XIV ст. перебував англійський кардинал Адам Ітонський, наступник Саймона Лангема. Як італійський кондотьєр прославився Джон Гоквуд (в Італії знаний під ім'ям Джованні Акуто). На допомогу папі Боніфацію IX до Італії мав намір відбути Джон Голланд, єдиноутробний брат короля Річарда. Останній також деякий час роздумував над пропозицією герцога Орлеанського про сумісний похід на Мілан.

Вже згаданий нами вище В. Е. Крусман у своїй дисертації “На заре англійського гуманізму. Англійские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей обстановке” [9], яка побачила світ в Одесі 1915 р., висунув ідею, що ренесансний гуманізм, не дивлячись на всі його новаторські риси, був зрощений на середньовічному ґрунті, і відбулося це в XIV ст. не лише в одній Італії. Ми повністю погоджуємося з нашим видатним попередником і вважаємо, що правління Річарда II Плантагенета слугує яскравим тому доказом.

Останній представник прямої лінії Плантагенетів Річард II знаходився на англійському троні понад двадцять років (з 1377 по 1399 рр.). За своє доволі довге правління англійський монарх зіштовхнувся із селянським повстанням, баронською опозицією та протистояннями власній політиці в парламенті. Зійшовши на трон в малолітньому віці, він довгий час перебував під опікою Ради, а згодом фактично був усунутий від трону лордами-апелянтами. Лише 1389 роком можна датувати початок самостійного царювання Річарда II. Десятиліття свого життя він поклав на ствердження нового статусу англійського монарха та створення образу богообраного правителя. Сучасний англійський дослідник Найджел Сол характеризує даний етап правління Річарда як більш вдалий, націлений на посилення королівської влади, створення чіткої ієрархії та встановлення контролю над підданими [41].

Видатний російський історик культури М. С. Корелін зазначав, що розвиток гуманістичних ідей в царині політичної думки «виражався в поступовому падінні середньовічних політичних традицій, в посиленні раціоналізму, котрий, не стримуваний ні мораллю, ні традицією, рахується лише з дійсністю» [8, с. 262]. Саме цю головну рису ренесансної монархії ми вбачаємо в тих політичних перетвореннях, які намагався втілити в життя Річард II Плантагенет.

В умовах відносного політичного спокою Річард намагається сформувати партію власних прибічників. Російська дослідниця Ренесансу Н. В. Ревякіна зазначає, що однією з характерних рис, яка виділяє епоху Відродження в історії Італії, став вихід на історичну арену «нових людей» – «енергійних, підприємливих діячів загалом з популанського середовища, яким було затісно в межах корпорацій і рамках цехових та середньовічних норм життя. Вони починають по-новому відчувати зв'язок з світом, суспільством та іншими людьми. При зростанні ролі особистої ініціативи їх психологія, мотиви їх дій змінюються, поступово конструюється інший тип свідомості, відмінний від середньовічного» [13, с. 6]. Подібну картину ми можемо спостерігати в Англії кінця XIV ст.

При королівському дворі Річарда II постає чимало «нових людей». З 1377 по 1413 р. рицарями короля іменувалися біля 300 осіб, титул 78 був збережений пожиттєво [42]. В період з 1389 р. король взяв до себе на службу 82 рицаря та 125 зброєносців. Деякі з них стали шерифами, інші чиновниками різних рівнів, проте більшість склали надійну опору монарха в парламенті (як то Джон Буші, Генрі Грін, Вільям Бегот).

В особовому складі Королівської Ради в період 1389-1399 рр., відчувається помітне збільшення кількості рицарів серед безпосередніх радників монарха у порівнянні з попереднім етапом його правління. Річард II вводить до складу Ради велику кількість «нових людей», внаслідок чого зростає загальна кількість королівських радників. Якщо Постійні Ради, ініційовані парламентом на початку царювання монарха, складалися з 11-13 осіб, то на одній з Рад 1390 р. була присутня двадцять одна людина, а максимальна кількість осіб в Раді складала тридцять чотири [24, р. 132].

На посади лорда-канцлера та лорда-скарбника все частіше призначаються миряни (посаду лорда-канцлера п'ять разів займали світські особи – двічі лорд ле Скруп, двічі граф Сафолк, до речі, колишній купець Майкл де ла Поль, та на короткий термін граф Ерундел; лордами-скарбниками були в 1381 р. рицар-госпітальєр Роберт Гейлз, в 1381-1386 рр. – рицар Г'ю Сегрейв і в 1398-1399 рр. фаворит короля граф Уїлтшир) [18, с. 606-607], що, правда частіше за все, викликало загальне обурення та осуд з боку опозиційно налаштованих лордів та представників духовництва.

Не знаходячи спільної мови з прелатами-аристократами своєї юності, Річард доволі відкрито проявляє самоуправство по відношенню до церкви, віддаючи перевагу придворним церковнослужителям (єпископам Солсбері, Вустеру, Сент-Девіду) та освіченим монахам, котрим передоручає єпископські кафедри (так Едмунд Стаффорд став єпископом Екзетерським, Томас Меркс – єпископом Карлайльським) [47, р. 324.].

В 90-ті роки XIV ст. фактично складається Таємна Рада монарха. Великі магнати зрідка відвідують її зібрання, а трьохп'яти присутніх достатньо для прийняття рішення [23, р. 491, 499-503]. Так звана Вузька рада буде характерна для завершального етапу правління Річарда II. В 1397-1399 рр. до її складу входили особи, наближені до монарха: лорд-канцлер Едмунд Стаффорд, єпископ Ексетерський; лорд-скарбник Уільям ле Скруп, граф Уїлтшир; лорд-хранитель малої королівської печатки Річард Кліффорд, а також Генрі Грін, Джон Буші та Вільям Бегот – “жадібні, марнославні та малодушні рицарі” [46, р. 308.], як характеризує їх вороже налаштований по відношенню до Річарда II хроніст Томас Волсінгем.

Загалом, наприкінці XIV – на початку XV ст. в Англії відчутно зростає бюрократичний державний апарат. В 1400 р. майже 200 чиновників працюють в вищих державних управліннях, як то Рада, канцелярія, скарбниця, офіс хранителя малої печатки, суди Королівської Лави та Загальних Справ. Їхня бюрократична сутність чітко проявляється в тому, що з поваленням Річарда майже всі клерки зберегли свої посади та повноваження [33, р. 70.].

Наступною рисою, характерною для італійського тирана XIV – XV ст., яка віднайшла себе на англійському ґрунті, стала фінансова політика короля. «Про займи в тому вигляді, як вони існували в містах, не було й мови, скоріше практикувалися добре продумані акти насильства... такі наприклад, як заміщення вищих фінансових чиновників та позбавлення їх майна в суто султанському дусі» [2, с. 12], – писав в XIX ст. один з батьків ренесансних студій Я. Буркхардт.

Цікавими в цьому контексті є засоби, якими Річард II наповнював власну скарбницю. Так, в 1392 р. Річард стягнув з Лондона £ 30 тис. Це сталося після того, як лондонці, вирішивши поторгуватися з королем, відмовили йому в позиці в тисячу фунтів та вбили фламандця, який дав королю в борг необхідну суму. Як наслідок, в березні 1392 р. Річард переніс столицю, судові установи та скарбницю до Йорку і погодився повернутися до Лондону лише в липні, після обіцянки чималого відшкодування короні з боку міщан [46, р. 286-288]. На парламенті 1397-1398 рр. сімнадцять східних графств Англії та Лондон були проголошені співучасниками державного злочину лідерів опозиції 1387-1388 рр. За королівське прощення вони були вимушені заплатити великі штрафи (від 1000 марок до 1000 фунтів) [48, р. 179.]. В листопаді 1398 р. король змусив багато заможних людей королівства та численні корпорації поставити свої підписи та печаті на чистих листках (*albae cartae*), які він міг заповнити за власним розсудом [28, р. 65.; 46, р. 305-306.]. Пресловуті *albae cartae* значно розширили коло невдоволених в середовищі міщан, так як «примусовими кредиторами» стали торгово-ремісничі гільдії майже всіх міст країни [14, с. 192.]. Протягом 1397 р. за допомогою *albae cartae* та продажі помилювань королівський уряд отримав £ 52 тис.

Суголосно з цим звучить тон листа, написаного королем 1 лютого 1395 р. в Дубліні та адресованого герцогу Йорку, лорду-протектору королівства й Раді. Аналізуючи ірландський бунт, король констатує, що суворе покарання є небажаним, бо воно лише загострить ситуацію. Вирішити питання можна через помилювання, «з урахуванням штрафів та грошових виплат, які мають бути внесені за нього» [36]. Перед нами зразок політичної тактики Річарда II, тотожній в певному сенсі рисам його характеру – схильність до мирного вирішення проблем не без певного матеріального зиску.

В січні 1398 р. Общини надали в розпорядження королю митні збори. В 1399 р., після смерті Джона Гонта, герцога Ланкастера та Маргарет Маршал, герцогині Норфолк, Річард II оголосив про конфіскацію їх володінь, які були чи не найбільшими в Англії. За підрахунками кембриджських істориків, коли Річард II в 1399 р. відправлявся в свій черговий ірландський похід, він залишив £ 50 000 на зберігання в замку Голт в Чеширі [47, р. 325.].

«За рахунок цих прибутків прагнули утримувати двір, охоронців, найманців, будівельні роботи та блазнів, а також талановитих людей мистецтва, що входять в найближче оточення володаря... Ліберальна поблажливість князів Північної Італії в XIII ст. відносилася лише до рицарів, служилого дворянства та мінезингерів. Інакше кажучи, перед нами – мислячий монументальними образами, італійський тиран з жагою слави, що потребує таланту як такого. Поет та вчений слугують для нього новою опорою... В зв'язку з цим всесвітньо відомий володар Верони, Кан Гранде делла Скала, який утримував при своєму дворі в особі блискучих вигнанців всю Італію» [2, с. 12].

Витрати двору в правління Річарда II виросли вдвічі з £ 12 000 до £ 27 000 [33, р. 65.], витрати Гардеробу в період з вересня 1392 по вересень 1394 р. склали £ 16 000 по відношенню до £ 8 000 у відповідний період 1390-1392 рр [52, р. 150.]. Зберігся так званий «The treasure roll» («Сувій коштовностей»), на 40 листах якого, загальною довжиною 28 метрів, міститься 1206 записів, що описують коштовності Річарда II та двох його дружин, Анни та Ізабелли. Серед цінних предметів позначені корони, золотий посуд, діадери та інші прикраси, окремі коштовні каміння, церковне начиння, різноманітні предмети, вилучені у апелянтів та отримані від інших іноземних володарів в якості подарунків. Оцінка загальної суми коштовностей приголомшує, вона складає £ 209 000 [40].

Був створений королем і загін постійної охорони – двотисячна гвардія чеширських лучників, що поділялася на декілька підрозділів по 312 осіб на чолі з капітаном, які завжди мали нести варту в місці, де знаходився король [54, р. 57]. Це нововведення викли-

кало нерозуміння та осуд з боку сучасників, особливо після того, як Річард з'явився в супроводі чеширців на відкриття вересневого парламенту 1397 р. [27, р. 115-116; 46, р. 299].

Автор “*Eulogium Historiarum*” зображає яскраву картину придворного церемоніалу, коли король сидить на троні в оточенні придворних і той, на кого впаде його погляд, змушений тої ж миті впасти на коліна: “По торжественным дням, в которые он [*мається на увазі Річард II*] по обычаю пользовался инсигниями, он приказывал приготовить себе в зале трон, где он, выставляя себя напоказ, имел обыкновение сидеть с полудня до вечера, ни с кем не говоря, но каждого окидывая взглядом. И когда он на кого-нибудь смотрел, тому человеку, какого бы он ни был ранга, следовало преклонить колено” [Цит. по: 6, с. 30].

Англійський двір насправді став культурним центром, прихистком для освічених людей та діячів мистецтва. Архітектуру цього періоду прийнято відносити до палаючої готики, а живопис характеризують терміном готики інтернаціональної. Остання має безпосереднє відношення до проторенесансу, на який вона справила чималий вплив, особливо в регіоні Північного Відродження. В побуті відчутно збільшується присутність жінок, що приносить з собою характерну витонченість та вишуканість. Частина дослідників вважає, що придворний устрій був революціонізований численним космополітичним почетом королеви Анни Богемської, першої дружини Річарда II [12, с. 98].

Патронаж над творчими людьми став одним з основних аспектів культурної політики короля. Річарду II в 1395 р. присвятив збірку своїх віршів Жан Фруассар [26], жваве листування з королем вів Філіп де Мезьєр, замовлення від Річарда II отримували Джеффрі Чосер, Джон Гауер, Джон Кленвоу. Напевно до шлюбу Річарда була написана поема “Пташиний парламент”, безсумнівно, перед придворними Чосер декламував “Троїла та Крессиду”, на замовлення королеви Анни створювалася “Легенда про славетних жінок” [1]. Серед доволі освічених радників та друзів монарха – сер Льюїс Кліффорд, близький знайомий французького поета Есташа Дешана, а також Джон Монтегю, граф Солсбері, який

сприяв французькому шлюбу монарха, товаришував з Христиною Пізанською та писав вірші французькою мовою [37, р. 616].

Напевно, найважливішим візуальним проявом могутності королівської влади мав стати Вестмінстер-Холл, перебудову якого в 1393 р. розпочали архітектори Генрі Йевель та Гью Герланд. Королем було виділено £ 1685 для покриття витрат. Річард, можливо, уявляв, що ця будівля стане виразником багатства та величності англійської монархії [47, р. 323; 52]. Вестмінстерське абатство, осередок культу Едварда Сповідника, стало сакральним місцем королівської влади. Загалом за правління Річарда витрати на ремонтні роботи в Вестмінстері склали 10-12 тис. фунтів стерлінгів [25, р. 188]. Прикрасили новий Вестмінстер-Холл зображення білого оленя, особистого беджу монарха, стелю увінчували 26 янголів, що несли щити з гербами Англії та Франції, на південній та північній стінах були розміщені 13 статуй королів, починаючи від Едварда Сповідника і завершуючи самим Річардом. Певним доповненням до скульптурної серії монархів в Вестмінстерському абатстві став Великий Західний Вітраж в Кентербері, створений Генрі Йевелем, який також репрезентує уявлення про англійську монархію, починаючи від Кнута Великого, Гарольда Годвінсона та Вільгельма Завойовника.

Річард II – перший з англійських монархів, прижиттєві зображення якого дійшли до нашого часу. Це «коронаційний портрет» монарха, що зберігається в Вестмінстерському абатстві, та славнозвісний “Вілтонський диптих” [49], який більше всього відображає образ сакральної величі королівської влади, до якої прагнув Річард II. Використання візуальної символіки стало однією з найважливіших складових політичної пропаганди монарха.

На панелі Вілтонського диптиху Річард II постає водночас в образі короля-миротворця та короля-хрестоносця, короля, що уклав містичний шлюб з власною країною і отримав Господню санкцію на своє правління, імператора на Землі, якому відкрито шлях до Царства Небесного. Не вдаючись детально до аналізу символіки диптиху, відзначимо цікавий жест, присутній на полотні: Діва Марія тримає немовля за ніжку, ніби говорячи Річарду,

що він має піти по стопам Христа. Цей шедевр інтернаціональної готики став головним та найважливішим проявом візуалізації влади монарха [19; 20].

Насправді наприкінці свого правління Річард II досягає неймовірних висот влади: у 1396 р. було укладено перемир'я з Францією, в 1397 р. була зломлена опозиція лордів-апелянтів³, парламент 1397-1398 рр. закінчує сесію в Шрусбері, перетворюючись на «кишеньковий», королівська казна наповнена золотом. Сам монарх асоціює себе з Христом Спасителем⁴, а своє правління позиціонує як містичний шлюб з власною країною, що й знаходить відображення в репрезентаційних практиках короля. «Якщо коли-небудь на практиці, рівно як і в теорії, англійський правитель був самодержавцем, таким від початку 1398 р. став Річард II» [9, с. 527].

І дійсно, на останньому етапі свого правління Річард II все більше постає перед нами в образі італійського тирана епохи кватроченто, а не англійського монарха кінця XIV ст. «Він говорив ясно, з обличчям зухвалим та суворим, що його закони містяться на його вустах, чи в його грудях, і що він один може змінювати й встановлювати закони свого королівства» [30, р. 28-29].

В «Суммі теології» Томи Аквіната читаємо: «Царская власть – наилучшая форма правления для народа, если она не подвергается порче: ведь по причине огромной власти, предоставленной

³ Король, якого хроністи порівнювали з Іродом, запросив лордів-апелянтів до себе на свято. Щоправда прибув лише один граф Варвік, який на місці ж був заарештований. Тоді Річард сам відправився в Плеші до герцога Глостера, де заарештував дядька, що скаржився на хворобливий стан. Згодом архієпископ Ерундел, повіривши в обіцянку монарха зберегти колишнім змовникам життя, переконав свого брата-графа здатися на милість короля. В результаті Річард стратив графа Ерундела та, імовірно, наказав вбити герцога Глостера. Стосовно цих подій В.Е. Крусман пише: «Річард II має перед ним [Томасом Ерунделом] саме ту перевагу, яку італійці Кватроченто будуть називати в людині *virtù*» [9, с. 492].

⁴ Характерним є, наприклад, акламаційний в'їзд до Лондону в 1392 р. Див.: Richardi Maydiston de concordia inter regem Richardi II et civitatem London [39], та статтю В.А. Ковалева «Истина мифа власти: континуитет и дисконтинуитет в аккламационных процессиях английских монархов конца XIV – начала XVII века» [7].

царю монархия легко вырождается в тиранию, если только добродетель того, кому предоставляется такая власть, не является совершенной» [5, с. 458]. Річард II, імовірно, знав цей вираз Томи⁵ і безперечно своє правління вважав досконалим⁶.

Переходячи до висновків, зауважимо, що ренесансні гуманістичні ідеї формуються в Англії вже в XIV ст. і стають доволі розповсюдженими, зокрема, знаходять своє вираження в політичних структурах англійського суспільства. В сфері політичних практик короля Річарда II Плантагенета можна виділити ряд елементів, характерних для ренесансних монархій кінця XIV – початку XVI ст.

По-перше, це проникнення до Королівської Ради та оточення монарха «нових людей» – енергійних, амбіційних, які не спираються на традиційні структури середньовічного суспільства, а досягають свого положення завдяки індивідуальним здібностям та якостям. В Англії кінця XIV ст. формується справжній бюрократичний апарат.

По-друге, містичне бачення ролі монарха поєднується в політичній концепції Річарда II з раціоналістичними засобами досягнення власної могутності та величі. При цьому останні можуть бути придбані за будь-яку ціну (згадується «державець» Н. Мак'явеллі).

По-третє, помітним важелем стає фінансова політика короля, яка не відрізняється моральністю і спирається на силові методи в отриманні необхідним грошових вливань.

Ставши фінансово незалежним, отримані кошти англійський монарх витрачає на системи репрезентації та візуалізації влади, зокрема, здійснює патронаж над творчими людьми, які стають безпосередньою опорою влади «ренесансного правителя». Двір

⁵ В бібліотеці вчителя Річарда II Саймона Барлі знаходився трактат учня Томи Аквіната Егідія Римського «Про правління державців», що містить схожі політичні ідеї.

⁶ Проте вся могутність Річарда видалася ілюзорною. Впевнений в своїх силах король в 1399 р. відправився в другий ірландський похід, залишивши Англію без надійного правителя. Повернувшись, він опинився в країні, охопленій полум'ям бунту. Не минуло й двох тижнів, як помазаний на царювання король назавжди зник в підземеллі замку Понтефракт.

Річарда II перетворився на прообраз ренесансного двору італійських тиранів епохи кватроченто.

На останок слід зробити припущення щодо можливості використання Річардом II італійських взірців, щоправда дані про це у нас відсутні, а В. Е. Крусман взагалі вважав більш імовірним зворотній вплив: сам англійський король став зразком для італійських тиранів [9, с. 470]. В цьому немає нічого неймовірного. До нас не дійшло італійських біографій Річарда, проте у Франції вони були доволі розповсюджені [50; 51], італійці ж, як вже зазначалося вище, також мали з Англією доволі тісні контакти.

Якоб Буркхардт писав: «Свідомий підрахунок на майбутнє всіх коштів, про що жоден з тодішніх правителів за межами Італії і не мав уяви, в поєднанні з майже абсолютною владою всередині держави, привело до появи особливих типів і форм життя» [2, с. 11]. Ми можемо з впевненістю констатувати, що один монарх за межами Італії XIV ст. все ж відповідав вищезазначеним нормам. Прагнення Річарда II до сильної та сакральноперсоніфікованої монархії знайшло своє історичне продовження в політиці англійського абсолютизму.

Список використаної літератури та джерел

1. Акройд П. Чосер/ пер. с англ. Е. Осеновой. М.: КоЛибри, 2011. 240 с.
2. Буркхардт Я. Культура Возрождения в Италии / Под ред. Л.Т. Мильской и др.; пер. с итал. Н. Н. Балашова и И. И. Маханькова. М.: Юрист, 1996. 591 с.
3. Гарднер Дж. Жизнь и времена Чосера / Пер. с англ.; предисл. З. Гачечиладзе; коммент. В. Воронина. М.: Радуга, 1986. 448 с.
4. Горбунов А.Н. Чосер средневековый. М.: Лабиринт, 2010. 335 с.
5. Жильсон Э. Избранное. Т. 1. Томизм. Введение в философию св. Фомы Аквинского / Пер. с фр. М., СПб: Университетская книга, 1999. 496 с.
6. Канторович Э. Х. Два тела короля. Исследования по средневековой политической теологии / Пер. с англ.

- А. Ю. Серегиной; под ред. М. А. Бойцова. М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. 744 с.
7. Ковалев В. А. Истина мифа власти: континуитет и дисконтинуитет в аккламационных процессиях английских монархов конца XIV – начала XVII века // Королевский двор в Англии XV – XVII веков / Труды исторического факультета СПбГУ, Т.7. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2011. С. 303-304.
 8. Корелин М. С. Ранний итальянский гуманизм и его историография. Критическое исследование. Т.1. Историографический обзор. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1914. 270 + XXXVI с.
 9. Крусман В.Э. На заре английского гуманизма. Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке. Одесса, 1915. 710 с.
 10. Культура Западной Европы в эпоху Возрождения / [Л. М. Брагина и др.], отв. ред. Л. М. Брагина. М.: Мосгосархив, 1996. 390 с.
 11. Немилов А.Н. Специфика гуманизма Северного Возрождения // Типология и периодизация культуры Возрождения / Под ред. В.И. Рутенбурга. М.: Наука, 1978. С. 39-51.
 12. Норвич Д. История Англии и шекспировские короли / Пер. с англ. И. В. Лобанова. М.: Астрель, 2012. 414 с.
 13. Ревякина Н. В. Проблемы человека в итальянском гуманизме второй половины XIV – первой половины XV в. М.: Наука, 1977. 273 с.
 14. Репина Л. П. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV века. М.: Наука, 1979. 222 с.
 15. Сапрыкин Ю. М. От Чосера до Шекспира: этические и политические идеи в Англии. М.: Изд-во МГУ, 1985. 192 с.
 16. Сэр Гавейн и Зеленый рыцарь: [сб. средневековых английских поэм] / Пер. со среднеангл. Н. Резниковой и В. Тихомирова. М.: Аграф, 2006. 320 с.
 17. Торкут Н. М. Специфіка англійського гуманізму (до постановки проблеми) [Електронний ресурс]// Ренесансні студії, 2002, вип.8. С. 59-75. Режим доступу: <http://shakespeare.in.ua/uk/torkut-n-specifika-anglijskogo>

- gumanizmu-do-postanovki -problemi/ (останнє звернення: 07.10.2017)
18. Устинов В.Г. Столетняя война и Война Роз. М.: АСТ: Астрель; Хранитель, 2007. 637 с.
 19. Чепіженко В. Візуалізація влади: символіка «Вілтонського диптиху» та сакралізація образу монарха // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва, 2017, вип. 1, с. 61 – 69.
 20. Чепіженко В. П'ята немовляти: до питання про політичну концепцію Річарда II Плантагенета // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 68.
 21. Чосер Дж. Кентерберийские рассказы / Подгот. А. Н. Горбунов, В. С. Макаров. М.: Наука, 2012. 951 с.
 22. Чосер Дж. Книга о королеве. Птичий парламент / Пер. с англ., предисл. и коммент. С. Александровского. М.: Время, 2004. 224 с.
 23. A Journal of the Clerk of the Council during the Fifteenth and Sixteenth Years of Richard II // Baldwin J.F. The King's council during the Middle Ages. Oxford: At the Clarendon Press, 1913. P. 489-504.
 24. Baldwin J.F. The King's council during the Middle Ages. Oxford: At the Clarendon Press, 1913. 600 p.
 25. Blick S. King and Cleric: Richard II and the iconography of St Thomas Becket and St Edward the Confessor at Our Lady of Undercroft, Canterbury Cathedral // Beyond Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. Essays in Honour of Brian Spencer / Edited by Sarah Blick. Oxford: Oxbow Books, 2007. P. 182-200.
 26. BnF MS Français 2646 (Jean Froissart, Chronicles) fol. 194 v. [Електронне джерело]. Режим доступу: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8438607b> (останнє звернення: 08.10.2017)
 27. Chronicon Adae de Usk (1377 – 1404)/ Edited with a translation and notes by E. M. Thompson. London: John Murray, 1876. 244 p.
 28. Continuatio Eulogii // Chronicles of the revolution 1397 – 1400. The reign of Richard II / Translated and edited by Chris

- Given-Wilson. Manchester and New York: Manchester University Press, 1993. – P. 64-69, 235-236.
29. Dieulacres Chronicle // Chronicles of the revolution... P. 96-98, 153-155.
 30. English Constitutional Documents 1307 – 1485 / Ed. by E.C. Lodge and G.A. Thornton. Cambridge University Press, 1935. 430 p.
 31. Extracts from the Rolls of Parliament // Chronicles of the revolution... P. 79-93, 213-223.
 32. Extracts from the Rolls of Parliament // Illustrations of Chaucer's England / Ed. by D. Hughes. London: Longmans, 1919. P. 101-103, 106-111, 199-201, 208-230, 237-244, 251, 254-259, 266-269, 272-284, 285-294.
 33. Gillingham J.B. Crisis or Continuity? The Structure of Royal Authority in England 1369-1422 // Das Spätmittelalterliche Königtum in Europäischen Vergleich / ed. by R. Schneider. Sigmaringen, 1987. P. 59-80.
 34. Hattaway M. A Companion to English Renaissance Literature and Culture. Blackwell Publishers Ltd, 2003. 788 p.
 35. Letter from the Galeazzo Visconti of Milan to King Edward the Third // Original letters, illustrative of English history / Ed. by H. Ellis. 3 ser. V.1. London, 1846. P. 43-45.
 36. Letter from the King in Ireland to the Council // Illustrations of Chaucer's England... P. 264-265.
 37. Marchandisse A. Philippe de Mézières et son Epistre au roi Richart // Le Moyen Âge, t. 116, fasc. 3-4, 2010, pp. 605-623.
 38. Medieval English Political Writings [Электронный ресурс] / Ed. by J.M. Dean. Michigan: Medieval Institute Publications, 1996. Режим доступа: <http://d.lib.rochester.edu/teams/publication/dean-medieval-english-political-writings> (останне звернення: 08.10.2017)
 39. Richardi Maydiston de concordia inter regem Richardi II et civitatem London // Political poems and songs relating to English History, composed during the Period from the Accession of Edward III to that of Richard III / Ed. by T. Wright: In 2 vols. Vol. 1. London, 1859. P. 282-300.
 40. Richard II's Treasure: the riches of a medieval king. [Электронне джерело]. Режим доступу: <http://www.history.org>

- ac.uk/richardII/roll.html (останнє звернення: 08.10.2017)
41. Saul N. Richard II. Yale University Press, 1997. 514 p.
 42. Scott D. Richard II and Henry IV: Courts of Chivalry in Late Medieval England? [Електронне джерело]. University of Stirling, 2014. 53 p. Режим доступу: <https://www.academia.edu/> (останнє звернення: 01.10.2017)
 43. Short Kirkstall Chronicle // Chronicles of the revolution... P. 94-96, 132-135.
 44. Sider S. Handbook to life in Renaissance Europe. New York: Oxford University Press, 2005. 382 p.
 45. Steel A. Richard II. Cambridge University Press, 1941. 320 p.
 46. The Chronica Maiora of Thomas Walsingham, 1376-1422 / translated by D. Preest; with annotations and an introduction by J. G. Clark. – London: The Boydell Press, 2005. – 472 p.
 47. The New Cambridge Medieval History. Vol. 6. 1300 – 1415 / Editorial board Abulafia D., Brett M., Keynes S., Linehan P., McKitterick R., Powell E., Shepard J., Spufford P. Cambridge University Press, 2008. 1076 p.
 48. The Record and Process // Chronicles of the revolution... P. 169-189.
 49. The Wilton Diptych, about 1395 – 1399, English or French (?). NG4451. URL: <http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/english-or-french-the-wilton-diptych> (останнє звернення: 31.10.2016)
 50. Traison et Mort // Chronicles of the revolution... – P. 99-104, 190-191, 230-234.
 51. Translation of a French Metrical History of the Deposition of King Richard the Second / Ed. J. Webb // Archaeologia or Miscellaneous tracts relating to antiquity. Vol. XX. London, 1824. P. 1-423.
 52. Tuck A. Richard II and the English Nobility. London: Edward Arnold (Publishers) Ltd, 1973. 255 p.
 53. Usk T. The Testament of Love [Електронний ресурс] / Edited by R. Allen. Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 1998. Режим доступу: <http://www.lib.rochester.edu/> (останнє звернення: 05.10.2017)
 54. Vita Ricardi Secundi // Chronicles of the revolution... P. 54-63, 126-131, 238-239, 241-242.

RENAISSANCE ELEMENTS IN THE POLITICAL PRACTICES OF RICHARD II

The article deals with historical personality of Richard II in 1389-1399. The key issue is Richard's conception of authority. Author focuses on the features of Renaissance humanism in Richard's political conception. Moreover, the article deals with categories of political symbolism and representation of political power under Richard II. Author pays attention to ceremonial, ideological and visual aspects of royal power in this period.

Image of Richard as king-peace-maker and Crusader King, his mystical marriage with his kingdom, all this has been the subject of this study. Richard II positioned himself as God's chosen king. Having transferred his kingdom to Virgin Mary, he received a divine mandate to rule.

Political and cultural ideals, some problems of medieval mentality are observed on basis of studying a number of chronicles and literary works. Resorting methods of comparative and visual history and historical reconstruction are employed.

According to the author, the introduction to the Council of «new people», the king's financial policy, representative practices and visual manifestations of ideology indicate the presence of the Renaissance elements of the Richard II's political concept.

Key words: Richard II, England, 14th century, political practices, tyranny, Renaissance.

Список посилань (REFERENCES)

Abulafia, D. and other, eds., 2008. *The New Cambridge Medieval History*. Vol. 6. 1300-1415. Cambridge University Press.

Akroyd, P. 2011. *Chaucer* [Chaucer]. Translated from English by E. Osenevov. Moscow: KoLibri.

Baldwin J.F. 1913. *The King's council during the Middle Ages*. Oxford: At the Clarendon Press.

Baldwin, J.F. 1913. A Journal of the Clerk of the Council during the Fifteenth and Sixteenth Years of Richard II. *The King's council during the Middle Ages*. Oxford: At the Clarendon Press.

Blick, S. 2007. King and Cleric: Richard II and the iconography of St Thomas Becket and St Edward the Confessor at Our Lady of Undercroft, Canterbury Cathedral. *Beyond Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. Essays in Honour of Brian Spencer*. Oxford: Oxbow Books.

BnF MS Français 2646 (Jean Froissart, Chronicles) fol. 194 v., [online]. Available at: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8438607b>> (Accessed 8 October 2017)

Bragina, L.M. eds., 1996. *Kultura Zapadnoy Evropy v epohu Vozrozhdeniya*. [Culture of Western Europe in the Renaissance]. Moscow: Mosgosarhiv.

Burkkhardt Ya. 1996. *Kul'tura Vozrozhdeniya v Italii* [Culture of the Renaissance in Italy]. Translated from Italian by N. N. Balashov and I. I. Mahan'kov. Moscow: Yurist.

Chaucer, Dzh. 2004. *Kniga o koroleve. Ptichiy parlament*. [The book is about the queen. Bird Parliament]. Translated from English by S. Aleksandrovskiy. Moscow: Vremya.

Chaucer, Dzh. 2012. *Kenterberiyskie raskazy*. [The Canterbury Tales] Translated from English by A. N. Gorbunov. Moscow: Nauka.

Chepizhenko, V. 2017. *Pyata nemovliaty: do pytannia pro politychnu kontseptsiiu Richarda II Plantageneta*. [Fifth Infant: The Question of the Political Concept of Richard II Plantagenet] In: *Karazinski chytannia (istorychni nauky). Tezy dopovidey 70-ii mizhnarodnoii naukovoii konferentsii* (m. Kharkiv, 28 kvitnia 2017 r.) [Karazin Readings (Historical Sciences): Abstracts of the 70th International Scientific Conference (Kharkiv, April 28, 2017).]. Kharkiv: KhNU. P. 68.

Chepizhenko, V. 2017. *Vizualizatsiia vlady: symvolika "Viltonskego dyptykhu" ta sakralizatsiia obrazu monarkha*, [Visualization of power: the symbolism of the "Wilton Diptych" and the sacralization of the image of the monarch] *Text i obraz. Aktualni problem istorii mystetstv*, [Text and image: Actual problems of art history] vup. 1, pp. 61 – 69.

Dean, J.M. eds., 1996. *Medieval English Political Writings*. Michigan: Medieval Institute Publications, [online]. Available at: <<http://d.lib.rochester.edu/teams/publication/dean-medieval-english-political-writings>> (Accessed 8 October 2017)

Dieulacres Chronicle. *Chronicles of the revolution...* pp. 96-98, 153-155.

Ellis, H. eds., 1846. Letter from the Galeazzo Visconti of Milan to King Edward the Third. *Original letters, illustrative of English history*. 3 ser. V.1. London.

Extracts from the Rolls of Parliament. *Chronicles of the revolution...* pp. 79-93, 213-223.

Gardner D. 1986. *Zhizn' i vremena Chosera* [Life and times of Chaucer]. Translated from English. Moscow: Raduga.

Gillingham, J.B. 1987. Crisis or Continuity? The Structure of Royal Authority in England 1369-1422. *Das Spätmittelalterliche Königtum in Europäischen Vergleich*. Sigmaringen, pp. 59-80.

Given-Wilson, Ch. eds., 1993. Continuatio Eulogii. *Chronicles of the revolution 1397-1400. The reign of Richard II*. Manchester and New York: Manchester University Press, pp. 64-69, 235-236.

Hattaway, M. A. 2003. *Companion to English Renaissance Literature and Culture*. Blackwell Publishers Ltd.

Horbunov A.N. 2010. *Chaucer srednevekovyi* [Chaucer the Medieval]. Moscow: Labirint.

Hughes, D. eds., 1919. Extracts from the Rolls of Parliament. *Illustrations of Chaucer's England*. London: Longmans.

Kantorovich, È. H. 2014. *Dva tela korolia. Issledovanie po srednevekovoi politicheskoi teologii*. [Two bodies of the king. Studies on medieval political theology]. Translated from English by A. Yu. Seregina. Moscow: Institut Gaydara.

Korelin, M. S. 1914. *Ranniy italyanskiy gumanizm i ego istoriografiya. Kriticheskoe issledovanie. T. I. Istoriograficheskiy obzor* [Early Italian humanism and its historiography. Critical study] Saint Petersburg: Tip. M. M. Stasyulevicha.

Kovalev, V.A. 2011. *Istina mifa vlasti: kontinuitet i diskontinuitet v akklamatsionnykh protsessiyakh angliyskikh monarhov kontsa XIV – nachala XVII veka* [The truth of the myth of power: continuity and discontinuum in the acclamation processions of English monarchs of the late XIV – early XVII centuries] *Korolevskiy dvor v Anglii XV – XVII vekov*. [Royal court in England XV – XVII centuries / Proceedings of the historical faculty of St. Petersburg State University] SPb.: SPbGU.

Krusman, V.E. 1915. *Na zare angliyskogo gumanizma. Angliyskiye korrespondenty pervykh italyanskikh gumanistov v blizhayshei svoiei obstanovke*. [At the dawn of English humanism. English correspondents

of the first Italian humanists in their immediate surroundings] Odessa.

Letter from the King in Ireland to the Council. *Illustrations of Chaucer's England...* pp. 264-265.

Lodge, E.C. and Thornton, G.A. eds., 1935. *English Constitutional Documents 1307 – 1485*. Cambridge University Press.

Marchandise, A. 2010. Philippe de Mézières et son Epistre au roi Richart. *Le Moyen Âge*, t. 116, fasc. 3-4, pp. 605-623.

Nemilov, A. N. 1978. *Spetsifika gumanizma Severnogo Vozrozhdeniya. Tipologiya i periodizatsiya kultury Vozrozhdeniya*. [Specificity of the humanism of the Northern Renaissance. Typology and periodization of the culture Renaissance] Moscow: Nauka.

Norvich, D. 2012. *Istoriya Anglii i shekspirovskie koroli* [History of England and Shakespeare's kings]. Translated from English by I. V. Lobanova. Moscow: Astrel.

Preest, D. and Clark, J.G. eds., 2005. *The Chronica Maiora of Thomas Walsingham, 1376-1422*. London: The Boydell Press.

Repina, L. P. 1979. *Soslovie gorozhan i feodalnoe gosudarstvo v Anglii XIV veka*. [Estate of the townspeople and the feudal state in England of the XIV century]. Moscow: Nauka.

Reviakina, N. V. 1977. *Problemy cheloveka v italianskom gumanizme vtoroi poloviny XIV – pervoi poloviny XV v.* [Human problems in the Italian humanism of the second half of the 14th - first half of the 15th century]. Moscow: Nauka.

Richard II's Treasure: the riches of a medieval king, [online]. Available at: <<http://www.history.ac.uk/richardII/roll.html>> (Accessed 8 October 2017)

Saprykin, Yu. M. 1985. *Ot Chaucera do Shekspira: eticheskie i politicheskie idei v Anglii*. [From Chaucer to Shakespeare: ethical and political ideas in England]. Moscow: MGU.

Saul N. 1997. *Richard II*. Yale University Press.

Scott D. 2014. *Richard II and Henry IV: Courts of Chivalry in Late Medieval England?* University of Stirling, [online]. Available at: <<https://www.academia.edu/>> (Accessed 1 October 2017)

Ser Gaveyn i Zelenyi rytsar: [Sir Gawaine and the Green Knight]. 2006. Translated from English by N. Reznikova i V. Tikhomirova. Moscow: Agraf.

Short Kirkstall Chronicle. *Chronicles of the revolution...* pp. 94- 96, 132-135.

Sider S. 2005. *Handbook to life in Renaissance Europe*. New York: Oxford University Press.

Steel A. 1941. *Richard II*. Cambridge University Press.

The Record and Process. *Chronicles of the revolution...* pp. 169-189.

The Wilton Diptych, about 1395 – 1399, English or French (?). NG4451, [online]. Available at: <<http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/english-or-french-the-wilton-diptych>> (Accessed 31 October 2016)

Thompson, E.M. eds., 1876. *Chronicon Adae de Usk (1377-1404)*. London: John Murray.

Torkut, N. M. 2002. *Spetsyfika angliiskogo gumanizmu (do postanovky problem)* [Specificity of English humanism (to the problem statement)], *Renesansni studii*, no. 8, pp. 59-75, [online]. Dostupno: <<http://shakespeare.in.ua/uk/torkut-n-specifika-anglijskogo-gumanizmu-do-postanovki-problemi/>> (Accessed 7 October 2017)

Traison et Mort. *Chronicles of the revolution...* pp. 99-104, 190-191, 230-234.

Tuck, A. 1973. *Richard II and the English Nobility*. London: Edward Arnold (Publishers) Ltd.

Usk, T. 1998. *The Testament of Love*. Michigan: Medieval Institute Publications, [online]. Available at: <<http://www.lib.rochester.edu/>> (Accessed 5 October 2017)

Ustinov, V.G. 2007. *Stoletniaia voyna i Voyna Ros.* [Hundred Years War and the War of the Roses] Moscow: AST, Astrel, Khranitel.

Vita Ricardi Secundi. *Chronicles of the revolution...* pp. 54-63, 126-131, 238-239, 241-242.

Webb, J. eds., 1824. Translation of a French Metrical History of the Deposition of King Richard the Second. *Archaeologia or Miscellaneous tracts relating to antiquity*, vol. XX. London, pp. 1-423.

Wright, T. eds., 1859. Richardi Maydiston de concordia inter regem Richardi II et civitatem London. *Political poems and songs relating to English History, composed during the Period from the Accession of Edward III to that of Richard III*. In 2 vols. Vol. 1. London.

Zhilson È. 1999. *Izbrannoe*. T. 1. *Tomizm. Vvedenie v filosofiyu sv. Fomy Akvinskogo* [Favorites. T. 1. Thomism. Introduction to the philosophy of St. Thomas Aquinas]. Translated from French. Moscow, Saint Petersburg: Universitetskaya kniga.

TRANSNISTRIAN REFUGEES IN ROMANIA, IN 1944

На початку 1944 р. Румунії довелося евакуювати певну частину населення Трансністрії. Окрім армії та румунських державних службовців, які забезпечували функціонування окупаційного режиму, вона також мала подбати і про місцеве населення, що співпрацювало з румунською владою, для того, щоб вберегти його від радянської помсти. Доля цих переселенців прослідковується за архівними документами.

Ключові слова: Трансністрія, Румунія, Друга світова війна, Іон Антонеску, етнічна політика

At the beginning of 1944, Romania had to evacuate Transdnister. Besides the army and the Romanian public servants who had ensured the functioning of the occupation regime, they had to think of withdrawing the local population that had collaborated with the Romanian authorities in order to keep them away from the Soviet retaliation. The fate of these refugees is retraced based on the archive documents.

Key words: Transnistria, refugees, Romania, World War II, Ion Antonescu, ethnic politics

As we know, in the summer of 1941, after having freed the territory occupied by the USSR a year before, the Romanian army continued their offensive across the Dniester. This generated protests of the Romanian public opinion but Marshal Ion Antonescu, the Leader of the State, argued that Romanian had to go on fighting along Germany against USSR in order to be sure that the Soviet danger would be completely pushed away from the country's borders. In 1941, the German-Romanian armies occupied wide territories in the west of the USSR, Romania being responsible for the administration of the region between the Dniester and the Bug (Transnistria) which was placed under the control of a civilian administration, distinct from the structures of the Romanian state (The Transnistria Government).

* Dunărea de Jos University of Galați, Romania, geo.enache@gmail.com.

There are many discussions regarding the future intentions for this region. Germany saw Transnistria as a compensation given to Romania for having lost the North-western Transylvania but this was categorically rejected by the Romanian government. Officially, Transnistria was considered an occupied territory which Romania only administered.

During the meeting of the Ministers Council, on January 26 1944, where they discussed the withdrawal of the Romanian troops and administration from Transnistria, Marshal Antonescu and the prime-minister, Mihai Antonescu, presented a number of considerations regarding the principles on the basis of which the territory between the Dniester and the Bug was administered. One of the tasks given to the Transnistrian authorities by the the prime minister was that they should keep all documents regarding the Romanian administration between the Dniester and the Bug in perfect order so they can be brought to the peace conference after the war: "Transnistria will be a problem at the Peace Conference no matter the result of the war. Russia is a great power and, no matter the result of the war, at the Peace Conference it will bring about the issue of rights and interest related to the war regime. The Transnistrian archive must display all tasks and hardships faced by the Romanian state, the sums spent for investments, to start the factories and the institutions on this territory, the money spent of cultural activities bit also the sums spent for the preservation of this territory: the road building expenses as well as the public works" [8, p. 59].

On his turn, Ion Antonescu said: "as for the purely administrative part, I am held responsible in the face of history and in front of the tomorrow peace conference because, as I have said many times, in Transnistria there was one of the most civilized administrations that has ever been accomplished by any occupant in a modern war ... which gave the population of this province the opportunity to have better households and enjoy a greater freedom as compared to the life they used to have and the regime they used to endure under the Bolshevik domination" [8, p. 60]. The objective of the Romanian administration in Transnistria, economically speaking, was to restore the agriculture and industry in the region so as they could sustain the needs of the local population and those of the Romanian army which continued its offensive towards the East. Nobody intended an occupation regime abiding by the laws of war, through which the goods existing on the

territory between the Dniester and the Bug could be purely and simply confiscated. Obviously, the economy of Transnistria was controlled by the Romanian authorities and it was connected to the Romanian economy but, based on the possibilities of that time, Transnistria was not treated as a simple colony but as an economic and administrative entity with its own budget and its capacity to make commercial trades so as Transnistria could access a “normal” economic circuit, meant to ensure the sustainable growth of the region [7, p. 122-124]¹.

This approach had also a propagandistic side. The “civilized” administration model that Romania suggested in Transnistria was to be perceived in opposition to the Soviet “barbarianism”. Freeing the inhabitants between the Dniester and the Bug was also accomplished through cultural actions, education and promoting religious values. From this perspective one can identify three significant pillars which constituted a reason to be proud for Ion Antonescu and for Gheorghe Alexianu, the governor of Transnistria. They are the Romanian Orthodox Church Mission in Transnistria, the university and the opera in Odessa.

The Orthodox Mission functioned along other smaller missions belonging to other denominations and their purpose was the rebirth of the religious feeling as an opposition for the atheist Bolshevik politics. This mission took in the very few local priests that had survived the retaliations but a significantly important number of priests had to be brought from Romania to make up for the lack of personnel.

Officially, the university in Odessa was in refuge but the Romanian authorities decided to open a “nonbolshevik” university with teaching staff that had chosen to remain in Odessa. The university was opened on December the 7th, 1941, initially comprising three faculties and then seven. The leadership of the university was entrusted to the eminent surgeon Ceasovnikov, a convinced anticommunist. The first faculties were: medicine, polytechnic and agronomy; later on, specialities such as law, history, philosophy, philology and sciences were added. At the beginning of 1944, the university had around 2000 students [1, p. 159].

¹ Some authorities in Romania even accused Governor Gheorghe Alexianu of not supporting more actively the Romanian economic interests and the Germans were dissatisfied because they had to pay for what they considered to be war spoils. Both aspects are underlined in the discussions during the ministers’ council, Ion Antonescu government.

In the speech delivered at the opening ceremony, Gheorghe Alexianu highlighted the objectives of this endeavour: “People establish profound affinities with each other based on understanding, comradeship, friendship ... which are difficult to practice especially during the communism years when the oppressive dictatorship was pressing more and more heavily upon your shoulders ... We are at war, this is it, today you, as everybody else, are suffering; your parents, your brothers and your relatives are fighting and dying on the front to protect your fatherland! We are doing the same trying to protect what has been forcefully taken away from us. I neither discuss, nor politicize this aspect. We are here to understand our sufferings and worries ... the university doors open today for the entire youth of Transnistria, even if one can still hear cannon shots in the distance ... You, the young ones, are called upon to create the foundation of this new life whose purpose is to comfort those who have gone through so many hardships” [1, p. 157].

Trying to rehabilitate Gheorghe Alexianu’s memory, his son, Șerban, recalled among his parent’s major accomplishments the re-opening of the Odessa opera: “Along with the opening of the Odessa University, they also inaugurated the Opera and the National Theater as well, both of them with the same pleiade of actors. No sacrifice was too great for the Romanian administrative authority in order to keep the shows going at the Opera. In spite of the fact that the city was in ruins ... the opera had once again become the symbol of the city and the theater was always full; one of the main factors that contributed to the well functioning of the opera was the artistic personnel ...” [1, p. 161]. On his turn, during the Ministers Council meeting on June 21st, 1944, where the situation of the Transnistrian refugees was discussed, Marshal Ion Antonescu underlined the fact that the Odessa opera ensemble as “perfect”, insisting on the fact that the artists from Odessa that were refugees should be given a purpose worthy of their abilities [8, p. 348].

The Ion Antonescu regime was a nationalist one and this is the reason why the Romanian (Moldavian) minority in Transdnierster enjoyed special attention. Moreover, under the coordination of Professor Anton Golopenția, the Institute of Statistics ran ample research to identify the Romanian villages east of the Bug which were going as far as the Caucasus. The plan was to firstly bring them to Transnistria and expose them to a decommunizing program that would restore their national

identity so as, later on, to be brought back to Bessarabia, primarily in the southern part, in the settlements that had been abandoned by the German colonists in 1940.

The protection of Romanian national interests pushed marshal Antonescu toward a xenophobic attitude. The Jews and the Gypsies were subjected to an extermination regime while the Slavs (the Russinas and the Ukrainians) were seen as a threat against the Romanian national space. Hardly had the Soviet authorities occupied Bessarabia in 1940 that they started colonizing the villages abandoned by Germans with population from Galitia. The marshal ordered them to return to their place of origin, planning to replace them with Romaninas from across the Bug. This xenophobic attitude was nevertheless often nuanced in special cases such as those people of other origin than Romanina who manifested loyalty toward the Romanian authorities. On the other hand, Gheorghe Alexianu manifested greater openness towards the Slavic majority of the Transnistrian population, the rights granted to the Romanian population aiming only at restating the national identity destroyed by the imperial Russian and Soviet policies and not at stating the “superiority” of the Latin race over the Slavic one.

All these elements made it possible that in Transnistria one could recruit from the local population those people that were willing to cooperate with the occupation regime: intellectuals, public servants, engineers from the reopened factories, agronomists.

After the Stalingrad victory, in July 1943, the Red Army led a continuous offensive against the German-Romanian armies in Ukraine. The Axes troops had to evacuate the Cuban area, Donetk region, reorganizing along the Dniepre line which was nonetheless broken by the Soviet offensive. The continuous battles, that lasted seven months, exhausted the Axes troops.

On March the 3rd, 1944, the Soviet troops restart the offensive and break the Uman front. The Axes troops are overwhelmed and the Soviets have a clear path crossing the Bug, then the Dniester and the Prut in the northern part, as a result conquering parts of the Romanian territory. With great efforts, the Axes troops manage to stabilize the front in the Lvyv-Ternopil region while, in Romania, the front is stabilized along the strategic line Târgu Frumos – Iași – Chișinău. The Soviet offensive goes on in the south of Ukraine as well, the Soviet troops entering Odessa on April the 10th, 1944, but the Red Army stopped along the line of the inferior Dniester. This frontline was kept till August the

20th 1944 when the great Iași-Chișinău offensive starts and Romania's exiting the war on August the 23rd 1944 led to the collapse of the entire south-east front and to the wide opening of the way for the Red Army towards the Balkans and Hungary [6, p. 217-239].

From January to April 1944 the Romanian authorities were pre-occupied to organise the military resistance, focusing on organising the Iași-Chișinău defence line. Moreover, plans were designed regarding the evacuation of the regions in the conflict zone and these plans referred not only to Moldova, Bucovina and Bessarabia but also the Transnistrian region which had been under Romanian administration since 1944.

As the Soviet troops were getting closer to the Bug, on January 29th, 1944, Marshal Ion Antonescu decided to cease the civilian administration in Transnistria and replace it with a military administration under the command of General Gheorghe Potopeanu; later on, the territory between the Bug and the Dniester got under German military occupation².

The Ministers Council meeting on January the 26th, 1944, discussed the evacuation of Transnistria. Obviously, the discussion referred to the army, constabulary and other Romanian institutions. In addition, the government structures under the coordination of Gheorghe Alexianu became the General Secretary of Asset Administration which took over the Romanian assets in Transnistria in order to administer them in the country. However, the plan also included the civilian population.

The action of organising the refuge of the administration and population from Transnistria, Bessarabia, Bucovina and Moldova was given the code name 1111³ and it was coordinated by the Army General Staff. On February the 8th, 1944, the General Staff representatives of the above-mentioned provinces were instructed about the evacuation procedures. These instructions referred to industrial installations, food resources, animals, public institutions, treasury goods, hospitals but also to population. The fundamental idea at the basis of the entire

² At the middle of March [4, f. 76].

³ The correspondance kept by the General Staff used the following codes: Operation 1111 – the works about the evacuation of goods from Transdnier, regarding the army; operation 111 A – the works about the evacuation of goods from Transdnier, regarding the Transdnier government; operation 1111 BM – the evacuation of goods from Bessarabia, Bucovina and Moldova, regarding the army and the civilian authorities. [4, f. 99].

process was that the population movements should be minimum for multiple reasons: there was no intention to deprive some territories of the Romanian population, it was estimated that a massive evacuation would lead to great problems and there was hope that the retreat was just temporary and that, eventually, these territories would get back under the control of the Romanian authorities; this is why they were not to be plundered. Clear instructions were given that, as far as the food (cereals, sugar, and oil) or animals for feeding and traction, only the surplus should be evacuated in order for it to be used to supply the army. "In principle", the order said, "the men must not be left without the cattle that they need for milk or work." The cereals, the sugar or the oil were to be evacuated making sure that the population is left with living necessities till the next crop.

As for the industry, they were to disassemble and relocate only those industries that were considered necessary for the war effort, indicated by the Ministry of Army Supply and National Economy, as well as those private factories whose owners were willing to pay for relocation. No factory was destroyed in the evacuated zone, Transdnister included.

As far as the population to be evacuated was concerned, the document clearly mentioned that the interest of the Romanian authorities was not that a large number of people should leave their homes but that the number of evacuees should be minimum. Mention was made that "the priests, the teachers and the public servants with local interests, who are not part of any military element, should remain and act as guides of Romanian life in the occupied territory." The first to leave were the public servants that were assigned elsewhere, those who had to move to safety asstests of their institutions, the workers that accompanied the disassembled factories. Others, who did not belong to these categories, could join them only with a special approval. The population from an evacuated region was to go to a certain area in western Romania, clearly specified by the authorities, and only there. All the evacuees were to live in the placement area on their own [4, f. 150-157].

The instructions clearly specified that the Jews and other minorities were not to be evacuated [4, f. 150-157]. Ion Antonescu motivated his decision at the Ministries Council through his intention of not bringing non-Romanian population on Romanian territory given the fact that he was forced to leave numerous Romanians at the discretion of the Sovi-

ets. In spite of this, in the case of Transnistria, the marshal agreed that, besides the representatives of the Romanian administration in the area and a part of the Romanian (Moldavian) population in Transnistria, other citizens of different ethnic backgrounds should also be evacuated if they had supported the occupation regime and were facing the danger of being condemned and executed by the Soviet regime⁴.

Thus, in the case of the Transnistrian refugees, there are three categories: the government public servants, who were compactly brought to Bucharest to administer the assets they had been entrusted with, a part of the Transnistrian Romanian population who were to be brought to the counties of Cetatea Albă and Chilia to replace the German colonists, and those non-Romanian inhabitants of Transnistria who wished refuge. For the latter, the Great General Staff, by address no. 698894 of March the 11th, 1944, assigned the following areas in western Romania:

a) For the population of Moghilev, Jugustru and Tulcin counties, Curtici **plasa [a territorial division unit, ranking below county and above commune]** in Arad county, where 6777 people can be accommodated

b) For the population of Balta and Râbnîța counties, Sânnicolaul Mare **plasa** in Timiș Torontal county, where 11233 people can be accommodated

c) For the population of județele Golta and Ananiev counties, Periam **plasa** in Timiș Torontal county, where 13466 people can be accommodated

d) For the population of Berezovka and Oceacov counties, Jimbolia **plasa** in Timiș Torontal county, where 7307 people can be accommodated

e) For the population of Dubăsari and Tiraspol counties, Ciulvăz **plasa** in Timiș Torontal county, where 8945 people can be accommodated

f) For the population of Odesa and Ovidiopol counties, Ceacova **plasa** in Timiș Torontal county, where 6593 people can be accommodated. [2, f. 136] This upper limit of refugees was never reached, their number being significantly lower.

⁴ A report regarding the organization of the evacuation, between 25 January and 15 March 1944, says: “there have been established the admittance criteria for the evacuation of that part of the population, besides the public servants, who might be exposed to deportation or extermination by the enemy.” (1892)

The evacuation actions started in the first half of March 1944, in the emergency areas, established based on their proximity to the front. The goal, which was finally reached, was to limit the evacuation actions to the areas situated outside the Târgu Frumos – Iași – Chișinău-Cetatea Albă strategic line. The secondary option was to retreat on the Focșani – Galați line. Once the front stabilised on this line, the servants in the regions under the control of the Romanian authorities (who had left already) received the order to get back to their duty immediately.

The evacuation unfolded with difficulty. All the available trains were used and as most of them had a stop in Bucharest, this overcrowded the capital. Moreover, for the counties on this side of the Dniester, marching columns were organized and closely monitored till they reached their destination points.

In the case of Transnistria, the situation was complicated by the Germans' request to evacuate, temporarily, the German minority situated east of the Dniester and the allies of other ethnic backgrounds to Romania. The number of these refugees was estimated between 60,000 and 130,000. The German population was to be placed in the former German colonies in southern Bessarabia. These requests were categorically rejected by Ion Antonescu who motivated again that he can not accept foreigners on Romanian territory as long as he did not accept Romanians and that the colonies in Bessarabia were ment for Romanian population. In the end, the agreed solution was to allow the refugees with German pass to be gathered in the Ismail and Chilia ports areas and, from here, to be shipped on the the Danube to German territory⁵.

The Romanians (Moldavians), estimated to approximately 10,000 people, crossed the Dniester in columns, settled in the villages in southern Bessarabia that had been deserted by the Germans in 1940. The action was supervised by Anton Golopenția and Nichita Smochină, the leader of the Transnistrian Romanians who, between 15 and 17 March, was on a mission in Transnistria and Odessa where he gathered documents regarding the occupation period which were to be used later by the Romanian government. In a statement addressed to marshal An-

⁵ Order 54915 of 18th March 1944: The Great General Staff approved on March 19th the entrance on Bessarabian territory of the German refugee columns from Transnistria through Dubăsari, Tighina and Cetatea Albă. March 27th, the German refugees are embarked at Ismail and Chilia [2, f. 219], [4, f. 69].

tonescu, Smochină suggested that all Moldavians should be crossed over the Dniester for fear of Soviet retaliation [5, f. 2].

In the case of the Transnistrian population that was to be evacuated to western Romania, the means of transportation was the train along the Odessa-Tighina-Românești-Galați-Urziceni-București route so as, later on, other trains might take them to Timiș county via Craiova [4, f. 66].

During the conference of the ministries council on March the 6th 1944, Prime Minister Mihai Antonescu mentioned that “a whole series of people were evacuated from Transnistria without consulting the Ministry of Foreign Affairs or asking for approval from the marshal according to case.” Under these circumstances, Mihai Antonescu gave dispositions that the Great General Staff should “take the most severe steps to control the activity and political attitude of these people.” On his turn, the Minister of Internal Affairs, General Vasiliu, explained that these people pose no danger in terms of general security as they had been dispersed and overwatched [4, f. 61-62]. However, a detailed check of the refugees from Transnistria was ordered.

According to a report dated August 28th 1944, the situation of the Transnistrians and east of the Bug refugees was the following:

In southern Bessarabia, the Transnistrian Romanians were colonized as follows: 1201 families with 4544 people in Cetatea Albă county and 3947 families with 3947 people in Chilia county; a total of 8491 people. In addition, in Chilia county there other 200 people were retained as they had entered Romanian territory illegally or carrying German documents. Moreover, there were approximately 500 Tartars and Russians in Constanța county brought by the German troops [3, f. 443]⁶.

The rest of the population coming from Transnistria and from east of the Bug was estimated to 6240 people who were distributed in counties as follows [3, f. 444-445]:

⁶ People of German, Russian and especially Tartar ethnicity were brought by the German authorities to Constanța region. Part of the refugees settle in the area, others stay in the camp waiting to leave to Germany. On August 19th 1944, the Constabulary reported that 195 people had been sent to Germany on July 18th. The Tartars settled in Constanța were 485. There were 42 more people waiting to leave soon and 147 had still to be gathered in the camp for departure [3, f. 472].

County	Urban inhabitants	Rural inhabitants	Total
DOLJ	19	14	33
GORJ	-	11	11
MEHEDINȚI	3	42	45
OLT	1	1	2
ROMANAȚI	32	21	53
VÂLCEA	43	28	71
ARGEȘ	19	22	1
BRAȘOV	21	44	65
SUBURBII CAPITALĂ	161	11	172
ILFOV	21	141	162
DÂMBОВИȚA	5	192	197
MUSCEL	17	22	39
PRAHOVA	14	40	54
TELEORMAN	11	19	30
VLAȘCA	9	86	95
BUZĂU	110	66	176
COVURLUI	68	19	87
PUTNA	49	153	202
RÂMNICU SĂRAT	9	68	77
TECUCI	18	43	61
TUTOVA	1	14	15
BACĂU	-	-	-
FĂLCIU	-	2	2

IAȘI	-	-	-
NEAMȚ	1	1	2
ROMAN	1	-	1
VASLUI	1	1	2
BRĂILA	56	21	77
CONSTANȚA	3	7	10
IALOMIȚA ⁷	84	145	229
TULCEA	14	9	23
ALBA	9	8	17
FĂGĂRAȘ	-	8	8
HUNEDOARA	9	15	24
SIBIU	15	69	84
TÂRNAVA MARE	5	3	8
TÂRNAVA MICĂ	9	2	11
TURDA	11	12	23
ARAD	52	160	212
BIHOR	4	15	19
CARAȘ	13	21	19
SEVERIN	119	37	156
TIMIȘ TORONTAL	400	3210	3610
TOTAL	1437	4803	6240

Of these, 960 family heads were distributed to various factories under the General Secretary of Asset Administration (the former Transn-

⁷ In Ialomița there were a number of workers (tractor operators) that had come from Transnistria even before the sanctuary was organized, as well as a significant number of prisoners used for agricultural works. A document from June 30th mentioned: “I

istrian Government) and 13 to the CRICOM financial and industrial organisation (placed in Periș, Ilfov). The rest, mentions the document, “work wherever they can to support their living.”⁸

As one can see, most Transnistrian refugees were in the Banat area because this region was assigned to them through the plan of the Great General Staff. Particular aspects about the situation of these refugees are to be found in a detailed report made by the Constabulary on May 9th 1944 after having undertaken control ations in Timiș Torontal, Arad and Severin counties. The controls resulted in the following situation [3, f. 1]:

Date	Locality	People with formal authorizations	People with informal authorizations	People without authorizations	People with false authorizations	People with German papers	People added in illegal authorizations	Gypsies running from Trasdnester, evacuated from the country	Total
21.04	Ghilad, Timiș	251	3	-	-	-	-	-	254
22.04	Giulvăz	87	64	2	-	30	-	-	183
23.04	Timișoara	138	30	-	1	2	-	-	171
24.04	Peciu Nou	510	16	-	-	18	-	-	544

have the honour to report that as far as the issue signalled by the State Subsecretary for Administration, regarding the presence in Ialomița county of an alarming number of Ukrainian and Russian prisoners, tractor operators and refugees, Prime Minister Mihai Antonescu has decided that these prisoners should stay in the county till he end of the agricultural works but they should be rigorously supervised and, after that, they will be taken out of the county” [5, f. 232] . Still in Ialomița, in Cuza Vodă commune, there were two Transnistrian refugees, the priests Grafencu Alexandru and Dunai Ioan. They were over 60 years old and did not know Romanian. They lived on the help offered by the Călărași rank. The Ministry of the Religious Affairs was requested to accept them in a monastery where they could be taken care of [3, f. 470] .

⁸ ANIC, the Constabulary General Inspectorate fond, file 158/1944, f. 443. On July 21st 1944, following the dispositions given by Mihai Antonescu on June 23rd 1944, the State Subsecretary for Administration sent to the Prime Minsiter the numerical tale of the evacuees from Moldova, Bucovina and Transnistria according to their professions [5, f. 234-235]:

State employees distributed	State employees undistributed	Total state employees	Students	Freelances	Smiths	Workers	Farmers	Housewives and children	Total
64228	4735	64963	3168	8245	10475	18470	34414	207783	355668

25.04	Jebel	375	4	-	-	4	-	-	383
26.04	Liebling	496	18	3	-	23	2	-	542
27.04	Tolvadia	313	1	1	-	-	3	-	318
28.04	Lovrin	50	111	10	-	26	-	-	197
29.04	Lugoj-Severin	-	8	9	-	6	-	--	23
1.05	Urban Arad	7	33	6	-	9	-	-	55
2.05	Rural Arad	10	12	14	1	36	-	16	89
	Total	2237	300	45	2	154	5	16	2759

Further on, the report explained the problem of the checked authorisations. Thus, the informal authorisations had been issued by people unauthorised formally to authorise Transnistrian people to enter the country. There were 159 authorisations for 300 people. Most of them (39) had been signed by Anton Golopenția on behalf of the prefecture of the Cetatea Albă county to some Russians who were not supposed to cross the Dniester and to some Moldavians who were supposed to remain in Bessarabia. The fake authorisations had been falsified and trafficked in Odessa; the ones that had been caught with such authorisations were mainly Armenians. The illegal authorisations referred to those authorisations issued by the General Direction of Transnistrian Government Administration which were exclusively addressed to Romanian citizens in order for them to come back into the country and which were found in the possession of people who were not Romanian citizens. In this particular case, the authorisation had been signed by Ilie Popescu, former servant at the Transnistrian Government – Direction of Industry [3, f. 2-4].

Besides the statistics referring to the legal residence status in Romania, the Constabulary also compiled a statistics of the refugees according to their profession [2, f. 413-418]:

Profession	Total no. of people
Informing agents	3
Agronomists	5
Opera artists	29

Circus artists	23
Piano tuners	1
Farmers	10
Lawyers	10
Agronomy assistants	1
Bakers	2
Cooks	6
Balerinas	26
Librarians	2
Associate professors	2
Confectioners	2
Boat captains	3
Watchmakers	2
Opera choir singers	5
Hairstylists	3
Custodians	1
Calculators	1
Constructors	4
Housewives	597
Traders	23
Accountants	62
Shoemakers	21

Taylors	15
Tachnical conductors	2
Children	237
Church singers	2
Museums directors	1
University lecturers	1
Typists	23
Drawers	16
Dentists	6
Electricians	10
Highschool students	197
Electric workers	1
Blacksmiths	2
Pharmacists	5
Hairdressers	7
Photographers	1
Potography lab assistants	1
Functioners/Public Servants	195
Ropers	1
No profession	52
Gardeners	1
Newspaper editors	1
Primary teachers	38

Engineers	215
Nurses	5
Office clerks	19
Physical education instructors	1
Interpreters	2
Stewards	3
Locksmiths	17
Lab analysts	7
Workers	168
Natural sciences BA	1
Doctors	79
Middwives	2
Mechanics	54
Fish processors	1
Musicians	1
Millers	1
Sailors	1
Opticians	2
Trade navy officers	1
Cinema operators	3
Liberal professions	5
Priests	11
Fishermen	3

Piano players	6
Pensioners	9
Leather workers	1
Painters	17
Floorers	1
Pedagogues	2
Teachers	51
University professors	13
Radio technicians	4
Opera Directors	3
Welders	4
Sub-engineers	8
Students	194
Singers	9
Charity nurses	11
Drivers	56
Radio speakers	1
Winery specialists	1
Silk worm growers	2
Sculptors	4
Sub-surgeons	2
Wood industry specialists	1
Medics	5

Turners	11
Railway team leaders	1
Tanners	3
Dental technician	8
Carpenter	5
Technicians	14
Phone operators	14
Printers	2
Wavers	3
Measures and weights supervisors	3
Violin players	3
Vulcanizers	1
Winegrowers	1
Journalists	3
Masons	4
Painters	5

The report ended with a number of considerations regarding the legal status of the refugees, the problem of their sustenance and the danger they might have represented in terms of national security.

Thus, those with non-formal authorisations were to stay “without the possibility of getting back and the total number of evacuees could not go over the number established by the Ministry of Internal Affairs.” Those with false authorisations were to be arrested and trialed, those with German authorisations handed to the German authorities and those without authorisations were to be considered clandestine, gathered and sent to work under supervision. All the unchecked ones (those who had run away from the transport convoys from Odessa

to Timișoara, those taken from stations by different people and brought to other settlements than those established by the MIA or the drivers who came with the car convoys) were to be taken to Timiș Torontal county.

As far as the establishment of their legal status was concerned, the refugees were to receive a refugee card based on their identity documents and authorisations. In Banat there were two categories of people: in Tolvadia there were Romanian (Moldavian) students from the Odessa University. They were to receive the refugee card on the basis of their student card and the evacuation authorisation issued on basis of the list made by the dean of the Romanian Culture Section of the Odessa University, Miss Djonat. The other refugees were to receive the refugee card on the basis of their Soviet passport.

In the students' case, there were some problems as some people whose ethnicity was not Romanian had infiltrated them and some people had been substituted (see photos). The leader of the group of students from Tolvadia, Vasile Bileschi, explained to the Romanian authorities that some Romanian students had preferred to remain in Transnistria with their families and the management of the Romanian Culture Section had accepted other non-Romanian students or young people to take their place under their names [3, f. 1].

Se adeverește de noi că

d-^{ra} Teaci Elena

născut(ă) în anul 1921 de origine etnică Român(că) - Moldovean(că), pentru anul școlar 1943-44 este înscris(ă) ca student(ă) la Facultatea de Medicină dela Universitatea din Odessa.

Odessa la 15.11.1944

Prodecan [Signature] Secretar [Signature]
n. Djonat Braniste

Semnătura posesorului

C. 1145-800. Imp. prin Guvernământului

Такая Елена Никитовна, нише подшивавшая,
 сейчас еще не студентка.
 Документ выдан в г. Одессе по случаю звани-
 ации с г. Одессой. Документы поурены от сирот-
 ра Гуминской ивухи Умария Граневича.
 Вышенаписанная могу всегда удостоверить
 приехав. Вот укрощка, а не подрабавка.
 Товарище. 26-4.44.
 Такая Елена Н.

From the perspective of ensuring the material needs, all refugees had been well accommodated. The feeding was done individually, for those who could afford it, or through the local canteens founded by the cityhalls where the refugees could eat at low prices. In Tolvadia commune there was a canteen for students which served food for free [3, f. 7].

Most refugees had no job due to the fact that they could not find work suitable for their qualifications in their communes. Many were complaining that the material resources were about to finish rather soon. Only a small part, 5-6 specialists, had found work in the industrial factories while others were working for the Swabian peasants (German) in the region who offered them just food, fact which generated dissatisfaction. The refugees went to the authorities asking for help to find a job or to be supported into founding production shops (buttons, sweets, etc.) to make a living.

The Constabulary also draw attention to the fact that a significant part of the university staff as well as the Odessa opera staff were in Timișoara region. The artists of the Odessa opera had been scattered in the villages around Timișoara and they did not have the possibility to either practice their profession or to produce anything. They asked to be gathered together in one settlement, preferably Liebling, where there was a larger hall, to rehearse. They asked to be allowed to have jobs at the Timișoara opera and, if that was not possible, to be hired

by the cityhall in Arad which had offered to form an opera and ballet theatre with them in Arad.

As for order and security, the Constabulary warned that the state of uncertainty and lack of occupation might generate dissatisfaction. Moreover, in the evacuation area of the Transnistrian refugees there were also Soviet prisoners, still loyal to Stalin, who met these refugees at work. The prisoners considered the refugees as “proteges of the Romanian bourgeoisie, who had run from communist Russia. When Russia wins and the moment will come, these prisoners used to say, all those evacuated by the Romanians must die” [3, f. 5].

The reports made by the constabulary were the basis on which the government discussed, in the following months, the situation of the Transnistrian refugees. Thus, in the ministers’ council in May 1944, presided by the Prime Minister, Mihai Antonescu, the minister of National Culture, Ion Petrovici, brought up the situation of the former rector of the Odessa University, doctor Ceasovnicov, who had received in the meantime Romanian citizenship. The latter requested to be hired in the Romanian higher education system but Petrovici explained that, from a legal point of view, this was very difficult to accomplish. Instead, one suggested that Ceasovnicov should be employed in the medical system as a surgeon and later on to identify the legal framework so he can be paid: “It would be a pity that this man, said Petrovici, who can no longer go back to his country, who displayed a hostile attitude to bolshevism from the very first moment, who has refuged in our country and asked for Romanian citizenship, who is very valuable and can provide a great service to the sick and wounded, could not be used” [9, p. 143].

At the council on May 29th 1944, presided by the same Mihai Antonescu, they discussed the report on the situation of the Transnistrian refugees in Banat. Prime Minister showed that they were people “who helped our army and administration, who during the Romanian occupation tightly cooperated with our institutions” [9, p. 210].

The Minister of Internal Affairs, General Constantin Vasiliu, showed that the refugees are gradually given jobs, especially the engineers and technicians, and they can consequently leave the evacuation area. Much more difficult was the situation for university professors and the Odessa opera staff. The Prime Minister gave orders that those who have not been found a job yet should be further supported by supplying them with the money and food necessary for sustenance

[9, p. 211]. Moreover, he ordered Minister Ion Petrovici to send a committee to Timiș Torontal county to solve the problem of hiring refugees: "till we find a use for these people, they should be given means of sustenance so as not to transform a protection measure into a humiliating measure with a deplorable ending" [9, p. 211]. Mihai Antonescu reiterated this disposition in the June 19th meeting as well, when he was asking data about the concrete measures that had been taken. On this occasion, he underlined the fact that these people had to be protected so they do not get to be killed in case of a Soviet invasion, mentioning the rumour according to which one of the most appreciated lead singers of the Odessa opera, Savcenko, stayed and the Soviets hanged him [9, p. 313].

The discussion about the situation of the Transnistrian refugees was revisited at the council on June 21st which was presided by Ion Antonescu himself. He mentioned the fact that there were more than 35,000 soviet subjects in Banat, most of them prisoners working in agriculture, considered potential Bolshevik propagandists. Always pre-occupied by the national question, the marshal opinated that a number this large of "Russians" in an area close to Serbia could generate a "neo-Slavik" danger for Romania: "The Serbian will be a Serbian and, no matter how big the danger of the Russian communism might be, the Serbian is interested in the Slavik issue and would rather live in a Slavicized Europe than a Germanized or Romanianized or fascisized one or what ever kind one might think of" [9, p. 338]. Consequently, the marshal suggested that all Soviet prisoners should be evacuated from Banat. However, those who sought refuge from the Bolshevik danger should be helped to settle down. Ion Antonescu met some of them, considering them as nice people who want to work and stay in Romania, preferring this country over Germany: "We must take into account these great tragedies of mankind, said Antonescu. We could consider them (the Slavs) as enemies of the Romanian people because they want to slavicize us but we have to behave humanly ... solve this problem as fast as possible because these people have become to wish us well. If we keep them in this situation (without a job), they will become our enemies ... We need their work as they are very hard-working and skilful in their profession. And we have great needs" [9, p. 339].

In the following discussions, the ministers reported the progress made in hiring the Transnistrian refugees. On this occasion, the mar-

shal mentioned the value of the Odessa ensemble and his regret for Savcenko's death, who "left himself persuaded by the Soviet propaganda and stayed in Odessa." Antonescu was concerned because the Germans were already trying to convince the Odessa artists to go to Germany and he wanted to avoid this. He suggested a plan, embraced by the ministers, that for the time being the artists should give concerts in Timișoara and later on, through a credit offered by the Ministry of Finances, they should go on a tour around the country.⁹

All these initiatives were stopped by the collapse of the front in Moldova in August 1944. The armistice Convention of September 11th 1944, signed between Romania and the ally states, stipulated in article 5, paragraph 2, that the Soviet and ally citizens, forcefully committed or moved as well as those refuged in Romania who wanted to be repatriated, had to enlist in certain centres in order to receive material support from the Romanian authorities. The Minister of Internal Affairs issued order 3172/1944 which detailed the procedure of filling the statements and organizing the repatriation. The deadline for these requests was no later than October 20th 1944 [3, f. 512, 517-519]. By order 3752 of October 24th 1944, the Ministry of Internal Affairs disposed that the statements should be filled only by those who wish to be repatriated to USSR and that those who do not wish this should not do it [3, f. 513]. It was an attempt of the Romanian authorities to limit the abuses regarding "repatriation", the Soviet authorities trying to get to the USSR all those who had been born east of the Prut while at least most Bessarabian Romanians wanted to remain on Romanian territory, this was wished by members of other ethnic backgrounds as well, who did not see their future in the USSR, many of them being anti-communists. A real hunt against the latter started and the Romanian authorities could not stop it as the Control Allied Committee, which was supervising the situation in Romania, was dominated by the Soviet generals. Thus, many of those who left Transnistria in the spring of 1944 were arrested, sent to the USSR and sentenced to death as "traitors". On the basis of the names identified in the archives and

9

As a result of the steps taken by the government, by order 6918/7 June 1944 of the Ministry of Internal Affairs, the following artists of the Odessa opera were allowed to remain in Timișoara: Mihail Constantinov, Ioan Umantiv and Antoniana Rangeva [3, f. 213].

through the cooperation of Romanian and Ukrainian historians, some of these destinies might be reconstituted.

Sources and Literature

1. Alexianu Ș. Gheorghe Alexianu. Monography. – Bucharest: Vremea Publishing House, 2007. – 389 p.
2. ANIC. – The Constabulary General Inspectorate fond. – file 156/1944.
3. ANIC. – The Constabulary General Inspectorate fond. – file 158/1944.
4. ANIC. – The Presidency of the Ministers Council fond. – file 49/1944.
5. ANIC. – The Presidency of the Ministers Council fond. – file 75/1944.
6. Chirnoagă P. Istoria politică și militară a războiului României contra Uniunii Sovietice. – Madrid: Carpații Publishing House, 1986. – 366 p.
7. Petrencu A. Basarabia în timpul celui de-al doilea război mondial (1939-1945). - Chișinău: Prut Internațional, 2006. – 223 p.
8. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu (The stenograms of the Ministers Council meetings. The Ion Antonescu Government). - Bucharest, 2007. – vol. X.
9. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu (The stenograms of the Ministers Council meetings. The Ion Antonescu Government). - Bucharest, 2008. – vol. XI.

References Archives

Romanian National Archives - ANIC, the Presidency of the Ministers Council fond, file 49/1944

ANIC, the Presidency of the Ministers Council fond, file 75/1944

ANIC, the Constabulary General Inspectorate fond, file 156/1944

ANIC, the Constabulary General Inspectorate fond, file 158/1944

Edited documents

Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu (The stenograms of the Ministers Council meetings. The Ion Antonescu Government), vol. X, 2007, vol. XI, Bucharest, 2008

Books

Șerban Alexianu, *Gheorghe Alexianu. Monography*, Vreamea Publishing House, Bucharest, 2007.

Platon Chirnoagă, *Istoria politică și militară a războiului României contra Uniunii Sovietice* (The political and military history of the Romania's war against Soviet Union), Carpații Publishing House, Madrid.

Anatol Petrencu, *Basarabia în timpul celui de-al doilea război mondial (1939-1945)* (Bessarabia during WW2 (1939-1945)), Prut Internațional, Chișinău, 2006.

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Березін С. Є.

УДК 94(477):929Афанасьєв»1848/1925»

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ Г. О. АФАНАСЬЄВА ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО «КАДРОВУ ПОЛІТИКУ» НА КАФЕДРІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

На документальному підґрунті підтверджуються маловідомі факти біографії випускника історико-філологічного факультету, згодом – приват-доцента Новоросійського університету, управляючого Київською конторою Державного банку, державного контролера та міністра закордонних справ Української Держави, професора Белградського університету, Георгія Омеляновича Афанасьєва (1848-1925).

***Ключові слова:** Г. О. Афанасьєв, Новоросійський університет, історія науки та освіти, Одеса*

Відзначення ювілею Української Революції об'єктивно потребує всебічного вивчення процесу державотворення, однією з найважливіших складових якого, безперечно, є формування системи дипломатичної служби. В цьому сенсі актуальним завданням є пошук інформації до біографій дипломатів, – адже, постаті багатьох з них все ще потребують належного висвітлення. Серед таких імен своє місце посідає Георгій Омелянович Афанасьєв (1848-1925) – вчений і педагог, публіцист і фінансист, благодійник і громадський діяч, який обіймав посади державного контролера (з травня 1918) і міністра закордонних справ (14.11-14.12.1918) Української Держави*.

* Виявлені протягом 1996-2016 років в архівних установах України та Російської Федерації унікальні документи стали джерельним підґрунтям для доповіді автора «Історик и публицист, банкир и дипломат: новые материалы к биографии Г. Е. Афанасьева» на I Міжнародній науковій конференції «Ди-

Біографія Г. О. Афанасьєва відображена на сторінках публікацій М. Карєєва [6] і О. Маркевича [7], передмови видання «шанувальників і друзів» [12], статей Л. Маркитан [8], О. Новікової [9], Т. Гончарука і І. Дружкової [2], В. Савченка [11], М. Варварцева [1], Ю. Капаруліна [5]. Першоджерелом інформації про життя та діяльність є його особовий фонд (ф. 64) і документи з «інвентарних відділів» (ф. I, ф. III), що знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Велика кількість документів за темою зберігається в Державному архіві Одеської області – у фондах «Канцелярія попечителя Одеського учбового округу» (ф. 42), «Новоросійський університет» (ф. 45), «Маріїнська гімназія» (ф. 47), в особових фондах О. І. Маркевича (ф. 150), І. А. Лінниченка (ф. 153), М. Г. Попруженка (ф. 159). Важливі свідоцтва про «другий одеський період» біографії Г. О. Афанасьєва знаходяться в особовому фонді В. Г. Короленка, що зберігається у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки, м. Москва (ф. 135).

пломатичні архіви як історичне джерело» (Державний архів Одеської області, 8-10.09.2016), для тексту статті «Нові архівні матеріали до “одеських періодів” біографії міністра закордонних справ Української Держави Г. О. Афанасьєва», поданої до редколегії збірки матеріалів цієї конференції (ред. С. В. Віднянський, І. Б. Матяш, Л. Г. Білоусова) та публікації «Чому не професура в Одесі? (Архівні документи до біографії міністра Г. О. Афанасьєва)» на сторінках журналу «Зовнішні Справи – UA Foreign Affairs» (2017, № 7, с. 46-48). За форматом видання, текст статті було подано без джерелознавчого огляду та із скороченням бібліографічного переліку і посилань на архівні фонди, що унеможливило визначення вихідних даних окремих документів й таким чином, призводить до значної втрати інформаційного потенціалу публікації. До того ж, дискусія, яка відбулася на круглому столі до іншої ювілейної дати – 200 річчя вищої школи в Одесі «Рішельєвський ліцей: історія та сучасність» (Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 17.05.2017) у своєму підсумку показала, що багато сторінок історії нашої Alma Mater ще потребують ретельного та всебічного дослідження. Насамперед, це стосується розгляду питань про передумови і наслідки, та навіть – про сам перебіг подій, які відбувалися під час призначення (або навпаки) на викладацькі посади у їхньому, не завжди з’ясованому навіть на сьогодні, зв’язку з «кафедральною політикою» та суто суб’єктивними факторами життя академічної корпорації за часів Новоросійського університету. Однією з таких маловідомих «історій», на наш погляд, є «неотримання» Г. О. Афанасьєвим професури в Одесі, тому ми вважаємо за доцільне надати повний текст вищезазначеної статті до републікації на сторінках «Записок історичного факультету».

Джерельна база дозволяє уточнити та доповнити наведені в історіографії свідчення, насамперед, про життя та творчість видатного представника вітчизняної інтелігенції за часів його перебування в Одесі. Архівні матеріали надають інформацію про діяльність вченого на кафедрі всесвітньої історії, про причини і перебіг подій, пов'язаних з його службовою кар'єрою у якості приват-доцента Новоросійського університету.

Як добре відомо з літератури, та що підтверджують архівні джерела, Георгій Афанасьєв народився в Уфі (28.02.1848) у сім'ї вихідця з Малоросії, полковника Омеляна Єгоровича, та його дружини – дочки генерал-лейтенанта Гладишева. По смерті батька, юнак переїхав до Одеси (1865), де навчався на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, який закінчив з дипломом кандидата (дисертація «Об административной деятельности Тюрго во время интендантства», 1869). Г. О. Афанасьєв був стипендіатом при кафедрі всесвітньої історії (1870-1872), працював у середніх навчальних закладах, займався просвітницькою і публіцистичною діяльністю. Його головний науковий доробок втілюється у дві фундаментальні праці – магістерську («Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение», 1884) та докторську («Условия хлебной торговли во Франции в XVIII веке», 1892) дисертації. Він мав приват-доцентуру (1885/90, 1892/95), але «за обставин, не зовсім від нього залежних» [7, арк. 205], залишив університет.

Призначений директором Київської контори Державного банку (1895), Г. О. Афанасьєв отримав авторитет визнаного спеціаліста у фінансовій сфері та повагу громади благодійництвом і участю у суспільному житті, одночасно, не припиняв наукових штудій, виступав з публічними лекціями і співпрацював з періодичними виданнями. Не дивно, що це ім'я значилося у складі «київської сільськогосподарської та промислової групи» на виборах до Установчих зборів; до цього списку також увійшов П. П. Скоропадський, який згодом залучив «поважну людину» до свого уряду. Сучасники звинувачували Г. О. Афанасьєва в «російському походженні» та «антиукраїнській позиції» у мовному питанні, в тому, що він намагався встановити «дружні стосунки» з державами

Антанти і керівництвом Білого Руху, та навіть наполягав на «федерації с Росією», але... ці його починання нажаль так і не були втілені, а сам міністр був змушений останні роки свого життя провести в еміграції, займаючись викладанням у Белградському університеті (помер 15.12.1925).

Аналіз історіографії дозволяє дістатися висновку, що принаймні два моменти у життєписах потребують уточнення: встановлення перебігу подій, що призвели до переїзду Г. О. Афанасьєва до Києва, та підтвердження факту його перебування в Одесі після повалення Гетьманату.

В радянських виданнях причиною звільнення вченого з університету зазначалася «політична неблагонадійність» – адже ще за часів його навчання «ліберальний гурток Афанасьєва» збирався в студентській кухмістерській, разом з представниками першої «політичної групи» А. І. Желябова [4, с. 47; 10, с. 17-18, 27]. До того ж, саме він «роз'яснив суспільне значення» вимушеної відставки директора Рішельєвської гімназії В. І. Стратонова після конфлікту з попечителем С. П. Голубцовим (1870): промова юнака під час банкету на честь опального педагога отримала широкий розголос і з усіма подробицями була доведена до відома керівника учбового округу [12, с. V].

Як свідчать архівні документи, до того С. П. Голубцов вже дізнався про існування в університеті «студентської каси», завідувачем якої був... той саме Афанасьєв! Матеріали слідства (20.12.1869–03.03.1870) вказували на його неабиякий талант фінансиста і організаційні здібності (сума складала понад 3000 рублів), але розгляд цієї справи мав для посадовців значення для встановлення меж судової юрисдикції університету – тому до «скарбничого» одразу не було застосовано прямих санкцій [25].

Залишений при університеті на два роки стипендіатом (з 1.01.1870) [13; 24], Г. О. Афанасьєв успішно склав магістерські іспити (21.12.1871, 29.03.1872) і був рекомендований професором О. Г. Брікнером на «виконування обов'язків доцента» (04.04.1872) [18, арк. 16-20 зв., 56, 58]. До того ж рада університету ухвалила відрядження молодого вченого на два роки за кордон (07.04.1872), однак міністерство народної освіти «не знайшло

можливим» це дозволити (24.05.1872). Більш того, повторне клопотання (29.05.1872) також було відхилене (28.06.1872), а розпочаті на засіданні ради «дебати» з цього приводу були припинені ректором Ф. І. Леонтовичем (18.08.1872) [15, арк. 9-16].

Секретні документи свідчать, що ректор «цілком таємно» інформував декана (05.07.1872) про лист попечителя з викладенням його конфіденційного листування з міністром (28.06.1872): «приймаючи до уваги, що Афанасьєв чи не найбільш активно брав участь у складанні студентської каси, ставлячи собі на честь бути її касиром, його ясновельможність, за такого змісту думок Афанасьєва, визнав повністю неможливим, аби Афанасьєву була надана викладацька посада в університеті» [18, арк. 36–36 зв.]. За таких обставин він продовжив вчителювати в Маріїнській жіночій гімназії, де працював раніше (з 17.06.1870). Звідти «за власним проханням» був переведений до Комерційного училища (28.06.1874) та отримав посаду в Реальному училищі (24.08.1874), але «за станом здоров'я» залишив роботу в цих закладах (08.05, 16.05.1879) [22, арк. 53 зв.–56; 28, арк. 13 зв.–14].

Як згодом з'ясувалося, попечитель «сприяв» його звільненню з гімназії, а потім, посилаючись нібито на розпорядження генерал-губернатора Е. І. Тотлебена, запропонував Г. О. Афанасьєву впродовж 24-х годин подати у відставку. Останній так і зробив, але «довів», що такої вказівки не було, тому в жовтні 1879 року С. П. Голубцов був вимушений повернути йому право викладати. Поки ситуація з'ясовувалася, Г. О. Афанасьєв отримав підтримку громади, яка обрала історика (!) головою Одеського товариства взаємного кредиту. Про все вищевказане та роботу над дисертацією в архівах Франції за власний кошт Г. О. Афанасьєв надав пояснення наступному попечителю – П. А. Лавровському (19.12.1880), який порушив клопотання (20.01.1881), і новий міністр А. О. Сабуров дозволив вченому повернутися в університет (06.02.1881) [14]. В наступні роки він працював в жіночій гімназії О. В. Піллер (01.09.1882/22.08.1883) і був нагороджений сербським орденом Такова IV ст. (1883) [22, арк. 53 зв.–56]. Після читання «пробних» лекцій факультет визнав його гідним бути приват-доцентом (08.02.1885) [16, арк. 77-82]; вже за «офіційно-

го зарахування» (13.02.1885), вчений отримав від Університету Св. Володимира диплом магістра (15.03.1885) [22, арк. 53 зв.–56].

Коли університет порушив клопотання про відрядження Г. О. Афанасьєва за кордон на рік, за поданням нового міністра І. Д. Делянова височайшим наказом вчений його отримав (1.05.1888); монаршим повелінням воно навіть було продовжено (до 1.09.1890) [19, арк. 257-299]. Але, ще до його завершення, міністр надіслав наступному керівнику учбового округу, Х. П. Сольському, листа про «сумнівну благонадійність» приват-доцента (30.11.1889) і невдовзі – телеграму з наказом про звільнення (25.01.1890) [26, арк. 2-3]. Згодом Г. О. Афанасьєв згадував, що коли він дізнався, що «паризький агент» П. І. Рачковський повідомив про «звичку» приват-доцента «спілкуватися з емігрантами» (що нібито надало привід для наказу), він вирішив особисто з'ясувати обставини справи: мав розмови з «агентом», з міністерським діячем М. М. Анічковим, та навіть «знайшов хід» до міністра внутрішніх справ П. М. Дурново [29, арк. 7-9 зв.]. Отримавши свідоцтво від цього відомства та прийнявши до уваги особливе клопотання колишнього генерал-губернатора Х. Х. Роопа, І. Д. Делянов визнав за можливе знов допустити приват-доцента до педагогічної діяльності (25.03.1892) [20, арк. 58-62].

За півроку Санкт-Петербурзький університет надав вченому ступінь доктора (12.09.1892) [22, арк. 56-58 зв.] і відтак він відповідав усім формальним вимогам на отримання професури. Така нагода з'явилася після смерті професора В. К. Надлера (31.03.1894), але бажання зайняти вакантну посаду також виявив «московський магістрант» Р. Ю. Віппер (22.04.1894), який невдовзі отримав за свою магістерську дисертацію одразу докторський диплом (31.05.1894) [23, арк. 405 зв.–411 зв.]. Констатуючи, що інтереси викладання на кафедрі задовольнить призначення одного з кандидатів, декан Ф. І. Успенський повідомив ректора, що Г. О. Афанасьєв «педагогічну діяльність поєднує зі службою в фінансовій установі» і, відповідно, «не має можливості присвячувати багато часу науці». Отже, рекомендував на цю посаду молодшого за віком Р. Ю. Віппера і міністр з цим погодився (27.06.1894), про що попечитель повідомив ректора (07.07.1894) [21, арк.

83-84 зв., 138]. Дізнавшись про таке рішення, вчений констатував: «Після двадцяти років наполегливого прагнення до професури я вирішив здатися <...> я пішов туди, куди багато років мене тягнула доля так наполегливо і лагідно» [12, с. VIII].

Тобто, архівні джерела вказують, що саме «образ за професуру» стала для Г. О. Афанасьєва головним чинником прийняття рішення про звільнення, і після доповіді міністра фінансів С. Ю. Вітте імператору історик отримав призначення на посаду управляючого Київською конторою Державного банку (10.02.1895) [22, арк. 14-26, 47, 53, 57-58 зв.]. Така «протекція» не була випадковою: С. Ю. Вітте навчався в університеті разом з Г. О. Афанасьєвим і був добре обізнаний щодо здібностей колишнього «студентського скарбничого» (до того ж додамо, що саме завдяки їхнім дружнім стосункам, було вирішено питання про будівництво нового приміщення для Державного банку).

Наступний період біографії Г. О. Афанасьєва потребує ретельного вивчення матеріалів, що знаходяться у фондах київських архівів та ймовірно стануть підґрунтям для іншого дослідження. Виявлені в Одесі та Москві документи дозволяють підтвердити «історіографічні припущення» про місцезнаходження колишнього міністра після повалення Гетьманату. Цей факт відображено в листах Г. О. Афанасьєва до В. Г. Короленка [30]. В першому з них (24.04/07.05.1919) зазначається, що «...рятуючись від арешту, який вирішили здійснити Винниченко і Директорія», вчений «в половині січня виїхав до Одеси», залишивши рідних в Києві. «Більшовики підселили до моєї квартири трьох постояльців та взяли для них п'ять кімнат, для моїх родичів залишили три <...> взяли мою друкарську машинку, а у мого сина письмовий стіл та стіл для креслень <...> і частину його одягу. Тепер погрожують моїм невісткам зовсім виселити їх та знов реквізувати одягу». Знаючи про знайомство адресата з Х. Г. Раковським, вчений прохав про заступництво, але було пізно – в наступному листі (22.07/9.08.1919), Г. О. Афанасьєв повідомив, що «...невісток з онуками викинули геть. <...> Через обмаль часу, наданого для виселення, та відсутність засобів для транспортування, взяли лише частину речей і мої книги залишилися напризволяще» (ймовірно,

там також знаходився особовий архів, частина якого тепер зберігається в Інституті рукопису [3]).

Після взяття Одеси військами Збройних сил Півдня Росії (23.08.1919) Г. О. Афанасьєв ще раз повернувся до своєї Alma Mater: рада Новоросійського університету затвердила «залучення» його, як приват-доцента до читання лекцій у весняному семестрі (19.12.1919) [27, арк. 18-20]. Документально підтверджується присутність вченого на засіданні факультету (20.01.1920) [17, арк. 106], але після цього він мав лише два тижні для того, щоб врятуватися від «остаточного» встановлення радянської влади в місті (7.02.1920).

Таким чином, документальні джерела дозволили уточнити та навіть доповнити наведені в історіографії свідчення про «одеські періоди» в біографії Георгія Омеляновича Афанасьєва; в свою чергу, результати проведеної розвідки дають можливість стверджувати про перспективність подальшого пошуку в фондах архівних установ інформації про життя та діяльність одного з видатних представників вітчизняної інтелігенції.

Список використаної літератури та джерел

1. Варварцев М. М. Афанасьєв Г. О. / М. М. Варварцев // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник / Ред. М. М. Варварцев. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 19-20.
2. Гончарук Т. Одесити – міністри урядів Української держави гетьмана П. Скоропадського: матеріали до історичних портретів С. Гутника та Г. Афанасьєва / Т. Гончарук, І. Дружкова // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2011. – Вип. 6. – С. 53-65.
3. Зубкова Н. М. Афанасьєв Г. О. / Н. М. Зубкова // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / Відп. ред. О. С. Онищенко. – К.: НАН України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2002. – С. 25-26.
4. Історія Одеського університету за 100 років / Відп. ред. О. І. Юрженко. – Київ: Вид-во Київського університету, 1968. – 422 с.

5. Капарулін Ю. В. Георгій Афанасьєв (1848-1925): нариси біографії і наукової творчості / Ю. В. Капарулін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – Вип. 43. – С. 231-237.
6. Кареев Н. И. Афанасьев Г. Е. / Н. И. Кареев // Критико-биографический словарь русских писателей и учёных / Изд. С. А. Венгеров. – Т. I. – СПб., 1889. – С. 875-877, 987.
7. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Новороссийского университета: историческая записка и академические списки / А. И. Маркевич. – Одесса, 1890. – С. 199, 204-206.
8. Маркітан Л. П. Афанасьєв Георгій (Юрій) Омелянович / Л. П. Маркітан // Енциклопедія історії України / Гол. редкол. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 152-153.
9. Новикова Е. Забытый министр Павла Скоропадского / Е. Новикова // Зеркало недели [Электронный ресурс]. – 2004, 28 мая. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/zabytyy_ministr_pavla_skoropadskogo.html [обращение: 22.12.2017]
10. Одесский университет за 75 лет. 1865-1940 / Отв. ред. К. П. Добролюбский. – Одесса: Тип. Одесского государственного университета, 1940. – 196 с.
11. Савченко В. А. Афанасьєв Г. О. / В. А. Савченко // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.) / Відп. ред. В. А. Савченко. – Одеса: Друкарський дім, 2009. – С. 34-36.
12. [Б. а.] Вместо предисловия // Г. Е. Афанасьев. Исторические и экономические статьи. Издание почитателей и друзей. – Т. I. – Киев, 1908. – С. III-XII.
13. Державний архів Одеської області (далі – *Держархів Одеської обл.*), ф. 42 (Канцелярія попечителя Одеського учбового округу), оп. 35, спр. 70, 20 арк.
14. Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 227, 6 арк.

15. Держархів Одеської обл., ф. 45 (Новоросійський університет), оп. 4, спр. 1837, 79 арк.
16. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 2547, 84 арк.
17. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 2560, 132 арк.
18. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 2562, 69 арк.
19. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 7 (1887), спр. 29, 299 арк.
20. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 8 (1892), спр. 10, 173 арк.
21. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 8 (1894), спр. 16, 308 арк.
22. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 10, 185 арк.
23. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 8 (1897), спр. 16, 477 арк.
24. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 11 (1869), спр. 27, 14 арк.
25. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 11 (1869), спр. 54, 39 арк.
26. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 11 (1890), спр. 5, 6 арк.
27. Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 11 (1919), спр. 16, 24 арк.
28. Держархів Одеської обл., ф. 47 (Одеська Маріїнська жіноча гімназія), оп. 1, спр. 5821, 407 арк.
29. Держархів Одеської обл., ф. 153 (Линниченко І. А., особовий фонд), оп. 1, спр. 245, 9 арк.
30. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва), ф. 135 (Короленко В. Г., личный фонд), р. II, к. 18, ед. 23, 4 л.

**MATERIALS TO THE BIOGRAPHY OF GEORGE
O. AFANAS'EV AS A SOURCE OF INFORMATION ON
«PERSONNEL POLICY» AT THE DEPARTMENT OF
THE WORLD HISTORY OF THE NOVOROSIISKY
UNIVERSITY**

The article based on archival materials from the collections of the State Archives of Odessa Region and the Russian State Library (Moscow). These materials provide documental confirmation of the little-known facts of the biography of George E. Afanas'ev, the famous historian and educator, journalist, banker and diplomat, public and state figure. He graduated from the Faculty of History and Philology, worked as an Associate Professor at the Department of the World History of the Novorossiyske University, subsequently he held the post of director of the Kyiv office of the State Bank, the State Controller and Minister of Foreign Affairs of the Ukrainian State (Hetmanat), a professor at the Belgrade University. The represented source base allows to refine and supplement the information from the historiography about the life and work of an outstanding representative of Russian intellectuals in the period of his stay in Odessa. Archival materials provide information on the activities of a scientist at the Department of World History, on the causes and course of events associated with his career in the Novorossiysky University.

Key words: *George Afanas'ev, history of science and education, Novorossiysky University, Odessa*

Список посилань (REFERENCES)

[B. a.], 1908. *Vmesto predisloviya. G. E. Afanas'ev. Istoricheskie i ehkonomicheskie stat'i. Izdanie pochitatelej i druzej* [Instead of the preface. G.E. Afanasyev. Historical and economic articles. Publication of admirers and friends]. Kiev, I, s. III–XII.

Dobrolyubskij, K. P., red., 1940. *Odesskij universitet za 75 let. 1865-1940.* [Odessa University for 75 years. 1865-1940] Odessa: Tip. Odesskogo gosudarstvennogo universiteta.

Honcharuk, T. ta Druzhkova I., 2011. *Odesyty – ministry uriadiv Ukrainskoi derzhavy hetmana P. Skoropadskoho: materialy do istorychnykh portretiv S. Hutnyka ta H. Afanasieva* [Odessties – the ministers of the Ukrainian state Hetman P. Skoropadsky: materials to the historical portraits of S. Gutnik and G. Afanasyev]. *Chornomorska mynuvshyna* [Black Sea past], 6, s. 53-65.

Kaparulin, Yu. V., 2015. *Heorhii Afanasiev (1848-1925): narysy biohrafii i naukovoï tvorchosti*. [George Afanasyev (1848-1925): essays on biography and scientific creativity]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* [Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University], 43, s. 231-237.

Kareev, N. I., 1889. *Afanas'ev G. E. Kritiko-biograficheskij slovar' russkikh pisatelej i uchyonyh* [Critical-biographical dictionary of Russian writers and scientists]. Sankt-Peterburg, I, s. 875-877, 987.

Markevich, A. I., 1890. *Dvadcatipyatiletie Novorossijskogo universiteta: istoricheskaya zapiska i akademicheskie spiski* [The twenty-fifth anniversary of the Novorossiysk University: a historical note and academic lists]. Odessa, s. 199, 204-206.

Markitan, L. P., 2003. *Afanasiev Heorhii (Iurii) Omelianovych* [Afanasyev George (Yuriy) Omelyanovich]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of Ukrainian History]. – Kyiv: Naukova dumka, 1, s. 152-153.

Novikova, E., 2004. *Zabytyj ministr Pavla Skoropadskogo. Zerkalo nedeli* [Forgotten Minister Pavel Skoropadsky. Mirror of the week] [online]. 2004, 28 maya. [online] Dostupno: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/zabytyy_ministr_pavla_skoropadskogo.htm (data zvernennya: 22.12.2017)

Savchenko, V. A., 2009. Afanasiev H. O. *Odeski istoryky. Entsyklopedychne vydannia. Tom 1 (pochatok XIX – seredyna XX st.)* [Odessa historians. Encyclopedia edition. Volume 1 (the beginning of the XIX – the middle of the twentieth century.)]. Odesa: Drukarskyi dim, s. 34-36.

Varvartsev, M. M., 2014. Afanasiev H. O. *Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh* [Ukraine in international relations]. *Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk* [Encyclopedic Dictionary-Directory]. Kyiv: Instytut istorii Ukraini NAN Ukrainy, 5, s. 19-20.

Yurzhenko, O. I., red., 1968 *Istoriia Odeskoho universytetu za 100 rokiv*. [History of Odessa University for 100 years]. Kyiv: Vyd-vo Kyivskoho universytetu.

Zubkova, N. M., 2002. Afanasiev H. O. *Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu: Putivnyk* [Personal archival funds of the Institute of Manuscripts: Guide]. Kyiv: NAN Ukrainy; *Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [National Library of Ukraine named after VI Vernadsky], s. 25-26.

Долгочуб В. А.

УДК 39:167.7

ТРАДИЦІЯ І ТРАДИЦІОНАЛІЗМ У МЕТОДОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ПРАКТИК

У даній статті здійснена спроба застосувати методологічний апарат теорії практик до аналізу традиції і традиціоналізму. Розглянуті методологічні засновки даної теорії, практика як аналітична категорія, концепт габітусу в контексті формування і функціонування культурної традиції, «логіка практик» як основа традиційної культури, а також зауваження прибічників «прагматичного повороту» до класичних етнологічних методів. Окрема увага приділена потенціалу теорії практик у порівнянні автентичної традиції із практиками традиціоналістів.

Ключові слова: *теорія практик, традиція, традиціоналізм, габітус.*

Поняття «традиції» використовується у різних галузях гуманітаристики для позначення процесу передачі певного досвіду, стандартів та зразків [12]. В останнє десятиліття радянської науки в рамках етнографічного дискурсу Е. С. Маркаряном була детально розроблена теорія традиції. У відомій статті, опублікованій «Советской этнографией» у 1981 р., він дав таке визначення культурній традиції: «виражений у соціально організованих стереотипах груповий досвід, який шляхом просторово-часової трансмісії акумулюється й відтворюється у різних людських колективах»

[10, с. 80]. Норвезький дослідник А. Клепп натомість виділяє щонайменше 3 значення, в яких етнографами вживається дане поняття: 1) формальна єдність елементів культури, що передається в часі; 2) сам процес збереження й передачі цих елементів (комунікативна діяльність); 3) інтрасоціальний процес, що забезпечує розвиток культури в напрямку стійкості та спадковості [1, с. 21].

Частина пострадянської наукової спільноти охоче звернулася до вивчення та застосування одразу кількох парадигмальних «поворотів», започаткованих західними колегами: «лінгвістичного», «матеріального», «прагматичного». Засвоєння гуманітарних теорій, що тривалий час перебували за «залізною завісою», неминуче вимагало переосмислення таких наріжних понять і категорій, як традиція. У даній статті ми проаналізуємо «прагматичну» дослідницьку оптику, методологічний погляд теорії практик (practice theory) на явища традиції і традиціоналізму. При цьому особлива увага буде присвячена працям П'єра Бурдьє (Bourdieu), одного з найважливіших представників даного «повороту».

Вірогідно, на пострадянському просторі найбільш комплексним виданням, присвяченим теорії практик, є однойменна монографія В. Волкова та О. Хархордіна, видана у 2008 р. [6]. У пункті під назвою «Традиція» автори дають визначення цьому явищу «з точки зору теорії практик»: «спосіб передачі практичного знання, на фоні якого існують стандарти майстерності», за допомогою яких можна ідентифікувати приналежність речі, твору – до певного жанру, стилю, школи, а носія традиція – до спільноти [6, с. 79]. Багато складових цього твердження вимагають тлумачення: чим «практичне знання»¹ відрізняється від «групового досвіду» у визначенні Е. С. Маркаряна, як засвоюються і наслідуються «стандарти» і що означає «приналежність» (зокрема, свідомий чи неусвідомлений характер вона має). Відтак, ми повинні звернутися до методологічних засновників теорії практик, які дозволили б розгорнути і конкретизувати наведене визначення.

В якості основоположників «прагматичного» повороту автори згаданої монографії називають М. Гайдеггера та Л. Вітгенштай-

¹ Вочевидь, мав рацію В. Райтер, нагадуючи, що «поняття “практика” саме по собі є теоретично загостреним» [1, с. 108].

на, а також низку британських і американських філософів мови. «Усуваючи відмінності між висловлюванням та дією, знімаючи протиставлення між мовою як системою знаків та реальністю, що підлягає означуванню, і переносячи фокус дослідження на інструментальне використання мови у контекстах прагматичної діяльності, Вітгенштайн і Остін ініціювали т.зв. “прагматичний поворот”» [6, с. 14]. В. Волков та О. Хархордін зараховують до adeptів цього «повороту» чимало філософів, соціологів та антропологів другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: Н. Еліаса, П. Бурдьйо, М. Фуко, Дж. Скотта, А. Макінтайра тощо, – усіх, хто звертався до вивчення повсякденної та формалізованої діяльності людей як соціалізованих членів певного суспільства. Найвідоміші представники цього напрямку переважно роблять акцент на обумовленості практик певними факторами і, водночас, на творчому «внеску» самого актора (дієвця): «За допомогою структуралізму я хочу сказати, що в самому соціальному світі, а не тільки у символіці, мові, міфах існують об’єктивні структури, незалежні від свідомості й волі агентів, здатні спрямовувати і пригнічувати практики або уявлення. За допомогою конструктивізму я хочу показати, що існує соціальний генезис схем сприйняття, мислення та дії...» [4, с. 64]. В.Вахштайн дещо розгортає засновки такого підходу: «Про “практичне чуття” неможливо сказати, що воно є лише продуктом самодетермінації або детермінації ззовні. Будучи чимось “у собі і для себе” визначеним і, водночас, підпорядкованим зовнішнім впливам, практичне чуття виявляється поза опозицією внутрішнього/зовнішнього» [5, с. 24]. Далі він цитує В. Волкова: «У теорії практик є твердження, що практика (а не висловлювання “я є таким-то”) створює і підтримує ідентичності і суб’єктів, і об’єктів². Сенс задається застосуванням. Бути кимось – це стійко робити як хтось (командир, жінка, учений)» [цит. за: 5, с. 310]. Однак сам В.Вахштайн категорично не згоден з таким твердженням щодо сенсу, вказуючи інспіровану неокантіанством необхідність виокремлювати трансцендентний елемент дії, який не можна звести до «простого ділання», – і такий підхід є «діапе-

² Пор. з Ю. Габермасом: «Суспільна практика конститується за допомогою мови, однак мова зобов’язана через практику довести свої можливості у межах освоєного нею горизонту» [13, с. 344].

трально протилежним іманентизму практичних теорій» [5, с. 36]. В контексті етнології це означає суперечність між вивченням символізму/семантики вишивки («трансцендентних» самій вишивці і тим паче процесу вишивання) та студіями над власне практиками вишивання, котрі, відповідно до твердження В. Волкова, і мали б виключно задавати сенс. К. Богданов, спираючись на Жака Дерріда, абсолютно вірно зазначає, що фольклор в такому разі «не може мислитися інакше, ніж набір текстів, що припускає цілісний сенс тільки в режимі їхнього постійного підсумовування, дописування і переписування» [1, с. 30].

Загалом, спираючись на згадані засади, ми можемо визначити практику як будь-яку діяльність, що характеризує своїх виконавців саме як членів певної групи або носіїв певної соціальної ролі.

Теорія практик вивчає дії традиційні, що склалися в результаті тривалої звички. Одиначна практика тоді розуміється як «рутинізований тип поведінки», що складається з форм тілесних рухів, ментальних дій, речей та їхнього використання, а також фонового знання у формі розуміння, емоцій та мотивацій [6, с. 31]. Поняття «тла» (background) відіграє значну роль у «прагматично»-орієнтованих дослідженнях. Причому, «тло» може уявлятися як актуальний детермінуючий фактор (у П. Бурдьйо) або як множина прихованих потенцій. Мішель де Серто (de Certeau), зокрема, зазначає: «Суспільство складається з деяких практик, що винесені на передній план та організують його нормативну структуру, та з множини інших практик, які залишаються “другорядними”, весь час присутні, але не організують дискурси, зберігаючи початки або залишки інших можливостей для цього суспільства» [цит. за: 6, с. 196].

При цьому необхідно пам'ятати, що для багатьох дослідників цього напрямку «практики є продуктом стратегій, свідомо або несвідомо орієнтованих на задоволення певного типу матеріальних або символічних інтересів» [2, с. 340]. Практики вважаються прагматично мотивованими, що, на наш погляд, є радше аксіоматичним засновком чи продуктом інтерпретації, ніж доведеним фактом емпіричної реальності.

Головний концепт, який теорія практик надає для аналізу явища традиції, – це габітус. Він сходить до вчення Девіда Г'юма

(Hume), який вказував на звичку (habit), що обумовлює мислення та вчинки людей [2, с. 549]. Відомий французький етнолог М. Мосс вживав термін *habitus*, щоб підкреслити колективний, а не індивідуальний характер «практичного розуму», що втілюється у культурно специфічних практиках [6, с. 107].

Однак найбільш відому концептуалізацію габітусу здійснив інший французький етнолог, соціолог та філософ П'єр Бурдьйо. Він визначає габітус як «систему стійких та рухомих диспозицій», що водночас обумовлені соціумом і обумовлюють сприйняття та мислення своїх носіїв, а відтак породжують і організовують практики та уявлення, не передбачаючи свідому спрямованість на певну ціль [2, с. 102]. Висловлюючись дещо простіше в іншому місці, П. Бурдьйо конкретизує свою думку: «Габітус є одночасно системою схем виробництва практик і системою схем сприйняття та оцінювання практик. В обох випадках ці операції виражають соціальну позицію, в якій його сформовано» [4, с. 75]. О. Хархордін визначає габітус як «колективне неproblemатичне породження стратегій успішної дії» і пропонує два варіанти перекладу цього поняття слов'янськими мовами: «обвык» (за В. Голофастом) та «ужиток», адже останній варіант «містить очевидні асоціації з житлом» [6, с. 138-139]. Це важливо, оскільки габітус спонукає звернути увагу на «цілу систему життя людини, на ті матеріальні умови й набір звичного обладнання, куди вписане її або його тіло: не окрема звичка, а набір навичок поведінки з усіма повсякденними предметами» [6, с. 137]. Усі повсякденні предмети (матеріальний, речовий аспект габітуса), за О. Хархордіним, складаються у систему підручного, що як поняття є перекладом гайдеггерівського «*Zeug*». «Підручне ніколи не є одиничним, воно вписано до всього комплексу того, що непомічено задіяно під час вмілого застосування. Тобто задіяні завжди окремі аспекти речей, а вся обстановка, обладнання ситуації... Процес їжі може бути вписаний до різних підручних сукупностей, але це щоразу буде сукупність, яка потім... розпадається на системи предметів: можна їсти ложкою-виделкою-ножем-сидячи-за-столом, а можна їсти паличками-у-мисках-на-циновках. Підручне – це цілий всесвіт взаємопов'язаних операцій» [6, с. 51-52].

Відтак, ми можемо використовувати даний концепт стосовно традиційної культури, котра, власне, і представляє з себе цілісність речей, практик і текстів із низкою специфічних ознак. Зрештою, це довів і сам П.Бурдьйо, аналізуючи згодом власний польовий досвід етнографа у Кабілії (Алжир) та Беарні (південний захід Франції) у 1950-1960-х роках.

У «Практичному сенсі» (*Le Sens pratique*) П.Бурдьйо безпосередньо пов'язує габітус і традицію як механізм трансляції досвіду. Габітус «забезпечує активну присутність минулого досвіду, який, існуючи в організмі в формі схем сприйняття, мислення та дії, надійніше за всі формальні правила та явно сформульовані норми, дає гарантію тотожності й усталеності практик в часі» [2, с. 104]. Основною функцією габітуса, за П.Бурдьйо, є підтримання соціального порядку (устрою), який сам, в свою чергу, функціонує як «матеріалізація колективної пам'яті, що відтворює у спадкоємцях досягнення попередників» [2, с. 106].

Індивід засвоює означені схеми під час соціалізації і починає «вимагати» відтворення даного порядку вже від самої групи, себто почувати себе комфортно, «нормально» саме за таких умов. Засвоєння структур габітуса, на думку П.Бурдьйо, відбувається шляхом інтеріоризації зовнішнього, що «дозволяє уникнути альтернативи між силами, зовнішніми по відношенню до тіл та внутрішніми (мотиви, що виникли в даний момент, миттєві рішення тощо)» [2, с. 106]. В іншому місці той самий автор розгортає дане міркування у досить цікавому напрямку: «Соматизація культурних навичок є конструюванням несвідомого» [3, с. 324]. «Привчаючи» тіло діяти у певний спосіб, соціум одночасно витворює те, що етнологи зазвичай називають «стереотипами поведінки» або «особливостями менталітету», які не рефлексуються самими індивідами. М.Полані також представляє процес навчання, засвоєння досвіду попередніх поколінь як поступову асиміляцію нової навички до структури вже існуючих фонових тілесних навичок³

³ Ще точніше, на наш погляд, висловився французький етнолог Ф. Дескола: «Засвоєння [традиційного] зразка відбувається шляхом послідовного засвоєння набору процедур, а не завдяки серії пропозицій, переданих експліцитним чином» [7, с. 141]. Втім, дослідник наводить це міркування з приводу напіврефлексивних («інтегруючих») схем практичної діяльності, які займають се-

[6, с. 100]. Зі стереотипами поведінки, які «закарбовуються» на рівні тіла, тісно пов'язане поняття локала, запроваджене Е.Гідденсом. Локал – фізичний регіон, який структурується практиками і сам слугує для їхнього просторового впорядкування. Знаходячись на кладовищі, ви поводити себе так, «як личить поводити себе на кладовищі» [5, с. 38].

Інший впливовий представник practice theory Мішель де Серто зауважує, що для успішного функціонування габітусу, окрім власне інтеріоризації структур, необхідна також екстериоризація набутого у практиках. Останні будуть адекватно відповідати ситуаціям тільки в тому разі, якщо під час всього процесу інтеріоризації-екстериоризації структура залишатиметься стабільною [11, с. 141-142].

Хоч П.Бурдьйо вказує на те, що засвоєння структур не припускає свідомої спрямованості до цієї мети й неодмінного оволодіння всіма необхідними операціями, стосовно цього існує і дещо інший погляд. Його висловлює В.Волков, наполягаючи на тому, що «потойбіч» правил та муштри повинен знаходитися активний прийняття сукупності правил як власного стилю або форми життя, що окрім зовнішньої дисципліни, необхідно враховувати й навчання як «роботу над собою», як самодисципліну, що не тотожне простій «інтеріоризації» деяких правил. Якщо практика конститує своїх виконавців як «когось», носія певної соціальної ролі та певного способу життя, то вона повинна вимагати «екзистенційної самовіддачі», зобов'язання стати і бути цим «кимось» [6, с. 98].

Описуючи процес відтворення структур габітусу, практик, соціального порядку (себто власне механізм традиції), П. Бурдьйо неодноразово зазначає, що «стратегії відтворення ґрунтуються не на свідомому і раціональному намірі, але на диспозиціях габітусу, який спонтанно прагне відтворити умови власного виробництва... зберегти ідентичність, що є розрізненням, зберігаючи розриви, дистанції, відносини порядку» [4, с. 104]. При цьому практики зобов'язані співвідноситися з актуальною ситуацією, відтак «не-

редне положення між усвідомленими схемами і тими, що не рефлексуються взагалі, – а саме останні, на думку Ф.Дескола, описує концепт *габітуса*.

можливо вивести практики ані з наявних зараз умов, котрі, як може здатися, породжують дані практики, ані з попередніх умов, які виробили габітус» [2, с. 108]. Це справедливе зауваження варто пам'ятати, аналізуючи полемічне твердження В. Вахштайна (в контексті його критики «іманентизму») стосовно того, що практика є лише потоком змінюючих одна одну дій, що у практики є тільки триваюче «зараз» і немає «тоді» (так само, як є «тут», але немає «там») [5, с. 39].

Як відомо, дослідники традиції зламали чимало списів у дискусіях стосовно того, наскільки вільною є людина у наслідуванні та відтворенні форм традиційної культури. На думку П. Бурдьйо, «ступінь свободи змінюється в залежності від повноти колективної участі, а також від ступеню ритуалізації, інституціоналізації та відповідній їм офіціалізації» [2, с. 462]. Під час відтворення культурних форм однозначно допускається свобода та імпровізація, оскільки традиція ґрунтується не одній експліцитній моделі, а на не сформульованих явним чином (і невідрефлексованих самими носіями) практичних схемах. «Все відбувається так, як ніби агенти породжували навмання шляхом імпровізації, наполовину кодифікованої місцевими традиціями, усі практики, що начебто вийшли з однієї (або кількох) схеми, обраної в залежності від домінуючої інтенції ритуалу: схема «зростати і розмножуватись», схема “розсікати” тощо» [2, с. 474-475].

Водночас П.Бурдьйо застерігає, що адекватно класифікувати і диференціювати практики, породжені певним габітусом, може лише носій того самого або пов'язаного з ним габітусу, який «володіє кодом, схемами класифікації, необхідними для розуміння їхнього [практик] соціального сенсу» [4, с. 75]. Найбільш сприятливі умови для оволодіння цим самим «кодом» надає «режим близькості» (за Л. Тевено), який зазвичай буває запущено в родині і який включає речі та людей, пов'язаних із цими речами на буквально близькій відстані. Поєднуючи речі, відчуття та дії, даний режим залученості (*regime d'engagement*) «пов'язує нас із попередніми поколіннями» [6, с. 242].

В залежність від колективності та офіційності П. Бурдьйо ставить ступінь усвідомлення символізму практик їхніми виконав-

цями: чим вони більші, тим менше рефлексують виконавці над своїми діями; і навпаки, більш усвідомлений характер мають практики, спрямовані на досягнення приватних, «а відтак і таємних» цілей [2, с. 460]. Разом з тим, О. Хархордин стверджує, що індивідуальні практики та звички також можуть зазнавати рутинізації і втрачати момент усвідомленості, ставати «тлом» індивідуального стилю повсякденної поведінки [6, с. 55]. Ці твердження, на наш погляд, було б цікаво перевірити на вітчизняному польовому матеріалі.

Застосування власної теорії до польового матеріалу у П. Бурдьйо часто носить полемічний характер, спрямований проти «статичності» структуралістської оптики. «Коли кабильська жінка збирає ткацький верстат, вона не здійснює космогонічного жесту – вона просто збирає верстат, щоб ткати на ньому тканину, призначену для певної технічної цілі; але виявляється, що з тим символічним багажем, який вона має для практичного осмислення своєї практики – а це передовсім мова, що постійно відсилає до логіки оранки, – вона не може помислити свої дії інакше, ніж у зачарованій, тобто містифікованій формі» [2, с. 188-189]. В іншому місці дослідник розглядає приклад «прийнятого шлюбу» із паралельною кухнею в Кабілії та «права первородства» при наслідуванні землі у Беарні. В обох випадках польовий досвід засвідчив, що офіційні норми є «лише одним із видів обмежень, і те не найсильнішим, з якими агенти мають рахуватися, щоб реалізувати свої матрімоніальні стратегії або стратегії наслідування» [4, с. 99-100].

«Логіка практик» не співпадає із офіційною нормою, а те, що робиться насправді, виявляється відмінним від уявлення про те, що повинно робитися. Виходячи з цього, П. Бурдьйо та його одноподумці критикують пристрасть етнологів до струнких моделей, підміну живої реальності практик описом засвідчених у мові норм та «ідеалів». «Однією з практичних умов наукового аналізу практичної логіки полягає у парадоксальному факті: найбільш зв'язна та економна модель, яка найбільш послідовно пояснює спостережувані явища, не є підґрунтям цих практик, які вона обґрунтовує краще, ніж будь-яка інша конструкція. Інакше кажучи,

практика не припускає оволодіння [свідоме – В.Д.] логікою, яка в ній виражена... Якщо б було інакше і основою практик була б породжуюча формула, яку необхідно було б сконструювати для їхнього пояснення... то практики виявилися б позбавлені всього, що власне визначає їх як практики: невпевненості, коливань, котрі зумовлені тим, що практики ґрунтуються не на свідомих і постійно діючих правилах, а на практичних схемах, непрозорих для самих себе, схильних до змін в залежності від ситуації» [2, с. 27-29]. Оволодіти цією логікою, на погляд французького науковця, може лише той, ким вона повністю оволоділа, а тому схеми сприйняття, оцінки та дії не можуть бути засвоєні інакше, ніж на практиці [2, с. 32]. Саме ці схеми (габітус) лежать в основі традиційної практики, і етнолог може аналізувати їх, лише змінивши ставлення до агентів («скоротити дистанцію») і до практики (зробити його менш «інтелектуалістським») [4, с. 100]; зосередившись не просто на внутрішній логіці практики, а на її практичній необхідності у співвідношенні з реальними умовами її генезису, тобто такими, в яких «виявляються визначеними як виконувані нею функції, так і засоби, що при цьому використовуються» [2, с. 189]. Відділяючи ж практики від реальних умов їх існування і приписуючи їм чужі наміри, етологи «віднімають у практики все те, в чому полягала її розумність та виправданість, замикає її в рамках вічної сутності якогось “менталітету”» [2, с. 188].

З цих позицій, наприклад, критикується легко впізнаваний за вітчизняною історіографією прийом побудови «традиційного календаря» як теоретичного артефакту, зведеної таблиці, до якої етнологами заносяться найбільш згадувані риси та найбільш «важливі» варіанти, причому ідентичні «періоди» отримують різні найменування, а ідентичні найменування даються «періодам» дуже різної тривалості залежно від регіону [2, с. 390].

Неважко передбачити ставлення теорії практик до практик анкетування та інтерв'ювання респондентів: якщо «жива» практика, за якою дослідник повинен спостерігати, є «справжнім продуктом *габітусу*», то усні або письмові відповіді також виявляються окремою практикою, «викликаною абстрактними стимулами самої ситуації опитування». П.Бурдьйо порівнює ці дві ситуації із

«обрядами, перетвореними на “фольклор”» для показу туристам або етнологам, і обрядами, що диктуються вимогами самої традиції [2, с. 177].

Мішель де Серто, наслідуючи методологічну оптику М. Фуко, що розглядає науку в якості контролюючої та владної інстанції, висловлюється з приводу дослідницьких стратегій етнологів ще жорсткіше. «Інстанції етнологічного і фольклористичного знання вилучають з практик фізичні або лінгвістичні об'єкти, розподіляють їх у відповідності до місця їхнього походження й тематичної рубрики, розташовують у вітринах... і мета цього полягає в тому, щоб під виглядом селянських “цінностей”, які слугують для повчання та задоволення допитливості містян, замаскувати легітимізацію порядку, котрий, на думку його охоронців, є “природним” та існує споконвіку» [11, с. 99]. Натомість повсякденним (традиційним) практикам залишається територія, позбавлена власних засобів і продукції (культурної, символічної); це і є, на думку М. де Серто, конституйована технічною оптимізацією XIX ст. «фольклорна область», позбавлена власного «голосу», адже легітимно промовляти від її імені має право лише наука. Автор повертає увагу до цікавого факту: з XVIII по XX ст. етнологи та історики розглядають техніки (діяльність) як ті, що заслуговують на повагу самі по собі, їх не інтерпретують; натомість історії, тексти, фольклорні наративи (зокрема, «тубільні» пояснення цієї самої діяльності) вважаються такими, що означають дещо інше, ніж говорять самі [11, с. 155].

Тут ми впритул наближаємось до традиціоналізму, під яким будемо розуміти ідеологію або рух, що позиціонує себе в якості продовжувача або спадкоємця певної традиції, однак існує у явному культурному, соціальному або історичному відриві від неї. В такому випадку «традиція міфологізується, причому, в силу дистанційованості від об'єкта міфологізації, остання допускає множинність рівноправних версій» [1, с. 63]. Фольклор перетворюється на процедуру більш-менш довільного колажування, монтаж образів, стереотипів, формул, які походять з різних писемних, усних та візуальних джерел інформації. Паралельно відбувається інформаційна демонополізація соціального знання і, разом з

тим, відчуження пам'яті про це знання від самої людини, інкорпорування її у розмаїття інформаційних складових повсякдення [1, с. 64]. Саме це можемо спостерігати у реконструкторів традиційної культури, особливо тих, які не мають відповідної академічної підготовки [8].

Якщо традиціоналістичний рух має певну мету, політичні (у широкому сенсі цього слова) амбіції, то він ретроспективно реконструює минуле відповідно до потреб сучасності [4, с. 22]. У цьому випадку виробництво здорового глузду нерідко полягає у безкінечно нових інтерпретаціях загальної «скарбниці» священних висловів (прислів'їв, приказок та ширших текстів) з метою «дати найбільш чистий сенс словам роду», адже «засвоїти слова, в яких представлене все визнане групою, значить заручитися значною перевагою у боротьбі за владу» [4, с. 47]. Важко не згадати тут одне з ключових положень теорії фреймів І. Гофмана, яке в даному випадку можна застосувати до практик традиціоналістів: «Кожна наступна трансформація – це посилення знакових елементів події, перетворення події на знак самої себе. Таким чином, кожне наступне нашарування у структурі взаємодії дається легше за попереднє» [5, с. 212].

Сценічне виконання традиційних (особливо обрядових) пісень, здійснення міськими неоязичниками сільського обряду, реконструкція або навіть будівництво автентичного житла як туристичного об'єкту – все це є трансформованими практиками, які потребують детального вивчення. В. Волков виділяє 3 способи зміни практик: артикуляцію (коли певний стиль або спосіб дії акцентується і перетворюється на норму); реконфігурації (коли практика або її аспект, що раніше були маргінальними, стають центральними); запозичення. За допомогою цих способів практики переносяться до інших контекстів і пристосовуються для вирішення нових завдань [6, с. 23].

Відомою працею, присвяченою традиціоналізму і методологічно близькою до теорії практик, є колективна монографія «Винайдення традиції» за редакції Е. Гобсбаума і Т. Рейнджера. Можливість застосування даної концепції до неоязичницького традиціоналізму в Україні й практик реконструкторів традиційної культури ми розглянули в окремій статті [9].

Отже, ми проаналізували ключові положення теорії практик (practice theory), які можна застосувати до вивчення традиції, традиційної культури і явища традиціоналізму. Дана теорія спонукає нас зосередитись на дослідженні безпосередньої діяльності носіїв традиції, їхньої повсякденної та ритуальної поведінки як такої, не накладаючи на неї експліцитних моделей та схем. Символіку та семантику традиційних практик, відповідно до даної методологічної оптики, слід досліджувати виключно у зв'язку з умовами, за яких ці практики з'явилися. Причому, під умовами маються на увазі не тільки соціально-економічні чи природні, але й культура тіла, й речі, з якими взаємодіє людина.

Одним з найважливіших концептів теорії практик є габітус. В контексті етнологічного знання габітус допомагає означити те, завдяки чому індивід може бути носієм традиційної культури, непроблематично застосовувати речі і здійснювати діяльність, регламентовану схемами і правилами традиції. Цей концепт є ширшим за «груповий досвід» і вказує на соціально-культурну обумовленість більшої кількості аспектів особистості. При тому, що габітус не представляє з себе схеми, яку можна було б вербалізувати, і припускає суттєву свободу й навіть плинність людської поведінки, П. Бурдьйо зазнавав критики саме за надмірно детерміністичне бачення людини. До цієї критики ми змушені приєднатися, оскільки творча роль актора у багатьох його працях дійсно видається применшеною.

Концепт габітуса також є плідним для дослідження явища традиціоналізму. Саме різницею в габітусі виконавців може бути пояснена сутнісна відмінність між традиційними практиками та спробами їхньої реконструкції, як, зрештою, і моментом усвідомленості, відрефлексованості в останніх.

Таким чином, теорія практик є корисним дослідницьким інструментом для розв'язання певного кола етнологічних проблем.

Список використаної літератури та джерел

1. Богданов К. А. Повседневность и мифология: Исследования по семиотике фольклорной действительности. – СПб.: Искусство-СПБ, 2001. – 437 с.

2. Бурдые П. Практический смысл. – СПб.: Алетея, 2001. – 562 с.
3. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетея, 2005. – 576 с.
4. Бурдые П. Социология социального пространства. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетея, 2007. – 288 с.
5. Вахштайн В. В. Социология повседневности и теория фреймов. – СПб.: Издательство Европейского университета, 2011. – 334 с.
6. Волков В. В., Хархордин О. В. Теория практик. – СПб.: Издательство Европейского университета, 2008. – 298 с.
7. Дескола Ф. По ту сторону природы и культуры. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 584 с.
8. Долгочуб В. А., Петрова Н. О. Прояви локальності в позаакадемічній реконструкції української традиційної культури // Народна творчість та етнологія. – 2016. – № 5. – С. 18-22.
9. Кузнецов В. А. Українське неоязичництво і «винайдення традиції» // Матеріали 70-ї звітньої студентської наукової конференції історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2014. – С. 79-83.
10. Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции // Советская этнография. – 1981. – № 2. – С. 78-96.
11. Серто М. де. Изобретение повседневности. 1. Искусство делать. – СПб.: Издательство Европейского университета, 2013. – 330 с.
12. Традиции в истории культуры: сб. статей / отв. ред. В. А. Карпушин. – М.: Наука, 1978. – 279 с.
13. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. – М.: Весь мир, 2003. – 416 с.

TRADITION AND TRADITIONALISM IN THE PRACTICE THEORY METHODOLOGICAL CONTEXT

This article is an attempt to use practice theory methodological apparatus for tradition and traditionalism analysis. It is an actual research approach, demanded by post-Soviet scholars that are interested in modern methodological “turns” and particularly in “pragmatic” one.

Apparently, on the post-Soviet space “Practice theory”, written by V.Volkov and O.Harhordin, is the most complex work, devoted to this approach. The authors name M.Heidegger and L.Wittgenstein as its founders. N.Elias, P.Bourdieu, M.Focault, J.Scott, A.MacIntyre and all thinkers, who studied everyday and formalized activity of people as socialized members of certain society, are called as adherents of this approach.

The author defines the practice as any activity that characterizes its performers as member of certain group or some social role carrier. Practice theory is concentrated usually on traditional actions that were formed by continued habit. Unitary practice in this case is understood as “routinized behaviour”, consisted of bodily movement, mental actions, things and their using, background knowledge, emotions and motivations.

The main concept, given by the practice theory to ethnology, is the habitus, which can be defined as “collective unproblematic procreation of successful action strategy” (O.Harhordyn) or internalized, embodied schemes of perception, evaluation and action. Pierre Burdieu formulated the most famous conceptualization of the habitus. Actually the habitus is useful to match in which way an actor can carry traditional culture of certain society or ethnos.

Practice theory agitates for actual practices studying, without abruption from their original conditions (not only social and economical, but conditions of body culture and “equipment totality” too).

Also the author considers the habitus internalizing process, its structures recreation as the basis of tradition mechanism, “practice logic” in traditional culture and “pragmatical” critique of

structuralism. Some attention is paid to the authentic tradition and traditionalists' practices comparison. Difference between their habitus can pass for good explanation of the distance between their practices.

Key words: *practice theory; tradition; traditionalism; habitus.*

Список посилань (REFERENCES)

Bogdanov, K.A., 2001. *Povsednevnost' i mifologiya: Issledovaniya po semiotike fol'klornoj dejstvitel'nosti*. [Everyday Life and Mythology: Studies on the Semiotics of Folklore Reality]. SPb.: Iskustvo-SPB.

Burd'e, P., 2001. *Prakticheskij smysl*. [Practical meaning]. SPb.: Aletejya.

Burd'e, P., 2005. *Social'noe prostranstvo: polya i praktiki*. [Social space: fields and practices]. M.: Institut ehksperimental'noj sociologii [Institute of Experimental Sociology]; SPb.: Aletejya.

Burd'e, P., 2007. *Sociologiya social'nogo prostranstva*. [Sociology of social space]. M.: Institut ehksperimental'noj sociologii [Institute of Experimental Sociology]; SPb.: Aletejya.

Deskola, F., 2012. *Po tu storonu prirody i kul'tury* [On the other side of nature and culture]. M.: Novole literaturnoe obozrenie.

Dolhochub, V. A. i Petrova, N. O., 2016. *Proiavy lokalnosti v pozaakademichnii rekonstruktsii ukrainskoi tradytsiinoi kultury* [Manifestations of localization in the non-academic reconstruction of Ukrainian traditional culture]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia* [Folk creativity and ethnology], 363(5), ss. 18-22.

Habermas, YU., 2003. *Filosofskij diskurs o modern* [Philosophical discourse about modernity]. M.: Ves' mir.

Karpushin, V.A., otv. red., 1978. *Tradicii v istorii kul'tury* [Traditions in the history of culture]. M.: Nauka.

Kuznetsov, V.A., 2014. *Ukrainske neoiazychnytstvo i «vynaidennia tradytsii»* [Ukrainian neo-paganism and “invention of tradition”]. *Materialy 70-yi zvitnoi studentskoi naukovoï konferentsii istorychnoho fakultetu ONU im. I. I. Mechnykova* [Materials of the 70th Report Student Scientific Conference of the Historical Faculty of the ONU name I. I. Mechnikova], ss. 79-83.

Markaryan, E.H. S., 1981. *Uzlovye problemy teorii kul'turnoj tradicii* [Nodal problems of the theory of cultural tradition]. *Sovetskaya etnografiya* [Soviet Ethnography], 2, ss. 78-96.

Serto, M. de., 2013. *Izobretenie povsednevnosti. 1. Iskusstvo delat'* [The invention of everyday life. 1. The art of doing]. SPb.: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta.

Vahshtajn, V. V., 2011. *Sociologiya povsednevnosti i teoriya frejmov*. [Sociology of everyday life and theory of frames]. SPb.: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta.

Volkov, V. V. i Harhordin, O. V., 2008. *Teoriya praktik* [The theory of practices]. SPb.: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta.

Моторна І. В.

УДК 94:322-048.93](477.4/.51=411.16) “1941/1944”(075.8)

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ «ПОЛІТИКА РУМУНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЩОДО ЕТНІЧНИХ ГРУП НА ТЕРИТОРІЇ ТРАНСІСТРІЇ (1941-1944 рр.)»

Стаття представляє методичну розробку факультативного курсу для старшої школи, який представляє в регіональному аспекті, історію Голокосту єврейського населення, геноциду ромів та життя мирного населення на окупованій Румунією української території в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Трансїстрія, етнічні групи, Голокост, геноцид, методична розробка.

У світлі сучасних вимог до шкільної освіти, в умовах переходу від навчально-дисциплінарної до особистісно-орієнтованої моделі освіти, навчання історії має сприяти встановленню взаєморозуміння між людьми з різними культурними, етнічними, мовними та релігійними традиціями, допомогти сучасному мешканцеві України усвідомити себе не лише представником своєї держави та регіону, а й громадянином Європи та

світу. Важливими завданнями навчання історії є розвиток в учнів історичного мислення, розуміння багатоманітності і полікультурності світу, усвідомлення існування різноманітності етносів та їхнього взаємовпливу, формування позитивної історичної самоідентифікації, навичок творчої діяльності та вмінь використовувати здобутий досвід на практиці. Ці принципи покладено в основу чинних програм з історії для загальноосвітніх навчальних закладів України.

Чинна програма з історії для 10-11 класів складена відповідно до цілей, вимог і змісту навчання історії в школі, закладених у Державному стандарті базової і повної середньої освіти, та вимог до профільної школи. Визначені програмою курси історії України та всесвітньої історії XX – початку XXI століття становлять хронологічну послідовну лінійну систему історичної освіти [5].

Це чітко прослідковується під час висвітлення питань міжнародного життя, Першої та Другої світових воєн, сучасних інтеграційних процесів, де є можливість результативно використовувати між предметні зв'язки. Процеси, події та явища історії України висвітлюються у контексті загальноєвропейської та світової історії. Зміст курсів інтегрує соціальну, економічну, політичну та духовну історію та висвітлює тісний взаємозв'язок усіх сфер людського буття. У межах такого підходу особливу увагу приділяють питанням духовності, повсякденного життя, психології суспільства, взаємовідносинам, взаємовпливу та діалогу культур різних народів.

У таблиці нижче подано теми і зміст історичного навчального матеріалу щодо питань нацистського режиму на окупованих землях та Голокості в контексті тем вітчизняної та світової історії, державні вимоги до відповідного рівня підготовки учнів та на час вивчення всієї теми відповідно до чинної програми для 11 класу [5].

Навчальні години відповідно до програми розподілено таким чином:

- 11 клас профільної підготовки (історичний профіль): «Історія України» – 140 годин на рік, 4 години на тиждень, «Всесвітня історія» – 105 годин на рік, 3 години на тиждень;
- 11 клас загальноосвітньої підготовки (академічний рі-

вень / рівень стандарту): «Історія України» – 52 години на рік, 1,5 години на тиждень, «Всесвітня історія» – 35 годин на рік, 1 година на тиждень [5].

Тема. Час відведений на вивчення теми	Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня профільної підготовки учня
Історія України, профільний рівень: Україна в Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.). 12 годин	Україна в роки окупації. Нацистський «новий порядок». Винищення населення за планом «Ост». Початок ліквідаційних акцій. Бабин Яр 29 – 30 вересня 1941 р. Український Голокост: винищення 1,6 млн євреїв – громадян України	Характеризує нацистський «новий порядок» та його наслідки; розуміє причини введення плану «Ост» в Україні
Всесвітня історія, профільний рівень: Друга світова війна. Військові події на території СРСР. 12 годин	План «Ост». Особливості окупаційного режиму та руху Опору на окупованих територіях, його політична орієнтація та форми боротьби	Аналізує особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях, його політична орієнтація та форми боротьби; тлумачить та застосовує поняття і терміни: новий порядок, Рух Опору, Голокост, колабораціонізм
Історія України, рівень стандарту: Україна в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) 7 годин	Окупація України. Колабораціонізм. Нацистський «новий порядок». Життя населення в умовах окупації. Концтабори і масове знищення людей. Голокост	Щодо теми Голокосту та окремих регіонів – немає
Всесвітня історія, рівень стандарту: Друга світова війна. Світ після Другої світової війни. 5 годин	Особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях. Голокост.	Аналізує особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях, його політичну орієнтацію та форми боротьби; тлумачить та застосовує поняття і терміни: «новий порядок», Рух Опору, Голокост, колабораціонізм

За такого розподілу навчальних годин вивчення теми Голокосту та життя мирного населення не є повноцінним з позиції розгляду

причино-наслідкових зв'язків, глибинного коріння проявів, катастрофічних наслідків та уроків. За 20-30 хвилин (саме стільки часу вчитель може використати на уроці для ознайомлення з темою) неможливо усвідомити масштаби людської психологічної та моральної прірви на межі якої опинилося людство в роки Другої світової війни. Тема Голокосту та життя в окупації не можливо однаково опрацювати й у різних класах навіть однакового рівня підготовки, оскільки в учнів різні вікові та пізнавальні можливості. Тому важливо застосувати різні моделі активного навчання: від проблемного викладу навчального матеріалу вчителем і розв'язання проблемних завдань до самостійної пошуково-дослідницької роботи учнів, що дасть змогу простежити становлення антисемітизму як суспільного явища і перетворення його на тотальний Голокост [2, с. 17].

Це за умови, що учні у 10 класі засвоїли і вміють тлумачити та застосовувати поняття і терміни: тоталітаризм, фашизм, нацизм, войовничий антисемітизм. Учні 11 класів профільної підготовки, відповідно до часових меж програми, мають більші можливості дослідити основи нацизму і його цілі, зрозуміти, що політика Гітлера і нацистів – це втілення в життя чітко сформульованих ідей, наслідків політичного синтезу окремих течій і філософських концепцій XIX ст. [2, с. 17]

У підручнику «Історія України» для 11 класу (Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С. Історія України: Підручник для 11 кл. загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень). – К: Грамота, 2011) в окремому розділі «Наш край у 1939-1945 рр.» подано перелік запитань, які сприятимуть вивченню конкретних подій та явищ, що відбувалися в краї, в контексті подій радянсько-німецької війни. Однак ці запитання відображають переважно перебіг подій офіційної історії. Майже зовсім не висвітлюється доля людей, які залишались на окупованій території [6, с. 70-71]. Варто доповнити розмову описами трагічної долі тих, хто на собі відчув окупаційну політику нацистів, долі єврейського та ромського населення краю, запитання про гетто, концтабори, табори смерті.

У свою чергу, тема «Наш край» надає можливості широкого залучення учнів до самостійної пізнавальної діяльності, зокрема

з елементами досліджень, стимулює і мотивує пізнавальні здібності школярів. Окрім цього, дана тема відкриває можливості широкого використання і міжпредметних зв'язків, а саме: географії (картографічний матеріал для визначення місць масових розстрілів або розстріляних ям), літератури [2, с. 18].

I. Факультативний курс

Розробка факультативного курсу про історії Голокосту та життя мирного населення на окупованій території в регіональному аспекті, таким чином, є нагальною проблемою. Курс повинен передбачати 17 годин в рік, по 0,5 годин на тиждень та має бути розрахований для учнів старших класів (10-11 класи).

Проект має складатися з декількох особливих елементів: поєднання лекційного курсу з практичними завданнями, що має активізувати інтерес учнів до проблеми.

Уроки мають спонукати учнів до подальшої роботи, пошуку, досліджень. Вчитель у своїй роботі повинен використовувати документи, фото, щоденники, відео свідчення.

Друга світова війна залишила глибокий слід в історичній долі Європи та світу. Вона спричинила значні соціально-економічні, політичні та етнічні катаклізми не оминаючи жодного регіону, де була встановлена окупаційна влада Німеччини та її союзників. Румунська окупаційна зона Трансїстрія є унікальним регіоном, специфіка якого полягає в полікультурності краю. Це відображено через збереження культурно-побутових звичаїв етнічних груп, що проживали в краю. Встановлюючи окупаційну адміністрацію, румунський уряд розумів необхідність розроблення особливих політичних взаємодій з етнічними групами. Така політика була розроблена в умовах війни в кількох напрямках: економічному, адміністративному та культурному [3, с. 3].

Необхідність дослідження обраної теми пояснюється недостатнім висвітленням в історіографії політики румунської адміністрації щодо етнічних груп в Трансїстрії в 1941-1944 рр. Актуальність також визначається потребою з'ясування основних ідеологічних засад, проявів та наслідків політики румунської адміністрації як сукупності заходів, спрямованих на певні перетво-

рення структури суспільства. Реалізація самої національної політики в регіоні здійснювалось методами румунізації, колонізації, депортації та репатріації етнічних груп краю, які також потребують спеціального вивчення [3, с. 3]. До того ж дана тема є мало вивченою в Україні та потребує подальшого дослідження, яке б ґрунтувалося на нових методах роботи.

Програма курсу розглядає послідовну політику Румунії щодо етнічних груп які проживали на території Трансністрії – регіону між Дністром та Південним Бугом, який був тимчасово окупований Румунією [3, с. 4]. Таким чином, курс логічно, може стати складовим при вивченні історії краю.

Головними цілями курсу є створення уявлення про міжнаціональні відносини, розвиток історичного мислення учнів, яке передбачає загальне розуміння історичного процесу в його різноманітності й суперечності, застосовування історичних знань і набутих умінь, сприяння формуванню національної самосвідомості та історичної пам'яті, усвідомлення значення уроків історії для сьогодення, виховання в учнів загальнолюдських духовних ціннісних орієнтацій, сприйняття ідей гуманізму та демократизму, патріотизму та толерантності, взаєморозуміння між народами на основі особистісного усвідомлення досвіду історії.

II. Орієнтовне планування факультативного курсу*

№	Тема уроку	Зміст уроку
1	Вступ до курсу. Що ми знаємо про окупаційну зону – Трансністрію та її населення	Географічне розташування. Адміністрування регіону, особливості окупації.

* Факультативний курс розроблено за дисертаційним дослідженням: Моторна І. В. Політика румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансністрії (1941-1944 рр.): дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України» / І. В. Моторна, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2016 р. – 186 с.

2	Депортація румунських євреїв в Трансністрію	Евакуація євреїв з Молдови до Трансністрії, створення перших таборів та гетто для євреїв. Початок «Голокосту від куль»
3	Масове знищення, табори смерті, концтабори, гетто Трансністрії	Депортація євреїв Одеси в гетто та табори смерті Доманівка, Богданівка та Акмечетка. Умови життя в гетто. Масові розстріли. Участь місцевого населення у вбивствах євреїв.
4	Депортація румунських ромів в Трансністрію	Розгляд причин переселення ромів та умови життя громади на території Трансністрії. Трудові табори. Проблема визначення кількості депортованих та загинувших у Трансністрії. Питання геноциду ромів на сучасному етапі.
5	Колонізаційна політика румунського уряду: репатріація молдовського населення до Трансністрії.	Приїзд молдовського населення в тимчасово окуповану зону. Виселення слов'янського населення. Робота комісії по репатріації Румунського інституту статистики. Проведення перепису населення Трансністрії
6	Молдовани Трансністрії	Привілейоване становище в регіоні етнічної групи. Самоідентифікація молдовського населення. Створення мережі навчальних закладів для молдован. Відновлення церковного богослужіння.

7	Українці регіону	Політика асиміляції та румунізації. Похідні групи ОУН-УПА «Південь». Відношення українців до окупаційної адміністрації
8	Росіяни та поляки	Проросійські течії в Трансністрії. Росіяни в адміністративному апараті. Відкриття освітніх закладів. Культурні та благодійні заходи.
9	Фольксдойче: взаємовідносини румунської та німецької адміністрації в краї.	Особливий статус в регіоні. «Фольксдойче міттельштелле» (ФоМі)
10	Світ після Голокосту	Усвідомлення уроків Голокосту, геноцидів, воєн та міжнаціональних конфліктів для протидії всім формам ксенофобії в сучасній Україні, для міжнаціонального порозуміння в суспільстві та формування атмосфери толерантності.
11	Місця пам'яті (практикум)	Комеморація жертв Другої світової війни. Вивчення міст масових знищень, місця пам'яті, довідковий матеріал краєзнавчих музеїв.
12	Сприйняття «я» - «інші» (створення ділем)	«Хто я?», «Хто є люди навколо мене?», «Що означає бути людиною?». Ідентичність – дискримінація – прикріплювання ярликів – фізичне знищення інших. Сусіди. Сторонні спостерігачі.

13	Усно-історичні свідчення (практикум) (2 години)	Створення анкет для опитування свідків подій. Спогади, які вже записані та зберігаються. Методика опрацювання усних джерел.
14	«Неможливо забути» (відеозапис свідчень) (2 години)	Запис та оформлення інтерв'ю. Створення відеоряду щодо життя мирного населення та Голокосту в роки Другої світової війни на території Трансністрії.
15	Стоп-кадр (підведення підсумків)	Презентація відео-та фото-свідчень, висловлювання власних думок та пропозицій при роботі над збиранням джерел, можливість подальшої реалізації проектів.

Дана програма окреслює необхідний навчальний матеріал, на основі якого відбувається розвиток історичного мислення учнів щодо подій, що відбувалися на території Одеської області в роки Другої світової війни. Практичні заняття дають змогу учням включити в процес збирання відео-, фото- та аудіосвідчень, які можуть показати історичні події більш емоційно, привернути увагу до питань дискримінації та прав людини, визначити принципи толерантності, створити власну думку. В результаті проведення практичних занять можна розробити завдання до історичного квесту, створити інтерактивні карти з місцями депортації та гетто, також це може бути розробка інтерактивної гри, створення мультфільмів та сімейних альбомів. Варто звернути увагу також на поєднання спортивних елементів з історією. Так можна розробити маршрут велоекскурсії по місцям депортації.

III. Як будувати урок. Джерела та їх застосування

При роботі можна використовувати роботи з різними групами джерел.

I. Текстовий документ

Для докладного аналізу історичного тексту слід відповісти на такі запитання:

- 1) Що це за документ, вид документа:
 - запис у щоденнику;
 - лист приватний чи офіційний;
 - спогади;
 - публічне звернення чи заклик;
 - політичний документ (звіт, протокол, резолюція, урядова постановова, декларація тощо);
 - дипломатичне посилання, акт, нота;
 - уривок з історичного дослідження;
 - газетна публікація?
- 2) Хто є автором документа: приватна особа, офіційна особа, анонім?
- 3) Яка політична, національна, етнічна, службова належність автора і яким чином це впливає на його ставлення до подій?
- 4) Чи є в документі інформація, яка підтверджує, що він базується на особистому досвіді чи на причетності автора до згадуваних подій?
- 5) Чи був автор очевидцем того, що сталося, або брав безпосередню участь у подіях?
- 6) Чи є в документі які-небудь факти, які допомагають робити висновок, щодо мети появи документа? Кому адресовано текст?
- 7) Коли з'явилося джерело? У той час коли сталася подія, відразу після неї чи за декілька днів, тижнів, місяців або навіть років?
- 8) Чи намагається автор дати об'єктивний і осмислений опис подій?
- 9) Чи є в тексті факти, що дають вам змогу вважати цей документ достовірним джерелом інформації [1, с. 22-23]?

II. Як працювати з фотографіями

- 1) Опишіть, що ви бачите на фотографії (не шкодуйте часу на опис – найменша помічена вами деталь може мати важливе значення).
- 2) Які предмети, речі зображені на фото? Які з них автор, на

вашу думку, хотів показати найбільш виразно? Чому?

3) Що роблять, чим займаються люди, зображені на фото?

4) Особливу увагу зверніть на те, чи люди позивали на цій фотографії спеціально. Чому саме в цей момент і на цьому місці опинилася людина з фотоапаратом?

5) Чи є на фото якась текстова інформація (плакати, реклама, підписи)? Як вона пов'язана із зображенням?

6) Якщо вам не відома дата фотографії, спробуйте за всіма можливими ознаками якомога точніше її визначити.

7) Завжди слід брати до уваги, як співвідноситься інформація з фотографії х іншими джерелами (текст, статистика, карикатура).

8) Якщо джерела суперечать одне одному, спробуйте з'ясувати, чому. Яку нову інформація дає порівняння різних джерел? Яке з них викликає у вас більшу довіру і чому?

9) Підсумуйте, яку максимальну інформацію ми можемо отримати, розглядаючи фото? На які запитання фотодокумент не дає відповідь. Якої інформації бракує [1, с. 8]?

III. Як працювати з відеоматеріалами (відеосвідченнями).

1) У них відображено послідовні дії. Такий матеріал є більш інформативним ніж фото.

2) Фільм може бути без або із звуковим супроводом (музичне оформлення, голос диктора, голоси учасників подій, загальні звуковий фон події).

3) Відеоматеріали можуть бути змонтовані певним чином, залежно від бажання автора, тому розглядати їх треба критично.

4) Серед відеоматеріалів особливе місце посідають відео свідчення:

- вони не просто несуть інформацію про подію, а забарвлені емоціями, мовою тіла, жестами, інтонаціями, передають таким чином ставлення людини до тих подій;

- як правило, це зняте відео інтерв'ю свідка, учасника подій або людини, якої розповідали про подію старші люди, інші свідки;

- потрібно брати до уваги особистість інтерв'юера, вік, освіту, соціальне становище, здатність висловлювати думки (словниковий запас) [4, с. 12].

Робота з відеосвідченнями дає змогу використати на уроці різноманітні методики:

- показ фрагмента та його подальше обговорення;
- різноманітні завдання для груп учнів перед переглядом відеофрагмента;
- перегляд фрагмента в режимі стоп-кадру, обговорення побаченого і почутого, прогнозування подальшого перебігу подій, спираючись на дані інших джерел;
- організація роботи на основі інформації, одержаної з відеосвідчення: розв'язання дилем, визначення позицій, інтерактивні дискусії.

Говорячи про переваги і важливість проведення уроків за допомогою аналізу місцевих історичних джерел, варто також поставити запитання: де можна знайти такі джерела? В роботі потрібно дотримуватися основних правил: комплексного підходу, порівнювати та зіставляти, ставитися неупереджено до предмету дослідження.

Усі матеріали умовно можна поділити на наступні групи:

I. Джерела (документи):

- архіви (Держархів Одеської, Миколаївської та Вінницької областей) та Галузевий архів СБУ;
- Історичний краєзнавчий музей м. Одеси та місцеві музеї;
- приватні архіви.

II. Література:

- монографії, збірки статей, збірки документів, Національна бібліотека м. Одеси;

- веб-ресурси, онлайн-бібліотека.

III. Усно-історичні свідчення:

- спогади, які вже записані та зберігаються;
- спогади, які ще належать записати.

В пошуку різних типів джерел для дослідження історії етнічних груп в роки війни, у тому числі і питання Голокосту євреїв в Трансністрії можна використати метод проектів для створення презентації визначеної проблематики, що поєднує самостійну працю учню та координацію їх дій вчителем, якій надає методологічну та історичну допомогу.

Таким чином, факультативний курс, через різні форми роботи, направлений на вивчення історії рідного краю в роки Другої світової війни. Окрім цього, в контексті курсу основна ідея є навчитися співчувати трагедії, відчувати іншу культуру, навчитися розуміти і толерантно ставитися до інших, об'єктивно дивитися на події, що пов'язані з питанням колабораціонізму.

Список використаної літератури та джерел

1. Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900-1939 рр.: Навчальний посібник з історії України та всесвітньої історії. – Київ: Генеза, 2004. – 256 с.
2. Історія Голокосту: освіта та пам'ять. Посібник для вчителя/упорядник Віталій Бобров. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016 р. – 124 с.
3. Моторна І.В. Політика румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансністрії (1941-1944 рр.): дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України» / І. В. Моторна, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2016 р. – 186 с.
4. Назустріч пам'яті: Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Автори-упорядники О. Войтенко, М. Тяглий. – Київ: Оранта, 2007. – 20 с.
5. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів Історія України, всесвітня історія. 10-11 клас. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html> (дата звернення: 01.03.2017 р.).
6. Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С. Історія України: Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень). – Київ: Грамота, 2011. – 318 с.

**METHODICAL DEVELOPMENT OF A FACULTATIVE
COURSE «THE POLICY OF ROMANIAN GOVERNMENT
TO THE ETHNIC GROUPS IN TRANSNISTRIA
(1941-1944)»**

Is presented in article methodical development of a facultative course for high school. Where are presented questions of the Holocaust, genocide of roma and life of civilians in Transnistria (1941-1944). Thise course examines Romanias consistent policy regarding to the ethnic groups living on the territory of Transnistria, the region between the Dniester and the Southern Bug, which was temporarily occupied by Romania. The main objectives of the course are to create the understanding of interethnic relations, the development of the historical thinking of the students, which implies a general understanding of the historical process in it's diversity and contradiction, the application of historical knowledge and acquired skills, the promotion of the creation of the national consciousness and the historical memory. Need of a research of a subject is explained by insufficient studying of policy of the Romanian administration to ethnic groups in Transnistria in the years of war. The realization of national policy in the region was enabled by methods of rumaniation, colonization, deportation and repatriation of ethnic groups. The subject is poorly studied in Ukraine and demands a further research which would be based on new methods of work.

The current history program for grades 10-11 does not give a complete picture of the history of the Second World War and life of the civilian population during the occupation. It is due to the fact that the subject is poorly researched. The course should provide 17 hours a year, 0.5 hours per week and should be designed for pupils in grade 11.

The project should consist of two special elements: the combination of the lecture course and the practical tasks that should intensify the pupil's interest in this problem. Lessons should encourage students to further work and research. The teachers should use documents, photos, diaries, video testimonies in their work.

The teacher has to put the following questions to the pupils: what? who? why? where? when? I am offering such types of work as: work in the archive, work with oral sources, creating interactive maps, creating cartoons, creating family albums.

After working out these sources and maps you can create cycling routes to visit the places of the deportation. Develop a task for the historic quest.

To find answers to the questions «Who Am I?», «What Means to Be a Person?» are very important during the offered course. Depending on these answers the person can perceive other people without any discrimination and stereotypes. Depatable problems are discussed in such a way as comparing policies to different ethnic groups in Transnistria, discussion of dilemmas «Kind of I arrived?» carrying out role-playing games to display certain events in time, writing an essay of up to 500 words on «Your» – «Alien».

Thus, the course, through different forms of work, directed to studying of history of the native land in the years of Second World War. The main idea to eat will learn to sympathize with the tragedy, to feel other culture, will learn to understand and tolerant concerns others, to objectively watch at events that are connected with a question of collaborationism.

Key words: *Second World War, Transnistria, ethnic groups, Holocaust, genocide, methodical development.*

Список посилань (REFERENCES)

Bobrov, V., (2016). *Istoriya Holokostu: osvita ta pam'yat'. Posibnyk dlya vchytelya* [Holocaust History: Education and Memory. Teacher's Guide]. Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu. Kyiv.

Komarov, Yu., (2004). *Istoriya epokhy ochyma lyudyny. Ukrayina ta Evropa v 1900-1939 rr.: Navchal'nyy posibnyk z istoriyi Ukrayiny ta vsesvitn'oyi istoriyi* [History of the era by the eyes of man. Ukraine and Europe in 1900-1939: Textbook on the history of Ukraine and world history]. Heneza. Kyiv.

Motorna, I. V., (2016). *Polityka rumuns'koyi administratsiyi shchodo etnichnykh hrup na terytoriyi Transnistriyi (1941-1944 rr.)*

[The policy of the Romanian administration regarding ethnic groups in Transnistria (1941-1944)]. Kandydat nauk. Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova.

Prohrama dlya zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv Istoriya Ukrayiny, vsesvitnya istoriya. 10-11 klas [Program for general educational institutions History of Ukraine, World History. Grades 10-11]. [online]. Dostupno: <<http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>> [data zvernennya: 01.03.2017].

Strukevych, O., Romaniuk, I., Drovoziuk, S., (2011). *Istoriya Ukrayiny: Pidruchnyk dlya 11 kl. Zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv (riven' standartu, akademichnyy riven')* [History of Ukraine: A tutorial for the 11th form general educational institutions (level of standard, academic level)]. Hramota. Kyiv.

Voitenko, O., Tiahlyi M., (2007). *Nazustrich pam'yati: Navchal'no-metodychnyy posibnyk do fil'mu pro Holokost v Ukrayini «Nazvy svoye im'ya»* [Towards memory: A textbook on a Holocaust film in Ukraine «Give Your Name»]. Oranta. Kyiv.

Нємченко І. В.

УДК 930.1:32.019.5(410)

М. М. КОВАЛЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ АНГЛІЇ XVII ст.

М. М. Ковалевський – один з перших європейських дослідників історії англійської політичної думки XVII ст. В роботі «Від прямого народоправства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму» вчений звернувся зокрема до ідеї «змішаної монархії» та показав її присутність у свідомості політичних мислителів та діячів Англії XVII ст. Наступні дослідження істориків XX ст. підтвердили правоту висновків М. М. Ковалевського.

Ключові слова: *М. М. Ковалевський, англійська політична думка XVII ст., «змішана монархія», конституціоналізм, демократія, Англійська революція, індепенденти, левеллери.*

Історія Англії викликала особливий інтерес у Максима Максимовича Ковалевського протягом його довгого наукового життя. Значною мірою це було пов'язано з його захопленням ідеями конституціоналізму, народного представництва, місцевого самоврядування, правової держави тощо. Англійські соціально-політичні реалії доби Середньовіччя та Нового часу надавали багатий матеріал для Ковалевського – соціолога, державознавця, історика.

Важливо, що вченому довелося чимало часу прожити в цій країні – і після закінчення Харківського університету (1872 р.), і в період еміграції (1887-1905 рр.), працювати в англійських книгозбірницях, в бібліотеці Британського музею зокрема. Ці студії втілювалися у низку опублікованих робіт, так чи інакше пов'язаних з Англією, починаючи з магістерського твору М. М. Ковалевського «История полицейской администрации в английских графствах с древнейших времен до смерти Эдуарда I» (Прага, 1877), «Полиция рабочих в Англии в XIV в. и мировые судьи, как судебные разбиратели споров между предпринимателями и рабочими» (Лондон, 1876) та включаючи його більш пізні праці «Английская конституция и ее историк» (1880), «Общественный строй Англии в конце средних веков» (докторська дисертація, Москва, 1880), розлогу статтю «Великобритания» в словнику Гранат та ін.

Не можна сказати, що спадщина вченого залишилася поза увагою науковців. Так, протягом останніх двох десятиріч побачили світ дослідження російських фахівців з історії історичної науки Г. П. Мягкова [7] та О. В. Бодрова [4] (обидва – Казань), присвячені різнобічній творчості М. М. Ковалевського. Втім деякі нюанси сприйняття видатним вченим особливостей англійської політичної думки XVII ст. залишилися поза увагою історіографів та чекають на аналіз з боку історика саме такого профілю. Цим обумовлена актуальність проведеної розвідки.

Політична думка Англії XVII ст. найбільш повно представлена в об'ємній роботі пізнього періоду творчості М. М. Ковалевського «От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму», що була видана у 3-х томах в 1906 р. Ця назва, що викликає легкий жах в сучасних студентах, подобалася М. М. Ковалевському: він вважав, що вона

точно відображує сутність твору, «вірною передає мою основну думку» [3, с. V]. (Відомо що рукопис 4-го тому цієї роботи згорів разом із типографією Ситіна в Москві у 1905 р. [6, с. 17])

Наважусь припустити, що якби М. М. Ковалевський написав тільки одну цю роботу, його ім'я зайняло б почесне місце в історії науки. Він був не першим європейським вченим, який звернувся до зазначеної проблематики, але він був одним з перших, а це чимало, особливо якщо врахувати майже неозорую кількість робіт, переважно англофонних, які подарувало нам ХХ століття і продовжує дарувати ХХІ. Серед своїх попередників, які раніше за нього вивчали «загальний хід розвитку політичних теорій» (зауважу, що не спеціально англійських – І.Н.) М. М. Ковалевський називає Поля Жане, Густава Франка та Б. М. Чичеріна. Втім жоден з них «не вважав за потрібне показати більш тісну залежність політичної думки від політичного життя» [3, с. III].

Дослідження М. М. Ковалевського ґрунтується на багатій та різноманітній джерельній базі, яку складають переважно роботи англійських політичних авторів, вивчені у виданнях XVII ст. Це твори Альберика Джентіліса¹, короля Якова I Стюарта, В. Принна, Г. Паркера, Дж. Гаррінгтона, М. Нідгема, Г. Гаммонда, Р. Бекстера, Р. Филмера, Салмазія, О. Сіднея, Дж. Локка, анонімні роботи 40-х рр. тощо. М. М. Ковалевський охоче користується й новітніми академічними виданнями джерел. Так, «Елементи закону» Томаса Гоббса вивчено у виданні «Тонніса з Киля» 1889 р. [4, с. 136], в той час як інший твір мислителя – «De Cive» – в амстердамському виданні 1647 р. Вчений широко використовує «Листи і промови Кромвелля», зібрані Карлейлем [4, с. 158, 161 та ін.].

М. М. Ковалевський, зазвичай не дуже щедрий на посилання, неодноразово згадує «Somers tracts» – багатотомну добірку джерел, що її видав Вальтер Скотт на початку XVIII ст. Приділяючи в роботі велику увагу «партії» левеллерів та її «програмним» документам, М. М. Ковалевський пише про вивчені їм «сотні томів, у яких полягає знаменита колекція памфлетів XVII століття, що зараз перебуває у володінні Британського музею» [4, с. 307].

¹ Транскрипція імен політичних авторів, а також деяких істориків, що її пропонує М. М. Ковалевський, іноді відрізняється від прийнятої в сучасних дослідженнях.

Не залишилися поза увагою вченого і парламентські дебати, у яких «відбилася революційна доктрина»[4, с. 116], й мемуарна література.

Парадоксальним у світлі викладеного вище може виглядати твердження М. М. Ковалевського, що його книга не є історією політичних вчень і ще менш, – додає він, – історією установ. «Це спроба показати, що обидві тісно пов'язані одна з одною і не можуть бути зрозумілими одна без іншої»[3, с. III.]. Таким є підхід вченого, і у ньому він вбачає своє новаторство. Усвідомлюючи це, ми водночас маємо право спробувати проаналізувати внесок М. М. Ковалевського в історію саме політичної думки Англії XVII ст.

За підтвердженням звернемося до самого автора. «Я доводжу мій нарис зросту *політичних доктрин* (тут і на наступній сторінці курсив мій – І.Н.), – пише М. М. Ковалевський, – до епохи, що передувала Французькій революції, повідомляючи про досліджуваних мною *письменників*² тільки ті біографічні дані, які необхідні для з'ясування джерел того настрою, в якому написані були їх *трактати*». І ще: «З кінця XVIII століття я стежу в моєму творі не за появою нових *письменників про політику*, а за розвитком вчення про сучасну людину ...» [3, с. IV].

Ключові слова – «політичні доктрини» та «(політичні) письменники» (згадаємо прийнятий в англофонній історіографії термін «political writers») – безумовно, належать до арсеналу історика політичної думки, не кажучи вже про «трактат» – головний для нього вид історичного джерела.

Здається, твір М. М. Ковалевського, прочитаний і розглянутий очима сучасного історика, спонукає до роздумів і водночас підкажує відповідь на питання, що таке «політична думка» тієї чи іншої епохи і що покликана вивчати її історія? Питання не марні в сьогоденній історіографічній ситуації.

У полі уваги М. М. Ковалевського опиняється і політична теорія, інтелектуальні традиції, ідеї видатних мислителів, таких як Гоббс, Гаррінгтон або Локк, і тексти, максимально наближені до політичних реалій, породжені і нерозривно пов'язані з політичною боротьбою доби Англійської революції, такі як, наприклад,

² В оригіналі – «писателей».

програмні документи левеллерів, їх же памфлети або промови Кромвеля. З цих двох «шарів» англійської політичної думки XVII ст. – верхнього, теоретичного, і нижнього, майже невідмітного від політичної практики, зупинимося на першому.

У своїй роботі М. М. Ковалевський майстерно прослідковує історію вельми характерної для англійської політичної думки ідеї «змішаної монархії» – правління короля в Парламенті. Він починає з політичної творчості Джона Фортеस्क'ю, «засновника конституційних теорій нашого часу» [3, с. 263]. Розуміння політичних письменників XVII ст., – вважає він, – можливо тільки за умови знайомства з їх віддаленими предками. Інакше кажучи, приділяючи постійну і пильну увагу історії англійської державності та її еволюції, М. М. Ковалевський чимале, якщо не сказати не менше, значення надає довготривалим традиціям в сфері політичної філософії.

Так, вплив ідей Фортеस्क'ю він знаходить не тільки в творах прихильників Парламенту, які виступали за обмеження королівської прерогативи, але навіть в політичній системі Томаса Гоббса (у питанні про створення держави внаслідок добровільної угоди людей – суспільного договору).

М. М. Ковалевський показує, що «конституціоналісти» Генрі Паркер, Джон Пім, Вільям Принн та ін. виступали за співпрацю короля, лордів і громад [4, с. 149].

Зазначу, як навіть неточності, скоєні видатним істориком, є почвальними для нащадків. Так, посилаючись на анонімну роботу 1642 р. «*Certain considerations upon the duties both of prince and people Written by a gentleman of quality, a well-wisher both to the King and Parliament*», М. М. Ковалевський відносить її автора до прихильників Парламенту, що виступали за «поєднання свободи і прерогативи» [4, с. 148]. Сьогодні відомо, що ця робота належить Джону Спелмену [15], який, судячи з його активних дій на підтримку Карла I, був переконаним роялістом. Цікавим є саме те, що цей переконаний рояліст мислив категоріями «змішаного правління».

Джон Спелмен не був самотнім у своїх судженнях. Англійський історик Дейвід Сміт в опублікованій 1994 р. монографії [14] ввів до наукового обігу нове поняття – «конституційний роя-

лізм». Воно об'єднує групу прихильників Карла I Стюарта (Джон Бремхолл, сер Чарлз Даллісон, Дадлі Дігес – молодший, Генрі Ферн, Джеймс Говелл, Дейвід Дженкінс, Джаспер Мейн та сер Джон Спелмен), які послідовно виступали за збереження «співпраці станів», втіленої в класичному англійському «правлінні короля в Парламенті». Можна сказати, що М. М. Ковалевський, не застосовуючи терміну «конституційний роялізм», передбачив існування такої течії в англійській політичній думці XVII ст.

Далі М. М. Ковалевський звертається до ідей прибічників партії інDEPENDENTІВ і тих політичних авторів, які підтримали англійську республіку (Джон Мілтон, М. Нідгем, Генрі Гаммонд, Джеймс Гаррінгтон), і приділяє чимало уваги О. Кромвелю. Він відзначає їх «прихильність до монархії, що обмежена станами, з королем, лордами та громадами» [4, с. 160]. У творах англійських республіканців так мало йдеться про республіку і так багато про змішану монархію, – пише вчений. Вона продовжує залишатися їх ідеалом.

Цей ідеал не витримав натиску політичних подій. Одна тільки необхідність вимушує запеклих конституціоналістів стати республіканцями ..., – читаємо ми у М. М. Ковалевського. – Король позбавлений престолу не через те, що парламент визнав за потрібне замінити монархію республікою, а тому, що з королем, на слово якого не можна було покластися, прийшлося зупинити всілякі перемовини. Палату лордів було усунено тільки через те, що лорди, за висловом Джона Мілтона, підтримували «всі тиранічні дії короля». Отже, «діячі англійської революції неохоче йшли на досвід нової, невідомої їм форми правління. Їх теоретичні симпатії залишалися на боці давніх випробуваних порядків (курсив мій – І.Н.). Не республіканський переворот, а тільки «право народу вивергати і судити тирана» береться захищати Мілтон у своїй «*Defensio pro populo anglicano*». У цій та інших роботах він виступає не проти королів, а проти тиранів» [4, с. 161-162].

М. М. Ковалевський зауважує, що Олівер Кромвель навіть у часи протекторату був схильний вважати правління Англією змішаним, оскільки у країні мало місце «відособлення влади» одноосібного правителя та Ради, а в останні роки він демонстрував й зовсім «тяжіння до монархії» [4, с. 169].

Усі висновки історика добре підкріплені джерелами. Більш

того, вони були підтверджені пізнішими роботами з історії політичної думки доби Англійської революції³.

Глибокі судження, висловлені М.М. Ковалевським, спонукають замислитись і над питаннями термінології. Чи не є однією з причин того, що «республіканці» так мало згадували «республіку», та обставина, що вони вживали стосовно неї традиційний англійський термін «commonwealth»? Українською мовою він (цілком правильно) перекладається як «республіка», втім не можна не помітити, що сьогодні слово «республіка», як і «республіканці», несе певне привнесене часом смислове навантаження, що виходить за межі англійського XVII ст. і від якого були вільні сучасники «великого заколоту».

З іншого боку, термін «commonwealth» є значно старішим за Англійську революцію, яка надала йому нового сенсу. Традиційно слово «commonwealth» вживалося у значенні держави, політичної спільноти, нарівні з латинським *civitas*, як, втім, і сам термін *res publica*, більш розповсюджений на континенті. «Шість книг про державу» – «Les Six livres de la Republique» Жана Бодена – те, що безпосередньо виникає в пам'яті як підтвердження казаного.

Цікаво, що саме з цим колом термінів виникли проблеми і в сучасній англофонній історіографії. Так, в роботах, присвячених представнику ранньовітської опозиції Олджернону Сіднею, його часто-густо називають республіканцем, яким він, виходячи із змісту його політичної творчості, не був. В роботі «Discourses concerning Government» [10], написаній у 1680-83 рр. – в останні роки свого життя, він обґрунтував ідеал *popular state*. Йшлося про державу, де здійснюється принцип *Salus populi est lex Suprema*, а не про якусь певну форму правління. Втім, найкращою з усіх форм Сідней вважав англійську змішану монархію і доводив її переваги, спираючись на доводи розуму та історичний прецедент [8].

На цю особливість поглядів О. Сіднея і вказував М. М. Ковалевський у своїй праці «От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму».

³ Достатньо згадати класичний твір Переса Загоріна [16, р.146-149]

Вчений посилається на Сіднея, який стверджував в своїх «Дискурсах», що «в світі не було доброго способу правління, який не складався би з монархії, аристократії та демократії» [4, с. 163].

Думки М. М. Ковалевського напрочуд актуальні в сучасній науці. Характерно, що видатний англійський історик Квентін Скіннер, який плідно досліджував республіканську традицію в англійській та американській політичній думці раннього модерного часу [11,12]⁴, в останніх своїх роботах вважав за краще називати цю традицію не республіканською, а нео-римською (neo-roman) [13]. Її коріння сходили до Тита Лівія, Тацита й Саллюстія, спадщина яких була сприйнята мислителями Італійського Відродження і особливо яскраво та значно проявилися в «Дискурсах на першу декаду Тита Лівія» Н. Макіавеллі.

До групи англійських «республіканців», або «неоримлян», XVII ст. були віднесені Дж. Гаррінгтон, М. Нідгем, Дж. Невілл, О. Сідней та деякі інші автори. Їх об'єднували ідеали свободи, що розумілася як відсутність гноблення і була можливою тільки у вільній державі. Відповідно, люди, які живуть у несвободній державі, опиняються позбавленими свободи. Отже, свобода або несвобода людини залежала від політичного стану країни, в якій вона жила, але, підкреслимо, не її політичної форми.

Нарешті, ще один момент, пов'язаний з важливим для М. М. Ковалевського поняттям «демократія», яке він розуміє у самому прямому значенні – як народовладдя. «Змішаний спосіб правління зовсім не обов'язково забезпечує народовладдя», – зазначає вчений. Навпаки, в XVII ст. прихильники «змішаного правління», за його спостереженнями, часто-густо виступають як «вороги демократії», бояться і ненавидять «натовп». «Не можна віднести до прихильників демократії ані Генріха Вена, ані Олівера Кромвеля» – пише М. М. Ковалевський [4, с. 158]. «Недовіра і ... неприхильність до народного натовпу становлять спільну рису круглоголових» [4, с. 159].

Зауважу що й ці висновки М. М. Ковалевського отримали підтвердження в літературі XX ст., присвяченій історії Англійської революції середини XVII ст. [1].

Вчений підкреслює аристократизм, ворожість до демократії,

⁴ Біля витоків вивчення республіканської традиції політичної думки раннього модерного часу стояв Джон Покоук [9].

притаманні поглядам Джона Мілтона, який виступив у другому «Захисті англійського народу» за правління «ради найдосконаліших людей, обраних народами, яка не змінює свого складу», і вже згаданого Олджернона (у Ковалевського – Альджернона) Сіднея, який, на його думку, не тільки не прихильник, але скоріше противник народовладдя [4, с. 151-152]. М. М. Ковалевський дорікає англійським «захисникам політичної свободи» за їх непослідовність: вони не бачать, що суверенітет нації є сумісним лише з демократичною формою устрою» [4, с. 150].

Не можна не помітити, як ця проблематика хвилювала Ковалевського – політика та державного діяча. Втім його аналіз є строго науковим, а висновки не деформовані політичними пристрастями.

Появу ідей «народного самодержавства» [4, с. 211] М. М. Ковалевський пов’язує з рухом левеллерів, цих «родоначалників англійського радикалізму» [4, с. 307]. «Всупереч споконвічній англійській думці, що верховна влада належить сукупності короля, лордів і громад, вони сміливо висловлюють нове вчення про верховенство одного народу, або, як вони висловлюються, «громад Англії» [4, с. 303]. Це верховенство здійснюється шляхом представництва усього народу в Парламенті, «без відмінностей класів і станів», і через суд присяжних, який обирається народом. Повнота судової влади, що належить народу, гарантувала дотримання невід’ємних прав громадян - свободи совісті та рівності перед судом.

Таке тлумачення левеллерського руху⁵ призвело вченого до думки, що левеллери виявилися провісниками не англійського парламентаризму, а, ймовірно, «американської державної структури, в якій конгрес поставлений у певні межі» [4, с. 304].

Підводячи підсумки, зазначимо, що в рамках статті простежено переважно один – важливий, але далеко не єдиний – напрямок наукового пошуку М. М. Ковалевського в галузі англійської політичної думки XVII ст. У роботі «От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму» М. М. Ковалевський проаналізував витоки і ідейний

⁵ М. М. Ковалевський підкреслював, що левеллери «заслужують на уважне вивчення» у подальшому [4, с. 305].

зміст концепції «змішаної монархії», показав її значення як в історії політичної думки Англії, так і – в якості ідеалу – в соціально-політичній боротьбі доби революції середини XVII ст. Наступний етап – Славна революція і пов'язана з нею політична творчість Джона Локка – відзначений, за М. М. Ковалевським, ідеями обмеженої, або конституційної, монархії, прав особистості та розподілу влади.

Список використаної літератури та джерел

1. Барг М. А. Кромвель и его время. М., 1950. 272 с.; Народные низы в Английской буржуазной революции XVII века. Движение и идеология истинных левеллеров. М., 1967. 354 с.; Великая английская революция в портретах ее деятелей. М., 1991. 436 с.
2. Бодров О. В. Профессор М. М. Ковалевский. У истоков изучения английской общественной и политической мысли в России. Казань, 2006. 325 с.
3. Ковалевский М. М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Т. 1. М., 1906. 520 с.
4. Ковалевский М. М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Т. 2. М., 1906. 492 с.
5. Ковалевский М. М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Т. 3. М., 1906. 292 с.
6. Куприц Н. Я. М. М. Ковалевский. М., 1978. 119 с.
7. Мягков Г. П. Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». Казань, 2000. 298 с.
8. Немченко И. В. Олджернон Сидней о формах государственного правления// Древнее Причерноморье. Вып. VIII. Одесса, 2008. С. 264-268.
9. Pocock J.G.A. Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. Princeton. 1975. 640 p.

10. Sidney A. Discourses concerning Government. London, 1698. 578 p.
11. Skinner Q. Machiavelli on the Maintenance of Liberty// Politics. No18. 1983. P. 3-15.
12. Skinner Q. The Republican Idea of Political Liberty// Machiavelli and Republicanism/ Ed. G. Bock, Q. Skinner and M. Viroli. Cambridge, 1990. P. 293-309.
13. Skinner Q. Liberty before Liberalism. Cambridge University Press, 1998. 142 p.
14. Smith D. L. Constitutional Royalism and the search for settlement. 1640-1649. Cambridge University Press, 1994. 358 p.
15. Spelman J. Certain considerations upon the duties both of prince and people Written by a gentleman of quality, a well-wisher both to the King and Parliament. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://history.wisc.edu/sommerville/367/spelman.htm>» (10.10.2017)
16. Zagorin P. A History of political thought in the English Revolution. L., 1954. 208 p.

Iryna Nemchenko

M. M. KOVALEVSKYI AS A HISTORIAN OF ENGLISH POLITICAL THOUGHT OF THE SEVENTEENTH CENTURY

The article is devoted to the contribution of M. M. Kovalevskyi in the study of English political thought of the 17th century. Being one of the first European scholars who turned to this issue, M. M. Kovalevskyi built his three-volume work «From the direct people's power to the representative one and from the patriarchal monarchy to parliamentarism» (1906) on a solid source base of political treatises, pamphlet literature, program documents of the political «parties» of the English Revolution, etc.

In his work, M. M. Kovalevskyi turns both to political theory, its long-term traditions and transformations in the 17th century, and to the «lower» layer of English political thought, which was closely connected with the realities of social confrontation.

The article traces one of the most important lines of M. M. Kovalevskyi's studies: a stable presence of the concept of a «mixed monarchy», the reign of the king in parliament, in English political thought of the 17th century.

Linking the origins of this concept with the political ideas of John Fortescue and with the historical features of English state, M. M. Kovalevskyi shows that not only «constitutionalists» like Henry Parker, John Pym and William Prinn were adherents of this idea, but also the upholders of the «party» of Independents, those political writers who supported the English Republic – John Milton, M. Nedham, Henry Hammond, James Harrington and others. The disposition to the «mixed» government M. M. Kovalevskyi discovers both in the speeches of Cromwell during the Protectorate, and in the works of political thinkers of Restoration period, primarily Algernon Sidney.

At the same time, M. M. Kovalevskyi emphasizes that the ideal of mixed government does not necessarily provide democracy. In his opinion, ideas of democracy in the middle of the 17th century were put forward only by the «party» of Levellers, who abandoned the reign of king in parliament.

Key words: *M. M. Kovalevskyi, English political thought of the 17th century, «mixed monarchy», constitutionalism, democracy, English revolution, Independents, Levellers.*

Список посилань (REFERENCES)

Barg M. A. (1950) *Cromwell i iego vremia*. [Cromwell and his time]. M. 272 p.; Barg M. A. (1967) *Narodnyie nizy v Angliiskoi burshuaznoi revolutsii 17 veka. Dvizheniie i ideologia istinnykh levellerov*. [Folk lower classes in the English bourgeois revolution of the XVII century. Movement and ideology of true Levellers]. M. 354 p.; Barg M. A. (1991) *Velikaia angliiskaia revolutsiia v portretakh ieio deiateleii*. [The Great English Revolution in the portraits of its leaders] M., 1991. 436 p.

Bodrov O. V. (2006) *Professor M. M. Kovalevskii. U istokov izucheniia angliiskoi obshchestvennoi i politicheskoi mysli v Rossii*.

[Professor M. M. Kovalevsky. At the roots of the study of English social and political thought in Russia]. Kazan'. 325 p.

Kovalevskii M. M. (1906) *Ot priamogo narodopravstva k predstavitelnomu i ot patriarkhalnoi monarkhii k parlamentarismu*. [From direct people's rights to the representative and from the patriarchal monarchy to parliamentarism]. V. 3. M. 292 p.

Kovalevskii M. M. (1906) *Ot priamogo narodopravstva k predstavitelnomu i ot patriarkhalnoi monarkhii k parlamentarismu*. [From direct people's rights to the representative and from the patriarchal monarchy to parliamentarism]. V. 1. M. 520 p.

Kovalevskii M. M. (1906) *Ot priamogo narodopravstva k predstavitelnomu i ot patriarkhalnoi monarkhii k parlamentarismu*. [From direct people's rights to the representative and from the patriarchal monarchy to parliamentarism]. V. 2. M. 492 p.

Kuprits N.Ya. (1978) *M. M. Kovalevskii*. [M. M. Kovalevsky]. M. 119 p.

Miagkov G. P. (2000) *Nauchnoie soobshchestvo v istoricheskoi nauke: opyt «russkoi istoricheskoi shkoly»*. [The scientific community in historical science: the experience of the «Russian Historical School»]. Kazan'. 298 p.

Nemchenko I. V. (2008) *Algernon Sidney o formakh gosudarstvennogo pravleniia* [Algernon Sydney on the forms of state government] // *Drevneie Prichernomorie*. [Ancient Black Sea Coast]. V.VIII. Odessa. 2008. P. 264-268.

Pocock J. G. A. (1975) *Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton. 640 p.

Sidney A. (1698) *Discourses concerning Government*. London. 578 p.

Skinner Q. (1983) *Machiavelli on the Maintenance of Liberty*// *Politics*. No18. 1983. P. 3-15.

Skinner Q. (1990) *The Republican Idea of Political Liberty*// *Machiavelli and Republicanism*/ Ed. G. Bock, Q. Skinner and M. Viroli. Cambridge, 1990. P. 293-309.

Skinner Q. (1998) *Liberty before Liberalism*. Cambridge University Press, 142 p.

Smith D. L. (1994) *Constitutional Royalism and the search for settlement. 1640-1649*. Cambridge University Press, 358 p.

Spelman J. (1642) *Certain considerations upon the duties both of prince and people Written by a gentleman of quality, a well-wisher both to the King and Parliament*. Dostupno: <http://history.wisc.edu/sommerville/367/spelman.htm>» (data zvernennya: 10.10.2017)

Zagorin P. A. (1954) *History of political thought in the English Revolution*. L. 208 p.

Розділ V. ПЕРСОНАЛІІ ТА РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКА

Бачинська О. А, Іваніченко Л. М.

УДК 929Гончарук:329.733(477)

ПРОФЕСОР ГРИГОРІЙ ГОНЧАРУК: НАУКОВЕЦЬ ТА ОРГАНІЗАТОР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Стаття висвітлює життєвий шлях доктора історичних наук, професора Гончарука Григорія Івановича, що пов'язаний з науковими дослідженнями історії та діяльності Народного Руху України. Григорій Гончарук не тільки присвятив цій темі монографії та статті і сформував свою наукову школу, а й заохочував дослідників з усіх наукових центрів України до розробки проблеми, організовуючи наукові конференції «Народний Рух України: місце в історії та політиці». Автори доходять до висновку, що переважна кількість робіт по історії НРУ, опубліковані вченими південного регіону, припадає на роботи Г. І. Гончарука і його наукової школи.

Ключові слова: Гончарук Г. І., Народний Рух України, Одеський національний політехнічний університет, кафедра історії та етнографії України, конференції, наукова школа.

Професор Григорій Іванович Гончарук понад 40 років працює в Одеському національному політехнічному університеті, з них 35 років очолює кафедру історії та етнографії України. У серпні йому виповниться 80-років і з нагоди такого ювілею варто звернути увагу на тривалий дослідницький шлях, основні віхи якого пов'язані з вивченням історії Народного Руху України.

Наукове становлення молодого Григорія Гончарука відбувалось в стінах Одеського університету імені І. І. Мечникова, якій він закінчив у 1967 р., де захистив кандидатську дисертацію, пра-

цював асистентом і старшим викладачем. Розпочавши кар'єру в Одеському політехнічному університеті під час складних часів радянського “застою”, маючи за плечима закінчене військове авіаційне училище [17].

З 1982 р. Григорій Іванович очолює кафедру, яка тепер носить назву історії та етнографії України, а у 1987-1988 рр. вчений працював радником ректора Кабульського університету в Афганістані.

Як і більшість реорганізованих після проголошення незалежності України у 1991 р., кафедра історії та етнографії України обирає нову науково-дослідницьку тематику, а саме дослідження діяльності національно-демократичних організацій та партій України. Серед чисельних політичних організацій, блоків та партій було обрано дослідження становлення та розвиток Народного Руху України (далі – НРУ). Григорій Іванович особисто був присутній на низці з'їздів Руху та з зацікавленістю стежив за перетвореннями його з громадсько-політичної організації “Народний Рух України за перебудову” на потужну політичну партію. З того часу Г. І. Гончарук став одним із перших дослідників історії Народного Руху України на всеукраїнському рівні [1, с. 102], у нього вийшло декілька наукових публікацій, що торкалися різних аспектів діяльності цієї партії, внаслідок чого Рух став об'єктом наукових досліджень [5]. Зауважимо, що численні публікації різних авторів, які мали місце в цей період з історії НРУ носили характер публіцистичний та більш мемуарний, в той час як Г. І. Гончарук започаткував саме науковий підхід в публікаціях з історії НРУ.

Протягом наступних 25 років Григорієм Івановичем опубліковано понад 150 наукових і науково-популярних праць, зокрема про історію та діяльність Народного Руху України – кілька десятків. В них професор завжди приємно дивує читачів своїм оригінальним, захоплюючим стилем, разом з тим, маючи в основі досліджень потужну джерельну базу. Прикладом можуть стати навіть назви публікацій: «Незалежність України – найяскравіший здобуток НРУ» [10], «Політичний землетрус в Україні у 1989 році» [12], «Про Рух і його батька» [13] та інші [4]. Серед публікацій особливо слід відзначити одноосібну монографію «Народний Рух України. Історія», що вийшла друком у 1997 р. [6]. Позитив-

ні оцінки монографії надані у працях дослідників Г. Папакіна та О. Бойка [36; 2, с. 6]. Останній зазначив, що монографія Григорія Гончарука «відрізняється органічним поєднанням науковості та публіцистичності». У ній показана різноманітна діяльність Руху на шляху до програмної мети – незалежності України і пошуків шляхів розбудови її державності, утвердження демократії, проведення реформ. Особливу увагу в монографії Г. І. Гончарук приділяє роботі крайових та районних організацій НРУ, їхній високій відповідальності і стабілізуючій ролі в переломні, драматичні моменти діяльності Руху, що виникали при визначенні його стратегії і тактики. Автор дослідження вперше широко використав документи архівів Центрального Проводу Руху, крайових організацій, періодичну пресу, інші численні публікації з питань діяльності НРУ. Г. Гончарук визначив історичне значення рухівської фракції у Верховній Раді – «першої в історії законодавчої влади демократичної структури, що складала основу демократичного блоку і включала ряд яскравих постатей» [6, с. 227]. На сьогодні цією монографією користується, фактично, кожен вчений України, який так чи інакше торкається проблеми історії та діяльності Руху. Крім того, «Народний Рух України. Історія» займає своє місце у дисертаціях з дослідження історії НРУ поряд з науковими роботами В. Ковтуна, В. М. Литвина, О. Гараня, М. Тиского та інших.

У 2014 р. монографія «Народний Рух України. Історія» була перевидана зі змінами та доповненнями [7]. Схвальну оцінку книзі надав доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт. Він відзначає новизну праці: ще більше уваги приділено крайовим, обласним організаціям цієї першої і найпотужнішої громадсько-політичного (пізніше партії) опозиційного угруповання України. Ще більше уваги приділено значенню Руху в виборюванні незалежності України. З'явився розділ «незалежність України – найяскравіше досягнення Руху...» [37]. У другому виданні монографії поданий повний склад керівних органів НРУ. Автор – Г. І. Гончарук віддав належне активним організаторам Руху, цитує їх виступи, аналізує поведінку, а також нищівно критикує їх помилки, некоректні політичні висловлювання. Передусім це Іван Драч, названий в книзі батьком НРУ, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський, В'ячеслав Чорновіл.

Схвальні відгуки мають також спільні монографії Г. І. Гончарука зі своїми учнями, наприклад «Національна ідея і Народний Рух України» у співавторстві з О. А. Шановською [8], Л. П. Євпатовою [15], І. В. Місєврою [16] та ін.

Все вищезазначене можна вважати одним з напрямків організації досліджень історії Народного руху України Г. І. Гончаруком.

Другий напрямок досліджень активізувався з відкриттям на кафедрі історії та етнографії України у 1995 р. – аспірантури. Багато хто з аспірантів обирав своїми дослідженнями історію Народного Руху України, що було в руслі досліджень їх наукового керівника Григорія Івановича Гончарука. З понад двох десятків аспірантів Григорія Івановича вісім, присвятили кандидатські дисертації різним аспектам діяльності Народного Руху – О. А. Шановська (2003 р.), О. В. Мардаренко (2007 р.) [25], С. Л. Овсієнко (2008 р.) [35], Ю. В. Діденко (2009 р.) [18], Н. М. Кіндрачук (2010 р.) [21], М. С. Кучерук (2013 р.) [24], О. А. Шипотілова (2013 р.) [40], А. В. Кожанов (2014 р.) [23], ще троє мали теми кандидатських дисертацій, що близькі до історії становлення НРУ – І. В. Місєвра (1999 р.), І. Б. Кривдіна (2001 р.) й Е. В. Мамонтова (2000 р.).

Після захисту дисертацій дослідження учнів Григорія Івановича у напрямку тематики Народного Руху продовжуються. Наприклад, О. А. Шановська, крім значної кількості публікацій про НРУ, написала вже згадану монографію; Н. М. Кіндрачук опублікувала монографію «За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989-1991 рр.)» [22]. Ю. В. Діденко, який є головою миколаївської обласної організації НРУ, щороку публікує низку статей, присвячених історичній діяльності та сучасним проблемам Руху. Він є автором монографії «Народний рух у державотворчих процесах України (1989-2002)» [19].

Все вищезазначене, дозволяє твердити, що професор Г. І. Гончаруком сформувалась потужна наукова школа з вивчення Народного Руху України.

Третій напрямок організації досліджень з історії Народного Руху України професора Григорія Івановича Гончарука яскраво проявився в організації наукових конференцій. Так, у вересні 1994 р. ним було ініційовано та проведено в Одесі Першу Всеу-

країнську конференцію «Народний Рух України: місце в історії та політиці», присвячену п'ятиріччю НРУ [34]. На пленарному засіданні з доповіддю виступив голова Руху В'ячеслав Чорновіл. Члени НРУ та інші політичні діячі, вчені усієї країни мали змогу висвітлити історію створення Руху, його тодішні проблеми, перспективи подальшого розвитку. У роботі конференції взяли участь відомі діячі політики та культури – Дмитро Павличко, Лесь Танюк, Володимир Черняк, майже всі члени Центрального проводу та лідери крайових організацій Руху. Серед них В. Д. Цимбалюк, О. В. Лавринович та інші. Ця конференція ще раз показала доленосне значення Народного Руху у здобутті українцями незалежності і що вченим є що вивчати та досліджувати з цієї проблематики. Значним підсумком конференції стало видання матеріалів доповідей.

З цього часу професор Г. І. Гончарук підготував та провів ще вісім наукових конференцій, присвячених історії Народного Руху України (1996, 1998, 2000, 2001, 2005, 2009, 2011, 2016 рр.) [26-33]. Найбільшими за чисельністю учасників та підтримкою виявились Четверта (2000 р.) та Восьма (2011 р.) наукові конференції [28; 32]. На Четвертій конференції важливим моментом стало обговорення дослідниками проблем, які назріли після політичного розколу партії. Вже у травні 2016 р. відбулась Дев'ята наукова конференція [33]. Хоча учасників було менше, ніж у попередні роки, саме тут було влучно зазначено Ю. Діденком, що «якщо Івана Драча він (Г. І. Гончарук – авт.) назвав у своїх публікаціях батьком Народного Руху України, то маємо всі підстави назвати Григорія Івановича Гончарука батьком історії Руху» [28].

За роки проведення конференцій підтримували та брали участь в їхній роботі керівники НРУ: В'ячеслав Чорновіл, Іван Драч, Борис Тарасюк, Геннадій Удовенко, Юрій Діденко, відомі політичні діячі Лілія Григорович, Роман Зварич, Юрій Ключковський. У дев'яти конференціях учасниками стали науковці університетів Києва, Одеси, Львова, Миколаєва, Харкова, Івано-Франківська, Ужгорода, Запоріжжя, Луцька, Тернополя, Хмельницького Кіровограда, Вінниці, Сум, Кривого Рогу, Донецька та ін.

З Одеського національного політехнічного університету постійними учасниками конференцій були І. Б. Кривдіна, О. А. Шановська, Н. М. Чистякова, О. В. Мардаренко; Одеського державного екологічного університету – В. А. Влялько, Н. Д. Краснянська; Одеського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України – Е. В. Мамонтова; Харківського національного економічного університету – Л. Ф. Дзіндра, В. І. Шмирьова; Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника – Н. М. Кіндрачук та від МОО НРУ – Ю. В. Діденко [20].

Слід відзначити, що всі дев'ять наукових конференцій мали ще один результат – видання матеріалів доповідей. Це, крім вищезазначеного, характеризує професора Г. І. Гончарука як вмілого керівника та організатора, дослідника, який дбає про подальший науковий розвиток досліджень історії НРУ. Незаперечним той факт, що конференції різних років по історії НРУ мали важливі позитивні наслідки не лише для Одеси. Зазначені конференції стали каталізатором написання низки статей та монографій з історії НРУ по всіх регіонах України, а кафедра історії та етнографії України під керівництвом професора Григорія Івановича Гончарука Одеського національного політехнічного університету стала одним з потужних центрів дослідження історії НРУ.

Партія Народний Рух України оцінила вагомий внесок Г. І. Гончарука у дослідження НРУ, нагородивши його Вищою Відзнакою «За заслуги перед українським народом» I та II ступенів.

Таким чином, професором Г. І. Гончаруком зроблено вагомий внесок в організацію наукових досліджень з історії та діяльності Народного Руху України. Цей внесок можна визначити в трьох напрямках: особисті дослідження професора Григорія Гончарука, створення ним наукової дослідницької школи та організацію наукових конференцій «Народний Рух України: місце в історії та політиці» на базі кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету.

Автори публікації вітають професора Григорія Івановича Гончарука з Ювілеєм! Здоров'я, наснаги, подальших успіхів і гарних учнів! З роси та води Вам!

Список використаної літератури та джерел

1. Барцьось В. В. Змагання Народного Руху України за втілення програмних положень в соціально-економічній сфері української держави (кінець 80-х – 90-ті рр. XX ст.) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія: громад.-політ. наук. зб. Одеса: Астропринт, 2009. Вип. 15. С. 102-115.
2. Бойко О. Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. Київ: ППІ-ЕНД, 2002. 306 с.
3. Гончарук Г. І. Державницька політика Народного Руху України // Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса, 1996. С. 12-14.
4. Гончарук Г. І. До питання про створення обласних та крайових організацій Народного Руху України (1989-1992 роки) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія: громад.-політ. наук. зб. Одеса: Астропринт, 2013. Вип. 29. С. 136-143.
5. Гончарук Г. І. Народний Рух України як об'єкт наукових досліджень // Народний Рух України місце в історії та політиці. Тези доповідей Першої Всеукраїнської наукової конференції (14-16 вересня 1994 р., Київ – Одеса). Київ, 1994. С. 13-14.
6. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. Одеса : Астропринт, 1997. 380 с.
7. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія: 1989-1996 рр. Видання друге, доповнене. Одеса: Астропринт, 2014. 336 с.
8. Гончарук Г. І., Шановська О. А. Національна ідея і Народний Рух України : 15-річчю НРУ присвячується: моногр. Одеса : Астропринт, 2004. 172 с.
9. Гончарук Г. І. Шановська О. А. Національна політика Руху // Відродження української державності: проблеми історії та культури: Матеріали міжнародної наукової конференції (13-16 травня 1996 р. м. Одеса). Б. м.: б.в., 1996. С. 58-59.

10. Гончарук Г. І. Незалежність України – найяскравіший здобуток НРУ // Народний Рух України: місце в історії і політиці. Матеріали п'ятої (позачергової) Всеукраїнської наукової конференції (14-15 вересня 2001 р., м. Одеса). Одеса, 2001. С. 48-51.
11. Гончарук Г. І. Опозиційна політика Руху // Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали другої наукової конференції (м. Одеса, 11-12 вересня, 1996 р.). Одеса, 1996. С. 10-11.
12. Гончарук Г. І. Політичний землетрус в Україні у 1989 році // Інтелігенція і влада. Серія: Історія: громад.-політ. наук. зб. Одеса: Астропринт, 2014. Вип. 31. С. 71-83.
13. Гончарук Г. І. Про Рух і його батька // Інтелігенція і влада : зб. наук. пр. Одеса, 2016. Вип. 35. С. 189-201.
14. Гончарук Г. І. Резерви авторитету Народного Руху України // Народний Рух України: місце в історії і політиці. Матеріали третьої Всеукраїнської наукової конференції (10-11 вересня 1998 р., Одеса). Одеса: Астропринт, 1998. С. 16-18.
15. Гончарук Г. І., Барладяну-Берладник В. В., Дузь Л. П., Євпатова Л. П., Кормич А. І.; ред.: Г. І. Гончарук / Українська національна ідея і сучасність. Одеса : АстроПринт, 1999. 256 с.
16. Гончарук Г. І. Український патріотизм – фактор державності, стабільності, добробуту: кол. монографія / редкол. Г. І. Гончарук, Л. І. Кормич, І. В. Місєвра; за заг. ред. Г. І. Гончарука. Одеса : Астропринт, 2002. 304 с.
17. Гончарук Григорій Іванович // Енциклопедія Сучасної України. Т. 6: Го-Гю / Ін-т енцикл. дослідж. НАН України ; ред. кол. І. М. Дзюба та ін. Київ : б.в., 2006. 712 с.
18. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989-2002 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв, 2009. 19 с.
19. Діденко Ю. В. Народний рух у державотворчих процесах України (1989-2002) : моногр. Одеса : Астропринт, 2006. 176 с.

20. Іваніченко Л. М. Історія Народного Руху України у конференціях ОНПУ // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 25-річчю Незалежності України (26-27 травня, 2016 р., м. Одеса). Одеса : Астропринт, 2016. С. 22-26.
21. Кіндрачук Н. М. Боротьба Народного Руху України за незалежність України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2010. 16 с.
22. Кіндрачук Н. М. За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989-1991 рр.) : монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. 208 с.
23. Кожанов А. В. Преса національно-демократичного спрямування в суспільно-політичних процесах України (1989-1996 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2014. 20 с.
24. Кучерук М. С. Роль Народного Руху України в об'єднанні національно-демократичних сил у проведенні внутрішньої політики держави (2002-2009 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2013. 15 с.
25. Мардаренко О. В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989-1998 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2007. 19 с.
26. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції (11-12 вересня 1996 року, м. Одеса) / Г. І. Гончарук (голова). Одеса, 1996. 56 с.
27. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали третьої Всеукраїнської конференції (10-11 верес. 1998 р., м. Одеса) / Г. І. Гончарук (голова). Одеса: Астропринт, 1998. 62 с.

28. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції (14-15 вересня 2000 року, м. Одеса) / редкол.: Г. І. Гончарук (голова). Одеса: Астропринт, 2000. 152 с.
29. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наукової конференції: 14-15 вересня 2001 року, м. Одеса / редкол.: Г. І. Гончарук (голова). Одеса: Астропринт, 2001. 204 с.
30. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції, 16-17 вересня 2005 р., м. Одеса / редкол.: Г. І. Гончарук (голова). Одеса: Астропринт, 2005. 160 с.
31. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю НРУ, 28-29 травня 2009 р., м. Одеса / редкол.: Г. І. Гончарук (голова). Одеса: Астропринт, 2009. – 236 с.
32. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю незалежності України, 25-26 травня 2011 р., м. Одеса / Г. І. Гончарук (голова). – Одеса : Астропринт, 2011. – 456 с.
33. Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 25-річчю Незалежності України (26-27 травня, 2016 р., м. Одеса). – Одеса : Астропринт, 2016. – 88 с.
34. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Тези доповідей першої Всеукраїнської наукової конференції (14-16 вересня 1994 року, Київ – Одеса) / Г. І. Гончарук (голова). Київ: б.в., 1994. 96 с.
35. Овсієнко С. Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997-2002 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2008. 18 с.
36. Папакін Г. Українські визвольні змагання 1939-1956 років: джерельний контент / відп. ред. Г. Боряк; НАН Укра-

- їни, Інститут історії України. Київ, 2012. 358 с.
37. Реєнт О. П. 25-річчю Народного Руху України присвячується. Рец. на Гончарук Г. Народний Рух України: Історія: 1989 – 1996 рр. Видання друге, доповнене. Одеса: «Астропринт», 2014. – 336 с.: іл. // Кресзнавство : наук. журн. Київ, 2014. Вип. 3-4. С. 169-170.
38. Федорова А. Рух: місце в історії та політиці // Чорноморські новини. 2016. № 49 (21726).
39. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2003. 20 с.
40. Шипотілова О. П. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України на території Миколаївщини (1989-1996 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2013. 20 с.

Olena Bachyns'ka, Liliy Ivanichenko

**PROFESSOR GRIGORIY GONCHARUK: SCIENTIST
AND SCIENTIST AND ORGANIZER OF OF STUDIES OF
HISTORY OF PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE
(ON THE 80TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTHDAY)**

Most of the life journey of Doctor of Historical Sciences, Professor Goncharuk Grigory Ivanovich is connected with the scientific researches of history and the activities of the People's Movement of Ukraine which became the symbol of the united Ukrainian intelligentsia of the 90s of the last century. After Ukraine reached independence in 1991, the Department of History and Ethnography of the Odesa National Polytechnic University, headed by G. Goncharuk, selects a new research topic, namely. Among the studies of the activities of national-democratic organizations and parties of Ukraine was selected the reseach of the formation and development of the People's Movement

of Ukraine. G. I. Goncharuk became one of the first researchers in the history of the People's Movement of Ukraine on the national level, and several scientific publications went out that were touching the various aspects of the work of this party, which resulted that the Movement became the object of the scientific researches. Among the publications of the professor the one monograph should especially have been noted entitled «The People's Movement of Ukraine, History», that was published in 1997. Nowadays, this monograph is used, in fact, by every Ukrainian scientist who, in one or another way, is touching upon the problems of the history and activities of the Movement. The other way of researches intensified with the opening on the Department of History and Ethnography of Ukraine in 1995 – postgraduate study. Many of the post-graduate students have chosen their research on the history of the People's Movement of Ukraine, which was in line with the research of their scientific leader Grigory Ivanovich Goncharuk. Out of more than two dozen post-graduate students of Hryhoriy Ivanovich, eight have devoted their Ph.D. dissertations to various aspects of the People's Movement. G. Goncharuk's students during the years of Ukrainian independence have studied different aspects of the work of the PMU, they have shown achievements and miscalculations of the party. The vast majority of scientific works on the history of the national movement of Ukraine, published by scientists in the southern region, are looked through by G.I. Goncharuk and his scientific school. The professor not only managed to create his own scientific school, but also encouraged researchers from all the scientific centers of Ukraine to develop the problem by organizing scientific conferences «People's Movement of Ukraine: a place in history and politics». Such conferences were nine and all were traditionally held in Odesa under his organization. During the years of the existence of the conferences, the leaders of the NRU: Vyacheslav Chornovil, Ivan Drach, Borys Tarasyuk, Gennadiy Udovenko, Yuri Didenko, well-known political figures Lilia Grigorovich, Roman Zvarych, Yuriy Klyuchkovskiy supported and took part in the work. The scientists from universities from Kyiv, Odesa, Lviv, Mykolaiv, Kharkiv, Ivano-Frankivsk, Uzhgorod, Zaporizhia, Lutsk, Ternopil, Khmelnytsky, Kirovograd, Vinnitsa, Sumy, Kriviy Rig, Donetsk and others took part in nine conferences. It should

be noted that all nine scientific conferences had one more result - the publication of reports materials. This, besides the aforementioned, characterizes the Professor G. I. Goncharuk as a skilful leader and organizer, a researcher who cares for further scientific development of research of the history of the Movement. It is an undeniable fact that the conferences of different years on the history of the Movement had important positive consequences not only for Odesa. The mentioned conferences became the catalyst for writing a number of articles and monographs on the history of the Movement in all regions of Ukraine, and the Department of History and Ethnography of Ukraine under the direction of the Professor Grigory Ivanovich Goncharuk of the Odessa National Polytechnic University became one of the most powerful research centers in the history of the Movement. The People's Movement of Ukraine Party appreciated the valuable contribution of G. I. Goncharuk in the research of the PMU, it rewarded the Professor by the Higher Diploma of Merit to the Ukrainian people of the 1st and 2nd degrees. Thus, the Professor G. I. Goncharuk made a significant contribution to the organization of scientific research on the history and activities of the People's Movement of Ukraine. This contribution can be defined in three directions: personal researches of the Professor Grigory Goncharuk, the creation of research school and the organization of scientific conferences «People's Movement of Ukraine: a place in history and politics» on the basis of the Department of History and Ethnography of Ukraine, Odessa National Polytechnic University.

Key words: Goncharuk G. I., The People's Movement of Ukraine, Odessa National Polytechnic University, Department of history and Ethnography of Ukraine, conferences, scientific school.

Список посилань (REFERENCES)

Barts'os', V. V., 2009. *Zmahannya Narodnoho Rukhu Ukrayiny za vtilennya prohrannykh polozhen' v sotsial'no-ekonomichniy sferi ukrayins'koyi derzhavy (kinets' 80-kh – 90-ti rr. KhKh st.)* [Competition of the People's Movement of Ukraine for the implementation of the program provisions in the socio-economic sphere of the Ukrainian

state (late 80's – 90's of the twentieth century)]. V: *Intelihentsiya i vlada* [Intellectuals and authorities.], 15, s. 102-115.

Boyko, O. D., 2002. *Ukrayina v 1985-1991 rr.: osnovni tendentsiyi suspil'no-politychnoho rozvytku* [Ukraine in 1985-1991: the main tendencies of socio-political development: monograph]. Kyiv: IPIEND.

Didenko, Yu. V., 2006. *Narodnyy Rukh u derzhavotvorchykh protsesakh Ukrayiny (1989-2002)* [Popular movement in state-building processes of Ukraine (1989-2002)]. Odesa : Astroprint.

Didenko, Yu. V., 2009. *Narodnyy Rukh u derzhavotvorchykh protsesakh Ukrayiny (1989-2002 rr.)* [People's Movement in the State-building Processes of Ukraine (1989-2002)]. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata nauk. Chornomors'kyi derzhavnyy universytet imeni Petra Mohyly. Mykolayiv.

Fedorova, A., 2016. *Rukh: mistse v istoriyi ta politytsi* [Movement: a place in history and politics]. *Chornomors'ki novyny* [Black Sea News.], 9 Chervnya.

Goncharuk, G. I. and Shanovs'ka, O. A., 2004. *Nacional'na ideya i Narodny'y Rukh Ukrayiny*. [National idea and People's Movement of Ukraine]. Odesa : Astroprint.

Goncharuk, G. I. ta in., 1999. *Ukrayins'ka natsional'na ideya i suchasnist'* [Ukrainian national idea and modernity]. Odesa : Astroprint.

Goncharuk, G. I. ta in., 2002. *Ukrayins'kyi patriotyzm – faktor derzhavnosti, stabil'nosti, dobrobutu* [Ukrainian patriotism is a factor of statehood, stability, prosperity]. Odesa : Astroprint.

Goncharuk, G. I., 1994. *Narodnyy Rukh Ukrayiny yak ob'yekt naukovykh doslidzhen'* [People's Movement of Ukraine as an object of scientific research]. V: G. I. Goncharuk, red. *Narodnyy Rukh Ukrayiny mistse v istoriyi ta politytsi: Tezy dopovidey Pershoi Vseukrayins'koyi naukovoï konferentsiyi* [People's movement Ukraine a place in history and politics. Abstracts of the First All-Ukrainian Scientific Conference (September 14-16, 1994, Kiev-Odessa)]. Odesa, Ukrayina, 14-16 Veresnya 1994. Kyiv-Odesa: b.v., s. 13-14.

Goncharuk, G. I., 1996. *Derzhavnyts'ka polityka Narodnoho Rukhu Ukrayiny* [State policy of the People's Movement of Ukraine]. V: *Kul'turno-istorychni, sotsial'ni ta pravovi aspekty derzhavotvorenniya*

v Ukrayini : Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi [Cultural-historical, social and legal aspects of state building in Ukraine: materials International. science-practice conf]. Odesa, Ukrayina, 1996. Odesa: b.v., s. 12-14.

Goncharuk, G. I., 1996. *Opozytsiyna polityka Rukhu* [Opposition policy of the Movement]. V: G. I. Goncharuk, red. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy druhoi naukovoï konferentsiyi* [National Movement of Ukraine: a place in history and politics. Materials of the second scientific conference (Odessa, September 11-12, 1996)]. Odesa, Ukrayina, 11-12 Veresnya 1996. Odesa: b.v., s. 10-11.

Goncharuk, G. I., 1997. *Narodnyy Rukh Ukrayiny. Istoriya* [People's Movement of Ukraine. History]. Odesa: Astroprint.

Goncharuk, G. I., 1998. *Rezervy avtorytetu Narodnoho Rukhu Ukrayiny* [Reserves of the authority of the People's Movement of Ukraine]. V: G. I. Goncharuk, red. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi i politytsi: Materialy tret'oyi Vseukrayins'koyi naukovoï konferentsiyi* [People's Movement of Ukraine: a place in history and politics. Materials of the Third All-Ukrainian Scientific Conference (September 10-11, 1998)]. Odesa, Ukrayina, 10-11 Veresnya 1998. Odesa: Astroprint, s. 16-18.

Goncharuk, G. I., 2001. *Nezalezhnist' Ukrayiny – nayskravishyy zdobutok NRU* [Independence of Ukraine - the most prominent achievement of the NRA]. V: G. I. Goncharuk, red. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy V Vseukrayins'koyi naukovoï konferentsiyi* [National Movement of Ukraine: a place in history and politics. Materials of the fifth (extraordinary) All-Ukrainian Scientific Conference (September 14-15, 2001)]. Odesa, Ukrayina, 14-15 veresnya 2001. Odesa : Astroprint, s. 48-51.

Goncharuk, G. I., 2013. *Do pytannya pro stvorennya oblasnykh ta krayovykh orhanizatsiy Narodnoho Rukhu Ukrayiny (1989 – 1992 roky)* [On the issue of the establishment of regional and regional organizations of the People's Movement of Ukraine (1989-1992)]. *Inteli-hentsiya i vlada* [Intelligentsia and government], 29, s. 136-143.

Goncharuk, G. I., 2014. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: Istoriya: 1989-1996 rr* [People's Movement of Ukraine: History: 1989-1996. Second edition, supplemented]. Odesa: Astroprint.

Goncharuk, G. I., 2014. *Politychnyy zemletrus v Ukrayini u 1989 rotsi* [Political earthquake in Ukraine in 1989]. *Intelihentsiya i vlada* [Intelligentsia and power], 31, s. 71-83.

Goncharuk, G. I., 2016. *Pro Rukh i yoho bat'ka* [About Movement and his father]. *Intelihentsiya i vlada* [Intelligentsia and power], 35, s. 189-201.

Goncharuk, G. I., red., 1994. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Tezy dopovidey Pershoyi Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi* [People's Movement of Ukraine: A Place in History and Politics: Abstracts of the First All-Ukrainian Scientific Conference]. Odesa, Ukrayina, 14-16 Veresnya 1994. Kyiv-Odesa: b.v.,

Goncharuk, G. I., red., 1996. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy druhoyi Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi* [People's Movement of Ukraine: a Place in History and Politics: Materials of the Second All-Ukrainian Scientific Conference]. Odesa, Ukrayina, 11-12 Veresnya 1996. Odesa : Astroprint.

Goncharuk, G. I., red., 1998. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy tret'oyi Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi* [People's Movement of Ukraine: a Place in History and Politics: Materials of the Third All-Ukrainian Conference]. Odesa, Ukrayina, 10-11 Veresnya 1998. Odesa : Astroprint.

Goncharuk, G. I., red., 2000. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy chetvertoyi Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi* [People's Movement of Ukraine: a Place in History and Politics: Materials of the Fourth All-Ukrainian Scientific Conference]. Odesa, Ukrayina, 14-15 Veresnya 2000. Odesa : Astroprint.

Goncharuk, G. I., red., 2001. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy V Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi* [People's Movement of Ukraine: A Place in History and Politics: Materials of the V (Extraordinary) All-Ukrainian Scientific Conference]. Odesa, Ukrayina, 14-15 Veresnya 2001. Odesa : Astroprint.

Goncharuk, G. I., red., 2005. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy VI Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi* [People's Movement of Ukraine: a Place in History and Politics: Materials of the 6th All-Ukrainian Scientific Conference].

Odesa, Ukrayina, 16-17 Travnaya 2005. Odesa : Astroprint. (In Ukrainian);

Goncharuk, G. I., red., 2009. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy VII Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi* [People's Movement of Ukraine: a Place in History and Politics: Materials of the 7th All-Ukrainian Scientific Conference devoted to the 20th anniversary of the National Assembly of Ukraine]. Odesa, Ukrayina, 28-29 Travnaya 2009. Odesa : Astroprint.

Goncharuk, G. I., red., 2011. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy VIII Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi* [People's Movement of Ukraine: a place in history and politics: Materials of the VIII All-Ukrainian Scientific Conference devoted to the 20th anniversary of Ukraine's independence]. Odesa, Ukrayina, 25-26 Travnaya 2011. Odesa : Astroprint.

Goncharuk, G. I., red., 2011. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy IX Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi, pry'svyachenoyi 25-richchyu Nezalezhnosti Ukrayiny* [People's Movement of Ukraine: A Place in History and Politics: Materials of the IX All-Ukrainian Scientific Conference dedicated to the 25th Anniversary of Independence of Ukraine]. Odesa, Ukrayina, 25-26 Travnaya 2016. Odesa : Astroprint.

Goncharuk, G. I., Shanovs'ka, O. A., 1996. *Natsional'na polityka Rukhu* [National Movement Policy]. V: *Vidrodzhennya ukrayins'koyi derzhavnosti: problemy istoriyi ta kul'tury : Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi*. [Revival of Ukrainian Statehood: Issues of History and Culture: Materials of the International Scientific Conference (May 13-16, 1996)]. Odesa, Ukrayina, 13-16 travnya 1996. Odesa: b.v., s. 58-59.

Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny , 2006. *Goncharuk Grygoriy Ivanovych* [Goncharuk Grigory Ivanovich]. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrayiny T.6* [Encyclopedia of Contemporary Ukraine. V. 6]. Kyiv : b.v., T. 6: Ho-Hyu.

Ivanichenko, L. M., 2016. *Istoriya Narodnoho Rukhu Ukrayiny u konferentsiyakh ONPU* [History of the People's Rukh of Ukraine in the ONPU conferences]. V: G. I. Goncharuk, red. *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi: Materialy IX Vseukrayins'koyi*

naukovoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 25-richchyu Nezalezhnosti Ukrayiny [People's Movement Ukraine: a place in history and politics: materials of the IX All-Ukrainian scientific conference devoted to the 25th anniversary of Independence of Ukraine (May 26-27, 2016, Odessa)]. Odesa, Ukrayina, 26-27 Travnya 2016. Odesa : Astroprint, s. 22-26.

Kindrachuk, N. M., 2010. *Borot'ba Narodnoho Rukhu Ukrayiny za nezalezhnist' Ukrayiny: 1989-1991 rr.* [The struggle of the People's Movement of Ukraine for the independence of Ukraine] Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata nauk. Odes'kyi natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova.

Kindrachuk, N. M., 2013. *Za Ukrayinu nezalezhnu (Rol' Narodnoho Rukhu Ukrayiny u zdobutti nezalezhnosti Ukrayiny: 1989-1991 rr.)* [For Ukraine independent (Role of the People's Movement of Ukraine in gaining independence of Ukraine: 1989-1991)]. Ivano-Frankivs'k: NAIR.

Kozhanov, A. V., 2014. *Presa natsional'no-demokratychnoho spryamuvannya v suspil'no-politychnykh protsesakh Ukrayiny (1989 - 1996 rr.)* [The press of national-democratic orientation in social and political processes of Ukraine (1989-1996)]. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata nauk. Mykolayivs'kyi natsional'nyy universytet imeni V. O. Sukhomlyn's'koho.

Kucheruk, M. S., 2013. *Rol' Narodnoho Rukhu Ukrayiny v ob'yednanni natsional'no-demokratychnykh syl u provedenni vnutrishn'oyi polityky derzhavy (2002-2009 rr.)* [The role of the People's Movement of Ukraine in the unification of national democratic forces in the conduct of the domestic policy of the state (2002-2009)]. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata nauk. Odes'kyi natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova.

Mardarenko, A. V., 2007. *Ukrayins'ko-rosiys'ki vidnosyny u politychniy diyal'nosti Narodnoho Rukhu Ukrayiny (1989-1998 rr.)* [Ukrainian-Russian relations in the political activity of the People's Rukh of Ukraine (1989 - 1998)]. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata nauk. Odes'kyi natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova.

Ovsiyenko, S. L., 2008. *Diyal'nist' Narodnoho Rukhu Ukrayiny v umovakh vnutrishn'opartiynoyi kryzy (1997-2002 rr.)* [Activities of

the People's Movement of Ukraine in the conditions of intra-party crisis (1997-2002)]. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata nauk. Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova.

Papakin, H., 2012. *Ukrayins'ki vyzvol'ni zmahannya 1939-1956 rokiv: dzherel'nyy kontent* [Ukrainian Liberation Contest 1939-1956: Source Content]. Kyiv: *Instytut istoriyi Ukrayiny Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny* [NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine]

Reyent, O. P., 2014. *25-richchyu Narodnoho Rukhu Ukrayiny prysvyachuyet'sya. Retsenziya na Goncharuk G. Narodnyy Rukh Ukrayiny: Istoriya: 1989-1996 rr. Vydannya druhe, dopovnene* [The 25th anniversary of the People's Movement of Ukraine is dedicated. Rat on Goncharuk G. People's Movement of Ukraine: History: 1989-1996. Second edition, supplemented]. Odesa: «Astroprynt», 2014. – 336 s.: il. *Krayeznavstvo*, 3-4, s. 169-170.

Shanovs'ka, O. A., 2003. *Diyal'nist' Narodnoho Rukhu Ukrayiny z rozrobky natsional'noyi prohramy ta praktychnoho vtilennya yiyi v protsesi derzhavotvorenniya (1989-1996 rr.)* [Activities of the People's Movement of Ukraine on the development of a national program and its practical implementation in the process of state-building (1989-1996)]. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata nauk. Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova.

Shypotilova, O. P., 2013. *Hromads'ko-politychna diyal'nist' Narodnoho Rukhu Ukrayiny na terytoriyi Mykolayivshchyny (1989-1998rr.)* [Public-political activity of the People's Movement of Ukraine in the territory of Mykolayiv oblast (1989-1996)]. Avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata nauk. Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet imeni V. O. Sukhomlyns'koho.

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В МАТЕРІАЛАХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ

Рец.: Архіви консульських установ іноземних держав як джерело до вивчення української історії XIX – початку XX століть / Колективна монографія за ред. Вадима Ададунова. – Львів: Видавництво УКУ, 2017. – 152 с.

Незважаючи на складні часи, що переживає зараз Європейський Союз, тенденція до гуртування європейських країн збережеться на найближчі десятиліття. Це пов'язано як із викликами для старої Європи з боку навколишнього світу, так і з внутрішніми вимогами європейського суспільства. За таких умов Україні потрібно буде все більше інтегруватись до світу XXI століття. Не останню роль відіграватиме знання європейців про Україну та знання українців про Європу. Отож поява роботи українських істориків, в якій певною мірою консолідовані обидва ці пізнавальні процеси, є знаковою подією.

Дипломатичне листування, включаючи й консульську документацію, надзвичайно інформативне та багаторівневе джерело. Воно дозволяє виявити як початковий процес формування уявлень щодо українських земель у європейському світі, так і чинники прийняття рішень з тих чи інших питань міжнародних відносин. Проте для українських істориків це специфічне джерело, в силу різних обставин, було малодоступним в попередні часи. Не можна сказати, що українські історики зовсім не використовували дипломатичні джерела. В ряді робіт, присвячених подіям XIX – XX століття на теренах Східної Європи, вони наявні. Ще в XIX ст. одним із перших звернувся до паризьких архівів колишній професор Новоросійського університету О. С. Трачевський, а згодом в західноєвропейських та північноєвропейських архівах працював професор цього ж університету Є. М. Щепкін. Але цілеспрямоване, історико-джерелознавче їх вивчення ще не ставало метою

колективу дослідників. Отож, запропонована праця актуальна, науково та суспільно виправдана.

Монографія складається із вступу та чотирьох розділів. У «Вступі» говориться про наукову актуальність теми, про необхідність звернення до теми, яка все ще мало привертає уваги українських дослідників та наголошується на передумові появи книжки – роботі львівського семінару, насамперед, львівських істориків, що й став відправною крапкою розробки теми. Це надзвичайно плідний шлях колективної роботи науковців і запропонована монографія ще раз показує дороговказ історикам нового століття.

Розділи роботи містять матеріали щодо консульських джерел провідних європейських країн XIX – початку XX століття: Австро-Угорщини, Великої Британії, Іспанії та Франції. Вони написані вже відомими дослідниками, які мають видані монографії та серії статей, присвячені історії міжнародних відносин. Разом із тим, запропонований матеріал дає нове бачення історичних подій. Зокрема, плідною є спроба виявити в консульських звітах інформацію, яка так результативно вивчалась французькими дослідниками XX століття зі «Школи Анналів» – історія клімату, хвороб, комунікацій тощо.

В. Ададуrow у розділі «Архів французького генерального консульства в Одесі як джерело до реконструкції історії Північного Причорномор'я та внутрішніх регіонів України 1803-1812 років» показав, які можливості сховані у французькому архіві щодо Північного Причорномор'я початку XIX століття. Автор подав біографію першого генерального консула Французької Республіки в Одесі Наталя-Анрі Мюра д'Азіра, призначеного Наполеоном у вересні 1802 р. Головну увагу новопризначений «генеральний комісар із торговельних відносин» приділив перспективам торгівля Франції у Чорному морі. Разом із тим, в полі зору французького дипломата опинились демографічна історія, питання урбанізації регіону, заняття населення, історія шляхів, історія клімату тощо. Усе це дає уявлення про місце Північного Причорномор'я в політиці Франції початку XIX ст.

Б. Чума в розділі «Кореспонденція іспанського консульства в Одесі першої половини XIX століття в Національному історично-

му архіві Іспанії» проаналізував діяльність консульства Іспанії та наголосив на важких умовах роботи іспанських дипломатів в Одесі в першій половині XIX століття. Іспанський дипломат з'явився в Одесі в 1804 р., тобто майже одночасно із французьким. Проте умови їх діяльності у місті значно різняться. Так, перший консул Луїс дель Кастільйо впродовж декількох років не отримував заробітної платні. Іспанські консули звертали значну увагу, крім питань торгівлі, й на становище підданих іспанської корони, настрої одеського суспільства, особливості краю тощо.

Про перспективи вивчення австрійської присутності в українських землях написав І. Жалоба в розділі «Матеріали австрійських консульських установ у Північному Причорномор'ї як джерело до історії економічного розвитку регіону 50-70-х років XIX століття». Текст має більш узагальнюючий характер, ніж інші розділи, торкаючись і питань організації загалом консульської справи в Австрійській монархії. Її високий рівень, компетентність і добросовісність дипломатів забезпечили якісною інформацією щодо особливостей регіонального розвитку Північного Причорномор'я імперські структури.

Р. Сирота в розділі «Голова Медузи»: Британське генеральне консульство в Одесі та його звіти на початку XX століття» розкрив специфіку діяльності представників Великої Британії в Північному Причорномор'ї. Автор показав присутність консулів в Одесі на тлі тих змін, що відбувались в британській дипломатичній службі на початку XX ст. визначив специфіку присутності британського генерального консульства в приморському місті.

У сукупності дослідники достатньо наочно проілюстрували як перспективи вивчення консульської документації як джерела до історії України XIX – початку XX століття, так і наявність великого інформаційного потенціалу вже досліджених матеріалів. Історія українських земель, особливо Північного Причорномор'я, заграла новими барвами, висвітивши раніше невідомі факти.

В рецензованій монографії, як вбачається, є і певні не доопрацювання. Було б бажано, щоб в підсумках автори більш широко показали особливості сприйняття консулами іноземних держав місцевих реалій. Це між іншим, часто веде до простого слідуван-

ня за джерелами, без корегування конкретикою місця. Так, в четвертому розділі одеський градоначальник названий «префектом». Іноді консули надсилали не зовсім достовірну інформацію і на це було б доцільно звернути увагу авторам.

Однак ці зауваження лише підкреслюють новаторський напрям представленої колективної роботи. Було б бажано, якби праця у цьому напрямі продовжилась. І в Києві, і в Одесі, і в Харкові, і в Миколаєві та в інших містах України історики розробляють питання історії України на матеріалах закордонних архівів зовнішньополітичного спрямування. Отож, певні перспективи нової співпраці наявні.

УДК 394.2(=161.2)(477.74-22)

Кушнір В. Г.

КОДИМСЬКИЙ ЕТНОФЕСТ І «КОНФЛІКТ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ» (РЕФЛЕКСІЯ НА ЕПІЗОД З ПІДГОТОВКИ ЗАХОДУ)

У 2016 році на Кодимщині, в селі Івашків відбувся етнофестиваль. Як за змістом, так і за масштабом на Одещині подібного ще не було. Вдало вибрано місце проведення. Вздовж широкої долини річки Савранки збудували сцену для виступів учасників художньої самодіяльності, професійних колективів та виконавців. На облаштованих в етнографічному стилі майданчиках були представлені предмети побуту, ремісничі вироби і ... традиційні для цього регіону страви. Відвідувачі мали можливість не тільки збагатити свої знання старовинними рецептами приготування смаколиків, а й задовольнити нестримно зростаючий апетит гурманів як серед місцевих мешканців, так і гостей.

На різних локаціях учасники фестивалю демонстрували забуті і маловідомі чи невідомі навіть науковцям зразки обрядовості, фольклору, артефакти побуту, ремесел і промислів. Такої кількості автентичного одягу Кодимщина ніколи не бачила. Місце проведення фестивалю перетворилося на своєрідну масштабну музейну експозицію одягу кінця XIX – першої половини XX ст.

Сотні зразків чоловічого і жіночого вбрання відобразили багатство традиційного шитва з розмаїттям орнаментики. Відтворена в дійствах традиційна культура населення району стала об'єктом прискіпливої уваги ЗМІ, фотохудожників, митців.

Фестиваль став змістовною формою відпочинку, вагомою заявкою на перспективу як виховний захід. Саме таких фестивалів нам бракує, особливо на півдні і на сході країни. Вони з'єднують розірваний за роки радянської влади зв'язок поколінь і тяглість української традиції. Тут було чимало літніх людей, молоді і дітей. Студенти, школярі, дошкільнята мали можливість спостерігати за поведінкою представників старшого покоління. Відтворюючи окремі компоненти обрядових, форм молодіжного дозвілля, вони демонстрували успадкуваніще від батьків традиції, які збагачували і закликають до примноження. Три покоління в одному, спільному етнографічному середовищі злилися в єдине ціле – прекрасний метод укріплення міжпоколінних зв'язків, усвідомлення себе важливою складовою та суб'єктом етнокультурного процесу. І якби йшлося про створення логотипу фестивалю, то в його основі слід було б розмістити ідеограму, яка б символізувала поєднання трьох поколінь – тих, кому за 70, кому від 40 і кому від 13-15 років, адже у більшості репрезентованих обрядів, вони брали участь.

Саме з питанням розробки символіки, логотипу фестивалю звертає на себе увагу епізод, який мав місце під час підготовки першого заходу. Організатори у пошуках оптимального варіанту назви етнофестивалю вважали, що вона має відображати насамперед історико-етнографічну специфіку краю. Справа виявилась непростюю, а деякі пропозиції викликали неабиякий інтерес громадськості. Однією з таких стала молдавська лексема «котруца». Переважній більшості громадян району це слово невідоме, та й небагато людей старшого покоління навіть близьких територіально до Молдови сіл не знають його етимологію. Виявилось, що цей мовний архаїзм не вживається і в молдавських селах Одещини. Автори ідеї, ймовірно, розраховували на фактор емоційного сприйняття назви, яка привертатиме увагу насамперед своєю «неукраїнськістю» – прийом, який часто використовується у подібних

практиках. Реакція на пропозицію виявилась неочікуваною – неприйняття компоненту іншої культури. Питання перейшло в площину жвавого обговорення за межами лінгвістичного дискурсу, адже молдавською пропонувалось назвати український етнічний фестиваль. Дискусій навколо цього питання несподівано створили ситуацію, яку можна кваліфікувати як ознаку «конфлікту» української і молдавської ідентичностей. Зауважимо, що під цим формулюванням ми не вбачаємо наявності міжетнічного протистояння чи дискримінаційного акту по відношенню до носіїв, у даному випадку, молдавської культури хоча б ще й тому, що носіїв молдавської мови і звичаєво-побутової культури, чи групи населення, яка б ідентифікувала себе молдованами на сьогодні в районі не існує. Виникає запитання чому ж в районі, де кількість українців за останнім переписом населення перевищує 90%, виникають такі рефлексії?

Відповідь в історії краю. Відомо, що у придністровській частині Кодимського району проживали поряд українці і молдовани. У цій місцевості з часів середньовіччя у XVст. існує низка поселень, зокрема Рашків на лівому березі Дністра з фортецею Калагур. До Рашкова, як важливого торгового центру, сходилися шляхи із заходу, півночі і півдня. Купці поширювали інформацію про край, чим приваблювали переселенців. Заселення і освоєння простору здійснювалось від Дністра. Найдавніші згадки у письмових джерелах стосуються поселень поблизу Дністра (XVII ст., наприклад як село Шершенці), а топоніми і гідроніми засвідчують слов'янську ідентичність місцевого населення. Поряд з українцями осідали і молдовани, на що вказують гідроніми і топоніми східнороманського походження.

Чітке уявлення про етнографічну ситуацію і етнічну структуру населення маємо з XIX ст. Зокрема в зоні Подністров'я серед інших чисельно переважали українці і молдовани. Дотримуючись принципу розселення за національною ознакою, молдовани певний час зберігали традиційну для них обрядовість. Однак з часом інтегрувались в етнокультурне середовище українців. Ілюстрацією цього процесу є історія сіл Грабове, Загнітків, Лабушна, Олексіївка, Шершенці інших. У соціокультурному плані маємо своєрідні моделі взаємодії двох спільнот різних ідентич-

ностей. Характерною особливістю для такої взаємодії є взаємний інтерес до звичаєво-обрядової культури, господарсько-побутових традицій сусіда, сприйняття його як «іншого», але як такого, з яким можна контактувати і мирно вживатися. У таких умовах під усвідомленням схожості календарної обрядовості, господарсько-побутових практик, властивих землеробам цього району Подністров'я формуються стереотипи толерантності. В результаті в українців з'являється чимало запозичень. Компоненти культури молдован присутні в сімейній і календарній обрядовості, господарстві і побуті. Так, наприклад у весільній обрядовості села Лабушна відомий обряд «адунання» (від молдавського адунаре), а в селі Стримба один із основних весільних персонажів також носить молдавську назву – «ворник». Молдавського походження назви ткацьких виробів – «паратари», «нафраниця». До цього переліку слід додати і «котруцу». Такі запозичення є нормальним об'єктивним явищем. Вони сприймалися українцями як корисні знання і досвід, спрямовані на удосконалення господарської практики, побуту. Обрядовість, не втрачаючи традиційної української основи урізноманітнюється в деталях і з часом іноетнічне на стадії стереотипізації стає «своїм». Так створюється регіональний варіант традиційної культури українців. То чому ж, виникла дискусія навколо «своєї» і разом з тим «не своєї» котруци?

Відповідь потрібно шукати у кількох площинах. По-перше, на етапі розбудови української державності актуалізується питання укріплення української ідентичності. Ця тенденція зачепила усі верстви населення і українців різних вікових категорій. За ідейною суттю вона центробіжна, пріоритетом стає домінування загальноукраїнського над регіональним, можливо ще і за слабкої обізнаності людей про специфіку своєї регіональної культури. По-друге, що також важливо, подібні дискусії збуджують інтерес до історії свого краю, культури його населення, вивчення досвіду взаємин із сусідами, який багато в чому не втратив своєї актуальності.

Традиційна культура українців українсько-молдавського порубіжжя, має свою специфіку і незнання природи цієї специфіки часто використовується не на користь стабільності в суспільстві, а то й призводить до відвертих провокацій. Тому такий фестиваль –

одна з найдоступніших і переконливих форм пізнання української культури у даному випадку українсько-молдовського порубіжжя. І якщо спробувати відповісти на запитання, а що ми очікуємо від цього народознавчого заходу, то відповідь прямо чи опосередковано стосуватиметься насамперед таких ключових питань, як вивчення, збереження, популяризація звичаєво-обрядової культури, адже вона є однією із засадничих цінностей, існування українців, укріплення національної ідентичності після століть нав'язаного ззовні процесу мовної і культурної асиміляції.

Разом з тим, не слід забувати, що українська народна культура варіативна і традиційна культура Південно-Східного Поділля, до складу якого входить і Кодимщина, є одним із таких етнокультурних варіантів. Відтак важливо, щоб народознавча просвітницька практика базувалася не на узагальнених компілятивних сценаріях, а на зрозумілій українцям обрядовості регіону, в якому вони проживають.

Нємченко І. В., Чепіженко В. В.

УДК 92:929БОНДАР

IN MEMORIAM ДО 80-ЛІТТЯ РИММИ ДМИТРІВНИ БОНДАР

12 листопада 2017 р. виповнилося б 80 років доценту кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Риммі Дмитрівні Бондар – історику-антикознавцю, археологу, педагогу.

Р. Д. Бондар народилася 12 листопада 1937 р. у с. Ільїно Великолукської області РРФСР. У 1959 р. закінчила історичний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова, отримавши диплом з

відзнакою. Двадцятидворічною дівчиною вона була направлена до м. Вознесенськ Миколаївської області, де викладала історію в місцевому інтернаті та займала посаду заступника директора. Три роки по тому, повернувшись до Одеси, Р. Д. Бондар працює в Одеському археологічному музеї АН УРСР, приймає участь в Роксоланівській археологічній експедиції ОДУ під керівництвом доцента М. С. Сініцина (1958-1961), Тірській археологічній експедиції під керівництвом О. І. Фармаковського (1962 р.), розкопках с. Южне ОАМ під керівництвом О. Г. Сальникова (1962 р.), Орловській археологічній експедиції Одеського археологічного товариства під керівництвом І. Д. Головка (1963 р.) та багатьох інших.

Саме з Орловкою була пов'язана більша частина життя та вагомий пласт наукового доробку Римми Дмитрівни. Експедицію в «свою Орловку», як лагідно називала дослідниця археологічний пам'ятник, Р. Д. Бондар з перервами очолювала майже тридцять років (з 1964 по 1993 р.). Ще довгий час по тому орловці з пошаною згадували одеську вчену, а місце, де вона вела розкопки, і досі має в народі назву «Риммина гора».

У 1975 р. в Інституті археології Академії наук СРСР Р. Д. Бондар захистила кандидатську дисертацію на тему «Будівельна справа Нижньодунайського лімесу (Нижня Мезія, Дакія у I–II ст. н. е.)». Науковим керівником роботи був знаний археолог, історик-антикознавець, доктор мистецтвознавства В. Д. Блаватський. В 2013 році дисертаційне дослідження Р. Д. Бондар було опубліковане у вигляді монографії, на жаль, вже помертню. Основними напрямками наукової діяльності Римми Дмитрівни були історія Стародавнього Риму, антична археологія, фраккологія, а саме – історія та археологія римських провінцій Нижня та Верхня Мезія та Дакія, нижньодунайський лімес, фракійський гальштат, гето-дакійська культура, антична нумізматики.

Численні покоління студентів Одеського істфаку знали Римму Дмитрівну як висококваліфікованого та досвідченого викладача. На кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Р. Д. Бондар працювала з 1974 р. і до останнього дня життя, у 1974-1988 рр. – під керівництвом визнаного в світі історика-анти-

кознавця, візантиніста, епіграфіста та нумізмата П. Й. Каришківського. Римма Дмитрівна читала лекції та вела практичні заняття з історії Стародавнього Риму, історії Стародавнього Сходу та низки спеціальних курсів, як то: «Вступ до спеціалізації», «Культура Стародавнього Риму», «Етнодемографічна історія Європи» (присвячений історії дунайських провінцій Римської імперії) тощо. Серед студентів ходив кумедний фразеологізм: «Риммі – Рим», і сама Римма Дмитрівна часом жартувала, що займатися історією Стародавнього Риму їй було заповідано долею з огляду на її ім'я.

В житті людина доволі емоційна, Римма Дмитрівна на своїх лекціях, здавалось, насправді переживала події минулого, була їх свідком, настільки жваво звучала її розповідь. Деякі фрази Р. Д. Бондар ставали афоризмами у студентському середовищі. Так, одного разу, розповідаючи про бій поблизу м. Акцій, Римма Дмитрівна з повними щастя очима проскандувала: «В этой битве, ребята, наши победили!», маючи на увазі перемогу Октавіана над силами Антонія та Клеопатри.

Римма Дмитрівна активно керувала науковою роботою студентів, зокрема студентським науковим гуртком з історії стародавнього світу, що й досі діє на кафедрі. Написані під її керівництвом курсові та дипломні роботи, як правило, не тільки бездоганно відповідали академічним вимогам, а й були зразками наукового пошуку молодих істориків.

Творчий запал зберігався в душі Римми Дмитрівни, не дивлячись на тяжку хворобу, з якою вона боролася довгі роки. Р. Д. Бондар пішла з життя 18 жовтня 2011 р. Свій прах вона заповіла розвіяти над рідною її серцю Орловкою.

Наукове видання

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 28
2017

За редакцією авторів

Підп. до друку 14.12.2017. Формат 60х84/16.

Ум.-друк. арк. 24,06. Тираж 100 пр.

Зам. № 1692.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р. Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Єлісаветинська, 12
Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua